

А. ЎЛМАСОВ, А. ВАҲОБОВ

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

547 ЎЗБЕКИСТОН RESPУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

А. ЎЛМАСОВ, А. ВАҲОБОВ

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

(тўлдирилган ва қайта шиланган наشري)

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг Мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
дарслик сифатида тавсия этилган

Тошкент
«IQTISOD-MOLIYA»
2014

УЎК: 338(075)

КБК: 65.01

Ў-69

Тақризчилар:

Э. Акрамов – и.ф.д. проф.;

Ш. Йўлдошев – и.ф.д. проф.

Ў-69 **Иқтисодиёт назарияси.** Дарслик (тўлдирилган ва қайта ишланган нашри). А. Ўлмасов, А. Ваҳобов. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2014. - 456 б.

Мазкур дарслик бакалаврларга мўлжалланган асосий курс тарзида ёзилган бўлиб, бўлғуси мутахассисларга касб-корининг қандай бўлишидан қатъий назар ўз фаолиятининг иқтисодий натижаларини билиш, иқтисодий ҳодисалар моҳиятини тушуниш, сир-асрорларини идрок этишларига яқиндан ёрдам беради.

Шунингдек, «Иқтисодиёт назарияси» берадиган фундаментал билимлар бозор иқтисодиёти шароитида яшаш ва ишлаш учун унда юз берадиган ўзгаришларни англаб, уларга мосланиб боришга хизмат қилади.

УЎК: 338(075)

КБК: 65.01

ISBN 978-9943-13-503-1

© «IQTISOD-MOLIYA», 2014

© Ўлмасов А., Ваҳобов А., 2014

Ҳадиси шарифда айтилишича, савобли ишлар орасида илм-маърифат тарқатиш муҳим ўрин тутати. Бунга билим манбаи ҳисобланган китобларни ёзиб чоп этиш ҳам қиради. Мустақиллик шарофати билан кўплаб миллий дарсликлар ва ўқув қўлланмалари чоп этилдики, булар ёш мутахассисларни «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га асосланган ҳолда ва ҳозирги замон талаблари даражасида тайёрлашга хизмат қилади. Мана шундай ижобий силжишлар иқтисодиёт фанларига ҳам хосдир. Мана шу фанларнинг қарвонбошиси ҳисобланган «Иқтисодиёт назарияси»га бағишланган дарслик ва қўлланмаларнинг чоп этилиши ҳам эътиборга лойиқ воқеа бўлди. Бироқ олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган оммавий дарсликларнинг етишмаслиги кузатишмоқда. Кейинги пайтда бир қатор ўқув қўлланмалар чоп этилдики, булар иқтисодий таълимга хизмат қилиб келмоқда. Лекин янги дарсликларни ҳам яратиш лозим. Шунинг назарда тутиб мазкур дарсликни чоп этишга жазм этилди. «Иқтисодиёт назарияси»ни ўқитиш тажрибасидан шу нарса аёнки, бу фан 3 хил даражада ўқитилади. Биринчиси, бошланғич курс бўлиб, бу академик лицей ва коллежларда, иккинчиси асосий курс бўлиб, бу олий ўқув юртларида бакалаврлар тайёрлашда ўқитилади. Учинчиси кенгайтирилган ва чуқурлаштирилган курс бўлиб, бу магистрлар тайёрлашга хизмат қилади.

Мазкур дарслик бакалаврларга мўлжалланган асосий курс тарзида ёзилди. Бўлғуси мутахассис касб-корининг қандай бўлишидан қатъий назар у ўз фаолиятининг иқтисодий натижаларини билиши, иқтисодий ҳодисалар моҳиятини тушуниб етиши, иқтисодиётнинг сир-асрорларини идрок этиши талаб қилинади. Бу ишда «Иқтисодиёт назарияси» қўл келишига шубҳа йўқ.

Кўпгина олимлар ва мутахассислар XXI аср иқтисодиётида жиддий ўзгаришлар юз бериб, у янги қиёфага киришини қайд этмоқдалар. Янгиланган иқтисодиёт шароитида яшаш ва ишлаш учун унда юз бераётган ўзгаришларни англаб, уларга мослаша бориш керак бўлади, бунинг учун эса «Иқтисодиёт назарияси» берадиган фундаментал билимларни эгаллаб олишга тўғри келади. Мазкур дарсликни тайёрлашда айтилган заруратдан келиб чиққан ҳолда назариядаги янги ғоялар, бу фанни ўқитишда

тўпланган тажриба, амалдаги дарслик ва қўлланмаларнинг ютуқлар ва нуқсонлари инобатга олинди. Дарсликни тайёрлашда бир қатор тамойилларга таянилди:

- талабаларга бериладиган иқтисодиётга оид назарий билимлар қабул қилинган стандартлар талаби даражасида бўлиши зарур;

- иқтисодиёт фани эришган янгиликлар бакалаврларга мўлжалланган курс чегарасида ўз аксини топиши керак;

- ўқитишнинг илмийлиги, назарий қонун-қоидалар баёнининг соддалиги билан бирга бўлиши зарур;

- назарий билимлар реал иқтисодий ҳаёт билан боғланиши, иқтисодиётга тааллуқли маълумотлар билан бойитилиши талаб қилинади.

Айтилган тамойиллардан келиб чиққан ҳолда дарсликнинг таркибий тузилиши белгиланди, унда бошқа дарсликларда кўзда тутилмаган мавзулар ҳам ўрин олди, айрим мавзулар номи бошқачароқ баён этилди, назарий тушунчаларни аниқ таърифлашга ҳаракат қилинди. Ҳар бир бобда ихчам хулосалар ва таянч тушунчалар, шунингдек, турли расмлар, чизмалар ва жадваллар келтирилди.

Дарсликда талабалар мустақил ишлаб қўшимча билим олишлари, ёзма ишлар тайёрлашларини ҳисобга олиб бир қатор назарий масалалар кенгроқ ёритилди, улардан айримлари алоҳида бобларда баён этилади.

Билим стандартлари доирасида бир неча дарсликлар амал қилиши мумкин, булар таркибий тузилиши ва баён этиш усули жиҳатидан фарқланади, албатта. Шундан келиб чиқиб бу китоб муқобил дарслик сифатида қайта чоп этилди, токи буни бошқа дарслик ва қўлланмаларга қиёслаган ҳолда улардан бирини талабалар танлаб олишлари мумкин.

Мазкур дарслик талабалар иқтисодий билими ва маънавиятини юксалтиришга хизмат қилади, деб умид қиламиз. Дарсликнинг қайта нашри юзасидан билдириладиган танқидий фикр-мулоҳазалар албатта, инобатга олинади.

І БЎЛИМ

ИҚТИСОДИЁТНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

1 боб. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИНING ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

1.1. Иқтисодиёт назарияси предмети

Иқтисодиёт назарияси – иқтисодиёт конун-қоидалари ва ривожланиш принципларини ўрганувчи умумиқтисодий фанлар туркумига кирувчи назарий фан. Иқтисодиёт назарияси хориж мамлакатларида «Экономикс», «Экономика» ва «Политэкономия» номлари билан, МДХ мамлакатларида «Иқтисодиёт назарияси», «Экономикс» номи билан юритилади.

Иқтисодий билим берувчи фанлар ғоят хилма-хил. Улар сирасига ҳозир 20 дан ортиқ турли фанлар киритилади. Иқтисодий фанларни шартли равишда 3 та гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1) умумиқтисодий;
- 2) хусусий иқтисодий;
- 3) функционал иқтисодий фанлар.

Умумиқтисодий фанлар иқтисодиётни яхлитликда, бутун халқ хўжалиги доирасида ўрғанади. Хусусий иқтисодий фанлар иқтисодиётнинг у ёки бу соҳасини алоҳида ўрғанади. Функционал иқтисодий фанлар айрим иқтисодий фаолият турларини ўрғанади. Иқтисодиёт назарияси умумиқтисодий фанлар туркумига киради, иқтисодий фанларнинг қарвонбошиси ҳисобланади. Иқтисодиётнинг конун-қоидаларини билиш шу фанни ўрганишдан бошланади.

Иқтисодиёт назариясининг ҳар қандай фан сингари ўз предмети бор. Бу фанни билиш учун энг аввал у нимани ўргатишини аниқлаб олиш зарур, албатта. Иқтисодиёт назарияси фан сифатида пайдо бўлганидан бошлаб шу кунга қадар унинг предметига ҳар хил таъриф бериб келинган. Иқтисодиёт фани пайдо бўлган кезларда (XVII аср) уни политэкономия (хўжалик юритиш ҳақидаги фан), деб аташган, унинг предмети товар айирбошлаш, яъни савдо-сотик, деб қарашган. Сўнгра бу фан предметига ишлаб чиқариш, хусусан, деҳқончилик киритилган. XVIII аср охири ва XIX аср бошларида политэкономия бойликни ўрғанади, деб айтилган. XIX асрнинг 2-ярмидан эътиборан марксизм таълимотида политэкономия – синфий иқтисодий муносабатлар ҳақидаги фан

сифатида баҳоланган, шунга кўра пролетар (ишчи синфи) ва буржуазия (капиталистлар синфи) политэкономияси борлиги қайд этилган. Марксизмга муқобил назария сифатида пайдо бўлган оқим – маржинализм вакиллари политэкономия товарлар нафлигини ва уни одамлар қандай қабул қилишини ўргатувчи фан, деб таърифлашган. Бу оқимнинг сўнгги йирик намояндаси А.Маршалл ёзишча: «Политэкономия ёки иқтисодиёт фани кишилик жамиятининг нормал ҳаётгий фаолиятини тадқиқ этади. У индивидуал ва ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг шундай соҳасини ўрганганики, бу фаровонликнинг моддий асосини яратиш билан чамбарчас боғланган».¹ А.Маршалл фикрига кўра, бу фан инсоннинг иқтисодий хатти-ҳаракатларини ўрганган. Бу гоё ҳозир ҳам тан олинади. Фарбдаги йирик иқтисодчилар назария қандай фан деганда, унга қисқа ва лўнда жавоб бериб бўлмайди, деб ҳисоблашади. П. Самуэльсон² шундан келиб чиқиб, қуйидагиларни ёзади:

1. Иқтисодиёт назарияси – айирбошлаш, пуллик битимлар билан боғлиқ иқтисодий фаолият турлари ҳақидаги фан.

2. Иқтисодиёт назарияси – ҳар-хил товарларни (буғдой, мол гўшти, консервалар, йўллар, кичик кемалар) ишлаб чиқариш мақсадида кишилар томонидан ноёб ва чекланган унумли ресурслардан (ер, ишлаб чиқаришга мўлжалланган товарлар, меҳнат, машиналар, техникавий билимлар) фойдаланилиши тўғрисидаги фан.

3. Иқтисодиёт назарияси – кишиларнинг кундалик ишбилармонлик фаолияти, кишиларнинг тирикчилик учун маблағ топиши ва ундан фойдаланиши тўғрисидаги фан³.

Кўпчилик иқтисодчилар иқтисодиёт назариясига чекланган ресурслар шароитида иқтисодий фаолиятнинг танлаб олиниши билан боғлиқ фан, деб қарайдилар.

Иқтисодиёт назариясининг предмети – бу кишиларнинг чекланган иқтисодий ресурслар шароитида муқобил хўжалик юритиш асосида ўз эҳтиёжини қондиришга қаратилган хатти-ҳаракатлари, буларни белгиловчи иқтисодий шарт-шароитлар ҳисобланади.

Бу шарт-шароит объектив, яъни инсон ўз билганича бунини ўзгартира олмайди, аммо шу шароитни билган ҳолда ўз фаолиятини унга мослаб ташкил этади. Барча кишиларнинг аниқ

¹ А.Маршал. Принципы экономической науки. М.: 1993. стр. 5.

² П.Самуэльсон. Экономика. Т.1. М.: 1992. стр. 7.

³ А.Маршал. Принципы экономической науки. М.: 1993. стр. 5.

мақсадни кўзлаган иқтисодий хатти-ҳаракатлари ўзаро боғланган ҳолда жамиятнинг иқтисодий ҳаётини ташиқил этади ва буни иқтисодиёт назарияси таҳлил этади. **Жамиятнинг иқтисодий фаолияти – бу иқтисодий инсонлар фаолиятининг мажмуасидир.** Иқтисодий инсон бу товар ва хизматларни яратиш орқали ўз эҳтиёжини қондирувчи, яъни хўжалиқ фаолияти билан шуғулланувчи кишидир. Инсоннинг хатти-ҳаракатлари аниқ мақсадга йўналтирилади, бу индивидуал (якка) тарзда, хонадон ёки фирма доирасида ва ниҳоят жамият (мамлакат) миқёсида юз беради. Иқтисодиёт субъектлари (иштирокчилари) – бу фирмалар, хонадонлар ва давлат ҳисобланади, уларнинг фаолиятини назария яхлитликда олиб ўрғанади. Иқтисодий инсонлар фаолияти кўп жабҳали, бу ишлаб чиқаришдан бошланади, айирбошлаш ва тақсимотда давом этади ва ниҳоят товар ва хизматларнинг истеъмол қилиниши билан якунланади. Бу фаолият бир лаҳзалиқ, қисқа бўладиган ҳодиса эмас. У доимо такрорланиб, янгиланиб туради, шу тарзда тўхтовсиз давом этади. Назария иқтисодиётни мана шундай узлуксизликда олиб ўрғанади. Иқтисодиёт назарияси ўз-ўзидан табиий шароитни ўрғанмайди, чунки бу бошқа фанларнинг иши, лекин шу шароитнинг таъсирида иқтисодиётда нима юз беришини кўриб чиқади. Бу фан предмети аслида ижтимоий-иқтисодий шароит бўлиб, бунга ресурслар, мулкчилик, иқтисодий мотивация (рағбат), ички ва ташқи иқтисодий вазият, кишиларнинг билим даражаси, касбий маҳорати, уларнинг ижтимоий ҳолати (мақоми) киради. Булар маълум хатти-ҳаракатларни юзага келтиради. Иқтисодиётнинг ўзига хос тамойиллари ҳам борки, буни иқтисодиёт назарияси фани таҳлил этади. Мулкнинг бор-йўқлиги ёки унинг катта-кичиклигига қараб кишилар ўз эҳтиёжини қондириш учун ҳар хил йўл тутадилар. Мулки бор, агар у етарли бўлса, уни ижарага бериб пул топади, ўзи ишлатади, мулки йўқ ёки мулки ғоят оз киши ёлланиб ишлаб, кун кўради. Бир нарсага эга бўлиш учун бошқасидан воз кечишга тўғри келади. Шу сабабли инсон нима қилишини муқобил танлов асосида белгилайди, ўзига наф келтирадиган иш билан машғул бўлади, ишларнинг энг самаралисини танлаб олади. Кишилар даромаднинг озидан воз кечиб, кўпини олишга интиладилар, улар нимани йўқотиш ҳисобидан нимага эга бўлишларини белгилаб оладилар.

Инсоннинг фаоллигини иқтисодий стимуллар (рағбатлантирувчи куч) юзага келтиради, чунки булар кишиларнинг мақсадини билдиради, мақсад эса манфаатлардан келиб чиқади. Фаол бўлиш

– яхши яшашни кафолатлайди, юқори турмуш даражасини эса юқори меҳнат унумдорлиги белгилайди. Неъматларни кам яратиб кўп истеъмол қилиш мумкин эмас. Кишилар яратган маҳсулоти ва хизматларини бир-бирига етказиб бериб ўз эҳтиёжларини қондирадилар ва шу туфайли фаровонликка эришадилар.

Хуллас, кишиларнинг хатти-ҳаракатини юзага келтирувчи омиллар хилма-хил ва иқтисодиёт назарияси уларни биргаликда кўриб чиқади.

Иқтисодиётда кишилар ўзаро иқтисодий муносабатда бўладилар, бу уларнинг ўзаро алоқаларида ўз ифодасини топади.

Иқтисодий муносабат субъекти, деганда унинг иштирокчилари тушунилади. Иқтисодий муносабат объекти – бу иқтисодий муносабат нима хусусида юз берса, мана шу бўлади.

Иқтисодий муносабатларнинг асосий субъектлари айрим индивидлар (кишилар), хонадонлар, фирмалар ва давлат идора ташкилотлари нодавлат жамоат ташкилоти ҳисобланади. Мазкур муносабатлар ишлаб чиқариш, айирбошлаш, яратилган неъматларни тақсимлаш, уларни истеъмол қилиш юзасидан пайдо бўлади. Ҳар бир субъект бу муносабатларда турлича мавқени эгаллайди. Фирмалар ишлаб чиқариш билан шуғулланса, хонадон истеъмолчи сифатида майдонга чиқади, давлат эса иқтисодиётда миллий манфаатларнинг посбони, уларни тартибловчи сифатида амал қилади, неъматларни тақсимлаш ва истеъмол қилишда бошқалар сингари иштирок этади.

Иқтисодий муносабат объекти бўлиб ишлаб чиқаришда керак бўлган ресурслар, табиий бойликлар, яратилган товар ва хизматлар, пул маблағлари, умуман бойлик хизмат қилади. Уларни яратиш, тақсимлаб олиш ва истеъмол қилиш хусусида иқтисодий муносабатлар келиб чиқади. Иқтисодий муносабатлар маълум типдаги **иқтисодий механизмни** юзага келтирадики, бу **иқтисодий воситалардан** иборат бўлиб, булар кишиларни рағбатлантиришда ва иқтисодиётни тартиблаб туришда қўлланади.

Иқтисодий механизм иқтисодиётнинг табиатига мос бўлади, бу меҳнатга зўрлаш ва меҳнатнинг рағбат-механизмидан иборат бўлади. Бозор иқтисодиёти табиатига мос равишда бозор механизми бўладики, бу иқтисодий рағбатлантиришга қаратилади. Назарияда иқтисодий механизм ва унинг қандай амал қилиши ҳам ўрганилади.

Методология – бу фан предметини ўрганишга қандай илмий тамойиллар асосида ёндашилишини билдиради. Иқтисодиёт назариясида кишиларнинг хўжалик фаолияти **тизимли ёндашув** асосида ўрганилади. Бунда яхлит иқтисодиёт турли блокларга – қисмларга ажратилиб, ҳар бири алоҳида ўрганилади, улардан ҳар бирига хос ёўлган хусусиятлар аниқланади. Масалан, яхлит бозор ресурслар бозори, истеъмол товарлари бозори ва молия бозорларига ажратилиб ўрганилади. Ажратилган блоклар ташкил этилгач, улар фаолиятининг шарт-шароити ва белгилари, улар қандай функцияни бажариши аниқланади. Иқтисодиётнинг турли жиҳатлари таҳлилидан сўнг улар биргаликда қаралади, турли блоклар мажмуидан иборат иқтисодиёт яхлитликда нима эканлиги, у қандай ривожланиши кўрсатилади. Яна бозор мисолига қайтсак, унинг ҳар бир блокининг функциялари ўрганилгач, улар биргаликда ягона бозор сифатида қаралади ва бозорнинг умумий функциялари таърифланади.

Иқтисодиёт назариясида қўлланадиган яна бир методологик ёндашув бу иқтисодиётни соф ҳолда эмас, бошқа, яъни **ғайрииктисодий омиллар** таъсирини ҳисобга олган ҳолда ўрганишдир. Иқтисодиёт бирламчи бўлгани ҳолда сиёсий, ижтимоий, миллий демографик ва ҳатто рухий-ахлоқий омиллар таъсирига берилади. Бошқа соҳалардаги ўзгаришлар иқтисодиётда ҳам ўз аксини топади. Жамиятда тўс-тўполон бўлиб, сиёсий беқарорлик юзага келса, бу иқтисодиётнинг ривожига путур етказилади, чунки кишилар ваҳимага тушиб ишдан совий бошлайдилар. Миллий низолар ҳам шундай салбий оқибатларга олиб келади. Кишиларда рухий кўтаринкилик бўлса, улар иқтисодий фаол бўладилар. Аксинча, рухий тушкунлик уларда бефарқлик ҳосил қилади, фаолликни сўндиради.

Иқтисодиёт назариясининг яна бир методологик тамойили – бу **иктисодиёт ва табиат ўртасидаги ўзаро боғланишни** ҳисобга олишдир. Иқтисодиёт табиатдан ташқарида бўлиши мутлақо мумкин эмас, чунки бу унинг моддий таянчидир. Табиатдан олинган ресурслардан фойдаланмай туриб, ишлаб чиқаришнинг бўлиши мумкин эмас. Табиий шароит ишлаб чиқаришнинг қандай бўлишини белгилаб беради. Қазилма бойлик қаерда кўп бўлса шу ерда ундирма саноат, ер яхши жойда дехқончилик, яйловлар кўп жойда чорвачилик, ўрмонзор кўп ерда ёғочни ишлаш саноати, сувга яқин жойда кемасозликнинг ривожланиши бунга гувоҳлик беради.

Иқтисодиёт назариясида **иктисодиётнинг табиатга қайта таъсири** ҳам ҳисобга олинади. Тартибсиз иқтисодий фаолият

табиатга путур етказади, ундаги экологик мувозанатни бузади, экологик хатарни юзага келтириши мумкин, бу билан иктисодиётнинг табиий таянчи ларзага келади. Мана шу муаммо ҳам назарияда унинг предмети нуқтаи назаридан таҳлил этилади.

Иктисодиёт назариясининг яна бир методологик тамал тоши – бу иктисодиётни статистикада (туриб қолган ҳолатда) эмас, балки **динамикада** (ривожланишда) олиб ўрганишдир. Бу билан иқтисодий ходисаларнинг келиб чиқиш сабаблари, ундаги ўзгаришлар қандай бориши билиб олинади. Иқтисодиётнинг ривожланишига хос бўлган тенденциялар (мойиллик) аниқланади. Булар нимага олиб келиши ва шунга кўра хўжалик фаолиятини келажақда қандай ташкил этиш кераклиги аниқланади.

Мазкур фан иқтисодиётга хос қонун-қоидаларни объектив бўлишидан, кишилар уларни ўз билганича бекор қила олмаслигидан, лекин уларни англаб етган ҳолда улар талабига мослашиб фаолият қила олишларидан келиб чиқади.

Назариядаги бошқа бир методологик тамойил бу иқтисодиётни **технологик ўзгаришларни** ҳисобга олиб ўрганишдир. Технологиянинг ўзи иқтисодиёт назариясининг предмети эмас, шу боис уни техникавий фанлар ўрганади. Аммо технология иқтисодиётнинг моддий асоси бўлганидан, ундаги жиддий ўзгаришлар иқтисодий фаолиятни тубдан янгилаб юборади. Мана шу нарсани назария эътибордан қочирмайди. Масалан, назарияда «Катта циклар – катта тўлқинлар» деган тушунчалар борки, булар технологиядаги катта бурилишнинг иқтисодиётга таъсирини назарда тутати. Мутлақо янги технология пайдо бўлиши билан иқтисодиёт ривожда янги давр – катта цикл бошланади, бу одатда 50–60 йил давом этади. Мана шуларни ҳам назария таҳлил этади.

Қўшилган

Иқтисодиёт назарияси предметини ўрганишда идрок этишнинг икки босқичи қўлланилади.

Биринчи босқич кузатиш босқичи ҳисобланади. Бу босқичда иқтисодиётга онд маълумотлар тўпланади, улар бошқа ноиқтисодий маълумотлардан ажратиб олинади. Уларга дастлабки тарзда умумий баҳо берилади ва ҳали синаб кўрилмаган хулоса – гипотеза олға сурилади.

Иккинчи босқичда гипотезалар бошқа маълумотларни ўрганган ҳолда синаб кўрилади, улар тасдиқланса, қабул қилинади, улар асосида назарий қонун-қоидалар таърифланади.

Назарий хулоса амалиёт билан солиштириб кўрилади. Агар реал иқтисодий ҳаёт назарий қондани доимо тасдиқлаб турса, чемак у тўғри бўлиб чиқади. Агар айтилган ҳодиса қисман тасдиқланса ёки тасдиқланмаса, таърифланган қондани қайтадан кўриш, зарур бўлса тўлдириш ёхуд ундан тамомила воз кечиш керак бўлади.

Иқтисодиёт назарияси табиий фанлардан фарқлироқ ўз хулосаларини лабораториядаги тажриба ёки табиатдаги синовлар ёрдамида текшириб кўра олмайди. Агар иқтисодий беқарорлик бўлса, назарияда унинг белгилари ишлаб чиқаришнинг пасайиши, инфляция ва инфляция, деб қаралса, уни тасдиқлаш учун тажриба ёки синов ўтказиб бўлмайди.

Буларни фақат кузатиш, улар ҳақида маълумот тўплаш ва бу маълумотни назарий умумлаштириш мумкин, холос.

Назарияда тасодифий ёки жузъий эмас, балки доимо такрорланиб турадиган иқтисодий ҳодисаларни англаш учун **абстракциялаш** усули қўлланилади. Бу усул назария учун асосий ҳисобланади. Бу усул ёрдамида иқтисодий ҳодисалар уларга таъсир этувчи ўткинчи ва иккинчи даражали омиллардан холи этиб олинади, уларга назарий баҳо берилади. Абстракциялашда тахмин усули қўлланади, яъни маълум шарт-шароит бўлганда нима юз бериши тахмин этилади. Масалан, нархнинг талабга таъсирини билиш учун талабга таъсир этувчи бошқа омиллар ўзгармай турибди, деб тахмин қилинади. Шундай шароитда нарх ва талабнинг ўзгариши қандай бўлиши аниқланади.

Бошқа бир мисол: технологиянинг меҳнат унумдорлигига таъсири аниқланганда нарх-наво, ишчиларнинг малакаси, ишлаб чиқаришнинг табиий шароити, товарларнинг сотилиб туриши ўзгармайди, деб тахмин қилинади. Аммо бундай тахмин қилиш амалда бор нарсаларни вақтинча назардан кечириб туришни билдиради. Ҳаётда учрамайдиган фантастик ҳодисаларни, масалан, бошқа планеталардан одамсимон жонзотлар келди ёки келмади, деб ҳеч қачон тахмин қилинмайди.

Абстракциялаш асосида **манتيқий** усул ётади, бунда мантик ёрдамида иқтисодий ҳодисаларнинг ўзаро боғланиши, уларнинг умумийлиги ва фарқлари, келиб чиқиш сабаблари ва оқибатлари аниқлаб олинади.

Абстракциялаш – бу иқтисодиётнинг **назарий моделини** яратишдир. Лекин модел реал иқтисодий воқеликни акс эттиргандагина илмий бўлади. Модел аслида иқтисодий воқеликнинг назарий ифодасидир.

Мураккаб иқтисодий ҳодисаларни дастлаб таҳлил этиш ва сўнгра тушунтириб бериш учун **содда** ёки **мураккаб** иқтисодий моделлар қўлланилади. Содда моделга мисол тариқасида иқтисодий циркуляция (оборот) моделини олиш мумкин. Бу моделда иқтисодиёт иштирокчилари фақат фирмалар ва хонадонлардан иборат, улар бошқалар билан алоқа қилмайди, улар бор товарини ва пулини бозорга ташлайди, деб тахмин қилинади. Шу моделга биноан иқтисодиётнинг асосий иштирокчилари ўртасидаги алоқалар таҳлил қилинади, бу алоқалар бир-бирига товар ва хизматлар етказиб беришдан иборат ва шунга мос равишда улар ўртасида пулнинг олди-бердиси юз бериши ҳақида хулоса чиқарилади. Мураккаб моделлар тузилганда кўпчилик субъектлар ўртасидаги ва кўп турдаги иқтисодий алоқалар олиниб, улар математик ҳисоб-китоблар асосида кўриб чиқилади, бунда алоқаларнинг миқдорий таҳлили ўтказилади.

Иқтисодиёт назарияси ўз предметини таҳлил этганда **позитив** ва **норматив** усулларни қўллайди. Позитив усул – бу иқтисодий воқеликни назарий жиҳатидан қандайлигини тушунтириб бериш, яъни уни илмий талқин этишдан иборат. Норматив усул – бу иқтисодий воқеликнинг амалда қандай бўлиши кераклигини ва бунинг учун нима қилиш зарурлиги хусусида тавсия беришдир. Масалан, позитив усулда стипендия моҳиятан нималиги тушунтирилади, яъни уни ёшларга улар ўқиган пайтида бериладиган ёрдам, деб талқин этилса, норматив усулда уни қачон ва қанчага ошириш зарурлиги асосланади. Позитив усул назарий талқинни билдирса, норматив усул амалиётда нима бўлишини билдиради.

Назарияда таҳлилнинг **индуктив** ва **дедуктив** усуллари ҳам ишлатилади. Индуктив усул қўлланилганда ҳодисаларни кузатишдан уларни умумлаштиришга ўтилиб, умумий хулосалар чиқарилади. Дедуктив усул қўлланилганда эса шаклланган назарий хулосалар асосида иқтисодиётдаги айрим ҳодисалар таҳлил этилади. Бу билан айтилган қоидалар нақадар ҳаққоний эканлиги синаб кўрилади. Назарияда оддий ҳодисалар таҳлилидан мураккаб ҳодисалар таҳлиliga ўтиш ҳам қўлланилади. Масалан, дастлаб индивидуал талаб, сўнгра айрим бозор талаби ва ниҳоят жамиятдаги ялпи талаб таҳлили ўтказилади. Яна бир усул – бу ҳодисаларни турли даражада олиб ўрганишдир.

Назарияда иқтисодиётнинг қонун-қоидалари 3 хил даражада ўрганилади:

1) **микродаражада** – бунда фирмалар ва хонадонларнинг иқтисодий хатти-ҳаракати, айрим бозордаги ўзгаришлар ўрганилади;

2) **макродаражада** – бунда бутун иктисодиётдаги, аниқроғи миллий иктисодиёт даражасидаги, миллий бозордаги ходисалар ва жараёнлар ўрганилади;

3) **мегадаражада** – халқаро-глобал миқёсдаги, жаҳон хўжалигида юз берадиган жараёнлар, уларга хос бўлган қоидалар ўрганилади.

Ҳар учала даража ўзаро боғлиқликда кўриб чиқилади, чунки микродаражадаги иктисодий фаолият яхлитликда макродаражани, турли мамлакатлардаги макродаражадаги иктисодиёт мегадаражани, жаҳон иктисодиётини юзага келтиради. Турли даражадаги иктисодиёт ўрганилганда, уларнинг ҳар бирига хос қонун-қоидалар алоҳида кўриб чиқилади.

Назарияда **миқдорий** таҳлил ҳам қўлланилади, аммо бу йўл билан олинган маълумотлар назарий хулоса чиқаришга хизмат қилади. Масалан, миқдорий таҳлил ишсизлар сонининг камайишини кўрсатса, иктисодиётда бандлик ошаяпти деган, борди-ю бу таҳлил инфляция пасайишини кўрсатса, пул муомаласи барқарорлашиб бораёпти, деган хулосаларга келамиз. Миқдорий таҳлил ўтказилганда турли формулалар қўлланилади, улар воситасида иктисодиётга оид ҳисоб-китоб ишлари олиб борилади. Булар ёрдамида иктисодий қонун-қоидаларнинг нақадар амал қилиши, иктисодиётга хос бўлган тенденциялар билиб олинади. Миқдорий таҳлил натижалари турли иллюстрациялар – чизмалар, расмлар, эгри чизиклар ёрдамида тасвирланади. Иктисодиётдаги ўзгаришларни ифодаловчи миқдорий кўрсаткичлар **ўзгарувчан қийматлардан** иборат бўлиб, бунда бир қиймат иккинчисига, иккинчиси учинчисига ва х.к. боғлиқ бўлади. Масалан, ресурслар нархининг ўзгариши харажатлар ўзгаришини, ўз навбатида бу нархнинг, бинобарин чиқарилган товарга талабнинг ўзгаришини юзага келтиради. Бундай ўзаро боғлиқлик чизмаларда акс эттирилади. Булар ёрдамида назарий ғоя атрофлича, яъни тасвир воситасида ҳам ифода этилади ва шунингдек, ўзгарувчан қийматлар ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга хизмат қилади. Чизмалар доирасимон бўлганда, у бўлақларга ажратилади, яъни ҳисса – улуш тасвирланади. Масалан, давлатнинг даромадлардаги улуши 25 % бўлса, бу доиранинг 1/4 қисми шаклида бўлади.

Чизмалар миқдорий ўзгаришларни, масалан, нархни ёки маҳсулот миққоридидаги ўзгаришларни билдиради. Икки ўзгарувчан қийматнинг ўзаро таъсирини англаш учун координатларга асосланган чизма ҳосил қилинади. Бунда абсцисса ўқига бир кўрсаткич қўйилса, ордината ўқига бошқаси қўйилади. Бир

қиймат миқдорининг ўзгариши бошқасининг қанчага ўзгаришига қараб вертикал ва горизонтал чизиқлар ҳосил қилинади, улар кесишган нуқталар эгри чизиқ билан бирлаштирилганда иқтисодий ўзгаришлар қандайлиги аниқланади.

Назарияда **сифатли таҳлил** усули бирламчи, у мантикқа асосланган абстракциялаш усулидан иборат бўлиб, назарий хулосалар чиқаришга ва қонун-қоидаларни илмий таърифлашга хизмат қилади. Аммо бу миқдорий таҳлилга таянади, чунки мазкур усул кузатиш маълумотларини жамлаш, уларни умумлаштиришга имкон беради. Бундан ташқари миқдорий таҳлил ёрдамида назарий қонун-қоидалар иқтисодиётда нақадар амал қилаётганлиги билиб олинади. Масалан, инфляция даражасини миқдоран аниқлаш орқали пул муомаласи қонунининг амал қилиши кўрсатилади. Назарий таҳлилда қўлланадиган турлитуман усуллар бир-биридан ажратиб олиб алоҳида ишлатилмайди, улар биргаликда, лекин турли комбинацияда (нисбатда) ишлатилади. Бу таҳлил даражаси ва миқёсига боғлиқ бўлади.

1.4. Иқтисодий категориялар

Назария иқтисодий ҳодисалар, жараёнлар ва улардаги ўзгаришларни иқтисодий категориялар ёрдамида тушунтириб беради, яъни уларни таҳлил этиш ва изоҳлаш орқали ўз предметини ўрганади.

Иқтисодий категориялар – бу иқтисодни ўрганишда қўлланадиган назарий тушунчалар бўлиб, улар реал иқтисодий воқеликнинг илмий ифода этилишидир.

Назарияда категориялар 2 гуруҳга бўлинади:

1. Умумиқтисодий категориялар – Булар иқтисодий тараққиётнинг ҳамма босқичларига хос категориялар, масалан, эҳтиёж, меҳнат, ишлаб чиқариш, маҳсулот, иш кучи, иқтисодий ресурс, истеъмол, жамғариш каби тушунчалар. Булар иқтисодиётнинг умумий жиҳатларини изоҳлайди, улар ҳар қандай иқтисодий тизимга нисбатан қўлланади.

2. Айрим ижтимоий-иқтисодий тизимга хос категориялар. Масалан, товар, пул, талаб, таклиф, нарх, кредит, эмиссия, инфляция каби тушунчалар бозор тизимига хос бўлиб, булар шу тизим таҳлилида қўлланади. Иқтисодиёт янгиланиб борганидан уни таҳлил этишда бу фанга янги категориялар киритилади. Масалан, рецессия, интеграция, глобализация, инфраструктура, конверсия, реструктуризация, приватизация, локализация деган ту-

шунчалар иқтисодиёт назариясига янгидан киритилган категориялардир.

Иқтисодиёт назариясида иқтисодий ҳодисаларни умумлаштириш асосида қонунлар таърифланади.

Иқтисодий қонунлар – иқтисодий жараёнларнинг турли асосий томонлари ўртасида муҳим такрорланиб ва юзага келиб турадиган узвий, иқтисодий заруратни тақозо этувчи сабаб-оқибатни билдирувчи ўзаро боғланишлардир.

Қонунлар маълум иқтисодий жараён ва айрим ҳодисаларнинг муқаррарлигини билдиради. Категориялар каби иқтисодий қонунлар ҳам ҳар хил бўлади. Улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. **Умумиқтисодий қонунлар** – жамият тараққиётининг ҳамма босқичларида, иқтисодиётнинг аниқ тизимидан қатъий назар амал қилувчи қонунлар. Булар жумласига меҳнат тақсимоти, жамғариш, меҳнат унумдорлигининг ўсиб бориши, эҳтиёжларнинг юксалиши қонунлари қабилар қиради.

2. **Айрим иқтисодий тизимларга хос қонунлар**, булар – махсус иқтисодий қонунлар – фақат муайян социал-иқтисодий тизим доирасида амал қилувчи, шу тизимнинг ўзига хос хусусиятларини ифода этувчи қонунлар. Масалан, талаб қонуни, тақлиф қонуни, меъёрий нафлилик қонуни, рақобат қонуни бозор тизимида хос қонунлар сифатида ўрганилади.

Категория ва қонунлар ўрганилганда дастлаб, уларнинг мазмуни очиқ берилади ва бунга уларни таърифлаш орқали эришилади. Иқтисодиёт ривожланиши билан бир категория эскирганлиги туфайли назариядан олиб ташланса, бошқаси янги бўлганлиги учун унга киритилади. Категориялар иқтисодий ҳодисаларни батафсил тушунтириб бе иши учун биргаликда ва кетма-кет қўлланилади, улар бир-бирини тўлдириб боради. Иқтисодиёт узлуксиз ривожланишда бўлгани учун категориялар ўрин алмашибгина қолмай, уларнинг трансформацияси юз беради, яъни бир категория бошқасига айланади. Масалан, эҳтиёж категориясидан талаб категорияси, индивидуал мулк категориясидан корпоратив мулк категорияси келиб чиқади, иқтисодий автаркизм (биқиқлик) категорияси ўрнига очиқ иқтисод категорияси, бартер категорияси ўрнига савдо-сотик категорияси келади. Категория реал иқтисодий ҳодисанинг назарий ифодаси бўлганидан, бу ҳодиса юз бермагач, айтилган категорияни қўллашга зарурат қолмайди. Бунинг ўрнига янги ҳодисани ифодаловчи янги категория киритилади. Масалан, кейинги пайтда иқтисодиётда юз бераётган ўзгаришларни тавсифлаш учун «янги

иктисодиёт», «кўпик иктисодиёт», «молия кризиси», «индексация», «глобализация» деган категориялар киритилди.

Қонунлар ўрганилганда уларнинг икки жиҳатига эътибор берилади. Биринчиси – **сифат жиҳати**, бунда қонунлар ўзи нима тақозо этиши, яъни улар мунтазам такрорланиб турувчи қандай иктисодий ҳодисалар ўртасида боғлиқликни ифода этишлари кўриб чиқилади. Иккинчиси – **миқдорий жиҳати**, бунда муайян қонуннинг амал қилишини ифодаловчи миқдорий кўрсаткичлар таҳлил этилади. Бунинг натижасида қонунларни нақадар амал қилишининг миқдорий ўлчами аниқланади. Масалан, товар таклифининг эластиклик коэффициентини ҳисоблаш орқали таклифдаги ўзгариш нақадар таклиф қонунига мос бориши аниқланади. Назарияда қонунлар биргаликда ўрганилади, уларнинг оқибатларига умумий баҳо берилади. Масалан, бозор мувозанати баҳоланганда талаб, таклиф ва меъёрий нафлилик қонунлари биргаликда қаралади.

Қонунларнинг миқдорий жиҳатдан қаралиши амалий хўжалик фаолиятини уларга биноан ташкил этиш учун, яъни уни бўлаётган ўзгаришларга мослаштириш учун зарур. Бу билан назариянинг амалий ҳаёт билан боғланишига эришилади.

1.5. Функциялар

Иктисодиёт назарияси фан сифатида турли функцияларни бажаради. Булардан биринчиси – **билиш функциясидир**. Бунда назарияни ўрганиш орқали иктисодий ҳодисалар нима эканлиги, уларни нима юзага чиқариши, улар нимага олиб келиши англаб олинади. Назария иктисодиётнинг сир-асрорларини ўрганиб, кишиларни улардан хабардор қилади, уларнинг билим даражасини оширади. **Бошқа** иктисодий фанлар қатори у ҳам кишиларга иктисодий билимларни етказиб беради, уларни иктисодиётда маълум қонун-қоидалар борлигидан огоҳ этади, уларга риоя этиш зарурлигини тушунтириб беради.

Мазкур фаннинг иккинчи функцияси – бу бошқа иктисодий фанлар учун **назарий асос** бўлиб хизмат қилишидир. Бу фан умумназарий, яъни иктисодиётга хос бўлган умумий қонун-қоидаларни ўрганади. Шу жиҳатдан у бошқа хусусий ва функционал назариялардан, масалан, молия назарияси, пул назарияси, статистик назария, бухгалтерия назарияси каби фанлардан фарқланади. Иктисодиёт назарияси умумий фан бўлганидан, у асосланган назарий қонун-қоидаларга бошқа иктисодий фанлар таянади.

Масалан, назарияда асослаб берилган талаб категориясининг талқинига микроиктисодиёт, макроиктисодиёт, маркетинг, фирма иктисоди, менежмент каби фанлар таянади. Аммо бошқа фанлар назариядан фақат озика олиш билан чекланади, деб бўлмайди. Бу фан бошқа иктисодий фанлар учун назарий таянч бўлса-да, уларнинг ютуқларини умумлаштириш ҳисобидан улардан ҳам озика олади. Бошқа фанлар эришган натижалар ва хулосаларга таяниб иктисодиёт назарияси ўз категориялари ва қонунларига янгилик киритади, янги илмий хулосалар чиқаради. Хуллас, бошқа иктисодий фанлар ютуш назариясининг ҳам фан сифатида ривожланишига хизмат қилади.

Мазкур фаннинг учинчи функцияси – бу унинг амалиёт учун **илмий база** бўлиб хизмат қилиши, унга умумий тарздаги тавсиялар беришидир. Бу фан муайян фирма иши ёки хонадон хўжалигини қандай ташкил этиш тўғрисида тавсиялар бермайди. Унинг тавсиялари умумиктисодий тавсифга эга қонун-қондаларга қандай амал қилишга тааллуқли бўлади. Бу тавсиялар иктисодий сиёсатни такомиллаштиришга қаратилади. Булар давлатнинг, фирмаларнинг, хонадонларнинг, халқаро иктисодий уюшмалар ва ташкилотларнинг сиёсатига тегишли бўлади. Демак, назария амалиёт билан **иктисодий сиёсат** орқали боғланади. Иктисодий сиёсатда у ёки бу назарий ғояга таянилади, у тақозо этадиган йўл-йўриқлар асос қилиб олинади. Буни тарихий далиллар тасдиқлайди. 1929–1933 йилларда АҚШ дахшатли иктисодий кризисга йўлиқиб, иктисодиёт фалаж бўлиб қолган, ундан чиқиш учун ўша пайтдаги АҚШ Президенти Ф.Рузвельтнинг «Янги курс», деб номланган сиёсати амалга оширилган. Бу сиёсат тангликдан чиқиш учун давлат иктисодиётга фаол аралашуви зарур деган ғояга таянган. Унинг натижасида АҚШ иктисодиёти ўнгланиб кетган. XX аср 70-йиллар 2-ярмидаги тангликдан чиқиш учун АҚШ ҳукумати Президент (Рейган) номи билан айтилган «Рейгономика» сиёсатига амал қилди. Бу иктисодиёт барқарор ўсиб боришини бозор кучлари, бозор механизмининг ўзи таъминлай олади, шу боис давлат иктисодиётни эркин қўйиб, ўз иктисодий фаолиятини чеклаши керак, деган назарий хулосага таянган «Рейгономика» сиёсати АҚШ иктисодиётини тангликдан чиқиб ўсиб кетишини таъминлаган.

Иктисодиёт назарияси тавсиялари микродаражадаги сиёсатга ҳам қўл келади, бу фирмаларга тўғри стратегик (келажакни кўзлаган) йўлни танлаш имконини беради. Масалан, назариядаги

диверсификация ғояси капитални бир вақтнинг ўзида турли соҳаларга жойлаштириш зарурлигини билдиради. Капитали катта фирмалар шунга амал қилганларида бир соҳадан кўрилган зарар, бошқа соҳага кўйилган капитал келтирган фойда ҳисобидан қопланиб туради. Назариянинг яна бир амалий аҳамияти шундаки, бу фан иқтисодиётнинг сир-асрорларини очиб берар экан, ундан хабардор ҳар бир киши иқтисодиёт қоидаларига амал қилса, бундан фақат наф кўради.

тар

1. Иқтисодиёт назарияси – умумиқтисодий фан, унинг предмети кишилар иқтисодий хатти-ҳаракатининг шарт-шароити ва қонун-қоидаларидир.

2. Мазкур фаннинг методологик тамойиллари қуйидагича: иқтисодиётни тизим сифатида ўрганиш, унга ноиқтисодий омиллар ва табиий шарт-шароит, технологик ўзгаришлар таъсирини назарда тутиш; иқтисодиётни статистикада эмас, балки динамикада ўрганишдир.

3. Бу фанда иқтисодий ҳодисаларни кузатиш, абстракциялаш орқали назарий хулоса чиқариш, назарий моделлар яратиш, позитив ва норматив усулларни қўллаш, миқдорий ва сифатли таҳлилни бирлаштириш, оддий ҳодисалардан мураккаб ҳодисаларни ўрганишга ўтиш, иқтисодиётни унинг турли даражаларида ўрганиш каби усуллар ишлатилади.

4. Бу фан ўз предметини ўрганишда қонун ва категорияларни қўллайдики, булар умумиқтисодий ва айрим тизимларга хос бўлади.

5. Бу фаннинг функциялари иқтисодий ҳодисаларни идрок этиш, кишиларга иқтисодий билим бериш, бошқа иқтисодий фанларга назарий асос бўлиш, иқтисодий сиёсатга оид амалий тавсиялар беришдан иборат.

Иқтисодий фаолият, иқтисодий инсон, иқтисодий муносабатлар объекти, иқтисодий муносабатлар субъекти, иқтисодий механизм, тадқиқот методологияси, таҳлил услублари, иқтисодий категориялар, иқтисодий қонунлар, фаннинг функциялари.

II боб. ИҚТИСОДИЁТ ВА УНИНГ УМУМИЙ ШАРТ-ШАРОИТИ

2.1. Иқтисодий фаолият – эҳтиёжларни қондириш воситаси

Иқтисодиёт деганда кишиларнинг ўз ҳаётий эҳтиёжини қондиришга қаратилган фаолияти тушунилади. Бу сиёсий, ижтимоий, маданий ва маънавий фаолиятдан ўзининг асосий бўлиши, бошқа фаолият учун моддий шарт-шароит яратиб бериши билан ажралиб туради. Иқтисодиёт кишиларнинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган ноз-неъматларни яратади, уларни кишилар истеъмолига етказиб беради. Демак, у ҳаёт кечиришни кафолатлайди. Қаерда иқтисодиёт ривож топган бўлса, шу ерда кишилар роҳат-фароғатда яшайди ва аксинча, қаерда иқтисодиёт қолоқ бўлса, шу ерда кишиларнинг қорни тўймайди, усти бут бўлмайди, улар донмий мухтожликда зўрма-зўраки кун ўтказадилар. Ҳар қандай иқтисодиётнинг пировард мақсади эҳтиёжни қондириш бўлар экан, хўш, эҳтиёжнинг ўзи нима?

Ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар – бу кишиларнинг ҳаёт кечириши ва камол топиши ҳамда жамиятда маълум мавқега эга бўлиши учун зарур бўлган турли-туман ноз-неъматлар, яъни барча маҳсулот ва хизматлар мажмуасидир.

Эҳтиёжлар таркибан ғоят хилма-хил, лекин улар икки йриқ гуруҳга ажратилади:

1) **моддий маҳсулотларга бўлган эҳтиёж**. Озик-овқат, кийим-кечак, турар жой, уй асбоб-анжомлари, коммуникация (транспорт ва алоқа) воситалари ва бошқаларга бўлган эҳтиёж – бу моддий эҳтиёж бўлади;

2) **турли хизматларга бўлган эҳтиёж**. Бунга таълим, тиббий ёрдам, жисмоний тарбия ва спорт, дам олиш, саёҳат ва маданий-маърифий хизматларга бўлган эҳтиёж киради. Бу эҳтиёжни ижтимоий (социал) эҳтиёж, деб аташади. Иқтисодиёт ҳам моддий, ҳам ижтимоий эҳтиёжларни биргаликда қондиришга хизмат қилади. Инсон учун аҳамиятига қараб бирламчи ва иккиламчи эҳтиёжлар бўлади.

Бирламчи эҳтиёж – бу моддий, биринчи навбатда қондириладиган, энг зарур бўлган эҳтиёж ҳисобланади, бунга овқатланиш, кийиниш, турар жойга эга бўлиш каби эҳтиёжлар киради.

Иккиламчи эҳтиёжлар – бу кўпинча номоддий, яъни ижтимоий эҳтиёжлар бўлади, бунга билим олиш, малака ошириш, даволаниш, дам олиш каби эҳтиёжлар киради. Аммо иқтисодиёт

ривожланиб, мўл-кўлчилик бўлган шароитда моддий эҳтиёжлар қондирилган бўлиб, ижтимоий эҳтиёжлар биринчи ўринга чиқади. Кишилар бир хил бўлмаган уларнинг эҳтиёжи жиддий табакалашган бўлади. Эҳтиёжлар кишиларнинг ёшига, жинсига, миллатига, динига, билим даражасига, касби-корига, оилавий аҳволига ва қаерда истикомат қилишига қараб фаркланади.

«БИРЛАМЧИ ЭҲТИЁЖ»

– Сизга ниманинг товуши ёқади, дуторникими ёки танбурникими?

– Менга ош сузилаётган пайтдаги капгирнинг товуши ёқади.

Ёш билан қарининг, эркак билан аёлнинг, талаба билан ишчининг, олим билан деҳқоннинг, шаҳарлик билан кишлокликнинг эҳтиёжлари бир хил бўлмаслиги турган гап. Эҳтиёжлар уларнинг кимга тааллуқли бўлиши жиҳатидан ҳам фаркланиб 4 турга ажратилади:

1) индивидуал, яъни яқка эҳтиёж. Бу айрим кишининг ёки хонадоннинг эҳтиёжи;

2) гуруҳий – корпоратив эҳтиёж. Бу айрим гуруҳларга, масалан, жамоаларга бирлашган кишиларнинг умумий эҳтиёжи;

3) Худудий эҳтиёж. Бу айрим худудларда истикомат қилувчи кишиларнинг биргаликдаги эҳтиёжи;

4) умумжамият эҳтиёжи. Бу кишиларнинг жамият миқёсидаги ҳамма учун умумий бўлган эҳтиёжи. Буни умуммиллий эҳтиёж, деб аташ ҳам мумкин.

Бу эҳтиёжлар турли даражадаги эҳтиёжлар бўлиб, уларнинг миқдори ва таркиби ҳам бир хил эмас.

Эҳтиёжлар тўхтовсиз юксалиб боради, шу жиҳатдан эҳтиёжлар доимо чексиз бўлади, чунки тобора яхши яшашга интилмаган инсон умуман бўлмайди. Кишилар ҳар доим эҳтиёжларини имкон

борича тўларок қондиришга интиладилар бу эса иқтисодиётни ривожлантиришни талаб қилади. Демак, эҳтиёжлар иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади. Эҳтиёжларнинг чексизлигини **эҳтиёжларнинг юксалиши қонуни** изоҳлаб беради. Бу қонун умумиқтисодий бўлиб, ҳамма вақт, ҳамма ерда амал қилади. Бу қонун илгарилари ҳам бўлган, ҳозир ҳам мавжуд, бундан кейин ҳам амал қилаверади.

Эҳтиёжларнинг юксалиш қонуни шундай қонундирки, унга биноан эҳтиёжлар миқдоран кўпайиб боради, таркибан донино янгиланиб туради, эски эҳтиёжлар ўрнига янгиси келади, эҳтиёжларнинг ўсиши мураккаб кечади.

Эҳтиёжларнинг ўсиши аҳолининг кўпайиши, янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг турланиб бориши билан боғлиқ. Шунинг учун эҳтиёжларнинг ўсиши куйидаги йўналишларда боради:

- 1) эҳтиёжлар миқдоран кўпаяди;
- 2) мутлақо янги эҳтиёжлар пайдо бўлади;
- 3) турли эҳтиёжларнинг нисбати ўзгаради;
- 4) эҳтиёжларнинг ўрин алмашуви юз беради. Эҳтиёжларнинг юксалиши унинг структура (таркибий) силжишларини юзага келтиради. Бунга хос бўлган нарса янги маҳсулотга ва хизматларга бўлган эҳтиёжнинг устувор бўлишидир. ХХI аср экологик тоза, техникавий мураккаб бўлган, бинобарин илмталаб маҳсулотларга ва информация хизматларига, таълим хизматларига бўлган эҳтиёжларнинг устуворлиги билан ажралиб туради.

2.2. Иқтисодий фаолият ва унинг турлари

Юксалиб бораётган эҳтиёжларни қондириш маҳсулот ва хизматларнинг кўплаб истеъмол қилинишини билдиради. Аммо бунинг учун уларни олдин яратиш керак ва бу ишлаб чиқаришда юз беради.

Маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқариш иқтисодиётнинг асоси, унинг бош бўғини ҳисобланади, иқтисодий фаолият мана шундан бошланади.

Ишлаб чиқариш ноз-неъматларининг яратилиши уларнинг пировард қандай мақсадда ишлатилишига қараб икки қисмга бўлинади:

1. **Моддий ишлаб чиқариш** – моддий шаклдаги маҳсулотларни, масалан, озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой ва бошқаларни яратиш ҳамда ишлаб чиқариш учун зарур бўлган хизматларни яратиш, масалан, юк ташиш, йўл хизмати кўрсатиш,

ишлаб чиқариш ахборотини узатиш ва ҳоказолар. Мазкур соҳага саноат, транспорт, алоқа, қурилиш, қишлоқ хўжалиги кабилар киради.

2. Номоддий ишлаб чиқариш – моддий шаклга эга бўлмаган, лекин аҳоли учун зарур хизматларни кўрсатиш. Мазкур соҳага аҳолига маданий-маиший, тиббий, спорт-физкультура хизмати кўрсатиш, билим бериш хизмати кабилар киради.

Моддий ишлаб чиқариш бирламчи, унга қараб номоддий соҳа ривожланади. Моддий ишлаб чиқариш номоддий соҳа учун иш кучини бўшатиб беради, уни моддий ресурслар билан таъминлайди, бу соҳада ишловчилар истеъмолини қондиради. Унинг даражаси қанча юқори бўлса, номоддий соҳа ҳам шунчалик ривож топади. Демак, икки соҳа тўғри мутаносибликда туради, аммо уларнинг нисбати иқтисодиётнинг даражасига боғлиқ бўлади.

Яратиладиган маҳсулот ва хизматлар қайси мақсадни кўзлашига қараб истеъмол буюмлари ва хизматларига ва шунингдек, яратиладиган моддий ресурсларга – ишлаб чиқариш воситаларига бўлинади. Масалан, ишлаб чиқарилган дон-дун, мева-сабзавот, сут-қатиқ кийим-кечак кишилар истеъмолини қондиришни мўлжаллайди. Яратилган машиналар, усқуналар, қазиб олинган нефть ёки рудаларни эса кишилар истеъмол қилмайди. Улар ишлаб чиқаришда моддий ресурс сифатида ишлатилади, улар ёрдамида истеъмол неъматлари янгидан яратилади.

Жамият учун истеъмол неъматларини кўпайтириш бирламчи аҳамиятга эга. Аммо бунинг учун ишлаб чиқаришга кўшимча жалб этиладиган ресурслар талаб қилинади ва бунга уларни кўп-лаб ишлаб чиқариш орқали эришилади. Яратиладиган (кўрсатиладиган) хизматлар ҳам бир хил бўлмайди. Уларнинг бир қисми кишиларнинг ҳаёти учун зарур бўлган ижтимоий хизматлар бўлса, бошқа қисми ишлаб чиқариш хизматларидирки, буларга транспорт, энергетика, сув хўжалиги, алоқа хизматлари киради. Ишлаб чиқаришда яратилган неъматлар **иқтисодий неъматлар** бўлади. Булардан биринчиси **индивидуал неъматлар**, яъни айрим кишилар ёки хонадоннинг эҳтиёжига хизмат қилувчи неъматлар. Иккинчиси – **ижтимоий неъматлар** – кишиларнинг биргаликдаги эҳтиёжини қондирувчи неъматлардир. Булар жумласига экологик тоза муҳитни таъминлаш, турмуш хавфсизлигини таъминлаш, кишилар соғлиғини сақлаш, таълим-тарбия хизматлари кабилар киради.

Эҳтиёжни кондиришнинг бош воситаси ишлаб чиқаришдир. Аммо иктисодиёт бу билан чекланмайди, чунки яратилган маҳсулот ва хизматларни истеъмолга етказиб бериш ҳам керак бўлади. Ишлаб чиқариш турлари ихтисослашган, яъни улар муайян маҳсулот ва хизматни муайян миқдорда яратишга мосланган бўлади. Эҳтиёжлар ғоят хилма-хил, уларни муайян бир турдаги ишлаб чиқариш билан кондириб бўлмайди. Шу сабабли турли соҳалардаги маҳсулот ва хизматлар бир-бирига айирбошланиб, уларни эҳтиёж учун зарур тўпламлари пайдо бўлади, сўнгра эса улар истеъмол қилинади. Айирбошлаш жараёнида кишилар зарур бўлган ноз-неъматларга эга бўладилар. Айирбошлаш 2 усулда юз беради.

1. Бартер, бунда бир маҳсулот бошқасига тўғридан-тўғри ва маълум миқдорий нисбатда айирбошланади. Бу ерда пул иштирок этмайди. Масалан, бартер айирбошлаши юз берганда 1 тонна металл = 10 тонна буғдой = 3 тонна пахта = 2 тонна шакар = 12м³ тахта бўлади. Бартер – айирбошлашнинг архаик, яъни ўта кўхна шакли, маҳсулот турлари кўлайиб, айирбошлаш кенгайган шароитда у иш бермай қўяди, чунки маҳсулотлар ғоят кўп бўлганидан бир маҳсулотни бошқа керак маҳсулотни топиб унга айирбошлаш ғоят қийин бўлади, бу операция узок вақт талаб қилганидан, эҳтиёжни кондириш кечикади ва бу қимматга тушади.

2. Товар айирбошлаш усули. Бу усул савдо-сотикни билдиради, у юз берганда бир товар бошқасига пул воситасида айирбошланади, яъни товар пулга сотилади ва шу пулга бошқа товар харид этилади. Бу усул эҳтиёжни ўз вақтида, тез ва арзон кондириш имконини яратади, чунки пулга хоҳлаган нарсани хоҳлаган вақтда сотиб олиш мумкин. Бу усул бартердан фарқли ўларок, айирбошлашнинг тез бўлишини, бинобарин товар топиш учун зарур вақтнинг тежалишини таъминлайди. Айирбошлаш жараёнида, у қандай бўлмасин, пировард натижада кишилар эҳтиёж учун зарур маҳсулот ва хизматларга эга бўладилар.

Ишлаб чиқаришда кишилар турли даражада қатнашадилар ва турли натижа келтирадилар. Шу боис улар яратилган неъматларни бир хил миқдорда олишлари мумкин эмас. Бу неъматлар албатта тақсимланиши керак. Тақсимлаш ишлаб чиқаришнинг ҳосиласи ҳисобланади, аммо у ишлаб чиқаришга қайтадан таъсир эта олади ва бунга мотивация (меҳнатга интилиш) орқали эришилади.

Агар кишилар тақсимлаш жараёнида неъматларга қанчалик кўп эга бўлсалар, уларда мотивация шунчалик кучли бўлади ва аксинча.

Тақсимлашда кишиларнинг иқтисодий манфаати юзага чиқади, манфаат эса эҳтиёжни билдиради.

Иқтисодиётда шундай боғлиқлик бор: эҳтиёж манфаатни, манфаат мақсадни, мақсад мотивацияни, бу эса ўз навбатида иқтисодий стимуллари, яъни рағбатлантирувчи кучларни юзага келтиради, мана шундай тартибда тақсимлаш иқтисодий фаолликни юзага келтиради.

Тақсимотнинг бош тамойили – бу адолатлилик тамойилидир. Бунга кўра иқтисодиёт ҳар бир иштирокчисининг яратилган маҳсулот ва хизматлардан оладиган улуши буларни яратишга қўшган ҳиссасига тўғри мутаносибликда бўлиши талаб қилинади. Тақсимлаш орқали яратилган маҳсулот ва хизматларнинг бир қисми жорий истеъмолга юборилса, бошқа қисми ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ва шу орқали бўлғусидаги эҳтиёжларни қондиришга юборилади. Масалан, 2003 йилда Ўзбекистонда уларнинг 73,3 фоизи жорий истеъмолга, 22,1 фоизи ишлаб чиқаришга қайтадан юборилди.

Иқтисодий фаолиятнинг яқунловчи босқичи – истеъмол жараёнидир.

Истеъмол – бу яратилган маҳсулот ва хизматларнинг пировард натижада эҳтиёжни қондириш йўлида ишлатилишидир.

Истеъмол биринчидан кишиларнинг кундалик эҳтиёжларини қондиришни, иккинчидан ишлаб чиқаришни ривожлантиришни кўзлайди.

Истеъмол икки хил бўлади:

- а) хусусий истеъмол;
- б) давлат истеъмоли.

Хусусий истеъмол юз берганда истеъмол буюмлари ва хизматлар кишиларнинг жузвий эҳтиёжини қондиради. Давлат истеъмоли – бу давлат идора ва ташкилотларидаги истеъмол бўлиб, бу пировард натижада ижтимоий неъматларни яратиб, халққа етказиб беришга хизмат қилади.

Ишлаб чиқаришдаги истеъмол эса турли моддий воситалар – моддий ресурсларнинг корхоналар ва ҳўжаликларда ишлатилишини билдиради. Булар таркибига меҳнат қуроллари, бино-иншоотлар, хом ашё, ярим фабрикат маҳсулотлар, бугловчи қисмлар ва ниҳоят, ёқилғи ва энергиялар қиради.

Ишлаб чиқаришдаги истеъмол охир-оқибатда шахсий истеъмолни таъминлашга, яъни истеъмол буюмлари ва хизматларни янгидан яратишга хизмат қилади.

Истеъмол ўзининг шакли жиҳатидан ҳам фаркланади. Шу ўринда биринчидан, **натурал истеъмол** борки, бу маҳсулотларни айирбошламай туриб ишлаб чиқарувчининг ўзи томонидан истеъмол қилинишидир. Натурал истеъмол юз берганда уни қондиришда пул қатнашмайди, яъни пулга истеъмол учун зарур маҳсулот сотиб олинмайди. Бу истеъмолнинг кўхна шакли, аммо унинг баъзи бир кўринишлари узоқ сақланиб қолиши мумкин. Бунга мисол қилиб Ўзбекистондаги майда деҳқон хўжалиги ва томоркадан олинган маҳсулотнинг бир дисмини шу ернинг ўзида истеъмол қилинишини кўрсатиш мумкин. Агар деҳқон томоркасида кунига 8 л сут етиштирилса, бунинг 2 литри деҳқон хонадонининг ўзида натурал шаклида истеъмол қилинади, қолган 6 литри бошқаларга сотилади.

Истеъмолнинг иккинчи шакли – бу **товар истеъмолидир**. Бунда истеъмол товарларни пулга сотиб олиш орқали қондирилади. Истеъмолнинг бу тури замонавий ҳисобланади. Бу истеъмол тарқибини хилма-хил қилади, нимани истеъмол қилишни танлаб олиш имконини беради. Агар натурал истеъмол уни тор доира билан чекласа, товар истеъмоли бу чекловларни олиб ташлайди, яъни хоҳлаган товарларни хоҳлаган миқдорда ва тарқибда сотиб олиб истеъмол қилиш мумкин. Товар истеъмоли ҳозирги истеъмолнинг устувор туридир, чунки натурал истеъмол камдан-кам ҳолларда учрайди. Истеъмол ўзининг усули жиҳатидан яқка тартибдаги ва биргаликдаги истеъмолга бўлинади. **Яқка** истеъмол бу айрим шахснинг, хонадоннинг ёки фирманинг истеъмолидир. Аммо шундай неъматлар борки, булардан яқка тарзда эмас, фақат биргаликда баҳраманд бўлиш мумкин. Масалан, мудофаа, ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш, бепул даволаниш ва таълим олиш, экологияни яхшилаш, ободончилик хизматлари борки, буларни бир киши истеъмол қилгани ҳолда, бошқа киши истеъмол қилмаслиги мумкин эмас. Шу сабабли **биргаликда истеъмол қилиш** мавжуд бўлади.

Кишиларнинг ҳаёти бир кунга ҳам тўхтаб қолиши мумкин эмас, шу боис эҳтиёжни қондирадиган иктисодий фаолият узлуксиз бўлади. Иктисодиёт ишлаб чиқаришдан бошланиб истеъмол билан яқунланувчи фаолият сифатида доимо такрорланиб турмаса кишилар яшай олмайди.

2.3. Иқтисодий ресурслар

Иқтисодиёт ҳеч нарса йўқ ерда бўлиши мумкин эмас. Деҳқончилик бўлиши учун ер, сув, ўғитлар, тракторлар, комбайнлар ва ерга ишлов берувчи деҳқонлар бўлиши керак.

Саноат учун эса машина-ускуналар, қазилма бойликлар, хом ашё, ёқилғи, электроэнергия ва ниҳоят ишчилар ва инженер-техник ходимлар зарур. Бинобарин, иқтисодий фаолият учун ресурслар керак, ресурслар эса ишлаб чиқариш омилларини ҳосил қилади.

Маҳсулот ва хизматларни яратиб, уларни ишлаб чиқаришдан истеъмолга етказиб бериш учун зарур бўлган барча моддий, номоддий воситалар, ашёлар ва иш кучи иқтисодий ресурсларни ташкил этади.

Иқтисодий ресурслар, таркибан уч қисмдан иборат:

- 1) моддий ресурслар;
- 2) меҳнат ресурслари;
- 3) информацион- ахборот ресурслари.

Моддий ресурслар – бу аниқ моддий шаклдаги барча воситалардир. Улар ўз навбатида 2 қисмга ажратилади. Биринчиси, **табиий ресурслар**. Буларни инсонга табиат инъом этади. Булар ер-сувнинг ўзи, ерости ва ер усти бойликларидан иборат. Иккинчиси, **инсон меҳнати билан яратилган моддий ресурслар**, буларга бино-иншоотлар, машина ва механизмлар, қўл меҳнати қуроллари қиради. Моддий ресурслар орасида энг кадрлиси ер ҳисобланади, чунки ерда кишлоқ хўжалиги юритилади, корхоналар, турли бино-иншоотлар қад кўтаради, йўллар жойлашади, ер қаърида табиий бойликлар мавжуд. Ер энг кадрли ресурс бўлганлигидан, у ғоят қиммат туради.

Меҳнат ресурсларини меҳнат ёшидаги аҳоли, яъни меҳнатга лаёқатли кишилар ташкил этади. Уларнинг банд, иш қидирган қисми аҳолининг иқтисодий фаол қисми ҳисобланади, чунки ўз меҳнати билан маҳсулот ва хизматларни яратишга қодир бўлади.

Меҳнат ресурслари – инсон ресурслари кишиларнинг меҳнат қилиб ишлаб чиқара олиш қобилиятидан, ишбилармон бўлиш, хўжалик фаолиятини бошқара билиш қобилиятидан иборат бўлади.

Ер қурраси ва қаъридаги табиий бойликлар – экиладиган ерлар, ўрмонлар, қазилма бойликлар, сув захираси, умуман ўсимлик ва ҳайвонот дунёси миқдоран чекланган. Масалан, Мар-

казий Осиёдаги суғорма дехқончилик Амударё ва Сирдарёнинг сув захираси билан чекланган. Ишга яроқли аҳоли сони ҳам чекланган. Айниқса, аҳолининг ўсиш суръатлари пасайган шароитда аҳоли қарийди, унинг таркибида ишга лаёқатли кишилар салмоғи қисқаради. Масалан, Японияда яқин орада қариялар аҳолининг 25–30 % ига етиши кутилмоқда. Меҳнат курулларини (асбоб-ускуна, машина ва х.к.) миқдоран кўпайтириш имкони ҳам маълум чегарада бўлади. Агар жамият уларни ғоят кўп ишлаб чиқарса, аҳоли учун тирикчилик воситалари –истеъмол буюмлари еттишмай қолади, натижада меҳнат ресурсидан яхши фойдаланиб бўлмайди.

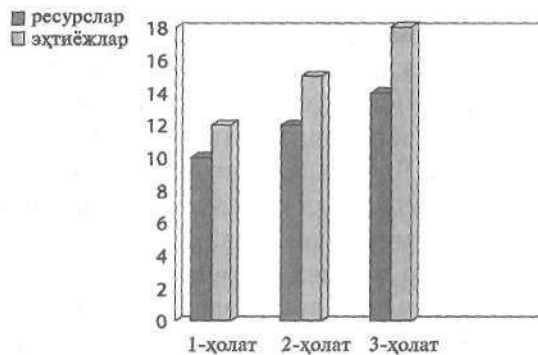
Ҳар қандай иктисодиётга хос бўлган умумий ва азалий зиддият мавжуд, бу **ресурсларнинг чекланганлиги ва эҳтиёжларнинг чексизлиги ўртасидаги зиддият бўлиб, камёб ресурслардан оқилона фойдаланиш орқали ҳал этилади.**

Ресурслар камёблиги мутлақ эмас, балки нисбийдир, яъни уларнинг чекланганлиги дегани эҳтиёжларга нисбатандир. Аҳоли ўсиши билан меҳнат ресурслари кўпаяди, ишлаб чиқариш ривожланиши билан меҳнат яратадиган моддий ресурслар ҳам кўпаяди. Янги ерлар, сув манбалари очилиши билан экин майдони кенгаяди, янги конлар топилиши билан қазилма ресурслар ҳам миқдоран ортади, янгидан экилган ўрмонлар майдони кенгаяди. Лекин буларга нисбатан эҳтиёжлар жадалроқ ўсиб боради. Табиий ресурсларнинг бир қисми қайтадан тикланиб, янгидан ҳосил бўлади. Бу ўрмон, сув, тупроқ ҳосилдорлиги, хавонинг ҳарорати, умуман флора ва фаунадир. Аммо тикланмайдиган табиий ресурслар ҳам бор. Булар жумласига ерости бойликлари – руда, кўмир, нефть, газ қабилар қиради. Уларнинг ўрнини тўлдириб бўлмайди, лекин уларга ўринбосар ресурслар топилиб туради.

Масалан, гидроэнергия ўрнига иссиқлик энергияси, унинг ўрнига атом энергияси келади.

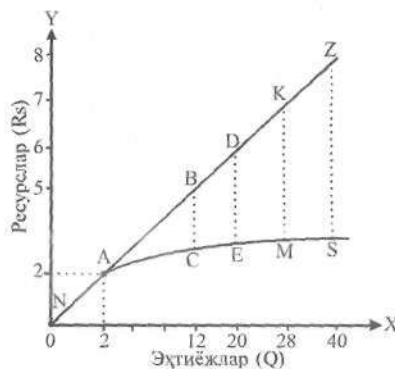
Ресурслар қанчалик тикланмасин ва тўлдириб борилмасин, барибир улар эҳтиёжларга нисбатан камёблик қилади. Ресурслар миқдори ва таркиби эҳтиёждан орқада қолади. Буни қуйидаги расмдан кўриш мумкин (2.1-расм).

2.1-расмдан шуни кўриш мумкинки, биринчи ҳолатда эҳтиёж ресурсдан бироз ортиқча бўлган, иккинчи ҳолатда бу фарқ кўпайган, ниҳоят учинчи ҳолатда бу ғоят ортиқ бўлган. Натижада ресурслар кўпайса-да, уларнинг камёблиги йўқолмаган, аксинча ортиб борган.

2.1-расм. Ресурслар ва эҳтиёжларнинг нисбати

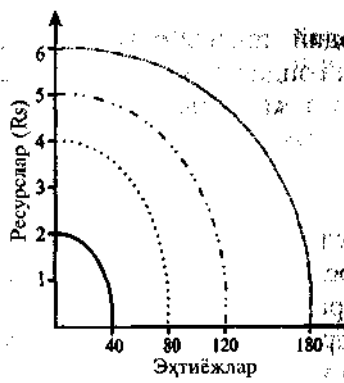
Ресурслар тежамсиз ишлатилганда аввал улар етарли бўла туриб, сўнгра уларнинг камёблиги кучайиб боради. Улар орасидаги узилиш масофаси йироклашади. Буни куйидаги расмдан ҳам кузатиш мумкин (2.2-расм).

2.2-расм. Ресурслар ва эҳтиёжларнинг ўзгариши

2.2-расмдан шу нарсга аёнки, дастлаб ресурслар ва эҳтиёжлар бир хил ошиб боргани учун ресурс камёблиги сезилмаган ($2=2$). Бу ходиса NA оралиғида юз берган. Сўнгра эҳтиёжлар тез ўсиб, ресурслар бундан орқада қола бошлаган. Бунда $5 < 12$, $6 < 20$, $7 < 28$ ҳосил бўлган. Бу графикда $BC < DE$, $DE < KM$, $KM < ZS$ шаклида бўлган. А нуктадан бошлаб ресурслардан самарали фойдаланиш зарурати пайдо бўлган ва бу Z нуктасига қадар кучайиб борган.

Ресурслардан оқилона фойдаланиш йўли танланганда эҳтиёжни кондиритиш учун кетган ресурс сарфи кискаради, яъни ресурс бирлиги ҳисобидан эҳтиёж тўларок кондирилади. Бу жараённинг қандай кечишини 2.3-расмдан кўрсак бўлади.

2.3-расм. Ресурслар ва эҳтиёжлар

Расмдан маълумки, дастлаб эҳтиёж ресурсталаб бўлган, яъни 20 бирлик эҳтиёж битта ресурс талаб қилган ($40:2=20$), сўнгра бунинг учун зарур ресурс ўзгармаган ($80:4=20$). Бундан сўнг эҳтиёжнинг ресурсга талаби қисқарган: 24 бирлик эҳтиёж учун битта ресурс керак бўлган ($120:5=24$), ниҳоят бир ресурс ҳисобидан 30 бирликка тенг эҳтиёж қондирилган ($180:6 = 30$). Ресурс бирлиги сарфи пировард натижада қисқарган, шунга кўра бир ресурс ҳисобидан қондирилган эҳтиёж 50 % ошган ($30/20 \times 100 = 150\%$).

Ҳар доим чекланган ресурсларни тежамли ишлатиш чексиз эҳтиёжларни қондириш воситаси бўлиб келган. Аммо ресурслардан самарали фойдаланиш даражаси уларнинг камёблик даражасига тескари мутаносиб бўлди. Ресурслар қисқариб камёблаган сари улардан янада самаралироқ фойдаланиш зарурати келиб чиқади. Бу ресурс бирлигидан кўпроқ ва хилма-хил маҳсулот олишни талаб қилади. Бунга янги технологияларни жорий этиш орқали эришилади.

Масалан, кейинги 50 йилда тежамли технологияларни тўхтовсиз жорий этиш натижасида ўртача битта оммабоп енгил автомашинага сарфланган металл ҳажми деярли 2 марта қисқарди, айни пайтда автомобиль моделларининг тури 5 марта кўпайди, автомобиль 100 км йўлга сарфлайдиган бензин миқдори ҳам жиддий қисқарди.

2.4. Иқтисодий танлов

Ҳар қандай иқтисодиётнинг бош муаммоси нимани, қанча ва ниҳоят ким учун ишлаб чиқариш муаммосидир. Бу муаммонинг

ҳал этилиши иқтисодий танлов орқали юз беради. Танловни иқтисодиётдаги асосий зиддият, яъни эҳтиёжларнинг чексизлиги ва уларни кондиришга қаратиладиган ресурсларнинг чекланганлиги юзага келтиради.

Эҳтиёжлар юксалган шароитда ресурсларнинг камёб бўлиши эҳтиёжларнинг барчасини бир вақтда кондириш имконини бермайди. Шу сабабли эҳтиёжларнинг бир қисми тўла кондирилса, бошқаси ресурслар етишмаганидан чала кондирилади, яна бошқасининг кондирилиши орқага сурилиб кечиктирилади. Ресурслар камёб шароитда эҳтиёжлар босқичма-босқич кондирилади, яъни аввал уларнинг энг зарурлари, сўнгра бошқалари кондирилади.

Иқтисодий танлов қондаси мавжудки, унга биноан кишилар ўз эҳтиёжини кондириш учун чекланган ресурсларни ўзлари учун иқтисодий жиҳатдан энг фойдали бўлган фаолият учун сарфлайдилар.

Танловга ҳамма боради. Ишлаб чиқарувчи нимани ва қанча ишлаб чиқаришни танлайди, сотувчи қайси бозорда нимани ва қанчадан сотишни, истеъмолчи қаердан нимани ва қанча харид этишини, уй соҳиби қанча пулни ҳозир сарфлаб, қанчасини жамғаришни танлаб олади. Танлов ҳар доим **муқобил** бўлади, чунки танлаш имкониятлари кўп. Иқтисодиётнинг ҳар бир иштирокчиси нима қилишни танлаганда биринчидан, ўз **манфаатидан**, иккинчидан, **имкониятидан** келиб чиқади. Манфаатда эҳтиёж гавдаланса, имкониятда ресурсининг чекланганлиги ифода этилади. Кишилар мана шулардан келиб чиққан ҳолда муқобил танловга қўл урадилар, яъни қиладиган ишнинг энг мақбулига ресурс сарфлайдилар. Муқобил танлов бир иш қилиш учун бошқасидан воз кечишни билдиради. Танлов чоғида воз кечилган хатти-ҳаракат келтириши мумкин бўлган наф **танлов ҳақи**, дейилади ва бу турли неъматлардан ёки пул даромадидан иборат бўлади.

Муқобил танлов туфайли юзага келадиган йўқотишлар воз кечилган имконият ёки зиммага тушган харажат бўлади. Танлов туфайли олинган натижа у юзага келтирган йўқотишдан кўп бўлса, танлов самарали бўлиб чиқади. Танловга ҳамма борсада, унинг турлари фаркланади. Масалан, талаба билан ишсиз кишининг, уй бекаси билан тadbиркорнинг танлови ўз мақсади ва усули жиҳатдан фаркланади. Талабанинг мақсади дипломли бўлиш, ишсизнинг мақсади яхши ишга жойлашиб олиш, уй бекасининг мақсади, зарур товарларни арзониға харид этиш, ниҳоят тadbиркорнинг мақсади кўп фойда топиш. Шунга кўра мақсадга

чиришиш усуллари ҳам фарқланади, албатта. Талаба ўқишга кетадиган вақтни тўғри таксимлаш йўлидан боради, ишсиз сердаромад ишни қидиради, уй бекаси товарлар арзон бозорни хуш кўради, тадбиркор серфойда товарни чиқаради. Танлов қандай бўлишини тушуниш учун жадвал маълумотларини таҳлил этамиз. Бунда корхонада мотоцикл ва велосипед ишлаб чиқариш ўргасидаги танловни кўриб чиқамиз (2.1- жадвал).

2.1-жадвал

Корхонада муқобил танлов кўрсаткичлари

Мотоцикл ишлаб чиқариш имкони, дона	Велосипед ишлаб чиқариш имкони, дона	Танлаш туфайли олинган фойда, млн сўм			Воз кечганлик туфайли бой берилган фойда, млн сўм		
		Мотоциклдан	Велосипеддан	Жами	Мотоциклдан	Велосипеддан	Жами
50	0	10	0	10	0	12,0	12,0
45	10	9	1,2	10,2	1,0	10,8	11,8
40	20	8	2,4	10,4	2,0	9,6	11,6
35	30	7	3,6	10,6	3,0	8,4	11,4
30	40	6	4,8	10,8	4,0	7,2	11,2
25	50	5	6,0	11,0	5,0	6,0	11,0
20	60	4	7,2	11,2	6,0	4,8	10,8
15	70	3	8,4	11,4	7,0	3,6	10,6
10	80	2	9,6	11,6	8,0	2,4	10,4
5	90	1	10,8	11,8	9,0	1,2	10,2
0	100	0	12,0	12,0	10,0	0	10,0

Жадвалга назар ташласак, мотоцикл чиқаришдан велосипед чиқаришга ўтиш жараёнида корхона мотоциклдан келадиган фойдани йўқота борган, ammo бунинг эвазига унга велосипеддан келадиган фойда ортиб борган. Пировард натижада мотоцикл ишлаб чиқаришни тўхтатиш корхонани 10 млн сўм фойдадан қолдирган. Бирок велосипед ишлаб чиқаришнинг танланиши 12 млн сўм фойда берган. Бу ерда ютук билан йўқотиш ўртасидаги фарқ 2 млн сўм ($12-10=2$)ни ташкил этган. Демак, велосипед ишлаб чиқаришга ўтиш корхонага наф келтиргани учун у танлаб олинган.

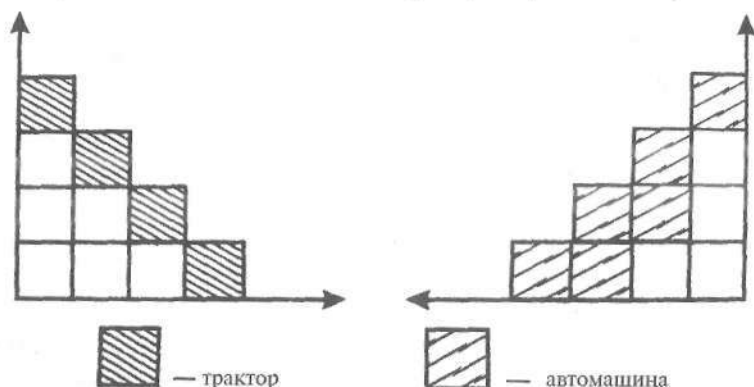
Танлов юз берганда бир нарсдан тамомида воз кечишиб, унинг ўрнига бошқаси тўлалигича танлаб олинади, деб ўйлаш мумкин эмас. Муқобил танлов чоғида турли ишларни сақдаган

холда улар нисбатини ўзгартириш ҳам бўлиб туради. Масалан, хонадон тошган пул бир ойда 100 минг сўм, шундан 90 минг сўм товар ва хизматларга сарфланади, қолган 100 минг сўм жамғарилади. Бунда истеъмол сарфи 900 минг сўм, жамғариш сарфи 100 минг сўм, улар нисбати 9:1.

Хонадон ҳамма пулини жамғармага айлантира олмайди, чунки у шундай қилса оч қолади. У ҳамма пулини истеъмолга ҳам юбора олмайди, чунки унга пул захираси ҳам керак. Демак, хонадон ҳар икки харажатни сақлаган холда унинг нисбатини ўзгартиради. Унинг танлови шу йўлдан боради.

Муқобил танлов шароитида ресурс маъсул кўрилмаган соҳадан олиниб, афзал кўрилган соҳага ташланади. Шунга биноан ресурс кетган соҳада эҳтиёж камроқ кондирилади, ресурс борган соҳада у тўлароқ кондирилади. Мисол учун, ҳаммаси бўлиб 10 тонна металл бор, деб фараз қиламиз. Бу металл 10 дона трактор ёхуд 10 дона автомашинани чиқариш учун етади. Эҳтиёж 4 дона трактор ва 6 дона машинадан иборат. Буни кондиритиш учун ресурс (металл) тегишлича тақсимланади (2.4-расм).

2.4-расм. Металл сарфининг муқобил танлови

Расмга назар ташласак, 6 та трактор чиқаришга кетадиган ресурс автомобиль чиқаришга юборилган. Шунингдек, 4 та машинага етадиган ресурс трактор ишлаб чиқаришга кўйилган. Натижада трактор ва машина ишлаб чиқариш 1:1,5 нисбатида бўлган. Ресурслар ҳам шундай тақсимлангани учун эҳтиёж кондирилган. Шу боис ўнг томондаги 4 та бўш катакка сўл томонда 6 та бўш катак тўғри келган ва аксинча, сўл томондаги 6

та бўш катакка ўнг томондаги 6 та чизмалли катак тўғри келади. Келтирилган тасвирлар шундан далолат берадики, ресурслар етишмаган шароитда уларнинг бориға таяниб, эҳтиёжлар энг мақбул даражада кондирилиши керак бўлади.

Танлов қондаси абадий, ундан ҳеч бир киши қочиб қутила олмайди, чунки буни объектив шароит – ресурсларнинг камёблиги юзаға келтиради, лекин кишилар улардан самарали фойдалана биладилар. Иқтисодий ҳақиқат мана шундай.

Хулосалар

1. Иқтисодиёт эҳтиёжларни кондиришға хизмат қилади, эҳтиёж эса кишиларнинг яшаши ва инсон сифатида камол топиши учун зарур бўлган ноз-неъматлар мажмуасидир. Эҳтиёжлар миқдоран ўсади ва таркибан янгиланади.

2. Иқтисодий фаолият махсулот ва хизматларни яратиш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилинишини билдиради. Ишлаб чиқариш иқтисодиётнинг асоси, у моддий ва номоддий ишлаб чиқаришдан иборат. Айирбошлаш бартер ва олди-сотди шаклиға эға бўлади. Яратилган неъматлар тақсимлаш орқали истеъмолға келади. Истеъмол иқтисодиётни якунлайди, бу натурал ва товар истеъмоли, хусусий ва ишлаб чиқариш, индивидуал ва бирғаликдаги истеъмол шаклиға эға.

3. Иқтисодий ресурслар моддий, инсоний ва информациян ресурслардан иборат. Эҳтиёжларнинг чексизлиги ва ресурсларнинг етишмаслиги ўртасида номувофиклик бор, бу эса муқобил иқтисодий танлов воситасида бартараф этилади. Танлов чоғида кишилар чекланган ресурсларни энг фойдали фаолиятға йўллайдилар, яъни ресурсларни тежаш ҳисобидан эҳтиёжни тўларок кондирадилар.

4. Иқтисодий танловда бир ишни қилиш учун бошқасидан воз кечилади. Воз кечиш берган йўқотишларға нисбатан танлаб афзал кўрилган ишлар кўпроқ наф келтиради. Шу сабабли иқтисодиётда муқобил танловға қўл урилади.

Таянч тушунчалар

Эҳтиёжлар; эҳтиёжларнинг юксалиши қонуни; ишлаб чиқариши; иқтисодий неъматлар; бартер; товар айирбошлаш; тақсимлаш; истеъмол; истеъмол шакллари ва турлари; иқтисодий ресурслар; ресурслар камёблиги; иқтисодий танлов; ресурсларнинг тақсимланиши.

III боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ – ИҚТИСОДИЁТНИНГ БОШ БЎГИНИ

2
миллари

Ишлаб чиқариш ҳар қандай иқтисодиётнинг асосини ташкил этади, чунки бу ерда тирикчилик неъматлари яратилади, бунинг учун эса ишлаб чиқариш омиллари ҳаракатга келиши шарт. Нимаики ишлаб чиқаришга хизмат қилса, шу унинг омили бўлади, бу ресурслардан иборат, албатта.

Ишлаб чиқариш амалиётида қўлланаётган барча ресурслар ишлаб чиқариш омиллари, деб айтилади.

Ҳаётий неъматлар яратишда иштирок этмай бекор ётган ресурслар ишлаб чиқариш омиллари бўла олмайди, албатта. Масалан, ишлатилмай занг босиб ётган станок, чириб бораётган хом ашё, экинни суғормай ботқоқлик ҳосил қилаётган сув, ишламаётган кишининг меҳнат қобилияти кабилар ресурс ҳисобланса-да, ишлаб чиқариш омили бўла олмайди, чунки булар ноз-неъматларни яратишда иштирок этмайди. Демак, ресурслар ишлаб чиқаришга кириб келгач ва ҳаракатда бўлгач, омилларни ҳосил қилади.

Ҳозирги ишлаб чиқаришда 5 та омил иштирок этиши қайд этиладики, булар табиат, меҳнат, капитал, тадбиркорлик қобилияти ва ниҳоят ахборот (информация)дир (3.1-расм).

Ишлаб чиқариш омиллари ноз-неъматларни яратишда ҳар хил даражада иштирок этадилар. Шунга қараб улар 3 та гуруҳга ажратилади: шахсий-инсоний омил, моддий омил, ахборот--информацион омил.

Шахсий-инсоний омил – бу иш кучи, унинг амал қилиш натижаси бўлган меҳнатдир.

Иш кучи – бу инсоннинг меҳнат қилишга қаратилган жисмоний ва ақлий қобилиятидир.

Бу қобилият соҳиби ҳар бир меҳнатга лаёқатли кишидир. Мазкур қобилият амалда ишлатилганда меҳнат юз беради. Иш кучини фақат жисмоний куч билан чеклаб бўлмайди. Иш кучи соҳиблари билим, малака, маҳорат ва иш тажрибасининг ҳам соҳиблари бўладилар.

3.1-расм. Ишлаб чиқариш омиллари

Шундагина улар ишлаб чиқаришдаги маҳсулот яратувчи ва хизматлар кўрсатувчи куч бўла оладилар. Иш кучининг миқдорий ва сифат ўлчами бор. Миқдоран олганда – бу ишлай оладиган кишиларнинг сони. Сифат жиҳатидан – бу ишловчиларнинг ма-лака маҳорати, билими-тажрибасидир. Жамиятнинг қанча ноз-неъматларни ярата олиши мана шу икки жиҳатга боғлиқдир. Иш кучи шундайки, уни инсондан ажратиб бўлмайди, у моддий шаклга ҳам эга эмас, у инсоннинг жисмида мужассамлашган қобилият. Шу сабабли уни ишлаб чиқаришдаги инсон капитали, деб ҳам аташади. Иш кучи ишлаб чиқаришнинг бирламчи омили ҳисобланади, чунки инсон меҳнатсиз, унинг ижодисиз энг мукамал машиналар бўлганда ҳам тирикчилик неъматларини яратиш бўлмайди. Инсон жамиятнинг олий ишлаб чиқарувчисидир.

Инсоний омилни ишчи, хизматчи ёки деҳқоннинг иш қобилияти билан чеклаб бўлмайди. Бунга албатта тадбиркорлик қобилияти ҳам киритилади, лекин бу алоҳида омил ҳисобланади. Бу ўзига хос ноёб қобилият бўлиб, маҳсулот ва хизматларни яратишда ташкилий бошқариш фаолияти билан қатнашади.

Ишлаб чиқариш юз берганда табиат инъом этган ашё-материаллар меҳнат ёрдамида қайта ишланиши керак ва бунинг учун меҳнат воситалари талаб қилинади. Шу сабабли ишлаб чиқаришда моддий омиллар ҳам қатнашади.

Ишлаб чиқаришнинг моддий-ашёвий омили – бу унинг учун зарур бўлган барча меҳнат воситалари ва моддий шаклдаги ашёлардир.

Бу омилни табиат инъом этган бойликлар ва кишилар яратган меҳнат воситалари ташкил этади. Ишлаб чиқариш ҳар доим табиатга таянган. Ер, сув, ерости бойликлари, ўрмонлар ва бошқалар унга табиий материаллар етказиб беради, унинг учун моддий шароит вазифасини ўтайди. Табиат инъоми бўлган нарсалар қайта ишланиб, улардан керакли маҳсулот олинади. Табиатда учрайдиган материаллар ундириб олингач ва дастлабки ишловдан ўтгач, хом ашёга айланади. Табиий хоссаларидан фойдаланган ҳолда улар маҳсулотга айлантирилади. Табиий ресурслар кишлоқ хўжалиги, ундирма саноат учун ўта аҳамиятли. Ерсиз деҳқончиликни, ўрмонсиз ёғоч саноатини тасаввур этиб бўлмайди, сувсиз балиқчилик бўлиши мумкин эмас. Қурғоқчилик минтақаларида, масалан, Марказий Осиёда, сув ер каби деҳқончилик учун асосий восита ролини ўтайди. Табиат қанчалик бой бўлмасин, барибир, бу бойликни меҳнатсиз ишлаб чиқаришга жалб этиб бўлмайди.

Табиатнинг аҳамияти у берадиган бойлик билан чекланмайди. Табиат – ишлаб чиқаришнинг умумий шарт-шароитидир. Ундаги ўзгаришлар ишлаб чиқаришга жиддий таъсир этади. Масалан, ердаги ҳарорат, кўкдаги ҳаво оқимининг ўзгариши, космик нурланиш, магнит бўронлари – буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш шароитига ва кишиларнинг ишлаш қобилиятига таъсир этади.

Ишлаб чиқариш маълум соҳаларда, масалан, зироат, чорвачилик балиқчилик ва микробиология саноатида муайян пайтда ўсимлик ва ҳайвонларнинг биологик ривожини шаклини олади, биохимия жараёни сифатида юз беради.

Меҳнат билан табиатнинг бойлик манбаи сифатидаги аҳамияти бир хил эмас. Бир мамлакат ишлаб чиқариши у ердаги табиий бойликка таянса, бошқасиники асосан меҳнатга таянади. Масалан, Норвегия, Қувайт, Саудия Арабистонининг иқтисодий гуллаб-яшнашига асосий ҳисса қўшган омил улар табиатининг нефтга бой бўлишидир. Аксинча, табиий ресурслар камёб бўлган Япония, Корея Республикаси иқтисодий ривожининг асосий омилли меҳнат, аниқроғи интеллектуал меҳнат, яъни шахсий-инсоний омил бўлди. Табиий ресурсларнинг турли мамлакатлар учун аҳамияти уларнинг оз ёки кўп бўлишидадир. Бундан қатъий назар уларнинг ишлатилиши меҳнат воситаларига, уларни қўллаш усулининг мукамаллигига боғлиқдир.

Капитал ишлаб чиқариш омили сифатида моддий, яъни меҳнат воситалари шаклини олади. Булар ўз навбатида 2 хил бўлади:

1. **Меҳнат қуроллари**, унга қўл меҳнати қуроллари, машина, механизм, ускуна, ўлчов асбоблари, ҳисоблаш ва алоқа техникаси кабилар киради.

2. **Меҳнат шароитини ҳосил қилувчи воситалар**, бунга ҳар хил бинолар, иншоотлар, ёрдамчи қурилмалар, йўллар ва бошқалар киради. Ишлаб чиқаришда меҳнат предметлари ҳам бўлади. **Нимага меҳнат таъсир этса, нимани қайта ишлаб ундан маҳсулот олинса, шу меҳнат предмети ҳисобланади.** Бунга хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар киради. Масалан, тўқимачилик учун пахта хом ашёси, автомобиль заводи учун бутловчи қисмлар керак.

Меҳнат қуроллари инсон билан меҳнат предметлари ўртасида туради. Иш кучи шу қуролларни ҳаракатга келтириб, улар воситасида меҳнат предметларига ишлов бериб маҳсулот яратади.

Ишлаб чиқариш омиллари таркибида **ахборот (информация)** алоҳида ўрин тутлади. Бу омил моддий ёки жисмоний куч шаклига эга эмас, у турли маълумотлар тарзида бўлади. Маълум ахборотга таянилган ҳолда ишлаб чиқариш юз беради, келган ахборотга қараб нимани, қанча ишлаб чиқариш масаласи ҳал этилади. Ахборот ижтимоий-иқтисодий, демографик табиий-техникавий ва сиёсий характерга эга бўлади ва шунга қараб ишлаб чиқариш ташкил этилади. Масалан, нарх ошади деган ахборот келса ишлаб чиқариш кенгайтирилади, нарх пасайиши кутилса бунинг акси бўлади. Агар унуми юқори техника мавжуд, деган ахборот бўлса уни қўллаш чораси кўрилади. Интернет маълумотларидан фойдаланиб маҳсулотни ўз вақтида сотиш, керакли ресурсларни харид этиш ва ҳатто шерик топиш мумкин. Шу сабабли ер юзида 2012-йил 2 млрд киши интернетдан фойдаланган.

Ишлаб чиқариш омиллари яхлитликда натижа беради, улардан бири бўлиб, бошқаси бўлмаса ишлаб чиқариш юз бермайди. Аммо уларнинг функцияси бир хил эмас, шу сабабли ишлаб чиқаришда улар турлича қатнашади, уларнинг роли ўзгариб туради. XXI аср ишлаб чиқариши янгича бўлиб, бу ахборот технологияси ролининг кучайишига таянади, чунки юксак даражада ахборотлашган ишлаб чиқариш истиқболли ҳисобланади.

3.2. Ишлаб чиқариш ва унинг таркибий тузилиши

Ишлаб чиқариш – бу маҳсулот ва хизматларни яратиш жараёнидир. Буни мазмунан меҳнат жараёни, деб айтиш мумкин.

Меҳнат жараёни – бу кишиларнинг ақлий ва жисмоний куч-қобилиятларининг аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда ва яратувчилик йўлида сарфланишидир.

Шу сабабли ақл-идрок ва куч-қувватни беҳуда сарфлаш меҳнат бўлмайди, чунки бунда ҳеч нарса яратилмайди, кишиларга ҳеч бир наф тегмайди. Меҳнат жараёнида ишлаб чиқаришнинг шахсий-инсоний ва моддий-ашёвий омиллари бирикади, яъни иш кучи моддий омилларни ҳаракатга келтиради. Бу бирикиш натижасида турли ашё ва материалларга ишлов берилиб, эҳтиёжларни қондиришга қодир бўлган маҳсулот ва хизматлар яратилади. Аммо бундай бирикиш икки хил юз беради:

1. **Билвосита бирикиш.** Бунда ўзгага тегишли моддий омиллар ўзганинг иш кучи билан бирикади. Ҳар иккала омилнинг эгаси ҳар хил бўлади. Меҳнат бир кишиники бўлса, воситалар иккинчи кишиники бўлади.

2. **Бевосита бирикиш.** Бунда моддий ва шахсий омиллар бир қўлда бўлади, мулкчилик уларни бир-биридан ажратмайди. Ҳам мулк эгаси, ҳам ишловчи айнан бир шахс бўлади. Ўз мулки бўлмиш моддий омилларни ўз кучи билан ишлатиш юз беради. Ўзбекистонда бунга мисол қилиб кичик ҳунармандчилик устахонасининг яқка тартибда ишлашини, ниҳоят майда дехқон ва томорқа хўжалигини олиш мумкин.

Ишлаб чиқариш энг аввал омилларнинг сифатига, сўнгра миқдорига ва ниҳоят уларнинг нисбатига боғлиқдир. Моддий ва шахсий омиллар бир-бирига мос бўлгандагина ишлаб чиқариш раво ривожланади. Агар меҳнат сифати техника даражасидан орқада қолса номуносивлик келиб чиқади, омиллар бир-бирига мос бўлмаганидан ишлаб чиқариш жадал ўса олмайди. Масалан, робот техникасини саводсиз одам ишлата олмайди, албатта. Чунки бунинг учун чуқур техникавий билим зарур.

Ишлаб чиқариш жараёни индивидуал (яқка) тарзда, айрим кишилар ёки корхона, хўжалиқда бирлашган кишилар жамоаси томонидан амалга оширилади. Масалан, ҳунарманд ёки яқка дехқон маҳсулотларни ўзининг индивидуал меҳнати билан яратади. Бундан фарқлироқ фирма ёки фермер хўжалигида ишлаб чиқариш биргалиқдаги жамоа меҳнатига таянади. Корхоналар ва хўжалиқлар ишлаб чиқаришдаги секторларни, секторлар эса

яхлитликда миллий (мамлакат миқёсидаги) ишлаб чиқаришни ҳосил қилади.

Миллий ишлаб чиқариш уч секторли бўлади:

1. Индустириал сектор. Бунга саноат, қурилиш ва коммуни-
кация (транспорт, алоқа) киради.

2. Аграр сектор. Буни қишлоқ ва ўрмон хўжалиги ташкил
этади.

3. Хизмат (сервис) сектори. Буни аҳолига, корхоналар ва
муассасаларга хизмат кўрсатувчи соҳалар ташкил этади.

Бу секторлар ишлаб чиқаришда турли роль ўйнайди ва бу
иктисодий салоҳиятга боғлиқ бўлади. Иктисодиёт ривожланган
сари индустириал сектор ва хизмат секторининг роли ошиб боради.
XXI аср иктисодиёти хизмат секторининг устуворлиги билан
ажралиб туради.

Қаерда бўлмасин, барибир ишлаб чиқариш истеъмол учун
зарур бўлган маҳсулот ва хизматларни яратишдан иборат бўлади.
Кишилар учун ишлаб чиқаришнинг ўзи эмас, балки у яратган
ноз-неъматлар муҳимдир. Бинобарин, жамият ва унинг ҳар бир
аъзоси учун ишлаб чиқариш натижалари бирламчи аҳамиятга эга.

Жамият аъзоларининг ишлаб чиқариш фаолияти натижаси—
бу яратилган барча маҳсулотлар ва хизматлар мажмуасидир.
Уларнинг кишилар эҳтиёжини қондира билиш хусусияти улар-
нинг **фойдалилиги ёки нафлидир.**

Ишлаб чиқариш яратилган маҳсулот ва хизматларнинг
қандай характерда бўлишига қараб натурал ва товар ишлаб
чиқаришга бўлинади. **Натурал ишлаб чиқариш бўлганда ме-
хнат маҳсули ишлаб чиқарувчининг ўз истеъмолини қонди-
ришга хизмат қилади,** маҳсулот бозорда айирбошланмайди,
яъни у бозор маҳсулоти — товар шаклига кирмайди, у мод-
дий-натурал маҳсулот шаклига эга бўлади. Натурал ишлаб
чиқаришда маҳсулот ёки хизмат ўзини-ўзи таъминлаш учун
яратилади. Шу сабабли ресурслар муайян ишлаб чиқаришга
боғлаб қўйилади, улар кўчиб турмайди.

**Товар ишлаб чиқариш — бу маҳсулот ва хизматларни то-
вар шаклида, яъни бозорда сотиш учун ишлаб чиқаришдир.**
Бу ерда маҳсулотнинг товар шакли устувор бўлади, бозорда то-
варларнинг олди-сотди қилинишида пул иштирок этади, ўзи-
ни-ўзи таъминлаш қондаси амал қилмайди. Товар ўз истеъмоли
учун эмас, бошқа маҳсулотларга бозорда пул воситасида айир-
бошлаш учун яратилган меҳнат маҳсули ҳисобланади.

Товар сотишдан мақсад унинг ўрнига бошқа товарни сотиб олиб эҳтиёжни қондиришдир. Бу кишилар эҳтиёжи бўладими ёки ишлаб чиқариш эҳтиёжи бўладими, бунинг фарқи йўқ, албатта.

Маҳсулот товар шаклига кирганда уни яратувчилар **товар ишлаб чиқарувчиларга айланади**. Ўзбекистондаги товар ишлаб чиқарувчилар якка тартибда ишловчилар, корхоналар, фирмалар, кўшма корхоналар, агрофирмалар, фермер ва деҳқон хўжаликларидан иборат.

Товар ишлаб чиқариш, у ихтисослашгани учун бу ерда маҳсулотлар арзонга тушади, ҳамма уларни бозорда таклиф этгани учун, яъни товарлар дунёси бой бўлгани учун улардан сархилини танлаб олиб эҳтиёжни қондириш мумкин. Натурал ишлаб чиқаришда эса танлов имкони чекланган. Аммо, ўзини-ўзи маҳсулот билан таъминлаш истеъмол сарф-харажатларини тежайди, шу сабабли натурал ишлаб чиқаришнинг баъзи бир сарқитлари нисбатан ривожланган иқтисодиётда ҳам сақланади. Ўзбекистонда фермер ва деҳқонлар томорқа хўжалигида, ишчи-хизматчилар дала ховлисида етиштирилган маҳсулотнинг бир қисми уларнинг ўзи томонидан истеъмол қилинади, бунинг ўзига хос қулайлиги бор, чунки истеъмолчи ўз маҳсулоти сифатига ўзи кафил бўла олади. Бундан ташқари, маҳсулотни ўз жойида истеъмол қилиш уни бошқа ердан қидириб топиб, харид этиш ва ташиб келтириш харажатларини тежайди.

Ишлаб чиқариш фақат маҳсулотнинг натурал ва товар характери жиҳатидан эмас, балки пировард натижада қандай ишлатилишига қараб ҳам табақалашади. Шу жиҳатидан у 2 қисмга бўлинади:

1. Истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш. Бу ерда кишилар эҳтиёжини қондирувчи ва улар турмушини фаровон қилувчи неъматлар яратилади. Булар жумласига қирадиганлар:

а) жорий истеъмолни қондирувчи озиқ-овқат, кийим-кечак, санитария ва гигиена учун зарур маҳсулотлар;

б) узоқ муддат ишлатиладиган буюмлар, масалан, автомашина, телевизор, мусиқа маркази, музлатгич, мебель кабилар;

в) турли ижтимоий хизматлар, хусусан билим бериш, малакани ошириш, даволаш, ҳордиқ чиқариш, саёҳат қилиш хизматлари.

2. Моддий ресурсларни ишлаб чиқариш. Бу ерда ишлаб чиқаришда истеъмол қилинадиган барча воситалар, чунончи машиналар, турли механизмлар, қўл меҳнати куруллари, хом ашё, ёқилғи, электроэнергия, бутловчи қисмлар ва ниҳоят ишлаб

чиқаришга керакли хизматлар (омборлар, юк ташиш, алоқа ўрнатиш, йўл хизмати, ресурсларни етказиб бериш) киради. Мазкур маҳсулотларни истеъмол қилиш ишлаб чиқаришни узлуксиз давом эттириш учун зарур бўлади. Буларнинг бир қисми сарфланган моддий ресурслар ўрнини қоплаб уларни қайтадан тикласа, бошқа қисми ресурсларни миқдоран кўпайтириш учун хизмат қилади, яъни ишлаб чиқариш қувватини оширади. Шу сабабли ишлаб чиқариш яратган ресурслар сарфланган ресурслардан ортиқ бўлиши талаб қилинади. Масалан, бир йилда 10000 дона станок ишлаб чиқилган бўлса, шундан 8000 таси эскирган станокларни янгилаш учун, қолган 2000 таси ишлаб турган станоклар сонини кўпайтиришни мўлжаллайди.

Ресурсларни янгидан ишлаб чиқариш миқёси уларнинг амалда нақадар тежамли ишлатилишига боғлиқ. Улар тежамли ишлатилса, кам ресурс билан кўпроқ ишлаб чиқариш мумкин. Шундай бўлганда ресурсларга нисбатан истеъмол буюмларини кўпроқ ишлаб чиқариш мумкин бўлади. Натижада истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш тез ўсади. Масалан, мамлакатда 500000 тонна металлдан 500000 дона енгил автомашина чиқарилади, демак, битта машинага 1 тонна металл сарфланади. Борди-ю металл сарфи бир машинага 2 марта қисқариб 0,5 тоннани ташкил этса, машина чиқариш 2 марта кўпайиб 1000000 донани ташкил этади. Шундай шароитда металл (ресурс) ишлаб чиқариш кўпаймаган ҳолда истеъмол буюми (машина) ишлаб чиқариш 2 марта ўсади. Ишлаб чиқариш муттасил ўсиб бориши учун айрим ресурслар эмас, барча ресурсларнинг тежалиши талаб қилинади.

3. Ишлаб чиқариш самарадорлиги

Чекланган ресурслар шароитида эҳтиёжларни тўлароқ қондириш учун ишлаб чиқариш самарадорлигини муттасил ошириб бориш зарур бўлади, ақс ҳолда фаровонликни таъминлаб бўлмайди.

Самарадорлик ресурс сарфлари билан ишлаб чиқаришдан олинган натижанинг таққосланишини билдиради, яъни бу нима сарфлаб нимага эришилганлигини кўрсатади.

Самарадорлик ишлаб чиқаришнинг пировард натажасига қараб белгиланади. Аммо бу натижа қилинган сарфлар билан таққосланиши шарт. Пировард натижа – маҳсулот ва хизматларнинг пулда ҳисобланган миқдори, яъни қиймати. Уни яратиш учун моддий ресурслар, информация-ахборот ва иш кучи сар-

фланади, уларнинг ҳам пулдаги қиймати бор. Самарадорлик (S) аниқланганда яратилган маҳсулот ва хизматлар қиймати (M_q) билан ресурсларнинг сарфи (R_s) таққосланади:

$$S=M_q/R_s$$

Бу билан сарфланган ресурс бирлигига қанча натижа олинганлиги аниқланади. Агар $M_q=10$ млрд, $R_s=5$ млрд бўлса, $S=10/5=2,0$ бўлади. Демак, сарф бирлигига 2 бирлик маҳсулот олинган. Агар $S=1,5$ бўлса, самарадорлик пасайган, агар $S=2,2$ бўлса у ортган бўлади. Самарадорликни бошқача ҳисобласа ҳам бўлади. Бунда ресурс сарфи натижага нисбатланади, яъни $S=R_s/M_q$ ҳосил бўлади. Бу натижа қандай сарф эвазига олинганлигини билдиради. Олдинги мисолга қайтсак $S=5/10=0,5$ ҳосил бўлади. Демак, бир бирлик маҳсулот олиш учун 0,5 бирлик ресурс кетган. Бу маҳсулотнинг ресурс сифимини кўрсатади. Агар $S=0,6$ бўлса, самарадорлик пасайган, аксинча $S=0,4$ бўлса, самарадорлик ошган бўлади, чунки маҳсулотнинг ресурс сифими камайган. Бу эса кам сарфлаб кўп ишлаб чиқарилганлигини, сарф ва натижа ижобийлигини билдиради.

Самарадорлик меҳнат унумдорлигининг ҳосиласидир. Ресурслар чекланганидан жамият ўз эҳтиёжини қондириш учун меҳнат унумдорлигини ошириш йўлидан боради. Меҳнат унумдорлиги меҳнат натижасини, меҳнат самарадорлигини англатади.

Меҳнат унумдорлиги вақт бирлигида яратилган маҳсулот ва хизматлар миқдори ёки маҳсулот ва хизматлар бирлигини яратиш учун сарфланган иш вақтидир.

Агар 7 соатлик иш куни давомида бир ишчи 140 долларлик маҳсулот яратса, унинг бир соатлик меҳнат унуми 20 долларга тенг бўлади ($140:7 = 20$). Унумдорлик ошса 210 долларлик маҳсулот олинади. Бир соатлик унум 20 доллардан 30 долларга ($210:7 = 30$) етади. Бунда меҳнат унумдорлиги 1,5 марта ($30:20=1,5$) ошган бўлади.

Ишлаб чиқариш ҳажми жамиятда йил давомида сарфланган иш вақтига ва меҳнат унумдорлигига боғлиқ бўлади. Муайян мамлакатда бир йилда 1млн кишининг ишлаши ҳисобидан 2 млрд соат вақт сарфланса ва ҳар соатлик меҳнат унумдорлиги 20 доллар берса, йил давомида яратилган маҳсулот 40 млрд долларга тенг бўлади.

Демак, ишлаб чиқариш ҳажми қанча кишининг ишлашига ва ҳар бир кишининг меҳнат унумдорлигига боғлиқ.

3.4. Меҳнат унумдорлигининг турлари ва омиллари

Ресурслар камёб бўлар экан, уларни тобора кўпроқ ишлатиш орқали эҳтиёжларни тўлиқ қондириб бўлмайди. Шу сабабли жамият ресурсни тежаб, ресурс бирлигидан кўпроқ маҳсулот олади, бунда ҳам моддий, ҳам меҳнат ресурслари тежаллади. Мана шу меҳнат унумдорлигини ўсиши бўлади.

Меҳнат унумдорлиги меҳнат сарфи минимум бўлгани холда, маҳсулотнинг максимум бўлишини билдиради.

Меҳнат унумдорлиги турли даражада ифодаланади:

1. **Иш ўрнидаги меҳнат унумдорлиги.** Бу алоҳида олинган ишловчи вақт бирлигида ўз иш жойида қандай миқдорда маҳсулот яратгани ёки қанчалик хизмат кўрсатганини билдиради.

2. **Корхона даражасидаги унумдорлик.** Бу жамоада ишловчи бир киши вақт бирлигида ўртача қанча маҳсулот ёки хизмат яратганини билдиради.

3. **Сектор соҳасидаги унумдорлик.** Мазкур сектор бўйича битта ишловчи муайян вақтда қанча ишлаб чиқарганини билдиради. Масалан, аграр секторда 3 млн киши банд бўлгани холда 15 млрд долларлик маҳсулот етиштирилса, бир киши меҳнатининг унумдорлиги 5 минг долларни ташкил этади (15 млрд /3 млн =5 минг). Борди-ю ҳозир шу 3 млн киши ўзидан ташқари 12 млн кишини боқишга етадиган маҳсулот берса, кейинчалик у 15 млн кишига етадиган маҳсулот беради. Бунда меҳнат унумдорлиги 25 %га ошган бўлади ($15 \times 100 / 12 = 125 \%$).

4. **Миллий иқтисодиёт даражасидаги унумдорлик.** Бунда мамлакат миқёсидаги битта ишловчи ўртача қанча маҳсулот ва хизматлар яратганлигини билдиради. Масалан, мамлакатда жами аҳоли 40 млн, шундан 20 млн киши ишлайди ва 240 млрд долларлик маҳсулот ва хизмат яратади. Бунда бир ишловчининг йиллик меҳнат унумдорлиги жамият миқёсида 12 минг долларга тенг бўлади.

Меҳнат унумдорлиги турли корхоналар, секторлар ва мамлакатлар миқёсида жиддий фарқланади ва бу меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омилларга боғлиқ. Бу омиллар қуйидагича:

1. **Меҳнат қуроқларининг нақадар мукамаллиги, яъни ишлаб чиқаришнинг техник-технологик даражаси.** Қўл меҳнатига асосланган ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги паст ва аксинча машиналашган ишлаб чиқаришда у ғоят юкори ва муттасил ортиб боради. Янги техника ва технологияни қўллаш унумдорликда бурилиш ясайди. Масалан, замонавий роботлар техникасининг қўлланилиши меҳнат унумдорлигини 8–10 марта

оширади. Олимлар ҳисобига кўра, меҳнат унумдорлиги ўсишининг 2/3 қисми фан-техника тараққиёти ҳисобига, 1/3 қисми эса бошқа омиллар ҳисобига юз беради. Айтилик меҳнат унумдорлиги йилига 6 фоиз ўсган бўлса, шундан 4 фоизи техника тараққиёти ҳиссасига тушади.

2. Ишловчиларининг билим савияси, меҳнат малакаси ва маҳорати, яъни ишлаб чиқариш шахсий-инсоний омилнинг сифати. Бу омил машиналашган ишлаб чиқаришда бекиёс аҳамиятга эга. Мураккаб техника-технология юксак савия ва малакани талаб қилади, акс ҳолда уни самарали ишлатиб бўлмайди. Гап шундаки, ишлаб чиқаришнинг моддий ва шахсий омиллари бир-бирига мос бўлиши керак. Масалан, янги техникани ишлатиш чуқур техникавий билим ва иш тажрибасини талаб қилади.

3. Ишлаб чиқаришнинг табиий шароити, табиий ресурсларнинг ишлатилиш шароитининг нақадар қулай бўлиши. Бу айниқса, ундирма саноат ва қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигига жиддий таъсир этади. Қазилмалар таркибида фойдали моддалар кўп ва улар саёз жойлашган бўлса, шубҳасиз уларни ундириб олиш ҳам сарф талаб қилади. Қувайт нефть конларида меҳнат унумдорлиги Россиянинг шимолидаги конларга нисбатан анча юкори. Бунинг сабаби Қувайт табиий шароитининг қулайлигидир. Ўзбекистон жанубидаги пахтачиликда унинг шимолидагига нисбатан меҳнат унумдорлиги юкори. Бунинг сабаби ҳам табиий шароитнинг ҳар хил бўлишидир. Гап шундаки, табиий шароитга караб, бир хил меҳнат ҳар хил натижа беради.

4. Меҳнат стимуллариининг нақадар кучли бўлиши. Буни мотивация, яъни иш натижасига қизиқиш, ундан манфаатдор бўлиш ҳосил қилади. Мотивация унумли ишлашдан яхши даромад топиш билан чекланмайди, бу ўз қобилиятини ишга солиш, доврўқ қозониш, обрў орттиришни ҳам билдиради. Ишловчилар меҳнат унумдорлигини оширишга қизиққан жойда стимуллар ҳаракатга келади, кишилар жонбозлик қилиб маҳсулот ва хизматларни яратишга кетадиган ресурслар сарфини тежайдилар, натижада иш унуми ортади. Меҳнатни рағбатлантириш ўрнига меҳнатга зўрлаш бўлган жойда унумдорликни оширишга интилиш сўна боради, ишлаб чиқариш натижасига бефарқ қараш пайдо бўлади. Агар қул ҳолатидаги ишчини мисол қилиб олсак, у меҳнатга зўрланганидан унумдорликни кўтаришга ошиқмайди.

Аксинча, меҳнатни эркин танлаган, ундан манфаат топган, озод ишлаб чиқарувчи меҳнат унумдорлигини оширишга интилади, чунки Абу Райхон Беруний айтганларидек: «Инсоннинг

кадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришдан иборат, шунинг учун инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади».

Ишлаб чиқаришнинг, умуман иқтисодийнинг нақадар ривожланганлигининг асосий кўрсаткичи меҳнат унумдорлиги даражасидир. Иқтисодийга баҳо беришда жамият, яъни мамлакат иқтисодийти микёсидаги меҳнатнинг унумдорлиги асос бўлиб хизмат қилади. Бу жамият микёсида сарфланган меҳнат эвазига нима яратилганлигини билдиради. Меҳнат унумдорлигини (U) аниқлаш учун бир йилда яратилган маҳсулот ва хизматларнинг пулга чақилган микдори (M_q)ни ишловчилар сонига (N) бўлинади. Буни формула шаклига келтирсак, у қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$U = M_q / N$$

$$M_q = 3 \text{ млрд доллар}, N = 500 \text{ минг киши бўлса,}$$

$$U = 3 \text{ млрд} / 500 \text{ минг} = 6000 \text{ доллар.}$$

Бу кўрсаткич меҳнат унумдорлиги даражасини билдиради ва жамиятнинг ишлаб чиқара олиш қобилиятини ифодалайди.

Энг юксак меҳнат унумдорлиги ХХI асрга келиб ривожланган мамлакатларда кузатилди. Бир ишловчи кўп микдорда ишлаб чиқаргани учун жон бошига яратилган товар ва хизматлар кўп бўлди. Масалан, 2010 йил АҚШда жон бошига ишлаб чиқариш 47 минг, Японияда 34,8 минг, Германияда 38,2 минг доллар бўлди.

Унумдорлик даражаси билан унинг ўсиш суръатларини фарқлаш керак, чунки даража юқори бўла туриб, суръатлар паст бўлиши мумкин ва аксинча. Унумдорликнинг ўсиш суръати унинг юксалиш тезлиги бўлиб, фоиз билан ифодаланади. Масалан, меҳнат унумдорлиги 10 йилда 57 фоизга ошган бўлса, унинг йиллик ўсиш суръати 4,6 % бўлади. Аммо бу унумдорлик даражасини билдирмайди.

Иқтисодда шундай қоида борки, унумдорлик даражаси юқори бўлса, унинг ўсиш суръатлари нисбатан паст бўлиши ҳам мумкин. Шу сабабли унумдорлик ўсиш суръатлари паст мамлакатнинг иқтисодий қудрати юқори бўлиши мумкин. Аксинча ҳам бўлади.

3.5. Меҳнат унумдорлигининг аҳамияти

Меҳнат унумдорлиги қанчалик юқори бўлса, шунчалик **вақтнинг қадри** ошади, чунки вақт бирлигида шунчалик кўп маҳсулот ва хизматлар яратиш ва шу туфайли кўпроқ пул топиш мумкин. «Вақт - бу пул демақдир» деган иборанинг маъноси ҳам мана шунда. Меҳнат унумдорлиги ва турмуш фаровонлиги тўғри

мутаносибликда бўлади. Унумдорликнинг фаровонликка таъсири иккиёклама бўлади. Биринчидан, унумдорликнинг юксалиши эҳтиёжни кондирадиган маҳсулот ва хизматларни кўпайтиради. **Қаерда унумдорлик юқори бўлса, шу ерда турмуш даражаси ҳам юқори бўлади.** Камбағаллик ва мухтожликнинг асл сабаби эса меҳнат унумдорлигининг паст бўлишидир, чунки **оз яратган кўп истеъмол қилиши мумкин эмас,** чунки бунда яратилган неъматлар етмай қолади.

Иккинчидан, меҳнат унумдорлигининг ортиши иш вақтини тежаб, кишиларнинг бўш вақтини кўпайтириб беради. **Бўш вақт эса жамиятнинг бойлигидир.**

Иқтисодиётдаги ҳар қандай тежам вақтнинг тежалиши, демакдир. Агар маҳсулот яратиш учун зарур бўлган вақт муттасил қисқариб борса, кам вақт сарфланган ҳолда эҳтиёж тўлароқ кондирилади, чунки бу кам вақт сарфлаб кўп ишлаб чиқаришни билдиради. Нафақат ишлаб чиқаришда, балки иқтисодиётнинг бошқа жабҳаларида, хусусан, истеъмол борасида ҳам вақт тежалиши талаб қилинади. Эҳтиёжни кондиришга зарур вақт қисқариши билан бўш вақт ортиб боради, бу эса **инсон роҳат-фароғатини таъминловчи вақт бўлади.**

Яхши ишлаган яхши яшайди деган қонидани фаровонликнинг бевосита меҳнат унумдорлигига боғлиқ бўлиши юзага келтиради. Бу қоида айрим ишловчи, бутун бир жамоа ва ҳатто бутун бир мамлакат халқига ҳам тааллуқли бўлади. Унумдорликнинг ижтимоий аҳамиятини унга мос равишда фаровонликнинг ортиб бориши исботлайди.

Масалан, 2000 йилда дунёдаги иқтисодиёти юксак ривожланган мамлакатларда бир ишловчи яратган маҳсулот ва хизматлар 51,3 минг доллар, иқтисодиёти заиф мамлакатларда эса 836 доллар бўлди (Бу унумдорликни билдиради). Шунга мос равишда биринчи гуруҳ мамлакатларида жон бошига аҳоли истеъмоли 14,8 минг доллар, иккинчи гуруҳ мамлакатларида 236 доллар бўлди. Бу фаровонлик кўрсаткичидир.

3.6. Ишлаб чиқариш чегараси

Ишлаб чиқариш чегараси қанча ишлаб чиқариш зарурлиги ва бунинг имкониятлари билан белгиланади. Муайян вақтда хоҳлаганича ишлаб чиқариш мумкин эмас, чунки буни чеклаб турувчи омиллар бўлади, уларни бирданига ўзгартириб бўлмайди.

Ишлаб чиқариш имкониятларининг чегараланиши эҳтиёжга ва уни кондиритиш воситаларига қараб муайян вақтда қанча ишлаб чиқариш мумкинлигини билдиради.

Ишлаб чиқариш чегарасини эҳтиёжнинг катта-кичиклиги, бунга ресурсларнинг етарли бўлиши ёки етишмаслиги белгилайди. Одатда эҳтиёжлар тез ўсгани ҳолда ресурс имкониятлари бундан орқада қолади. Шундай шароитда кўшимча маҳсулотни ишлаб чиқариш нақадар маъқуллиги назарда тутилади. Кўшимча маҳсулот чиқариш унинг сарфи ошгунга қадар давом этади. Шу чегарага етгач ишлаб чиқариш серхаражат ишга айланади, шу боис сарфларни тежаш усулини топиш зарурати пайдо бўлади. Бунинг йўли топилгач яна кўшимча ишлаб чиқариш мумкин бўлади.

Маълумки, ресурслар ишлаб чиқариш омилларига айланади. Ишлаб чиқариш ҳажми омилларнинг миқдори ва сифатига боғлиқ бўлади. Буни **ишлаб чиқариш функцияси** ифода этади. Бу функция омилларнинг муайян нисбати шароитида маҳсулот чиқаришнинг максимумлашувини, яъни иктисодий самарадорликнинг таъминланишини билдиради. Маҳсулотнинг қандай меҳнат сарфи билан олинishi унинг меҳнат **сиғими**, қандай капитал сарфи билан олинishi **капитал сиғими** бўлади. Меҳнат ва капитал ўринбосар омиллар ҳисобланади. Улардан бирининг ортиши шунга нисбатан бошқасининг камайишини билдиради. Бир ҳолатда меҳнатни кўпайтириш маҳсулот чиқаришни оширса, бошқа ҳолатда буни капитални кўпайтириш таъминлайди.

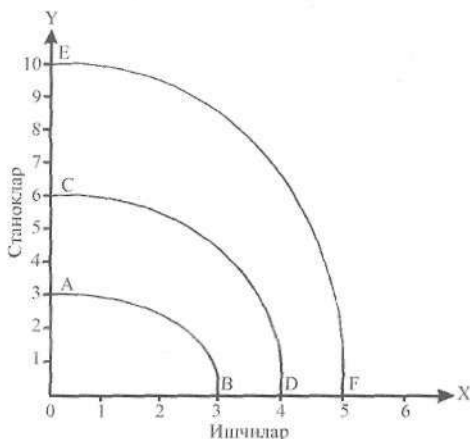
Масалан, 10 та станокда 10 киши ишлаб иш сменасида 100 та маҳсулот чиқаради. Икки сменада ишлаш уюштирилиб яна 10 киши ишласа кўшимча 100 та маҳсулот олинади. Борди-ю яна 2 та одам ишласа, улар берган кўшимча маҳсулот камаяди, чунки олдин станокда ишлаб тўрган 2 киши бошқа станок йўқлиги сабабли ярим сменада меҳнат қилади. Айтилган 4 киши 40 та ўрнига 20 та маҳсулот чиқаради, чунки улар ярим смена ишлайди. Демак, кўшимча меҳнатни жалб қилиш ҳисобидан маҳсулотнинг кўпайиши маълум чегарагача бўлади, сўнгра кўшимча меҳнат берган маҳсулот камайишга мойил бўлади (бу **маржинал маҳсулот**, деб аталади).

Кўшимча капитал киритишнинг ҳам чегараси бор, чунки бу меҳнат билан таъминланиши шарт. Олдинги мисолга қайтсак, 10 та станок ўрнига 12 та станок қўйиш мумкин эмас, чунки икки сменада ишланганда ҳам ишчилар етишмаганидан 2 та станок бўш қолади. Уларни ишлатиш учун бошқа станокларда ишлашни

кискартиришга тўғри келади. Қўшимча станокларни ишлатишдан, яъни қўшимча капитал киритишдан олинган маҳсулот, яъни маржинал маҳсулот ҳам кам бўлади.

Омиллар нисбати қандай бўлишини чизмада тасвирлаймиз (3.2-расм). Чизма ҳосил қилиш учун ишчилар (инсоний омил) ва станоклар (моддий омил) нисбатини оламиз.

3.2-расм. Ишлаб чиқариш омиллари нисбати

Чизмада икки омилнинг турли нисбати кўрсатилган (бошқа омиллар ўзгармаган, деб тахмин қиламиз) АВ чизиғи бир ишчига битта станок тўғри келишини кўрсатади ($3:3=1$). Бу ерда станок етишмайди, CD чизиғи ўртача бир ишчи 1,5 станокни ишлата олишини ($6:4=1,5$) ва бу нисбатан макбуллигини билдиради. EF чизиғида ишчилар етишмаганидан станокларнинг бир қисми бе-кор туриб қолади.

Биринчи ва учинчи ҳолатда чегара бўлган. Ундан чиқиш учун омиллар сонини ўзгартириш керак. АВ ҳолатидан чиқиш учун станоклар сонини, EF ҳолатидан чиқиш учун ишчиларни кўпайтириш зарур. Мана шунда чегара йўқ бўлади. Демак, чегара маълум вақтда ҳосил бўлади, сўнг ундан чиқилади. Бинобарин, у абадий эмас, балки ўтқинчидир.

3.7. Ишлаб чиқариш натижасининг камайишга мойиллиги

Омиллардан бири ўзгармай қолган ҳолда бошқасининг қўшимча равишда ишлаб чиқаришга киритилиши маржинал маҳсулотни камайишга мойил қилади. Бу иктисодиётда ишлаб чиқариш

борича тўларок кондиришга интиладилар бу эса иқтисодиётни ривожлантиришни талаб қилади. Демак, эҳтиёжлар иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади. Эҳтиёжларнинг чексизлигини **эҳтиёжларнинг юксалиши қонуни** изоҳлаб беради. Бу қонун умумиқтисодий бўлиб, ҳамма вақт, ҳамма ерда амал қилади. Бу қонун илгарилари ҳам бўлган, ҳозир ҳам мавжуд, бундан кейин ҳам амал қилаверади.

Эҳтиёжларнинг юксалиш қонуни шундай қонундирки, унга биноан эҳтиёжлар миқдоран кўпайиб боради, таркибан доимо янгиланиб туради, эски эҳтиёжлар ўрнига янгиси келади, эҳтиёжларнинг ўсиши мураккаб кечади.

Эҳтиёжларнинг ўсиши аҳолининг кўпайиши, янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг турланиб бориши билан боғлиқ. Шунинг учун эҳтиёжларнинг ўсиши қуйидаги йўналишларда боради:

- 1) эҳтиёжлар миқдоран кўпаяди;
- 2) мутлақо янги эҳтиёжлар пайдо бўлади;
- 3) турли эҳтиёжларнинг нисбати ўзгаради;

4) эҳтиёжларнинг ўрин алмашуви юз беради. Эҳтиёжларнинг юксалиши унинг структура (таркибий) силжишларини юзага келтиради. Бунга ҳос бўлган нарса янги маҳсулотга ва хизматларга бўлган эҳтиёжнинг устувор бўлишидир. ХХI аср экологик тоза, техникавий мураккаб бўлган, бинобарин илмталаб маҳсулотларга ва информация хизматларига, таълим хизматларига бўлган эҳтиёжларнинг устуворлиги билан ажралиб туради.

2.2. Иқтисодий фаолият ва унинг турлари

Юксалиб бораётган эҳтиёжларни кондириш маҳсулот ва хизматларнинг кўплаб истеъмол қилинишини билдиради. Аммо бунинг учун уларни олдин яратиш керак ва бу ишлаб чиқаришда юз беради.

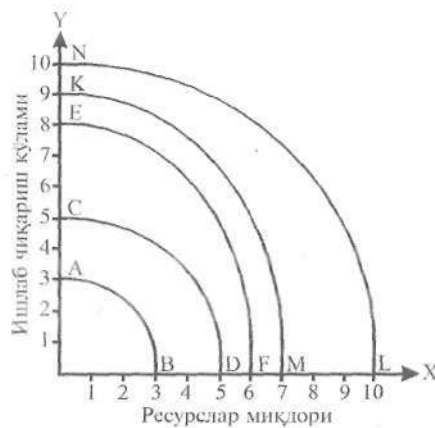
Маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқариш иқтисодиётнинг асоси, унинг бош бўғини ҳисобланади, иқтисодий фаолият мана шундан бошланади.

Ишлаб чиқариш ноз-неъматларининг яратилиши уларнинг пировард қандай максатда ишлатилишига қараб икки қисмга бўлинади:

1. Моддий ишлаб чиқариш – моддий шаклдаги маҳсулотларни, масалан, озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой ва бошқаларни яратиш ҳамда ишлаб чиқариш учун зарур бўлган хизматларни яратиш, масалан, юк ташиш, йўл хизмати кўрсатиш,

ортиши учун, яъни натижа сарфга нисбатан 1,5 баробар ($30:20=1,5$) кўп бўлиши учун кўшимча киритилган капитал янги мукамал технологияни жорий этишга сарфланиши зарур, чунки шу йўл билан сарфлар тежаллади ва улар берган маҳсулот тезроқ ўсади. Демак, ишлаб чиқариш чегарасини фақат омиллар миқдори эмас, балки уларнинг нисбати ҳам белгилар экан. Натижанинг камайиб бориши юз берганда уни бартараф этиш учун омиллар нисбатини ўзгартириб, уни **муқобил ҳолатга** келтириш зарур бўлади. Бунга кўшимча киритиладиган меҳнатни ёки капитални кўпайтириш орқали эришилади, яъни ишловчилар ёхуд машина-ускуналар сони кўпайтирилади. Шунда меҳнат унумдорлиги ўсиб, ишлаб чиқариш натижаси ҳам ортади.

Ишлаб чиқариш натижаси омилларнинг ишлатилишига боғлиқлигини англаш учун чизмани таҳлил қиламиз (3.3-расм). Чизмада омиллар ва ишлаб чиқариш ҳажми тасвирланган.

3.3-расм. Ресурс ва ишлаб чиқариш кўлами

Расмдаги АВ ва CD ёйсимон чизиқлар ресурс сарфига монанд равишда ишлаб чиқариш кўламининг ортиб боришини билдиради. EF чизиғи ишлаб чиқариш имкони чекланганлиги сабабли уни кенгайтириш учун ресурслар тежалганлигини билдиради, чунки қуйидаги DF оралиғи юқоридаги CE оралиғидан кичик. KM чизиғи эса чегара йўқолганини билдиради, чунки $FM=EK$. Аммо чегара яна қайтадан пайдо бўлиши ҳам мумкинки, буни NL чизиғи билдиради. Бу ерда яна ресурс кўп талаб қилинган, чунки $ML > KN$. Бу чегара ҳосил қилган, ундан чиқиш учун ресурсларни тежашнинг янги имкониятларини топиш керак бўлади.

3.8. Кўлам самараси

Ишлаб чиқариш чегараси унинг кўлами бўлиб, яратилган маҳсулот ва хизматлар ҳажмини билдиради.

Иктисодиётда кўлам самарадорлиги бўлиб, бу маҳсулот ва хизматларни маълум чегарада ишлаб чиқариш қулай бўлишини билдиради. Бир ерда катта кўламдаги ишлаб чиқариш самарали бўлса, бошқа ерда ўрта ва ҳатто кичик ҳажмдаги ишлаб чиқариш самарали бўлади. Аҳоли кўп жойда супермаркет самарали бўлса, у кам ерда кичик дўкон самарали ишлайди. Алоқа, газ, электро-энергия, сув таъминоти ва темир йўл транспортида йирик корхоналар яхши натижа бера, хизмат кўрсатишда кичик корхоналар бўлгани маъқул. Масалан, 500 киши ишлайдиган сартарошхона ёки соатсозлик устахонасининг кераги йўқ, чунки унинг кўлами яхши натижа бермайди.

Кўлам самараси бу муайян кўлам шароитида энг яхши натижага эришиш ҳисобланади.

Кўлам самараси омиллар сарфига нисбатан ишлаб чиқариш натижаси қандай бўлишини билдиради. У 2 хил бўлади: **ижобий ва салбий**. Агар маҳсулот ва хизматларнинг ҳажми киритилган омиллар миқдорининг ўсишига мос келса, масалан, омиллар 1,5 марта кўпайишига монанд равишда маҳсулот ва хизматлар ҳам 1,5 марта кўпайса, кўлам самараси **доимий** ҳисобланади.

Борди-ю киритилган омилларга нисбатан ишлаб чиқариш ҳажми тезроқ ортиб борса, масалан, омиллар 1,5 марта ортгани ҳолда натижа 2 марта кўпайса, кўлам самараси **ошган** бўлади. Ўзгармаган ва ошган самара биргаликда ижобий самара ҳисобланади. Агар олинган натижа киритилган омиллардан кам бўлса, кўлам самараси **салбий** ҳисобланади. Масалан, омиллар 1,5 баробар ортгани ҳолда натижа фақат 1,2 марта кўпаяди.

Ишлаб чиқариш кўлами ва даражаси фарқланади. **Кўлам** – бу ишлаб чиқариш ҳажми. Ишлаб чиқариш **даражаси** омиллардан – ресурслардан нақадар унумли фойдаланилганлигини билдиради, яъни кам сарфлаб кўп ишлаб чиқарилишини англатади. Ишлаб чиқариш даражасини унинг умумий ҳажми эмас, балки **жон бошига қанча ишлаб чиқарилиши** билдиради. Масалан, Хитойда ишлаб чиқариш кўлами катта, лекин унинг даражаси паст. Белгияда кўлам кичик, лекин даража юқори. Шу сабабли, 2010 йилда Хитойда ишлаб чиқариш кўлами 10,1 трлн доллар бўлгани ҳолда жон бошига ишлаб чиқариш 7540 долларни ташкил этди. Белгияда эса, кўлам 411,2 млрд доллар, бу жон бошига 37840

Агар кишилар тақсимлаш жараёнида неъматларга қанчалик кўп эга бўлсалар, уларда мотивация шунчалик кучли бўлади ва аксинча.

Тақсимлашда кишиларнинг иқтисодий манфаати юзага чиқади, манфаат эса эҳтиёжни билдиради.

Иқтисодиётда шундай боғлиқлик бор: эҳтиёж манфаатни, манфаат мақсадни, мақсад мотивацияни, бу эса ўз навбатида иқтисодий стимуллари, яъни рағбатлантирувчи кучларни юзага келтиради, мана шундай тартибда тақсимлаш иқтисодий фаолликни юзага келтиради.

Тақсимотнинг бош тамойили – бу адолатлилик тамойилидир. Бунга кўра иқтисодиёт ҳар бир иштирокчисининг яратилган маҳсулот ва хизматлардан оладиган улуши буларни яратишга кўшган ҳиссасига тўғри мутаносибликда бўлиши талаб қилинади. Тақсимлаш орқали яратилган маҳсулот ва хизматларнинг бир қисми жорий истеъмолга юборилса, бошқа қисми ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ва шу орқали бўлғусидаги эҳтиёжларни қондиришга юборилади. Масалан, 2003 йилда Ўзбекистонда уларнинг 73,3 фоизи жорий истеъмолга, 22,1 фоизи ишлаб чиқаришга қайтадан юборилди.

Иқтисодий фаолиятнинг яқунловчи босқичи – истеъмол жараёнидир.

Истеъмол – бу яратилган маҳсулот ва хизматларнинг пировард натижада эҳтиёжни қондириш йўлида ишлатилишидир.

Истеъмол биринчидан кишиларнинг кундалик эҳтиёжларини қондиришни, иккинчидан ишлаб чиқаришни ривожлантиришни кўзлайди.

Истеъмол икки хил бўлади:

- а) хусусий истеъмол;
- б) давлат истеъмоли.

Хусусий истеъмол юз берганда истеъмол буюмлари ва хизматлар кишиларнинг жузъий эҳтиёжини қондиради. Давлат истеъмоли – бу давлат идора ва ташкилотларидаги истеъмол бўлиб, бу пировард натижада ижтимоий неъматларни яратиб, халққа етказиб беришга хизмат қилади.

Ишлаб чиқаришдаги истеъмол эса турли моддий воситалар – моддий ресурсларнинг корхоналар ва хўжаликларда ишлатилишини билдиради. Булар таркибига меҳнат қуроллари, бино-иншоотлар, хом ашё, ярим фабрикат маҳсулотлар, бутловчи қисмлар ва ниҳоят, ёқилғи ва энергиялар қиради.

Масалан, назарияда асослаб берилган талаб категориясининг илқинига микроиктисодиёт, макроиктисодиёт, маркетинг, фирма иқтисоди, менежмент каби фанлар таянади. Аммо бошқа фанлар назариядан фақат озиқа олиш билан чекланади, деб бўлмайди. Бу фан бошқа иқтисодий фанлар учун назарий таянч бўлса-да, уларнинг ютуқларини умумлаштириш ҳисобидан улардан ҳам озиқа олади. Бошқа фанлар эришган натижалар ва хулосаларга таяниб иқтисодиёт назарияси ўз категориялари ва қонунларига янгилик киритади, янги илмий хулосалар чиқаради. Хуллас, бошқа иқтисодий фанлар ютуш назариясининг ҳам фан сифатида ривожланишига хизмат қилади.

Мазкур фаннинг учинчи функцияси – бу унинг амалиёт учун **илмий база** бўлиб хизмат қилиши, унга умумий тарздаги тавсиялар беришидир. Бу фан муайян фирма иши ёки хонадон хўжалигини қандай ташкил этиш тўғрисида тавсиялар бермайди. Унинг тавсиялари умумиктисодий тавсифга эга қонун-қоидаларга қандай амал қилишга тааллуқли бўлади. Бу тавсиялар иқтисодий сиёсатни такомиллаштиришга қаратилади. Булар давлатнинг, фирмаларнинг, хонадонларнинг, халқаро иқтисодий уюшмалар ва ташкилотларнинг сиёсатига тегишли бўлади. Демак, назария амалиёт билан **иктисодий сиёсат** орқали боғланади. Иқтисодий сиёсатда у ёки бу назарий ғояга таянилади, у такозо этадиган йўл-йўриқлар асос қилиб олинади. Буни тарихий далиллар тасдиқлайди. 1929–1933 йилларда АҚШ дахшатли иқтисодий кризисга йўлиқиб, иқтисодиёт фалаж бўлиб қолган, undan чиқиш учун ўша пайтдаги АҚШ Президенти Ф.Рузвельтнинг «Янги курс», деб номланган сиёсати амалга оширилган. Бу сиёсат тангликдан чиқиш учун давлат иқтисодиётга фаол аралашуви зарур деган ғояга таянган. Унинг натижасида АҚШ иқтисодиёти ўнгланиб кетган. XX аср 70-йиллар 2-ярмидаги тангликдан чиқиш учун АҚШ ҳукумати Президент (Рейган) номи билан айтилган «Рейгономика» сиёсати амал қилди. Бу иқтисодиёт барқарор ўсиб боришини бозор кучлари, бозор механизмининг ўзи таъминлай олади, шу боис давлат иқтисодиётни эркин қўйиб, ўз иқтисодий фаолиятини чеклаши керак, деган назарий хулосага таянган «Рейгономика» сиёсати АҚШ иқтисодиётини тангликдан чиқиб ўсиб кетишини таъминлаган.

Иқтисодиёт назарияси тавсиялари микродаражадаги сиёсатга ҳам қўл келади, бу фирмаларга тўғри стратегик (келажакни кўзлаган) йўлни танлаш имконини беради. Масалан, назариядаги

Ҳозирги иктисодиётга хос белги кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг юз беришидир. Маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариш кенгайгани учун уларнинг жон бошига истеъмолчи ҳам кўпаяди. Аммо ишлаб чиқариш ҳолати мамлакатлар бўйича фарқланади. Агар бир ерда у ўсиб борса, бошқа ерда у депсиниб туради, яна бошқа жойда у ҳатто қисқаради.

Торайган такрор ишлаб чиқариш – бу ишлаб чиқариш ҳажмининг олдингидан қисқариб кетишидир. Бизнинг мисолимизда оддий такрор ишлаб чиқариш юз берганда 100 млрд бирлик маҳсулот яратилар эди.

Ишлаб чиқариш торайиб кетганда маҳсулот ҳажми, масалан, 90 млрд бирликка тушади, натижада аҳоли жон бошига истеъмол ҳам қисқаради. Торайган такрор ишлаб чиқариш чуқур иктисодий танглик, урушлар, табиий ёки техноген фалокатлар туфайли юз беради ва ўткинчи характерга эга, чунки ундан тезда чиқиб кетилади.

10. Миллий бойлик ва иктисод салохияти

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида яратилган маҳсулотларнинг бир қисми истеъмол қилиниб юборилса, бошқа бир қисми жамғарилиб, миллий бойликка келиб кўшилади.

Миллий бойлик муайян даврда мамлакатда тўпланган моддий, маданий-маънавий неъматлар ва табиий бойликлар мажмуасидир.

Миллий бойликка, кенг маънода, булардан ташқари тўпланган билимлар, касбий малака ва тажриба ҳам киритилади. Миллий бойлик бу айрим миллат ёки элат бойлиги эмас, балки муайян мамлакатнинг умумий бойлигидир. У ўзининг ички тузилишига қараб **меҳнат яратган бойлик** ва **табиат инъом этган бойлик**дан иборат. Меҳнат яратган бойлик бу такрор ишлаш жараёнида узлуксиз жамғарилиб келинган хом ашё, ёқилғи, мавжуд машина-ускуна, бино-иншоотлар, аҳолига узок муддат хизмат қиладиган буюмлардан иборат бўлади. Табиат инъом этган бойликни меҳнат яратмайди, у бор нарса, ундан меҳнат ёрдамида фойдаланилади, холос. Бунга ернинг ўзи, ундаги бойликлар киради, уни пулга чақиб баҳоланади. Масалан, Ўзбекистоннинг ерости бойликлари қиймати 3,5 триллион долларга тенг, деб баҳоланган. Табиий бойлик қанчалик кўп бўлса шунчалик мамлакат ҳам бой бўлади. Аммо бунинг учун улар амалда ишлатилиши керак, бу эса меҳнат яратган бойлик бўлмиш ишлаб чиқариш қувватларига боғлиқ бўлади.

Миллий бойлик моддий кўринишга эга бўлса-да, у моддий ва номоддий соҳада хизмат қилади. Моддий соҳадаги бойлик капитал шаклига эга ва маҳсулотларни ишлаб чиқаришга хизмат қилади. Булар жумласига ишлаб чиқариш бинолари, иншоотлари, машина ва механизмлар, транспорт воситалари, йўллар, каналлар, сув омборлари қиради. Номоддий соҳадаги бойликка ижтимоий хизмат кўрсатиш соҳаларидаги (таълим, маданият, санъат, соғлиқни сақлаш, спорт, туризм ва х.к.) бинолар, қурилмалар, машина-механизмлар, транспорт воситалари қиради. Улар номоддий шаклдаги турли хизматларни кўрсатишда ишлатилади.

Бойликнинг махсус тури – бу **интеллектуал** бойликдирки, бу адабиёт ва санъат асарларидан тўпланган билимлардан иборат бўлади. Миллий бойлик қандай даврда ишлатилишига қараб 2 қисмга ажратилади:

1) **авлодан-авлодга ўтувчи бойлик**. Бу бир неча авлодга хизмат қилувчи тарихий бинолар, иншоотлар, сув омборлари, йўллар, каналларни ўз ичига олади. Масалан, Самарқанддаги меъморий ёдгорликлардан тарихий обида сифатида деярли 20 авлод фойдаланиб келади. Катта Фарғона каналидан 1939 йилдан буён фойдаланиб келинмоқда, у яна бир неча авлодга хизмат қилади;

2) **бир авлодга** ва унинг турли гуруҳларига хизмат қилувчи бойлик. Бунга узок вақт хизмат қилувчи буюмлар, кичик бинолар, қурилмалар, ускуналар қиради.

Миллий бойлик доимо ҳаракатда бўлади ва буни унинг **айланиб туриши**, деб аташади. Бойлик аввал яратилади, сўнгра ишлатилади ва ниҳоят ишлаб чиқариш ҳисобидан тўлдирилиб борилади. Маълумки, яратилган маҳсулотнинг бир қисми жорий истеъмол натижасида йўқ бўлиб кетса, бошқа қисми жамғарилади. Жамғарилган маҳсулотлар биринчидан ишлатилган бойликнинг ўрнини тўлдирса, иккинчидан унинг миқдоран ўсиб боришини таъминлайди. Демак, миллий бойликнинг айланиб туриши унинг **сарфланиши, тикланиши ва ўсишидан** иборат.

Миллий бойлик ҳаракати эса йиллар, ҳатто асрлар оша давом этади. Аммо миллий бойлик таркибига кирувчи нарсаларнинг айланма ҳаракати ҳар хил вақтда кечади. Узок вақт хонадонда ишлатиладиган буюмлар (мебель, жиҳозлар, машина ва х.к.) тезда тўзийди ёки урфдан қолиб истеъмолдан чиқиб кетади. Ёқилғи, хом ашё ғамламалари ва машина-ускуналар ҳам тезда ишлатилиб кетилади ва қайтадан ҳосил қилинади. Бинолар, йирик иншоотлар, портлар, аэродромлар, сув омборлари, каналлар, темир ва

ривожланиб, мўл-кўлчилик бўлган шароитда моддий эҳтиёжлар кондирилган бўлиб, ижтимоий эҳтиёжлар биринчи ўринга чиқади. Кишилар бир хил бўлмаган уларнинг эҳтиёжи жиддий табақалашган бўлади. Эҳтиёжлар кишиларнинг ёшига, жинсига, миллатига, динига, билим даражасига, касби-корига, оилавий аҳволига ва қаерда истикомат қилишига қараб фаркланади.

«БИРЛАМЧИ ЭҲТИЁЖ»

– Сизга ниманинг товуши ёқади, дуторникими ёки танбурникими?

– Менга ош сузилаётган пайтдаги қапгирнинг товуши ёқади.

Ёш билан қарининг, эркак билан аёлнинг, талаба билан ишчининг, олим билан деҳқоннинг, шаҳарлик билан кишлоқликнинг эҳтиёжлари бир хил бўлмаслиги турган гап. Эҳтиёжлар уларнинг кимга тааллуқли бўлиши жихатидан ҳам фаркланиб 4 турга ажратилади:

1) индивидуал, яъни якка эҳтиёж. Бу айрим кишининг ёки хонадоннинг эҳтиёжи;

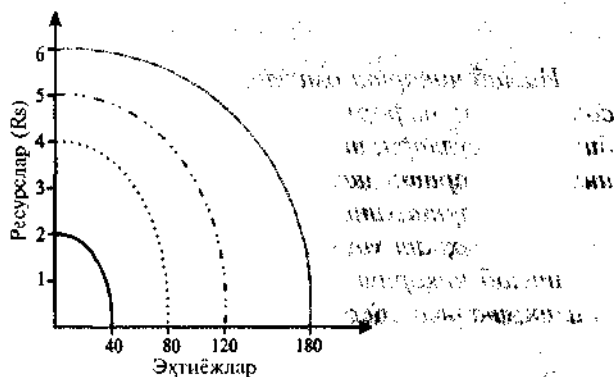
2) гуруҳий – корпоратив эҳтиёж. Бу айрим гуруҳларга, масалан, жамоаларга бирлашган кишиларнинг умумий эҳтиёжи;

3) Худудий эҳтиёж. Бу айрим худудларда истикомат қилувчи кишиларнинг биргаликдаги эҳтиёжи;

4) умумжамият эҳтиёжи. Бу кишиларнинг жамият миқёсидаги ҳамма учун умумий бўлган эҳтиёжи. Бунини умуммиллий эҳтиёж, деб аташ ҳам мумкин.

Бу эҳтиёжлар турли даражадаги эҳтиёжлар бўлиб, уларнинг миқдори ва таркиби ҳам бир хил эмас.

Эҳтиёжлар тўхтовсиз юксалиб боради, шу жихатдан эҳтиёжлар доимо чексиз бўлади, чунки тобора яхши яшашга интилмаган инсон умуман бўлмайди. Кишилар ҳар доим эҳтиёжларини имкон

2.3-расм. Ресурслар ва эҳтиёжлар

Расмдан маълумки, дастлаб эҳтиёж ресурсталаб бўлган, яъни 20 бирлик эҳтиёж битта ресурс талаб қилган ($40:2=20$), сўнгра бунинг учун зарур ресурс ўзгармаган ($80:4=20$). Бундан сўнг эҳтиёжнинг ресурсга талаби қисқарган: 24 бирлик эҳтиёж учун битта ресурс керак бўлган ($120:5=24$), ниҳоят бир ресурс ҳисобидан 30 бирликка тенг эҳтиёж қондирилган ($180:6 = 30$). Ресурс бирлиги сарфи пировард натижада қисқарган, шунга кўра бир ресурс ҳисобидан қондирилган эҳтиёж 50 % ошган ($30/20 \times 100 = 150\%$).

Ҳар доим чекланган ресурсларни тежамли ишлатиш чексиз эҳтиёжларни қондириш воситаси бўлиб келган. Аммо ресурслардан самарали фойдаланиш даражаси уларнинг камёблик даражасига тескари мутаносиб бўлди. Ресурслар қисқариб камёблаган сари улардан янада самаралироқ фойдаланиш зарурати келиб чиқади. Бу ресурс бирлигидан кўпроқ ва хилма-хил маҳсулот олишни талаб қилади. Бунга янги технологияларни жорий этиш орқали эришилади.

Масалан, кейинги 50 йилда тежамли технологияларни тўхтовсиз жорий этиш натижасида ўртача битта оммабоп енгил автомашинага сарфланган металл ҳажми деярли 2 марта қисқарди, айни пайтда автомобиль моделларининг тури 5 марта кўпайди, автомобиль 100 км йўлга сарфлайдиган бензин миқдори ҳам жиддий қисқарди.

2.4. Иқтисодий танлов

Ҳар қандай иқтисодиётнинг бош муаммоси нимани, қанча ва ниҳоят ким учун ишлаб чиқариш муаммосидир. Бу муаммонинг

Таянч тунгунчалар

Ишлаб чиқариш омиллари; моддий-ашиёвий омил; шахсий-инсоний омил; информацион омил; ишлаб чиқариш омилларининг бирикиш усуллари; ишлаб чиқариш секторлари; натурал ва товар ишлаб чиқариш; истеъмол буюмлари ва моддий ресурсларни ишлаб чиқариш; ишлаб чиқариш самарадорлиги; меҳнат умумдорлиги; меҳнат унумдорлиги омиллари; ишлаб чиқариш чегараси; ишлаб чиқариш даражаси; такрор ишлаб чиқариш; миллий бойлик; иқтисодий салоҳият.

IV боб. ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР

4.1. Ижтимоий-иқтисодий тизим белгилари

Кишиларнинг иқтисодий фаолияти жамиятда кечади, бу жамиятнинг эса ўзига хос ички тузилиши, яъни анатомияси борки, унинг таркибида ижтимоий-иқтисодий тизим алоҳида ўрин тутади.

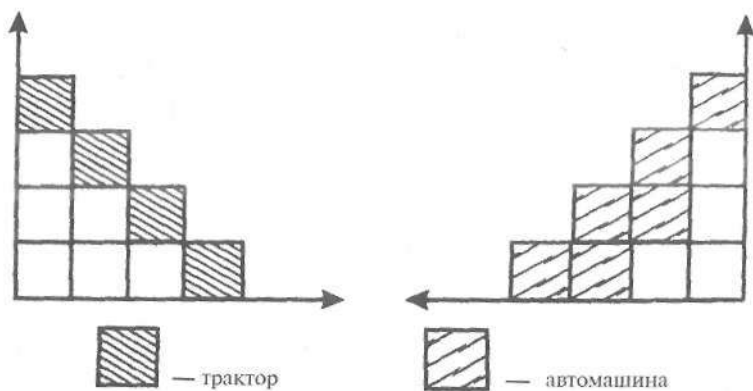
Ижтимоий-иқтисодий тизим – бу иқтисодиёт тараккиётининг умумий шарт-шароитидир.

Тизимлар баҳоланганда турли назарий окимлар унинг бош мезонига ҳар хил қарашади. Булардан бири бош мезон сифатида ижтимоий-синфий фарқларни олса, бошқаси технология даражасини ёки тирикчилик неъматларини яратиш усулларини, яна бошқаси бошқаришнинг турлича бўлишини асос қилиб олади. Аммо кўпчилик назарияларда тизим белгиларига комплекс (яхлитликда) қараш зарурлиги, аммо бу белгилар турлича бўлиши қайд этилади. Тизимлар баҳоланганда моддий, ижтимоий-иқтисодий ва ғоявий шароит биргаликда қаралиши керак. Бунда нима ва қандай усуллар билан ишлаб чиқарилиши аниқ бўлади. Моддий шарт-шароит белгилари бу яратилган маҳсулот ва хизматларнинг қандай бўлиши, яъни уларнинг натурал маҳсулот ёки товар маҳсулоти бўлиши, уларнинг таркибий тузилишининг қандайлиги, моддий шаклдаги ёки номоддий хизмат шаклида бўлишидан иборат. Аммо, моддий шарт-шароит тавсифланганда ресурсларнинг қандайлиги ҳам назарда тутилади. Табиатдаги неъматлар тўғридан-тўғри ердан олиб истеъмол қилиниши ёки табиатга таяниб маҳсулотларни ишлаб чиқариш мумкин. Бир ерда улар фақат сарфланса, бошқа ерда уларнинг тикланиши ҳам юз беради. Инсон меҳнати яратган моддий ресурсларнинг сифати меҳнат шарт-шароитига таъсир этади. Ишлаб чиқаришда қўл меҳнатига асосланган, оддий машиналарни қўллашга, мукамал машиналар туркумини қўллашга асосланган технология, оддий механик ишлов бериш ёки физикавий, кимёвий, биокимёвий, биофизикавий таъсир этиш технологиялари моддий шарт-шароитни тавсифлаб, тизимларни фарқлантиради. Тизимлар белгиларини аниқлашда ишлаб чиқариш шахсий инсоний омилининг сифатли тавсифлари ҳам аҳамиятлидир. Тизимлар қандай иш кучининг қўлланиши билан ҳам ажралиб туради. Бир ерда умуман

ҳолда улар нисбатини ўзгартириш ҳам бўлиб туради. Масалан, хонадон топган пул бир ойда 100 минг сўм, шундан 90 минг сўм товар ва хизматларга сарфланади, қолган 100 минг сўм жамғарилади. Бунда истеъмол сарфи 900 минг сўм, жамғариш сарфи 100 минг сўм, улар нисбати 9:1.

Хонадон ҳамма пулини жамғармага айлантира олмайди, чунки у шундай қилса оч қолади. У ҳамма пулини истеъмолга ҳам юбора олмайди, чунки унга пул захираси ҳам керак. Демак, хонадон ҳар икки харажатни сақлаган ҳолда унинг нисбатини ўзгартиради. Унинг танлови шу йўлдан боради.

Муқобил танлов шароитида ресурс маъқул қўрилмаган соҳадан олиниб, афзал қўрилган соҳага ташланади. Шунга биноан ресурс кетган соҳада эҳтиёж камроқ кондирилади, ресурс борган соҳада у тўлароқ кондирилади. Мисол учун, ҳаммаси бўлиб 10 тонна металл бор, деб фараз қиламиз. Бу металл 10 дона трактор ёхуд 10 дона автомашинани чиқариш учун етади. Эҳтиёж 4 дона трактор ва 6 дона машинадан иборат. Буни кондиритиш учун ресурс (металл) тегишлича тақсимланади (2.4-расм).

2.4-расм. Металл сарфининг муқобил танлови

Расмга назар ташласак, 6 та трактор чиқаришга кетадиган ресурс автомобиль чиқаришга юборилган. Шунингдек, 4 та машинага етадиган ресурс трактор ишлаб чиқаришга қўйилган. Натижада трактор ва машина ишлаб чиқариш 1:1,5 нисбатида бўлган. Ресурслар ҳам шундай тақсимлангани учун эҳтиёж кондирилган. Шу боис ўнг томондаги 4 та бўш катакка сўл томонда 6 та бўш катак тўғри келган ва аксинча, сўл томондаги 6

Ишлаб чиқаришдаги истеъмол охир-оқибатда шахсий истеъмолни таъминлашга, яъни истеъмол буюмлари ва хизматларни янгидан яратишга хизмат қилади.

Истеъмол ўзининг шакли жиҳатидан ҳам фарқланади. Шу ўринда биринчидан, **натурал истеъмол** борки, бу маҳсулотларни айирбошламай туриб ишлаб чиқарувчининг ўзи томонидан истеъмол қилинишидир. Натурал истеъмол юз берганда уни қондиришда пул қатнашмайди, яъни пулга истеъмол учун зарур маҳсулот сотиб олинмайди. Бу истеъмолнинг кўҳна шакли, аммо унинг баъзи бир кўринишлари узоқ сақланиб қолиши мумкин. Бунга мисол қилиб Ўзбекистондаги майда деҳқон хўжалиги ва томорқадан олинган маҳсулотнинг бир дисмини шу ернинг ўзида истеъмол қилинишини кўрсатиш мумкин. Агар деҳқон томорқасида кунига 8 л сут етиштирилса, бунинг 2 литри деҳқон хонадонининг ўзида натурал шаклида истеъмол қилинади, қолган 6 литри бошқаларга сотилади.

Истеъмолнинг иккинчи шакли – бу **товар истеъмолидир**. Бунда истеъмол товарларни пулга сотиб олиш орқали қондирилади. Истеъмолнинг бу тури замонавий ҳисобланади. Бу истеъмол таркибини хилма-хил қилади, нимани истеъмол қилишни танлаб олиш имконини беради. Агар натурал истеъмол уни тор доира билан чекласа, товар истеъмоли бу чекловларни олиб ташлайди, яъни хоҳлаган товарларни хоҳлаган миқдорда ва таркибда сотиб олиб истеъмол қилиш мумкин. Товар истеъмоли ҳозирги истеъмолнинг устувор туридир, чунки натурал истеъмол камдан-кам ҳолларда учрайди. Истеъмол ўзининг усули жиҳатидан якка тартибдаги ва биргаликдаги истеъмолга бўлинади. **Якка** истеъмол бу айрим шахснинг, хонадоннинг ёки фирманинг истеъмолидир. Аммо шундай неъматлар борки, булардан якка тарзда эмас, фақат биргаликда баҳраманд бўлиш мумкин. Масалан, мудофаа, ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш, бепул даволаниш ва таълим олиш, экологияни яхшилаш, ободончилик хизматлари борки, буларни бир киши истеъмол қилгани ҳолда, бошқа киши истеъмол қилмаслиги мумкин эмас. Шу сабабли **биргаликда истеъмол қилиш** мавжуд бўлади.

Кишиларнинг ҳаёти бир кунга ҳам тўхтаб қолиши мумкин эмас, шу боис эҳтиёжни қондирадиган иқтисодий фаолият узлуксиз бўлади. Иқтисодиёт ишлаб чиқаришдан бошланиб истеъмол билан яқунланувчи фаолият сифатида доимо тақрорланиб турмаса кишилар яшай олмайди.

тегишли моддий ва маънавий неъматлар давлат тасарруфига ўтади. Айтилган мулк шакллари ҳамма тизимларга хос бўлади, лекин улар турли қоришмада мавжуд. Бу ерда мулк шаклларининг нисбати улардан қайси бирининг устуворлиги билан тавсифланади.

Тизимни тавсифловчи иқтисодий муносабатлар мулкчилик билан чекланмайди, балки хўжалик алоқаларининг характери, меҳнат стимулларининг қандайлиги билан ҳам ажралиб туради. Уларнинг ҳосиласи эса иқтисодий механизмдир.

Иқтисодий механизм – бу иқтисодий ривожланишни таъминловчи барча воситаларнинг мажмуасидирки, булар бошқаришда қўлланилади.

Тизимлар иқтисодиётни бошқариш усуллари билан ҳам тавсифланади. Бир ерда бошқаришнинг иқтисодий зўрлаш механизми бўлса, бошқа ерда гуруҳий манфаатга интилиш ёки индивидуал манфаатларни юзага чиқариш, яъни иқтисодий рағбатлантириш механизми амал қилади, яна бошқа ерда меҳнатга сиёсий-ғоявий ундаш, моддий эмас, балки маънавий-руҳий стимулларга урғу берилади.

Тизим, деганда унинг таркибида ноиқтисодий муносабатларни, хусусан, мафкуравий муносабатларни ҳам кўриш керакки, улар сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва бошқа шаклларга эга бўлади. Аммо уларнинг ҳар бирида иқтисодиёт муҳри бор. Турли тизимнинг ўз иқтисодиётига мос равишда ўз дунёқараши мавжуд бўлади. Ғоясиз одам бўлмайди, у маълум ғояга риоя қилиб иш тутади. Демак, мафкурасиз тизим бўлмайди. Бир тизимда мустабидлик ва зўрлик ғояси бўлса, бошқасида эркинлик ва демократия ғояси, яна бошқасида давлатга тобелик ва итоаткорлик ғояси устувор бўлади. Машҳур инглиз иқтисодчиси М. Кейнс айтганидек дунёни иқтисодчилар ва сиёсатчилар ғояси бошқариб туради. Ғоя этиқоднинг ўзи билан чекланмай, маълум хатти-ҳаракатларни келтириб чиқаради.

Иқтисодий сиёсат ҳам тизимга киради. Бу иқтисодий соҳадаги йўл-йўриқ ва чора-тадбирлар мажмуаси бўлиб, маълум мақсадни кўзлайди. Улар иқтисодиётга таъсир этиш воситаси ҳисобланади. Иқтисодий сиёсатни давлат ёки айрим мулк соҳиблари юритадилар. Бундан умумдавлат манфаати, индивидуал ёки гуруҳий манфаат кўзланади. Демак, тизимларнинг қиёфасини бир қатор белгилар шакллантирадики, булар моддий-ашёвий, шахсий-инсоний, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ғоявий белгилардир. Булардан энг асосийси ижтимоий-иқтисодий бел-

гилардир. Аммо бошқа белгиларни ҳам назардан қочириб бўлмайди, чунки улар ҳам иқтисодий ривожланишга таъсир этади. Шу сабабли тизимларнинг асосида иқтисодиёт ётса-да, уларни соф иқтисодий ҳолда эмас, балки бошқа белгилар билан ҳам тавсифлаш зарур.

Иқтисодий-иҷтимоий-иқтисодий тизимларнинг асослари

Иқтисодий фаолият ҳар доим муайян тизимлар доирасида кечади. Булардан ҳар бирининг ўз хусусиятлари бўлади. Юқорида айтиб ўтилган белгилар асосида аниқ тизимлар баҳоланганда улар уч типга ажратилади. Бу анъанавий тизим, бозор тизими ва тоталитар-режали тизимдир. Булар орасидаги илк бор шаклланган, энг кўҳна тизим – бу анъанавий тизимдир.

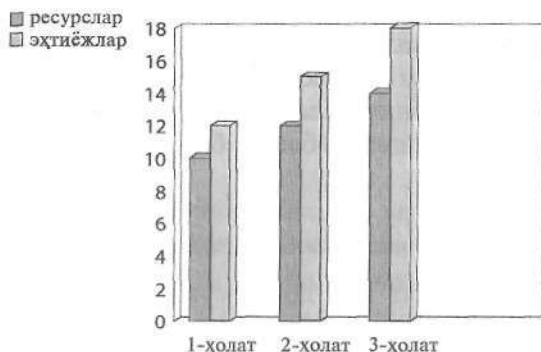
Анъанавий тизим. Инсоннинг иқтисодий фаолияти дастлаб мана шу тизимда юз берган. Унинг аломатлари сарқит сифатида узоқ сақланиб келинди, ҳатто ҳозир ҳам онда-сонда учраб туради. Анъанавий тизим ҳукмрон бўлган давр ғоят узун даврдир.

Анъанавий иқтисодиёт – бу ўта заиф ишлаб чиқариш омилларига таянган, кам унумли натурал ишлаб чиқаришга, анъаналар шаклига кирган иҷтимоий-иқтисодий муносабатларга асосланган иқтисодиётдир.

Анъанавий тизим ишлаб чиқариш омилларининг кучсизлиги, иқтисодиётда табиий ресурсларнинг бирламчи бўлиши билан ажралиб туради. Ишлаб чиқариш фаолияти табиатдан тартибсиз ва ҳатто ваҳшиёна фойдаланишга асосланади. Иқтисодиёт ғоят ресурсталаб бўлади, чунки ресурсларнинг тежалишини таъминловчи технология ривожланмаган бўлади. Ишлаб чиқаришда қўл меҳнати устувор, табиат кучларидан оддий усулда фойдаланилади. Табиатда мавжуд энергия манбалари ишлатилади. Дастлаб табиатда учрайдиган маҳсулотлар териб олиниб истеъмол қилинади, сўнгра табиатга таяниб маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, меҳнат унумдорлиги ғоят паст бўлиб, бу маҳсулотларни ҳаммага етарли қилиб ишлаб чиқариш имконини бермайди, турмуш даражаси паст бўлади.

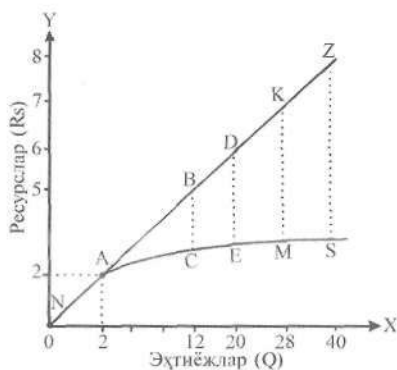
Анъанавий тизим дастлаб жамоат мулки, сўнгра эса индивидуал хусусий мулкка таянади. Жамоат мулки бу қон-қариндошчилик асосида бирлашган ёки ягона ҳудудда яшовчи кишиларнинг умумий мулки ҳисобланади. Масалан, XX аср бошларида Фарғона водийси худудидаги хусусий ерлар ҳаёт ерлари, деб қишлоқ жамоасига қарашли катта ерлар пайкал, деб номланган.

2.1-расм. Ресурслар ва эҳтиёжларнинг нисбати

Ресурслар тежамсиз ишлатилганда аввал улар старли бўла туриб, сўнгра уларнинг камёблиги кучайиб боради. Улар орасидаги узилиш масофаси йироклашади. Буни куйидаги расмдан ҳам кузатиш мумкин (2.2-расм).

2.2-расм. Ресурслар ва эҳтиёжларнинг ўзгариши

2.2-расмдан шу нарса аёнки, дастлаб ресурслар ва эҳтиёжлар бир хил ошиб боргани учун ресурс камёблиги сезилмаган ($2=2$). Бу ҳодиса NA оралиғида юз берган. Сўнгра эҳтиёжлар тез ўсиб, ресурслар бундан орқада қола бошлаган. Бунда $5 < 12$, $6 < 20$, $7 < 28$ ҳосил бўлган. Бу графикда $BC < DE$, $DE < KM$, $KM < ZS$ шаклида бўлган. А нуктадан бошлаб ресурслардан самарали фойдаланиш зарурати пайдо бўлган ва бу Z нуктасига қадар кучайиб борган.

Ресурслардан оқилона фойдаланиш йўли танланганда эҳтиёжни кондиритиш учун кетган ресурс сарфи кискаради, яъни ресурс бирлиги ҳисобидан эҳтиёж тўларок кондирилади. Бу жараённинг қандай кечишини 2.3-расмдан кўрсак бўлади.

секин-аста бозор муносабати ривожланиб, янги тизим пайдо бўлади.

Бозор тизими. Бу анъанавий тизим ўрнига келувчи янги тизимдир. У ўзининг бир қатор белгилари билан ўтмишдошидан ажралиб туради.

Бозор иқтисодиёти – бу мукамал ишлаб чиқариш омилларига эга бўлган, товар-пул муносабатларига асосланган, аниқ ижтимоий мўлжали бор, бозор сигналларига биноан ва пул воситасида бошқарилиб турувчи иқтисодиётдир.

Бозор иқтисодиёти машиналашган ишлаб чиқаришга асосланади. Бу ерда ишлаб чиқаришнинг моддий омиллари серунум машиналар тизимидан иборат. Ашёвий ресурслар фақат табиий бўлмасдан, балки янгидан яратилган ҳам бўлади. Техникавий даражаси юқори, машиналашган индустриал ишлаб чиқаришга мос равишда саводли, малакаси ва иш тажрибаси юксак бўлган ходимлар иш кучи қўлланилади. Ишлаб чиқаришнинг омиллари ривож топганидан юксак, илгари бўлмаган меҳнат унумдорлигига эришилади. Ишлаб чиқаришда қўлланиладиган табиий ресурслар самарали ишлатилиши билан бирга тикланиб, яъни қайтадан ҳосил қилиниб ҳам турилади.

Бозор тизими **хилма-хил мулкчиликка** асосланади, аммо хусусий мулкчилик устуворлик қилади. Бундан ташқари жамоа ва давлат мулки ҳам амал қилади. Аммо ҳеч бир мулк монополияси – якка ҳукмронлиги ташкил топмайди, чунки мулклар ўртасида мувозанат сақланади, бир мулкнинг бошқаси томонидан сиқиб чиқарилиши юз бермайди, чунки ҳамма мулк шаклларининг эркин ривожланиши кафолатланади.

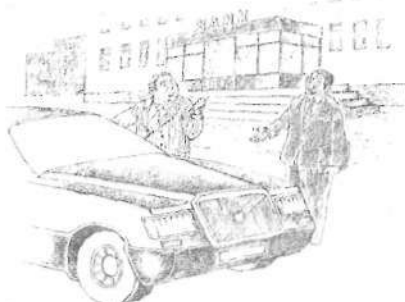
Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига биноан «Бозор муносабатларини ривожлантиришга йўналтирилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади... Хусусий мулк бошқа мулк шакллари қатори дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир»!

Бозор иқтисодиётида маҳсулотлар **товар шаклига** эга бўлади, улар олди-сотди қилиш орқали айирбошланади. Товар маҳсулот ва хизматларнинг умумий шаклига айланади. Бу билан бозор тизими анъанавий тизимдан тубдан фарқланади. Бозор иқтисодиёти уч субъектlidir. Булар фирмалар, хонадонлар ва давлатдир. Улар ўртасидаги муносабатлар товар-пул муносаба-тидир. Фирмалар товар ишлаб чиқарсалар, хонадонлар уни сотиб олади, хонадон фирмаларга ресурс етказиб беради. Давлат идоралари ва маҳкамалари фирмалар ва хонадонларга хизмат

кўрсатади, улардан эса ресурслар ва тайёр товарларни сотиб олади. Бозор тизимида айирбошлаш бартер шаклида эмас, балки пул воситасида олди-сотди қилиш шаклида бўлади. **Пул иқтисодий алоқаларнинг ягона, универсал воситасига айланади.** Ҳамма нарсани пул ҳал қилади, дегани мана шунда. Пул воситасида ҳар қандай олди-берди ишларини, яъни тўловларни амалга ошириш мумкин бўлади.

Бозор иқтисодиёти **эркин иқтисодий танлов қондасига** асосланади. Нимани, қанча ва қим учун ишлаб чиқариш зарур, деган муаммони бозорнинг ўзи ҳал қилади. Бозордан келадиган сигнал (наrx)га қараб нима қилиш аниқланади, шунга биноан ресурслар тақсимланади ва ишлатилади. Фаолият тури эркин танланади, ҳамма ишлаб топганини ўзи олади.

«БОЙ БЎЛИШ УСУЛИ»

- Супер машина муборак бўлсин, бойиб кетибсан, нима иш қил-
ясан?

- Мен банкирман, банким бор, дўстим.

Бозор муносабатларининг ҳар бир субъекти, бу корхонами, давлатми, айрим кишими – бунинг аҳамияти йўқ, **ўз манфаати-ни кўзлаб** фаолият юргизади. Аммо ҳеч ким хоҳлаган ишини қила олмайди. У бозор билан ҳисоблашишга мажбур, акс ҳолда иши юришмайди, даромад топмайди, хонавайрон бўлади. Ишлаб чиқарувчи ҳам, истеъмолчи ҳам нима қилиш кераклигини **бозордан** билиб олади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ўзаро муносабатлар манфаатларни кўзлаган ҳолда ўрнатилади. Иш юзасидан бўлган муносабатлар (шериклик) эркин шаклланади. Турли ишлаб чиқарувчилар бир-бири билан манфаатли алоқа ўрнатадилар. Бозорда эса

харидор билан сотувчи бир-бирини эркин танлайди. Бозор иктисодиётида **товар тақчиллиги** бўлмайди, шу сабабдан бозорда ишлаб чиқарувчи эмас, балки истеъмолчи (харидор) ўз изминни ўтказиши, товар ва хизматларни сифати ва нархига қараб танлаб олиш имконига эга бўлади.

Бозор иктисодиётининг яна бир белгиси – **нарх-навонинг эркин ташкил топишидир**. Товарлар нархини давлат юқоридан белгиламайди, нарх айрим ишлаб чиқарувчи ёки истеъмолчи таъйиқи остида шаклланмайди. Нарх бозордаги талаб ва таклифга қараб, харидор билан сотувчининг савдолашуви биноан юзага келади. Бозор муносабати келишилган нархлар хизмат қилади. Улар эса пул билан ўлчанади.

Бозор иктисодиётининг белгиси унинг иктисодий механизмида **рақобатнинг мавжудлигидир**. Рақобат иктисодий муносабатлар иштирокчиларининг хусусий, ўзгаларникидан алоҳидалашган манфаати борлигини билдиради, лекин бу манфаат йўлида кураш қабул қилинган қоидаларга риоя қилиш асосида боради. Манфаатларни юзага чиқаришнинг бирдан-бир йўли талабгир, яъни кишилар учун зарур товарларни ишлаб чиқаришдир. Рақобат моддий ва меҳнат ресурсларини кам сарфлаган ҳолда кўплаб ва сифатли товарлар ишлаб чиқаришга ундайди. Шу жиҳатдан рақобат бозор иктисодиётини **ҳаракатга солувчи кучдир**.

Бозор иктисодиёти эркин бўлганидан у монополия (якка ҳукмронлик) билан чиқишмайди. Монополия рақобатни чеклайди, шунинг учун у маъқул эмас. Монополия турғунликни юзага чиқаради, ташаббусни чегаралайди. Шу сабабли бозор иктисодиёти у билан чиқиша олмайди. Мана шу жиҳатдан бозор иктисодиёти **антимонопол** йўналишга эга.

Бозор иктисодида манфаатлар тўқнашганда рақобат юз берса, улар уйғунлашганда **партнёрлик** (шерикчилик) алоқалари пайдо бўлади. Ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви корхоналардан бир-бирига товар ва хизматларни етказиб беришни талаб қилади. Шу сабабли иктисодий алоқалар тасодифий эмас, балки мунтазам тус олади. Бу алоқаларни юзага чиқарувчи омил ўзаро ишонч ҳисобланади. Ишонч бор ерда партнёрлик пайдо бўлади.

Бозор иктисодиёти **ижтимоий йўналиши** бор иктисодиётдир, яъни у пировардида фаровонликни таъминлашга қаратилади. Бозорга кишилар турмушини фаровон қиладиган товарлар чиқарилгандагина товар ишлаб чиқарувчиларнинг иши юришади,

акси юз берса улар товарларни сота олмай хонавайрон бўладилар. Рақобат товарларни сифатли қилиб, қўшлаб ва арзон ишлаб чиқаришга ундайди. Бозор иш қобилияти бор кишиларни яхши ишлаб, яхши пул топишга ундайди.

Бозор тизимида **бой бўлиш** тақиқланмайди, ишлаб пул топиш қобилияти эса ҳар хил, шу сабабли кишилар даромад жиҳатидан жиддий фарқланадилар. Аҳоли бой, ўртаҳол ва камбағал қатламларга ажратилади. Бой бўлиш ўрناق сифатида хизмат қилганидан бунга интилиш кишиларда иқтисодий фаоллик уйғотади.

Тоталитар-режали тизим. Бу тизим бозор иқтисодиёти ривожланишини зўрлик билан, яъни революция воситасида тўхтатиб қолиш ва уни мажбуран режалаштириш йўлига ўтказиш орқали юзага келади.

Тоталитар-режали иқтисодиёт – бу давлатлаштирилган, ижтимоий мулкка таянган, бир марказдан туриб режалаштиришга ва бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик усулларига асосланган иқтисодиётдир.

Бу тизимга иқтисодиётнинг ҳамма жабҳаларини, ҳам ресурслар, ҳам маҳсулот ва хизматларга **давлатлаштирилиши** хосдир. Бу ерда барча моддий ресурслар давлат мулкига айлантирилади, ҳатто унга кирмай қолган бошқа мулкка оид ресурслар ҳам амалда давлат тасарруфида бўлади, лекин бошқа мулклар юзаки эътироф этилади. Давлат ва жамоа мулкига ижтимоий мулк мақоми берилади ва бу хусусий мулкка қарши қўйилади. Давлат мулки монополиясининг ўрнатилиши иқтисодиётни ҳам давлатлаштиради. Нимани, қанча ва қим учун ишлаб чиқариш зарурлигини **давлат режалари** белгилаб беради. Тоталитар тизимнинг белгиси режалаштиришнинг ўзини борлиги эмас, балки унинг марказланган бўлиши, нима қилинишини давлат юқоридан белгилаб бериши ва шунга кўра ресурслар ва яратилган маҳсулотларнинг тақсимланишидир. Режа **индикатив** (тавсиявий) эмас, балки **мажбурий** бўлади. Режа қонун, деган қоида бўлиб, бу давлат тасдиқлаган режани ҳеч ким бузишга ҳақли эмас, дегани бўлади. Режалаштириш корхоналарни бир қолипга солиб қўяди, унинг оёқ-қўли боғланиб, ташаббуси бўғилади. Уни нима иш қилиши, ресурсни қаердан ва қимдан олиши, маҳсулотини қимга етказиб беришини олдиндан давлат режасида белгилаб қўйилади. Ресурслар ва тайёр маҳсулотлар нархини ҳам давлат юқоридан белгилаб беради. **Нархлар қатъий** бўлиб, уларни ҳеч ким ўзгартира олмайди. Даромадларнинг тақсимланиши ҳам давлат белгиланган тартибда боради. Иш ҳақи, пенсия ва нафақалар

миқдорини давлат белгилайди, уларни ўзгартириш ҳам давлат ихтиёрида бўлади.

Режали иқтисодиёт амалда **ёпиқ иқтисодиёт**, унинг ташқи алоқалари режалаштирилади, улар фақат тузуми бир хил давлатлар билан чегараланади. Бозор иқтисодиёти бор мамлакатлар билан алоқалар онда-сонда, ўхтин-ўхтин юз беради, улар мунтазам бўлмайди.

Режали иқтисодий тизимга оммавий **товар дефицити** хос бўлади. Такчиллик ҳам ресурсларга, ҳам истеъмол товарларига хос бўлади. Дефицит натижасида оммавий чайковчилик юзага келади, чунки пулга керакли товарлар топиш қийинлашади. Режали тизимда манфаатлар иерархиясида биринчи ўринда давлат манфаати, иккинчи жамоа манфаати, учинчи инсон манфаати туради. Бу ерда бир **текис тақсимлаш қондаси** амал килади. Оз бўлсада, ҳаммага бир хил даромад беришга мойиллик бўлади. Шу сабабли мухтожларнинг тенглиги қарор топади. Бой бўлиш тақиқланади, кўп даромад топишга интилиш таҳқиқланади. Умуман шахсий даромад чегараланиб бир қолипга солиб қўйилади. Бу иқтисодий стимуллари заифлаштиради, чунки индивидуал манфаат менсилмайди, у орқага сурилади. Иқтисодий стимуллар сустиглидан шижоат, маънавий-сиёсий стимулларга устуворлик берилади.

Иқтисодиёт давлатлаштирилганлигидан миллий бойликнинг ғоят катта қисми давлат ихтиёрида бўлади, аҳолининг бу бойликдаги ҳиссаси пастлиги билан ажралиб туради. Режали буйруқ-бозлик тизими демократияга ва ҳурриятга зид, унинг сиёсий тизимига **тоталитаризм ва диктатура** (ҳокимият зўравонлиги) хос бўлади. Бу тизимнинг мафқураси **коммунистик мафкура** ҳисобланади, бунинг муҳим белгиси даҳрийлик – худосизлик бўлиб, ҳар қандай динни инкор этишдир. Бу мафқуранинг бошқа муҳим жиҳатлари коммунистик ғояга содиқлик битта партияга сиғиниш, ижтимоий тенглик, миллийликни тан олмай, байналмилалликни улуғлаш, ўзгача ғояларни душман ғояси, деб қараш, унга қарши шафқатсиз кураш қабилардир.

4.3. Ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг ривожланиши ва ўрин алмашуви

Инсоният тараққиёти тўхтовсиз бўлганидан тизимлар ҳам ривожланади, улар келиб-келиб туради. Тизимлар тараққиёти табиий-тарихий жараёндир. Бу энг аввал мавжуд тизимларни ички ривожланишида, сўнгра бир тизим ўрнига бошқасининг қарор

топишида кўринади. Тизим ички ривожланиши юз берганда биринчидан, унинг қуйи босқичидан юқори босқичига ўтилади. Иккинчидан, бир тизим ичида янги тизим белгилари шаклланади. Масалан, анъанавий тизим ўз ривожига бир неча босқичдан ўтади, маълум босқичга келиб, унда бозор тизими белгилари юзага келади. Бу тизимда пул бўлмаган босқич ўрнига пул пайдо бўлган ва у айирбошлашда иштирок этадиган босқич келади ёки жамоат мулки кўп босқичдан хусусий мулк устувор босқичга ўтилади. Худди шунингдек, бозор тизими ҳам кўп босқичли бўлади, у қўл меҳнатига асосланган йирик хўжаликдан машиналашган йирик товар ишлаб чиқаришга ўтади, бу босқичда пул универсал иқтисодий восита бўлиб қолади. Бозор тизими тарихан икки даврни ўз ичига олади:

1) асов ёки ёввойи бозор иқтисодиёти босқичи (буни эркин рақобатли капитализм, деб аташган);

2) цивилизациялашган бозор иқтисодиёти (бу – аралаш иқтисодиёт, дейилади) босқичи.

Режали тизим ҳам кўп босқичли бўлган. Дастлаб режали иқтисодиётга ўтиш даври бўлган. Сўнгра қарор топган режали иқтисодиёт ва ниҳоят инкирозга юз тутган режали тизим давлари бўлган.

Тизимлар ривожига уларнинг ўрин алмашуви ҳам юз беради. Бир тизимнинг ривожланиш имкониятлари тугаллангач, бошқа янги тизимга ўтилади. Шу тариқа анъанавий иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш, режали тизимдан бозор тизимига қайтиш юз беради. Тизимларнинг ўрин алмашуви иқтисодий зарурат бўлгандагина юз беради. Бир тизим салоҳияти тугаллангач, бошқа, салоҳияти истикболли тизимга ўтилади. Салоҳиятнинг тугалланиши тизим ичидаги мувозанатнинг бузилишидан келиб чиқади. Тизимлар учун умумий белги уларда мувозанатнинг бўлишидир. Мувозанат эса тизимнинг турли томонлари ўртасидаги мувофиқликдир. Мувозанатнинг статик (бир ҳолатдаги) ва динамик (ўзгарувчан) кўринишлари мавжуд.

Статик мувозанат – иқтисодий манфаатларнинг уйғунлашуви. Аҳолининг социал гуруҳлари, айрим шахс ёки хўжалик субъектининг ўзига хос манфаатлари борки, улар мос келиши зарур. Борди-ю манфаатлар тўқнаш келиб қолса, жамиятдаги ижтимоий мувозанат бузилиб, ўзаро кураш бошланади ва бу ҳаракатлар иқтисодиётни издан чиқариб юборади.

Динамик мувозанат ҳам манфаатларнинг мослашуви, лекин бу ҳодиса иқтисодиётда ўзгариш бораётган шароитда юз беради.

Манфаатлар маҳсулотни кўпайтиришни талаб қилади. Бунинг учун ишлаб чиқариш самарадорлиги ортиши керак. Бу ўз навбатида, моддий манфаатдорлик ва жавобгарликни талаб қилади. Иқтисодий ривожлантирувчи куч юзага келиши учун ҳамма манфаатлар уйғунлашуви зарур ва уйғунлашади ҳам. Осоишталик ва ўзаро мувофиқ ҳаракатлар иқтисодийни олға силжитилади.

Тизим нормал ривожланиши учун статик ва динамик мувозанатлар ўзаро мувофиқлашуви керак. Мувозанат бор жойда жадал иқтисодий ўсиш бўлади, чунки иқтисодий стимуллар иш беради.

Турли тизимларга баҳо берилганда уларнинг халқ фаровонлиги учун нима бера олганлиги бош мезон бўлади. Ҳозирги тараққиёт босқичида турли тизимларнинг самарали эканлигини халқ фаровонлигининг ўсиши кўрсатиб туради. Фаровонликни ошира билиш ёки ошира билмаслик тизимнинг яшовчанлиги ёки унинг бошқаси билан алмаштириш зарурлигини билдиради. Режали тизим шу сабабдан барбод бўлдики, у халқ фаровонлигини замонавий талаб даражасида ошира олмади, бошқа замондош тизимларга нисбатан халққа фаровонлик беришда ўз афзаллигини кўрсата олмади, у инкирозга юз тутди. Айни бир вақтда бозор иқтисодиётига ўтиш мазкур тизим шароитида юксак фаровонликка эришиш мумкинлигидан келиб чиқади.

Тизим инкирозга юз тутганда ишлаб чиқаришнинг ўсиши аввал сустлашади, сўнгра турғунлик пайдо бўлади ва ниҳоят унинг пасайиши бошланади. Шунга мос равишда аҳолининг турмуш даражаси ўсишдан тўхтади ва ҳатто пасайиб кетади. Инкироз бошқа тизимга ўтишни зарур қилиб қўяди, чунки мазкур тизим доирасида иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни самарали ҳал этиб бўлмайди. Буларни ҳал этиш янгиланишни талаб қилади. Аммо янгиланиш тизим сақланиб қолганда ҳам юз беради, чунки тизим ички жиҳатдан такомиллашади. Ҳозирги бозор тизими умумбашарий, лекин у XIX асрдаги бозор тизими эмас. Кейинги 50–70 йил давомида унинг янгиланиши юз берди, у цивилизациялашган иқтисодийга трансформациялашди (айланди). Индивидуал мулк ўрнига корпоратив мулк асосий бўлиб қолди, мулкдорлар доираси оддий ишчи ва хизматчилар ҳисобига кенгайди, улар фойдани олишда иштирок эта бошладилар, улар бошқаришда ҳам қатнаша бошладилар, уларга корхона ижтимоий ёрдам кўрсата бошлади, оилавий йирик мулкдорлар кланлари тугалланди, мулк кўпчилик орасида тарқалиб кетди. Ишлаб

чиқаришда кўр-кўрона, тусмоллаб ишлаш йўққа чикди. Корхоналар бозор талабини ҳисобга олиб ўз ишларини режалаштирадilar, мунтазам партнёрлик алоқаларини ўрнатадилар. Давлат иқтисодиётда фаол иштирок этади. Булар бозор тизимида сифатли ўзгариш юз берганини билдиради. Бу бозор тизими давр талабига мослашиб олганининг ва шу сабабли барқарор иқтисодий ўсиш ва халқ фаровонлигини оширишга эришилганлигининг далолатадир.

Бозор иқтисодиёти умумбашарий тизим бўлганидан ҳамма мамлакатлар шу йўлдан боради. Аммо бир ерда бу иқтисодиёт шаклланиб улгурган ва ўзининг юқори даражасига чиққан бўлса, бошқа ерда у эндигина шакллана бошлаган. Бозор иқтисодиётига ўтиш умуминсоний жараён ҳисобланади, лекин бу ҳар хил кечади. Бу ўтиш жараёнининг уч йўли мавжуд: классик йўл, мустамлака ва ярим мустамлака тавсифидаги иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш йўли, режали тизимдан бозор иқтисодиётига ўтиш йўли. Буларнинг ҳар бирини кўриб чиқамиз:

1. **Классик йўл** – бу йўлдан Ғарбий Европа мамлакатлари, АҚШ ва Япония каби мамлакатлар борган. Бу йўлда бозор муносабатларининг қарор топиши секин-аста боради ва узок, деярли 300 йил давом этган (XVI–XIX асрлар). Бу табиий-тарихий жараён бўлган. Табиатда бўлгани каби иқтисодиётдаги ўзгаришлар ўз ҳолича юз берган, уни ташқаридан туриб тезлатиш ёки секинлаштириш юз бермаган. Бозорга ўтиш эволюцион (секин-аста) ва кўп босқичли тараккиёт шаклига кирган, бунда давлат фаол иштирок этмаган. Бозор иқтисодиётига хос белгилар анъанавий иқтисодиёт бағрида пайдо бўлади ва кенгайиб боради. Дастлаб, майда товар хўжалиги пайдо бўлади, сўнгра у қўл меҳнатига таянган, аммо йирик хўжаликка айланади, ниҳоят машиналашган йирик товар ишлаб чиқаришга ўтилади. Дастлаб, анъанавий тизимдан асов бозор иқтисодиётига, сўнгра эса цивилизациялашган бозор иқтисодиётига кириб борилади.

2. **Мустамлакачиликдан озод бўлган мамлакатлар йўли** – бу йўлдан XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб кўпчилик, озод бўлган Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари борган. Бу йўлнинг муҳим белгиси биринчидан, анъанавий иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига жадал ўтилиши, иккинчидан, мустамлакачилик даврида яратилган хориж сектори тусидаги бозор муносабатларидан миллийлашган сектордаги, мустақил тусдаги

бозор муносабатларига ўтилишидир. Агар илгарилари бозор алоқалари қарамлик шароитида кечса, сўнгра миллий мустақиллик шароитида юз беради, яъни улар хориж манфаатига эмас, балки миллий манфаатларга хизмат қилади. Бу ерда бозор иқтисодиётига хос белгилар хўжалик турларининг трансформацияси орқали юз беради. Биринчидан, азалий натурал хўжалик бозор доирасига тортилиб, товар хўжалигига айланади ва ундан бозор иқтисодиёти белгилари ўсиб чиқади; иккинчидан, кам ривожланган, лекин реал мавжуд йирик хўжалик бозор иқтисодиёти томон юз тутади; учинчидан, хорижий капитал яратган хўжалик, яъни ишлаб чиқаришнинг хорижий сектори заминида бозор иқтисодиёти ривож топади. Бу йўлнинг муҳим белгиси шуки, бу ерда бозор муносабатларининг ривожига хос босқичларнинг ҳаммасидан ўтилмайди, уларнинг айримлари четда қолдирилади. Бу ерда қўл меҳнатига асосланган, лекин ёлланма меҳнатни тақозо этувчи ишлаб чиқариш босқичини четлаб, йирик машиналашган ва бозорни мўлжаллаган ишлаб чиқаришга ўтилади. Бозор муносабатлари иқтисодий қолоқлик вазиятида ташкил топади, шу билан уларнинг вужудга келишида чет эл ёрдами муҳим ўрин тутади, чет элда тўпланган тарихий тажрибадан фойдаланиш имкони мавжуд бўлади. Бу эса бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнини тезлаштиради. Чет эл ёрдами ва тажрибаси бозор иқтисодиёти томон йўлнинг нисбатан кам машаққатли ва қисқа бўлишини таъминлайди.

3. Тоталитар режали тизимдан бозор иқтисодиётига ўтиш йўли. Бу бозор иқтисодиётига ўтишнинг энг сўнгги йўли бўлиб, бу йўлдан собиқ социалистик мамлакатлар ва республикалар (булар 32 та давлат) боради, улар ёш мустақил давлатларни ташкил этади. Бу йўл режали тизимдан бозор иқтисодиётига қайтиш йўлидир, бу билан у бошқа йўллардан фарқланади. Бунда илгари зўрлик билан тугатилган бозор иқтисодиётига қайтадан ўтилади. Бу йўлда режали тизимдан меросга қолган моддий базага ва тугатилиб улгурилмаган бозор алоқаларига, бошқа мамлакатлар тўплаган тарихий тажрибага таянилади. Бозор ва режали тизим табиатан ҳар хил бўлганидан режали тизим бағрида бозор муносабатлари қисман яширин сақлансада, улар янгидан ҳосил бўлмайди. Шу сабабли режали тизимни тугатиш орқали бозор иқтисодиёти шаклланади. Бунга бозор ислохотлари орқали, давлатнинг бевосита иштироки билан эришилади.

Бозор ислоҳотлари халқ иштирокида, лекин давлат томонидан ишлаб чиқилган бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирларнинг амалга оширилишидир. Ислоҳотлардан олдин бозор иқтисодиётига ўтишнинг концепцияси, яъни назарий модели яратилади. Шу концепцияда янги иқтисодиётга ўтишнинг умумий жиҳатлари ва миллий хусусиятлари назарда тутилади, ислоҳотнинг асосий йўналишлари белгиланади. Концепцияга таянган ҳолда бозор ислоҳотини таъминловчи юридик қонунлар мажмуаси яратилиб, улар ҳаётга жорий этилади. Ислоҳотлар комплекс характерда бўлади, улар иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларида ўтказилади, бир соҳа ислоҳ этилиб, бошқаси эскичасига қолса, бозор муносабатлари шакллана олмайди, бинобарин, ислоҳотлар самарали бўлмайди. Гап шундаки, бозор иқтисодиётининг ҳар бир бўлини маси ёки унсури бошқаси билан боғланган, бири бўлмаса бошқаси амал қила олмайди. Бу тизим минглаб фирмалар, хўжаликлар, миллионлаб кишилар фаолиятининг узвий боғланишини билдиради. Иқтисодиётдаги яхлитликнинг ўзи унга тааллуқли ислоҳотларни халқ хўжалигининг ҳамма жабҳаларида ўтказилишини талаб қилади. Бас шундай экан, ислоҳотлар чала-чулла, ярим йўлда қоладиган бўлиши мумкин эмас.

Ислоҳотлар кундалик жорий иқтисодий муаммоларни ечиш билан чекланиб қолмай, стратегик яъни узоқ истиқболдаги мақсадларни мўлжаллайди.

Уларнинг пировард мақсади эркин демократик иқтисодиётни яратиш ва унга таянган ҳолда халққа яхши турмуш шароитини яратиш беришдир.

Бозор ислоҳотларининг асосий йўналишларини мулкий, аграр, нарх, молия-кредит, ташки иқтисодий фаолият ва ниҳоят ижтимоий (социал) ислоҳотлар ташкил этади. Уларнинг биргаликда ўтказилиши режали тизимдан бозор муносабатларига ўтишни таъминлайди. Бу ўтиш жараёни энг сўнгги бўлсада, қисқа вақт давом этади. Бозор ислоҳотлари йўлига кирган мамлакатларнинг бир қисми 10 йил деганда бозор иқтисодиёти қарор топган мамлакатлар статуси (мақоми)га эга бўлдилар. Бошқалари бунга кейинроқ эришадилар. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг «Ўзбек модели» мавжуд бўлиб, жаҳон тажрибаси, Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти ва миллий хусусиятларини ҳисобга олувчи тараққиёт йўлидир. Президент И. Каримов сўзи билан

айтганда: «Ўзбек модели» республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, иқтисодиётни бирёклама бесўнакай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади»⁴. Бизнинг модель Президент асослаб берган 5 тамойил қоида­сига таянади. Бу тамойиллар қуйидагича:

1. Иқтисодиётнинг устуворлигини таъминлаш.
2. Давлат бош ислохотчи бўлиши.
3. Қонунлар ва уларга риоя этишнинг устуворлигига эришиш.
4. Фаол ижтимоий сиёсат юргизиш.
5. Бозор иқтисодиётига секин-аста, ижтимоий ларзаларсиз ва босқичма-босқич ўтиш.⁵

Бозор ислохотлари Ўзбекистонда шу тамойилларга амал қилган ҳолда ўтказилдики, булар мулкий, инфратузилма, аграр, таркибий, молия-кредит ва нархлар ислохоти бўлди. Ислохотлар туфайли бозор тизимига асос солинди, иқтисодиёт бозор қонун-қоидалари асосида ривожлана борди.

«Ўзбек модели» ҳаёт синовидан ўтган ва ўзини оқлаган модель ҳисобланади, чунки «Бу юртимизнинг деярли барча жаб­халарида ўз тасдиғини ва исботини топган кўпчилик томонидан тан олинган ҳақиқатдир».⁶

4.5. Бозор тизимининг трансформацияси

Бозор иқтисодиёти абадул-абад ўзгармасдан бир ерда қотиб қоладиган иқтисодиёт эмас. Унга ички ривожланиш хос бўлади. Ҳаёт тақозоси билан у ҳам трансформациялашади, яъни унинг қуйи, кам ривожланган босқичидан юксак ривожланган босқичига ўтилади. Дастлаб, бозор иқтисодиёти асов иқтисодиёт сифатида юзага келса, сўнгра у анча мукаммаллашган, цивилизация­лашган, инсонпарвар иқтисодиётга айланади. Бу унинг транс­формацияси бўлади. Асов бозор иқтисодиётида индивидуал хусусий мулк устувор бўлади, мулк озчилик бойлар қўлида тўпланади. Иқтисодиёт тартибсиз равишда, кучли ларзаларга дуч келиш орқали ривожланади, чуқур, ҳатто ҳалокатли иқтисодий кризислар юз беради. Жамият қутб­лашади, бир томонда ғоят катта даромади бор бойлар бўлса, қарама-қарши томонда кўп­чиликдан иборат камбағаллар ва ҳатто кашшоқлар туради.

⁴ И.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.:Ўзбекистон, 1998.101-бет.

⁵ И.Каримов. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзбек модели. Т.:Ўзбекистон, 1993. 39-бет.

⁶ И.Каримов. Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайд. Халқ сўзи. 2005. 17-феврал. 1-бет.

Кутблашув ижтимоий низоларни ва ҳатто тўқнашувларни келтириб чиқаради. Иқтисодий ва ижтимоий бекарорлик тез-тез такрорланиб туради. Айтилган белгилари бор асов бозор тизими Европада XVIII асрнинг охирларида юзага келиб, XX асрнинг ўрталарига қадар сақланган. XX асрнинг 2-ярмидан эътиборан асов бозор иқтисодиётининг цивилизациялашган инсонпарвар иқтисодиёти, табиатан аралаш иқтисодиётга айланиши юз берди. Буни бозор иқтисодиётининг ҳозирчалик энг мукамал модели, деб айтиш мумкин.

Аралаш иқтисодиёт мукамал техника ва юксак технологияга асосланади, қўл меҳнатига ўрин қолмайди, ғоят унумли машиналар ишлатилади, ресурслар тежалиб, моддий тўқинлик таъминланади. Ишлаб чиқариш мутлақо янги илмталаб технологияни қўллайди. Бу иш кучи сифатига бўлган талабни мислсиз оширади. Натижада малакали меҳнат ҳам чекланган ресурсга айланади, шу сабабли меҳнатнинг малакали турларини танлаш имкони туғилади. Иш кучини тайёрлаш сарфи ошади. XXI аср бўсағасида АҚШда битта болани ўстириб, ўқитиб ва касб ўргатиш сарфи (18–20 ёшга қадар) 400 минг долларга бориб қолди. Агар бозор тизимининг илк босқичида оддий иш кучи талаб қилинса ва у керагидан ортикча бўлса, аралаш иқтисодиётда ўта малакали иш кучи керак бўлади ва у ноёб ресурсга айланади. Шунинг учун яратилган даромадларнинг талайгина қисмини (60–80 %) иш ҳақи ташкил этади. Бунинг уддасидан чиққан корхоналар ва соҳалар ноёб ресурсга эга бўладилар ва рақобатда ютиб чиқадилар.

Аралаш иқтисодиётда майда бизнес ривожланади, бу кишиларни ёлланиб ишламасдан ўзи тадбиркорлик билан шуғулланишига имкон беради. Бунда бўш пул капиталининг кўплиги ва уни арзонга олиб ишлатиш мумкинлиги, минитехнологиянинг борлиги қўл келади. Аралаш иқтисодиётда асосан уч хил мулк мавжуд: хусусий мулк, жамоа ва давлат мулки. Аммо биринчи ва иккинчи мулк шакли асосида халқ корхоналари ташкил топади, улар ишлаб чиқарувчиларнинг ўзига қарашли фермер хўжаликлари, фирмалар ва компаниялардан иборат бўлади. Корхоналарни ишчи-хизматчилар жамоаси ва қасаба уюшмалари томонидан сотиб олиш юз беради. Халқ корхоналарида ишлаб чиқарувчилар айна бир вақтда мулк эгаси ҳам бўлишади, шундай корхоналарда ўз манфаати, ўз фаровонлиги учун ишлаш юз беради. Мулк монополиясининг йўқлиги ёки унинг қаттиқ чекланганлиги ўз навбатида иш кучини ёллаш монополиясини ҳам йўққа чиқаради. Иш кучини жалб этиш учун рақобат кетган шароитда ишлаб

чиқаришдан келган даромадни ишчиларнинг меҳнатига ва мулкига қараб тақсимлаш юз беради. Юксак малакали ва юқори савияли ишчилар халқ корхонаси жамоасининг ўзаги ҳисобланадики, уларнинг унумли меҳнатисиз рақобатда енгиб чиқиш мумкин эмас. Малакали ишчилар кўнимли ва уларнинг салмоғи катта корхоналарда одатда, фойда ҳам юқори бўлади. Аралаш иқтисодиётда ҳар хил мулкчиликка оид корхоналар иш ҳақини ошириш воситасида малакали иш кучи учун рақобатлашганда юқори самара билан ишлаган корхоналаргина бунга бардош бера олади, чунки фақат улар юқори иш ҳақини таъминлаб, яхши фойда ҳам кўрадилар. Бунинг илдизида самарали юксак индустриал ишлаб чиқариш ётади.

Аралаш иқтисодиётда турли мулк эгаларининг манфаатлари рақобат орқали мувозанатга келиши лозим, бунга даромадни ишлаб чиқаришнинг ўзида унинг иштирокчилари томонидан ўзлаштирилиши орқали эришилади. Бу ерда даромадларни ўзлаштириш уни яратишда қатнашган омиялар эгасининг қўшган ҳиссасига қараб юз беради.

Аралаш иқтисодиёт манфаатларни соғлом рақобат орқали уйғунлаштирганидан бу ички механизм юксак самарадорликни таъминлайди. Мана шу юксак мисли кўрилмаган самарадорлик аралаш иқтисодиётнинг туб белгисидир. Аммо умумжамиат миқёсида самарадорлик юксак бўлгани ҳолда, айрим тармоқлар ва корхоналар доирасида у тафовутланади. Айрим ишлаб чиқариш бўғинидаги самарадорлик ўртача самарадорликдан юқори бўлганда бошқаларникидан ортикча даромад олинади.

Аралаш иқтисодиёт ўзининг ўтмишдошидан фарқлироқ, манфаатлар тўқнашуви ўрнига манфаатларнинг мувозанатлашувини келтириб чиқаради. Буни биринчидан, мулк шакллариининг хилма-хиллиги, иккинчидан, моддий омилдан инсон омилининг устунлиги, учинчидан, ишлаб чиқарувчиларнинг ўзлари мулк эгасига айланиб, мулкдор сифатида даромаднинг бир қисмини ўзлаштиришларни таъминлайди. Аралаш иқтисодиёт инсоний бўлганидан ишлаб чиқаришнинг халқ истеъмолини бевосита қондирувчи соҳалари устувор ривож топади.

Даромаднинг асосий қисми фуқаролар ихтиёрига ўтиб, уларнинг эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Аҳоли даромади унинг истеъмолидан тобора кўпроқ ортиб қолиб, миллий бойликка айланади. Шу боисдан аралаш иқтисодиётга хос белги миллий бойлик таркибида аҳоли мол-мулки ҳиссасининг ортиб боришидир. Буни аҳолини жамғаришда фаол иштирок этиши

таъминлайди. Аралаш иқтисодиётда жамғаришнинг яна бир ус-тувор шакли – бу инсон омилида билим, малака ва маҳоратнинг жамланишидир, чунки малакали меҳнатнинг кадр-қиймати юқорилигидан ақл-идрокли бўлиш ҳар тарафлама қулай бўлади.

Аралаш иқтисодиёт бозор иқтисодиётидан ўсиб чиқади, лекин у билан чекланмайди. Аралаш иқтисодиётда бозорга хос муносабатлар билан биргаликда унга табиатан хос бўлмаган муносабатлар ҳам мавжуд бўлади. Масалан, бу ерда нафақат бозорга хос рақобат, балки манфаатлар мувозанатлашуви ҳам мавжуд. Фойда кетидан қувиш бозор иқтисодиётига хос нарса, аммо аралаш иқтисодиёт шароитида бунга эришиш учун умумий фаровонликка ҳисса қўшиш шарт. Бу ерда ўзига тўқ, даромади ўртача аҳоли кўпчиликини ташкил этади.

Аралаш тизимда ижтимоий давлат мавжуд. У аҳоли турмушини яхшилашда иштирок этади. У бепул таълимни, тиббий ёрдамни таъминлайди, аҳолининг муҳтож қатламларига молиявий ёрдам бериб, уларни камбағалликдан ҳимоя қилади. Давлат ижтимоий муаммоларни ўз ҳолига ташлаб қўймай, уларни ҳал этишда фаол қатнашади. Бу билан оммавий фаровонликка эришилади.

Аралаш иқтисодиёт – бу бозор иқтисодиётининг инсоний-лашган, ижтимоий адолат коидалари қарор топган шаклидир, у табиатан бозор иқтисодиёти бўлсада, ўтмишдаги, масалан, XIX асрдаги иқтисодиётдан жиддий фарқланади. Аралаш иқтисодиёт сари трансформациянинг борлиги ҳозирги ўтиш даврini кенг талқин этишни талаб қилади. Бу давр нафақат бозор тизимига ўтишни, аниқроғи қайтишни, балки аралаш иқтисодиёт томон боришни ҳам билдиради, деб айтиш мумкин.

Шу сабабли бозор ислоҳотлари у шаклланиб улгурган ва ривожланган ерда ҳам ўтказилади, иқтисодиётнинг либераллик, яъни эркинлик даражасини оширишга қаратилади. Эркинлик – бу хусусий мулк, меҳнат, тадбиркорлик, савдо, пул муомаласи, пул киритиш (инвестиция), молиялаштириш эркинлиги ва ниҳоят коррупция(порахўрлик)дан озод бўлиш кабилар билан тавсифланади. Шуларга таянган ҳолда иқтисодий эркинликнинг ягона коэффиценти баҳоланади, унинг қиймати 0-100 балл оралиғида бўлади. Мазкур коэффицент иқтисодий эркинлик рейтингини вазифасини ўтайди. У йўқ ерда коэффицент 0 га тенг, у мутлақ юқори ерда 100 баллга тенг бўлади. Эркинлик жиҳатидан дунё мамлакатлари қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- 1) Иқтисодиёти эркин мамлакатлар – 80-100 балл;

- 2) Эркин иктисодиёт устувор мамлакатлар – 70-80 балл;
- 3) Иктисодиёт эркинлиги унчалик кучли бўлмаган мамлакатлар – 60-70 балл;
- 4) Иктисодиёти устувор равишда ноэркин мамлакатлар – 50-60 балл;
- 5) Иктисодиёти эркин бўлмаган мамлакатлар – 50 балл ва ундан кам.

Ер юзида иктисодиёти қандайлиги номаълум давлатлар ҳам бор. Бугунги кунда дунёда эркинлик даражаси паст ёки умуман йўқ мамлакатлар 100 тадан ортиқ. Бу иктисодий ислохотларнинг давом этиши зарурлигини билдиради.

Хулосалар

1. Ижтимоий-иктисодий тизим баҳоланганда моддий, ижтимоий-иктисодий ва ғоявий-сиёсий белгилар асос қилиб олинади. Буларга ресурслар ва яратилган маҳсулотларнинг характери, мулкчилик шакллари, иктисодий механизмнинг қандайлиги, қандай ғоялар ва сиёсатнинг устуворлиги кабилар киради.

2. Жамият тараққиётида учта ижтимоий-иктисодий тизим бўлиб, булар анъанавий тизим, бозор тизими ва режали тизимдир. Булар ўзининг туб белгилари билан бир-биридан фаркланади. Ҳозирги дунёда бозор тизими умумбашарий тизим ҳисобланади.

3. Тизимлар тараққиёти икки хил кечади. Биринчидан, ривожланиш салоҳиятини тугаллаган тизим янги истикболли, салоҳияти юксак тизим билан алмашади. Иккинчидан, мавжуд, ўз салоҳиятини сақлаган тизимда янги иктисодиёт томон трансформация юз беради. Ҳозир бу бозор иктисодиётининг ривожланган мамлакатларда аралаш иктисодиёт сари трансформациясидан иборат.

4. Бозор иктисодиёти афзаллиги туфайли унга ўтиш заруратга айланади. Бундай ўтиш уч йўл билан юз беради:

- а) классик йўл;
  - б) мустамлака иктисодиётидан миллий бозор иктисодиётига ўтиш;
  - в) режали иктисодиётдан бозор иктисодиётига ўтиш.
- Ҳозир учинчи йўл амал қилади, бу энг кейинги йўл бўлиб, моҳиятан илгари ривожланиши зўрлик (революция) йўли билан тўхтатиб кўйилган бозор иктисодиётига янгидан қайтиш йўлидир.

Бу йўлдан борилганда давлатнинг фаол иштирокида ўтказиладиган бозор ислохотлари туфайли режали тизим ўрнига бозор тизими келади. Ўзбекистоннинг бозор тизимига ўтиши учинчи йўл доирасида, лекин «Ўзбек модели»га биноан юз берди.

5. Ривожланган мамлакатларда бозор иқтисодиётининг ички Ривожланиши юз бериб, у ўз тараккиётининг янги – аралаш иқтисодиёт босқичига чиқиши билан тавсифланади. Аралаш иқтисодиёт янги иқтисодиёт бўлиб, XIX асрдаги классик бозор иқтисодиётидан жиддий фарқланади.

Д. Абдураҳимов
М. Абдураҳимов

Ижтимоий-иқтисодий тизим; ижтимоий-иқтисодий тизим белгилари; анъанавий тизим; бозор тизими; режаси тизим; тизимларнинг ўрин алмашуви; бозор тизимига ўтиш йўллари; бозор тизимига ўтишнинг «ўзбек модели»; тизимларнинг ички трансформацияси; аралаш иқтисодиёт.

© 2010 йилда «Иқтисодий тизимларнинг ўзгариши» китоби
«Иқтисодий тизимларнинг ўзгариши» китобида эълон қилинган.

И Б Ё Л И М БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ҚОНУН-ҚОИДАЛАРИ

V боб. БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

5.1. Бозорнинг зарурлиги

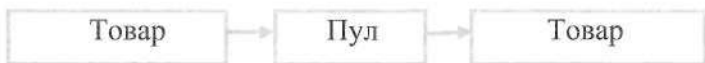
Иқтисодиётнинг нимани, қанча ва қим учун ишлаб чиқариш зарур, деган азалий муаммоси бозорда аниқланади. Шу сабабли бозор тизими қонун-қоидаларини ўрганишни бозордан бошлаймиз ва энг аввал бозорнинг ўзи нималигини аниқлаймиз, сўнгра унинг турларини кўриб чиқамиз.

Ишлаб чиқаришда яратилган турли-туман маҳсулотлар ва кўрсатиладиган хизматлар истеъмолчиларга тўғридан-тўғри эмас, балки бозор орқали етиб боради. Бозор ишлаб чиқаришни истеъмол билан боғлайди, чунки ҳеч бир нарса текинга берилмайди, уни бозорда пулга сотиб олиш талаб қилинади.

Бозор – бу харидорлар билан сотувчилар ўртасидаги иқтисодий алоқалар, уларни бир-бирига боғлайдиган механизмдир.

Бозорга товар эгаси уни сотиш учун, харидор эса уни олиш учун чиқади. Сотувчилар – бу товар ишлаб чиқарувчи фирмалар, фермер хўжаликлари, яқка тарзда ишлаб чиқарувчи кишилардир. Харидорлар эса жамики истеъмолчилар, яъни хонадонлар, ресурсларни олиб ишлатувчи фирмалар, давлат идоралари ва яқка тартибда ишлаб чиқарувчилар бўлади. Агар аҳоли бозордан истеъмол буюмлари ва хизматларни сотиб олса, фирмалар ва яқка тартибда ишловчилар асбоб-ускуна, машиналар, ёқилғи, электр энергия, хом ашё ва иш кучини сотиб оладилар. Бозорда товарларни пул воситасида айирбошлаш, яъни олди-сотди муносабатлари пайдо бўлади. Бир товар пулга айирбошланса, шу пулга қайтадан бошқа товар сотиб олинади. Товар пулга айирбошланганда (Т-П бўлганда) сотиш операцияси, пул товарга айирбошланганда (П-Т) харид этиш операцияси юз беради.

Демак, бозор муносабатларида ҳам товарлар, ҳам пул ишлатилади (5.1-расм). Шунинг учун бу муносабат товар-пул муносабати, деб аталади.

5.1-расм. Товар айирбошлаш

Ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулот ва хизматлар бозорда товар шаклига киради. Шунинг учун ҳам **товар, деганда бозорда сотиш учун чиқарилган нарсалар тушунилади.**

Ҳамманинг иши бозорда битади, чунки у ердан пулга барча керакли истеъмол буюмлари ва ресурсларни топса бўлади. «Ҳамма нарсанинг отаси ҳам бозор, онаси ҳам бозор» деган гапнинг маъноси мана шунда. Ҳамма ишнинг бозорда битиши унинг афзаллиги бор дегани. Хўш, бу афзаллик нимада? Бу бозор алоқаларининг иктисодий жихатдан қулай бўлишида, албатта. Гап шундаки, ҳамма нарсани ўзи ишлаб чиқаргандан кўра бир хил маҳсулотни чиқариб, бошқасини сотиб олиш нафли бўлади. Товарни яратувчининг меҳнати ихтисослашган бўлади, яъни ишлаб чиқарувчилар фақат у ёки бу товарни ишлаб чиқариш билан машғул бўладилар, натижада касбларнинг тури кўпайиб боради. XXI асрга келиб ер юзида 20 мингдан зиёд касблар пайдо бўлдики, улар билан машғул кишилар 40 триллион доллардан зиёд (2000 й.) маҳсулот ва хизматларни яратдилар, булар ғоят хилма-хил товарлар бўлиб, уларни ишлаб чиқарувчилар бозор орқали бир-бирига етказиб берадилар.

Ихтисослашув товарларни айирбошлаш орқали истеъмол қилишни қулай қилганидан бунга зарурат пайдо бўлади. Ихтисослашув чуқурлашган сари янги ва янги турдаги товарлар пайдо бўладики, булар бозорга келиб айирбошлаш доирасини кенгайтиради. XXI аср бошига келиб ер юзида бир неча миллион хил товар нафақат миллий бозорда, балки халқаро бозорда ҳам айирбошланди. Айирбошлаш заруратини, унинг афзаллигини тушуниш учун иккита ихтисослашган фермер хўжалиги нима қилишини кўриб чиқамиз. Биринчиси сут етиштиради, иккинчиси буғдой экади. Улар ўзида йўқ маҳсулотларга бўлган эҳтиёжни икки йўл билан қондиришлари мумкин: а) йўқ маҳсулотни ишлаб чиқариш; б) ўз маҳсулотига йўқ маҳсулотни бозор орқали айирбошлаб олиш. Фермерлар иккинчи усулни танлаб оладилар, чунки бу афзаллик беради. Ресурслар чекланган бўлганидан бир вақтнинг ўзида керакли нарсани ишлаб чиқариш учун бошқасидан воз кечиш керак. Чорвадор ўзига керакли буғдойни етиштириш учун сут ишлаб чиқаришдан воз кечиши, зироатчи эса ўзига керакли сутни олиш учун буғдойдан воз кечиши керак.

Чорвадор 1 литр сут олиш учун 1 соат вақт сарфлайди, зироатчи 1 кг буғдой учун 20 минут сарфлайди. Сутнинг бозор нархи 3000 сўм, буғдойники 1000 сўм. Нарх нисбати 3:1, иш вақтини 6 соат, деб олсак, чорвадор кунига 6 литр сут олади, зироатчи эса 18 кг буғдойга эга бўлади. Улар ихтисослашганлиги учун чорвадор ўзига керак 3 кг буғдойни ўзи етиштирса, бунга 2 соат вақт сарфлайди. Бу вақт мобайнида эса у 2 литр сутни йўқотган бўлади. Натихада унинг ихтиёрида 4 литр сут ва 3 кг буғдой бўлади. Зироатчи ҳам ўз ишидан ташқари чорвага қўл урса, 1 литр сут олиш учун 1,5 соат вақт сарфлайди, бу билан у шу вақт ҳисобидан 4,5 кг буғдой йўқотади. Унинг ихтиёрида 13,5 кг буғдой ва 1 литр сут бўлади. Агар чорвадор ва зироатчи ўз маҳсулотларини бозорда айирбошласалар, ютукка эга бўладилар. Бунда чорвадор ихтиёрида 15 литр сут ва 3 кг буғдой бўлар эди. Зироатчи айирбошлаш туфайли 15 кг буғдой ва 1 литр сутга эга бўлади, у ўзи ишлаб чиқарганда қўлида 13,5 кг буғдой ва 1 литр сут бўлар эди. Демак, айирбошлаш ҳам чорвадор, ҳам зироатчи учун нафли экан. Бозорда товар айирбошлашнинг **уч афзаллиги** бор. **Биринчидан**, бозор орқали эҳтиёж қондирилганда товарларни ўзи ишлаб чиқариб истеъмол қилгандан кўра сотиб олиш арзонга тушади. **Иккинчидан**, истеъмол учун керакли маҳсулот ва хизматларни бозордан осонгина топиш мумкин, бу билан истеъмолни қондириш сарфлари тежаллади. Агар бозор бўлмай, маҳсулотни бир-бирига тўғридан-тўғри айирбошланса, керакли маҳсулотга етишиш учун жуда кўп айирбошлаш операциясини ўтказиш керак. Масалан, «А» маҳсулот эгасига «Х» маҳсулот керак бўлса, бунда камида 25 марта айирбошлаш операциясини ўтказиш керакки, бу ғоят катта харажатларни юзага келтиради, яъни халқ таъбири билан айтганда «эшагидан тўқими қиммат бўлади». **Учинчидан**, бозорда товарларни танлаб олиш имкони бор. Ҳамма ишлаб чиқарувчилар бир хил ёки ўринбосар товарларни бозорда кўплаб тақдим этганидан булар хоҳ ресурс, хоҳ истеъмол товарлари бўлсин, улардан маъқулини танлаб олиш мумкин бўлади. Ўзи ишлаб чиқарганда танлаш имкони бўлмас эди.

Бозорнинг афзаллиги шундан иборатки, у чекланган ресурслар шароитида эҳтиёжларни кам меҳнат сарфлаган ҳолда ва тўлароқ қондириш имконини беради.

Бозор кўрсатадиган хизматларга зарурат бўлганидан у доимо кенгайиб боради, бозор алоқалари домига тобора кўп ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар тортилади.

5.2. Бозор инфратузилмаси

Бозордаги иқтисодий алоқаларда кўпчиликдан иборат субъектлар қатнашади. Бу алоқалар ғоят хилма-хил бўлиб, мураккаб кечади, булар бевосита алоқалар ва билвосита алоқалардир. **Бевосита** бозор муносабати пайдо бўлганда сотувчи ва харидор бир-бири билан тўғридан-тўғри алоқа ўрнатади, бу ерда ҳеч ким улар ўртасида воситачилик қилмайди. **Билвосита** бозор муносабати юз берганда сотувчи ва харидор ўртасидаги алоқалар воситачилар орқали ўрнатилади. Улар олди-сотди соҳасида бозор иштирокчиларига ўз хизматини кўрсатадилар, бу инфратузилма хизмати бўлади.

Бозор инфратузилмаси бозор алоқаларини ўрнатишда иштирок этувчи, яъни сотувчилар ва харидорларга хизмат кўрсатувчи институтлардир, яъни фирма ва турли муассасалардир.

Бозорнинг миқёси, унда иштирок этувчи товарларнинг таркиби, олди-сотди муносабатларининг характериغا қараб турли инфратузилма бўғинлари амал қилади. Инфратузилма 2 хил бўлади. **Биринчиси** ҳамма бозор алоқаларига хизмат қилувчи инфратузилма. Бу товарларни қандай кўламда, қандай усуллар билан сотилишидан қатъий назар ҳамма бозорларга хос бўлади. Бунга суғурта, савдо-сотик, партнёр (шерик) топиш, пулни ундириш каби хизматларни кўрсатувчи муассасалар қиради. Улар хизматидан бозорнинг барча иштирокчилари керак бўлган пайтда фойдаланади. Инфратузилманинг **иккинчи** тури бу махсус бозорларда махсус хизмат кўрсатувчи институтлардир. Булар жумласига савдо уйлари, товар биржалари, реклама компаниялари, меҳнат биржалари, фонд (қимматли қоғозлар) биржалари, брокер компаниялари, аудитор фирмаларини киритиш мумкин. Булар ҳам воситачилик қилади, аммо улар хизмати ҳамма ерда эмас, балки айрим бозорларда юз беради. Товар биржалари улгуржи савдо хизматини кўрсатади, улар орқали товар ишлаб чиқарувчилар харидор топади. Меҳнат биржаси иш берувчи билан ишга кирувчига хизмат кўрсатади. Фонд биржаси қимматли қоғозлар (акция, облигация, сертификат ва бошқалар) эгалари билан уларга харидорларни бир-бирига боғлашда хизмат қилади. Брокер фирмалари улгуржи савдода воситачилик қилади. Аудитор фирмалари хизмати махсус тавсифга эга. Улар ахборот хизматини кўрсатадилар, яъни тафтиш асосида фирмаларнинг аҳволига тегишли ҳолисона ахборотни бозор иштирокчиларига етказиб беради.

Бозор инфратузилмасида ҳуқуқий хизмат кўрсатиш алоҳида ўрин тутди. Бозорда фаолият юритишнинг қоидалари турли қонунларда белгиланади, уларга риоя этиш назорат қилинади. Бозор қоидалари унинг ҳамма иштирокчилари манфаатини ҳисобга олади, қандай иш қилиш мумкинлигини ва қандай ишга йўл берилмаслигини аниқлаб қўяди. Бозор қонун-қоидалари бузилганда унинг лаёқатсизлиги пайдо бўлади, муҳими бозор алоқаларини ўрнатишга қаратилган харажатлар (булар трансакцион харажатлар, деб юритилади) ортиб кетади, бозор ўз вазифаларини яхши бажармай қўяди. Шу сабабли қонун-қоидаларнинг бажарилишини таъминловчи ҳуқуқий хизматлар борки, буларни хўжалик судлари, арбитраж фирмалар ва адвокатлар фирмалари бажаради.

5.3. Бозорнинг функциялари

Бозор шунинг учун ҳам зарурки, у бир қатор фойдали функцияларни бажаради.

1. Бозор ишлаб чиқариш билан истеъмолни боғлаш функциясини бажаради. Товар ҳаракати уни ишлаб чиқаришдан бошланиб, истеъмол билан тугалланади. Шу ҳаракатнинг қандай юз бериши бозорга боғлиқ. Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқаришдан пировард мақсад истеъмол учун товар яратишдир. Бозор тизимида эҳтиёжлар товарларни пулга айирбошлаш орқали қондирилади, чунки товар ишлаб чиқариш бор жойда маҳсулотлар ва хизматлар бозордан ўтмай туриб, тўғридан-тўғри истеъмолга келиб тушмайди. Товарларни албатта бозордан сотиб олиш зарур.

2. Бозор ишлаб чиқаришнинг қайтадан янгилиниб туришига, яъни узлуксиз юз беришига шароит ҳозирлайди. Бозорда товарлар сотилгач, уларнинг эгаси қилган харажатларининг пулини чиқариб олиш билан биргаликда фойда ҳам кўрадилар. Товарни сотишдан тушган пулга бозорнинг ўзидан ресурслар олиниб, уларнинг ўрни қопланади, улар миқдоран кўпаяди, яъни ишлаб чиқариш омиллари янгидан ҳосил бўлади. Натижада иқтисодий фаолият такрорланади.

3. Бозор иқтисодий регулятор, яъни иқтисодий тартибловчи восита бўлиб хизмат қилади. Бунга бозор нархлари орқали эришилади. Нарх пасайган жойдан ресурслар чиқиб кетади, улар нарх ошган ерга оқиб ўтади. Бозор талабнинг ўзгаришига қараб нимани ва қанча ишлаб чиқариш кераклиги ҳақидага сигнални (ахборотни) ишлаб чиқаришга етказади. Шунга биноан ресурслар тақсимланиб, керакли соҳаларга юборилади ва талабгар товар-

ларни ишлаб чиқаришга эришилади. Мана шу жараёнлар бозор иқтисодиётини тартиблашда қатнашиб туришига далолат беради.

4. Бозор турли мамлакатлар, миллатлар ва элатлар ўртасида ўзаро манфаатли иқтисодий алоқаларни ўрнатишга хизмат қилади. Бозор муносабатлари халқаро иқтисодий ҳамкорликнинг етакчи соҳаси ҳисобланади. Халқаро савдо-сотик орқали турли мамлакатлар ўртасида мунтазам алоқалар ўрнатилади, давлатлар иқтисодий жиҳатидан бир-бирига боғланади. Бозор ишлаб чиқаришнинг давлатлараро миқёсда аниқ ихтисослашувини, халқаро миқёсдаги талаб-эҳтиёжни мўлжалга олиб юритилишини тақозо этади. Хуллас, бозор халқаро алоқаларни ўрнатиш ва уларни кенгайтириш воситаси ҳам бўлади.

5.4. Бозорнинг таркибий тузилиши

Бозорнинг ички тузилишига ҳар хил мезонлар жиҳатидан баҳо берилади. Бу мезонлар рақобат, бозор субъектларининг аҳволи, бозор объектининг характери, товар муомаласининг миқёси, бозор алоқаларининг қонунийлиги кабилардир. Улар орасида рақобат ва субъектларнинг социал-иқтисодий мавқеи асосий ўринда туради. Иқтисодий алоқалар характериға кўра бозорни икки турга ажратиш мумкин:

а) эркин, мукамал рақобатли бозор;

б) номукамал рақобатли, монополлашган ёки рақобат мутлақо бўлмаган бозор.

Эркин бозорда сотувчилар ва харидорлар кўпчилик бўлиб, улардан ҳеч бири бозорда ҳукмрон мавқега эга бўлмайди, аксинча, улар доимо рақобатда бўлишади. Бозор иштирокчиларининг алоқаси эркин олди-сотди муносабатига асосланади.

Монополлашган бозор – бу озчилик сотувчилар ва харидорлар ҳукмрон бўлган, рақобат чекланган ёки рақобат умуман йўқ бозор.

Мазкур бозор 4 хил бўлади:

а) **монопол рақобатли бозор**, бу ерда кўп сонли корхоналар бозорни ўз қўлида тутиб туради. Улар товарларнинг асосий қисмини тақлиф этадилар, аммо улардан айримлари ёки бир нечасининг бозордаги ҳиссаси, уларға ҳукмронлик қилиш имконини бермайди. Бу бозор монопол бўлсада, унда рақобат бўлади, аммо у чекланган тарзда юз беради, яъни озчиликнинг рақобати шаклида бўлади. Бу билан у эркин бозордан фарқланади;

б) **соф монополия бозори**, бу ерда сотувчи монополияси бўлади, яъни харидорлар кўп бўлгани холда сотувчи битта

бўлади, харидорнинг мана шу сотувчи товари олишдан бошқа иложи бўлмайди;

в) олигополия бозори, бу ерда битта эмас, балки бир нечта, аммо озчиликдан иборат сотувчилар ҳукмронлиги мавжуд бўлади. Товарларнинг асосий қисми мана шулар қўлида тўпланади, бу ерда ҳам сотувчи монополияси бўлади;

г) монополия бозори, бу ерда сотувчи эмас, балки харидор монополияси бўлади, яъни сотувчилар кўп бўлгани ҳолда харидор ягона бўлади. Монополия одатда ресурслар бозорида бўлади, бу ерда айрим корхоналар хом ашё, ёқилғи, иш кучи каби ресурсларнинг асосий қисмини сотиб олади. Агар монополия бозорида сотувчи харидорга ўз измини ўтказса, монополияда харидор сотувчига ўз ҳукмини ўтказди.

Бозорлар ўзининг объекти жиҳатидан, яъни нималар олди-сотди қилиниши жиҳатидан ҳам фаркланади. Шу ўринда истеъмол товарлари бозори, ресурслар бозори ва молия бозори ажратилади.

А. Истеъмол товарлари ёки истеъмолчилар бозори. Бу бозорда кишиларнинг шахсий эҳтиёжини қондирувчи, яъни уларнинг тирикчилиги учун зарур бўлган товарлар олди-сотдиси юз беради. Мазкур бозорга сотувчилар икки турдаги товарларни қўядилар. Биринчиси моддий шаклдаги истеъмол товарлари

бўлиб, буларга озиқ-овқат, кийим-кечак, уй жиҳозлари, транспорт воситалари (енгил автомобиль, велосипед, мотоцикл), турар жой кабилар киради. Иккинчиси **номоддий**, яъни моддий кўриниши бўлмаган товарлар. Булар турли-туман хизматлардан иборат бўлиб, уларнинг моддий шакли бўлмайди. Хизматларнинг ўзи товарлашмаган ва товарлашган бўлади. **Товарлашмаган** хизматлар бепул хизмат бўлади, шу сабабли улар бозорга чиқмайди, бинобарин, олди-сотди объектига айланмайди. Булар жумласига хонадондаги ўзига-ўзи хизмат кўрсатиш ва бепул давлат хизмати (ўқитиш, даволаш, спорт, маданий хизмат) киради. Бозорга чиқарилган ёки **товарлашган** хизматлар пуллик хизматлар бўлиб, улар ғоят хилма-хил бўлади. Булар таълим, тиббиёт, спорт, саёҳат, томоша, транспорт, маиший-хизмат кабилардан иборат бўлади, уларни аҳоли сотиб олади. Бу хизматларнинг бозор объекти сифатидаги хусусияти шундан иборатки, уларнинг яратилиши ва истеъмоли бир вақтнинг ўзида юз беради. Масалан, костюм аввал тикилади, сўнгра бозорга чиқарилади, сотиб олинганидан кейин истеъмол қилинади. Бундан фаркли ўлароқ шифокорнинг тиббий хизмати ёки ўқитувчининг таълим бериш хизматининг кўрсатилиши ва истеъмоли айнан бир вақтда юз беради. Концерт ижроси ва уни томоша қилиш, футбол ўйини ва уни кўриш ҳам бир вақтда юз беради. Хизматнинг моддий шакли бўлмаганидан уни яратиш ва истеъмол қилиш қўшилиб кетади.

Истеъмолчилар бозорида энг кўп турдаги ва миқдори ғоят катта товарлар ва хизматлар олди-сотдиси юз беради, бу бозорнинг иштирокчилари мутлақ кўпчиликдан иборат бўлади. Мазкур бозорнинг Ўзбекистондаги аниқ кўриниши бу буюм бозори, деҳқон бозори, супермаркет, универмаглар, минимаркет, турли дўкон ва магазинлар (шоплар), концерт заллари, театр, кинотеатр, стадионлар, спорт заллари, пуллик касалхоналар, пуллик ўқув курслари, контракт билан ўқиш ва бошқалардан иборат.

Истеъмолчилар бозорида, биринчидан, улгуржи савдо бўлса, иккинчидан чакана савдо қилинади. **Улгуржи савдо** бўлганда ишлаб чиқарувчилар ўз товарларини воситачи савдо фирмалари ёки айрим савдогарга кўтарасига, яъни катта миқдорда сотадилар. Булар ўз навбатида, мана шу товарларни **чакана савдо**да майдалаб истеъмолчиларга сотадилар. Бозорда ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчининг бевосита алоқа ўрнатиши ҳам бўлади. Бунда ишлаб чиқарувчи ўз товарини чакана нарҳда истеъмолчининг ўзига сотади. Масалан, тикувчилик фирмаси ўзининг ма-

газини орқали товарларини аҳолига сотади, бозорга келган дехқон ҳам ўз маҳсулотини истеъмолчига чаканасига сотади.

Б. Ресурслар бозори. Бу ерда хилма-хил моддий ресурслар ва иш кучининг олди-сотдиси юз беради. Бу бозорнинг иштирокчилари ресурсларни ишлаб чиқарувчилар ва уларни сотиб олувчи фирмалар, давлат идоралари ва хонадонлардан иборат. Бу бозорда моддий шаклга эга асбоб-ускуна, турли машиналар, хом ашё, бутловчи қисмлар, ёқилғи, электроэнергия, газ, кўчмас мулкни ташкил этувчи бинолар, иншоотлар ва ер олди-сотдиси юз беради. Мазкур бозорнинг махсус тури бу меҳнат бозори бўлиб, бу ерда моддий шакли бўлмаган товар, яъни иш кучи таклиф этилади.

Ресурслар бозорининг хусусияти шундан иборатки, бу ердан сотиб олинган товарлар **шахсий истеъмол** учун эмас, балки **ишлаб чиқариш** учун хизмат қилади. Ресурслар истеъмол товарларидан фарқлироқ икки хил усулда олди-сотди қилинади: 1. Ресурслар тўла-тўқис сотиб олинади. Бунда улар сотувчи мулкидан харидор мулқига ўтиб истеъмол қилинади; 2. Ресурсларнинг ўзи эмас, балки улардан вақтинча фойдаланиб туриш ҳуқуқи сотилади. Бунда ресурс сотувчи мулки бўлиб қолади, лекин у ижарага олиб ишлатилади. Масалан, қимматбаҳо ускуна, пароход, самолёт, машина, бино, иншоот ёки ер бутунлай сотиб олинмаган ҳолда, у ижарага олиниб, эгасига ижара ҳақи берилади. Моддий ресурслар бозори Ўзбекистонда товар-хом ашё биржаси, савдо уйлари ва машина-ускуналар сотувчи фирмалар тимсолида гавдаланади. Унинг таркибий қисми бўлган меҳнат бозорининг хусусияти шундан иборатки, бу ерда инсоннинг меҳнат қилиш қобилияти бўлган иш кучи сотилади. Бироқ у тамомила эмас, маълум вақтда ишлатиб туриш учун сотилади. Ўзбекистонда меҳнат бозорининг икки тури амал қилади. Биринчиси меҳнат биржалари, бу ташкил этилган меҳнат бозори; иккинчиси, мардикор бозори, бу тартибсиз меҳнат бозоридир.

В. Молия бозори. Бу бозорнинг махсус шакли бўлиб, бу ерда молия ресурслари, яъни пул ва даромад келтирувчи қимматли қоғозлар олди-сотдиси юз беради. Унинг таркибидаги пул бозори 3 қатламли бўлади. Биринчиси, шахсий эҳтиёжни қондирувчи **олдий пул** бозори. Бу ерда пул тирикчилик буюмларини харид этиш учун ҳақини тўлаш шарт билан қарзга олинади, яъни ишлатиб туриш учун пул сотиб олинади. Масалан, мебель тўплами, автомашина ёки квартира олиш учун кишилар банкдан қарз оладилар. Бунда банк сотувчи, қарз кўтарган эса харидор

мақомида бўлади. Иккинчиси, капитал бозори. Бунда пул тиркчилик юргизиш учун эмас, балки **капитал** сифатида ишлатиб фойда чиқариш учун қарзга сотиб олинади. Бунга мисол қилиб тадбиркор, фермер ёки деҳқон хўжалиги соҳибининг тижорат банкidan қарз олиб, буни ўз хўжалиги ривожини учун ишлатишини кўрсатиш мумкин. Капитал бозорининг ўзи икки хил бўлади, бу **кредит бозори ва қимматли қоғозлар** бозоридир. Кредит бозоридан (масалан, банклардан) тадбиркорлар кредитни (қарзни) сотиб олиб, уни капитал сифатида ишга қўядилар. Бозордан капитални жалб этишнинг яна бир шакли бу акция, облигация ва сертификатларни чиқариб сотишдир. Буларни чиқарганлар **эмитент**, сотиб олганлар **инвестор** дейилади. Эмитент сотувчи бўлса, инвестор харидор ҳисобланади. Кредит бозорини тижорат банклари, кредит ширкатлари ва улардан қарз олувчи мижозлар ташкил этса, қимматли қоғозлар бозори **фонд биржаларидан**, улардан бошқа олди-сотди бўлган қоғозларни сакловчи **депозитарийлардан** иборатдир. Фонд бозорининг иштирокчилари корхона, ташкилотлар, аҳолининг маълум қатлами, давлат идоралари ва турли воситачилар ҳисобланади.

Пул бозорининг учинчи, ўзига хос тури – бу **валюта** бозоридир. Бу бозорда турли мамлакатларнинг миллий пули – валюта олди-сотди қилинади. Унинг иштирокчилари корхоналар, турли ташкилотлар, давлат идоралари ва фуқаролар ҳисобланади. Улардан бири валюта сотса, бошқаси уни сотиб олади. Мазкур бозор банклар, уларнинг валюта айирбошловчи шохобчалари, валюта аукционни (ким ошди савдоси) шаклида намоён бўлади.

Интеллектуал товарлар бозори бозорнинг махсус тури бўлиб, ақлий меҳнат маҳсули бўлмиш товарлар ва хизматларнинг айирбошланишини билдиради. Бу ерда сотувчилар ва харидорлар махсус товар ҳисобланган илмий ғоялар, техникавий янгиликлар, санъат ва адабиёт асарлари, хилма-хил ахборотларни олди-сотди қилиш юзасидан муносабатда бўладилар. Бу товарлар эгалари ёки улардан ваколат олган фирмалар бозорда сотувчи вазифасини бажаради. Харидорлар эса турли фирмалар, уюшмалар, давлат идоралари, ҳар хил ташкилотлар ва фуқаролар бўлади. Мазкур бозор кичик қисмлардан иборатки, улар илмий-техник ишланмалар бозори, кино бозори, тасвирий санъат бозори, мусиқа ва томошалар бозори, антиквар буюмлар бозори кабилардан ташкил топади. Интеллектуал товарлар бозорида илмий-техникавий ишланмалар олди-сотдиси катта ўрин тутади. У амалда патент, лицензия ва ноу-хау (патент – янгиликни ишлатиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат; лицензия – рух-

сатнома, ноу-хау – ишлатиш ҳуқуқи эгасида бўлган янгилик) сотишдан иборатдир. Бу ерда илмий-техникавий янгиликлар харидор мулкига айланиш шарти билан ёки ўз эгасининг мулки бўлатуриб, вақтинча фойдаланиш шарти билан сотилади. Бу бозор ишлаб чиқариш **новациясига**, яъни унга янгилик киритишга хизмат қилади, фан-техника ривожига таъсир этади. Илмий-техник ишланмалари бозоридаги муносабатлар кўпинча мамлакатлараро бўлади. Интеллектуал товарлар бозори энг **динамик** бозордир, у тез кенгайди, янги-янги қисмларга ажратилади. Бунинг сабаби иқтисодиётда интеллектуал меҳнат мавқеининг кучайишидир. Гап шундаки, ҳозирги бозор иқтисодиёти илмталаб ишлаб чиқаришнинг ўсиши, турли хизматлар, энг аввал ахборот хизмати аҳамиятининг кучайиши билан характерланади. Буни ер юзида интернет хизмати бозорининг шиддат билан ўсиб бориши тасдиқлайди. Бунга 2012 йил 2 млрд киши интернетдан фойдаланганини мисол қилиб келтириш мумкин.

Бозорнинг ўзи яхлит бўлганидек, унинг турлари ҳам бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳолда амал қилади. Истеъмол товарлар бозорига мос ҳолда ресурслар бозори ташкил топади. Ўз навбатида ресурслар бозоридаги ҳолатга қараб меҳнат бозори, илмий-техникавий янгиликлар бозори шаклланади. Бозор турларининг бир-бирига мослашуви иқтисодий ўсишнинг шарти ҳисобланади.

Бозор кўлами

Иқтисодиёт учун бозор кўлами гоаят муҳим, чунки бозор қанчалик кенг бўлса, ишлаб чиқаришнинг ўсишига шароит шунчалик муҳайё бўлади, яъни товарлар ўз вақтида сотилади, керакли ресурслар сотиб олиниб, ишлаб чиқариш давом этади. **Бозор кўлами** – бу бозорнинг катта-кичиклиги бўлиб, олди-сотдининг ҳажми билан ўлчанади. Кўлам товарларнинг миқдори, уларнинг нархи ва неча марта олди-сотди қилинишига боғлиқ бўлади. Масалан, мамлакатда, 1 млн дона товар яратилган бўлиб, унинг ўртача нархи 100 бирликка тенг, деб олсак жами товарлар нархининг суммаси 100 млн бирликни бозорда сотадилар. Бозор миқёси **товар оборотининг** (айланмаси) ҳажми билан ўлчанади, бу эса олди-сотди кўламини билдиради. Бозорнинг катта-кичиклиги умумий тарзда ва айрим бозорларга татбиқан аниқланади. Агар истеъмол товарлари бозорини олсак унинг умумий ҳажмини айрим товарлар бозори, масалан, озиқ-овқат, кийим-кечак ва

турли хизматлар бозорининг ҳажми аниқлайди. Бунинг қандай эканлигини чакана савдо оборотиға қараб билиш мумкин. Бозорнинг кенгайиб боришини унинг кўламининг ортиб бориши ифодалайди. Бу ўз навбатида, ишлаб чиқаришнинг ҳажмиға ва яратилган маҳсулот ва хизматларнинг нақадар хилма-хил бўлиши, бинобарин айирбошлашға мўлжалланганлигиға боғлиқ бўлади. Маҳсулотнинг қандай қисми айирбошланиши унинг **товарлилик даражасини** билдиради. Бу даража қанчалик юқори бўлса, бозор ҳажми шунчалик катта бўлади. Демак, иқтисодиётда шундай қоида бор:

Бозорнинг кўлами ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматларнинг миқдорига ва уларнинг товарлилик даражасига тўғри мутаносибликда бўлади.

Маҳсулот ва хизматлар бозор учун ва ўзи учун яратилади. Булар ўзи учун қанчалик кам ва бозор учун қанчалик кўп яратилса, бозор шунчалик кенг бўлади. Шу сабабли жами яратилган маҳсулот бозор маҳсулотидан фарқ қилади. Масалан, Ўзбекистондаги сутнинг мутлақ катта қисми дехқон ва фермер хўжалиқларида ишлаб чиқарилади. Сут бозорининг ҳажми сутнинг қандай қисми хўжалиқларда хонадон истеъмоли ва бузоқларни боқиш учун қолишиға ва қанчаси сотишға чиқарилишиға боғлиқ бўлади. Бозор муносабати ривожланган сари ўзи учун ишлаб чиқариш қисқаради ва бозор учун ишлаб чиқариш кенгайди.

Бозорнинг ҳажми ишлаб чиқариш ҳолатиға қараб ўзгариб туради. Ундаги ўзгаришларни динамикада (ҳаракатда) билиш учун реал товар оборотини аниқлаш зарур. Реал товар обороти ўзгармас ёки базавий йилдаги нархлар воситасида, яъни инфляция таъсиридан холи этилган нархларда ҳисобланган оборотдир. Буни аниқлаш учун жорий нархларда ҳисобланган товар обороти нархнинг ўзгариш индексиға бўлинади. Масалан, жорий нархдаги чакана савдо обороти 696 млрд пул бирлигиға тенг, жорий йилдаги нарх 1,2 марта ўсди (шу нарх индекси). Бунда реал савдо обороти $696/1,2 = 574,5$ млрд. Мана шу бозорнинг реал ҳажми бўлади. Реал оборотға қараб бозорнинг кенгайгани ёки торайганини билиш мумкин.

Бозор кўлами ва иштирокчилари жиҳатидан маҳаллий, ҳудудий, миллий, давлатлараро ва жаҳон бозорига ажратилади.

Маҳаллий бозор – бу кичик ҳудуддаги бозор бўлиб, унинг иштирокчилари шу ерлик сотувчилар ва харидорлар бўлади. Бу

бозорда асосан маҳаллий товарлар олди-сотдиси юз беради. Бунга мисол қилиб Ўзбекистондаги туман бозорини олиш мумкинки, бунга шу ердаги савдо шохобчалари, буюм бозорлари, дехқон бозорлари қиради. Унинг иштирокчилари туман ахли бўлиб, булар истеъмолчилар, ишлаб чиқарувчи фирмалар, савдо фирмалари, фермер ва дехқон хўжаликлари соҳибларидан иборат.

Худудий бозор – бу бир неча чегарадош худудлар доирасидаги бозор бўлиб, маҳаллий бозорлар мажмуасидан иборат. Унинг субъекти – иштирокчилари худуддаги товар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ҳисобланади. Унинг объекти турли худудларда яратилган маҳсулот ва хизматлар ҳамда ташқаридан келтирилган товарлар ҳисобланади. Худудий бозор кўлами маҳаллий бозор кўлаמידан катта бўлади, унинг иштирокчилари ҳам кўп.

Миллий бозор – бу муайян мамлакатнинг миллий чегараси доирасидаги, яъни мамлакатнинг ички бозори. Бу бозор миллий иқтисодиётнинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Унинг иштирокчилари муайян мамлакатдаги барча товар ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар ва улар ўртасида турган воситачилардан иборат. Миллий бозордаги товарларнинг асосий қисми мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқарилади, қисман чет элдан келтирилади, аммо иқтисоди қолоқ ва қарам мамлакатларда улар яратган маҳсулотлар асосан хом ашё бўлиб, у мамлакат ички товар оборотида иштирок этмайди, балки четга чиқарилади. Улар ички бозорида четдан келтирилган товарлар устувор бўлади. Бундай миллий бозорда қарамлик аломати бўлади.

Миллий бозор мамлакатдаги барча бозорларни бирлаштиради, бу ерда миллий пул харид учун ягона тўлов воситаси бўлиб хизмат қилади. Миллий бозор давлат ҳимоясида бўлади. У очик бозор, унга кириб келиш, ундан чиқиб кетиш эркиндир.

Давлатлараро бозор – бу икки ва ундан кўп мамлакатларнинг ўзаро бозори бўлиб, бунда турли мамлакатлар фирмалари ва давлат идоралари қатнашади. Бу бозорда товарни бевосита истеъмол қилувчилар – хонадонлар қатнашмайди. Бу бозор чегарадош давлатлар бозори бўлиб, бу ерда шу мамлакатларда яратилган товарлар, четдан келтирилган товарлар олди-сотди қилинади. Айтилган мамлакатларда чегара олди савдо-сотиғи кенг тарқалган бўлади.

Жаҳон бозори – бу дунё мамлакатлари ўртасидаги савдо-сотиқ муносабати. Бу бозорда тараққиёт даражаси, бинобарин товар ишлаб чиқариш салоҳияти ҳар хил бўлган мамлакатлар қатнашади. Улардан бири тайёр маҳсулотлар етказиб берса, бошқаси хом ашё ва ёқилғи каби ресурсларни бозорга чиқаради. Жаҳон бозори ўзининг учта белгиси билан ажралиб туради. **Биринчидан**, бу бозорда барча товарлар эмас, балки сайланган, яъни кўпчилик учун зарур товарлар (масалан, нефть, газ, кўмир, ёғоч, металл, пахта, дон, жун ва бошқалар) олди-сотдиси юз беради. **Иккинчидан**, бу бозорда истеъмолчиларнинг ўзи, яъни аҳоли харидор сифатида қатнашмайди. Бу вазифани савдо фирмалари бажаради. **Учинчидан**, бу бозорда товарлар улгуржи сотилади. Жаҳон бозори халқаро биржалар ва савдо-сотиқ ташкилотлари фаолиятида намоён бўлади.

Жаҳон бозорининг ҳажми турли мамлакатлардаги ишлаб чиқариш кўламига ва унинг нақадар ихтисослашувига, яъни бозорга товар етказиб беришига боғлиқ бўлади. Одатда жаҳон ишлаб чиқаришининг ўсиши билан жаҳон бозори ҳам кенгайиб боради.

Хулосалар

1. Бозор товар ва хизматларни олди-сотди қилиш борасидаги муносабатлар бўлиб, улар воситасида сотувчилар ва харидорлар бир-бири билан алоқага киришадилар. Бу алоқаларни ўрнатишда бозор инфрагузилмаси – институтлари воситачи сифатида иштирок этади, улар бозор функцияларини амалга оширувчи хизматларни кўрсатади.

2. Бозор товарларни истеъмолга етказиб бериш, ишлаб чиқаришнинг янгиланишини ресурслар билан таъминлаш, иқтисодий тартиблаш ва мамлакатлараро ҳамкорликни ўрнатишдан иборат функцияларни бажаради.

3. Бозор унинг иштирокчиларининг мавқеи жиҳатидан эркин ва монополлашган бозорга, олди-сотди объекти жиҳатидан истеъмол товарлари, ресурслар, молия ва интеллектуал товарлар бозорларига ажратилади. Улардан ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

4. Иқтисодий учун бозорнинг кўлами ғоят муҳим, чунки ишлаб чиқаришнинг ўсиши шунга боғлиқ бўлади. Бозор кўламини у ердаги товарлар миқдори ва уларнинг нархи белгилайди.

Кўлам савдо обороти (айланмаси)га қараб баҳоланади. Кўлам жиҳатидан қаралганда маҳаллий, ҳудудий, миллий, давлатлараро ва жаҳон бозори фарқланади.

Таянч тушунчалар

Бозор; бозорнинг афзалликлари; бозор инфратузилмаси; бозорнинг функциялари; эркин бозор; монополлашган бозор; истеъмолчилар бозори; ресурслар бозори; молия бозори; бозор кўлами; маҳаллий ва ҳудудий, миллий ва жаҳон бозори.

VI боб. ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ

6.1. Талаб

Биз кундалик ҳаётда бир товарнинг бозори чакқон бўлиб, тез сотилишини, бошка товарнинг эса бозори касод бўлиб, унинг узок сотилмай туриб қолишини кузатамиз. Хўш, нега шундай бўлади? Бунинг асл сабаби у ёки бу товарга талабнинг ҳар хил бўлишидир, чунки мана шу нарса бозорга жиддий таъсир этади.

Бозорга харидорлар ўз талаби билан чиқади, бунга жавобан сотувчилар товарни таклиф этадилар. Талаб истемолчининг эҳтиёжини билдиради, эҳтиёж йўқ жойда талаб ҳам бўлмайди. Аммо эҳтиёж бўлатуриб талаб бўлмаслиги ҳам мумкин, чунки харид учун пул етмайди.

Демак, **талаб бу бозорга чиққан эҳтиёж, лекин талаб – бу шунчаки эҳтиёж эмас, балки тўловга қобил, яъни пул билан таъминланган эҳтиёждир.** Масалан, кимнингдир мебель сотиб олиш хоҳиши бўлса-ю, бироқ зарур миқдорда пули бўлмаса, хоҳиши рўёбга чиқмайди, унинг эҳтиёжи мебель бозорида талабни ҳосил қилмайди.

Айрим харидор, қандайдир истемолчилар гуруҳи ёки бутун жамият аъзолари харид қилиб олиши амалда мумкин бўлган товарлар ҳажми **талаб қилинган товар** миқдори, дейилади.

Истемолчилар сотиб олишни хоҳлаётган товарлар ҳажми билан улар томонидан реал сотиб олинган товарлар миқдорини фарқлаш керак, чунки улар мос тушмаслиги ҳам мумкин. Кўп ҳолатларда харидорлар реал харид қилиб олиши мумкин бўлганига караганда, баъзи бир товарларни кўпроқ олишни хоҳлайдилар, бу хоҳиш эса уларнинг шу товарларни сотиб олиш учун зарур пулга эга бўлишларини талаб қилади.

Пулсиз талаб бўлмайди. Шу сабабли халқимизда «Туя бир пул, қани пул, туя минг пул, мана пул», деган мақол бор. Бунинг маъноси шуки, туя арзон бўлганда унга реал талаб бўлмаган, чунки пул йўқ. Туя қиммат бўлишига қарамай реал талаб бўлган, чунки харидорнинг пули бўлган.

Эҳтиёж бўлгани ҳолда товарни харид эта билиш харидор пулининг миқдорига ва товар нархига боғлиқ бўлади. Бу харид учун пулнинг етиши ёки етишмаслигини билдиради. Демак, эҳтиёжнинг бозордаги талабга айланиши пул ва нарх орқали бўлади (6.1-расм).

ЭҲТИЁЖ ВА ТАЛАБ

Кавказликнинг қадаҳ сўзи:

- Бувамнинг от олишга хоҳиши бўлган экан-у, имкони бўлмаган экан, сўнгга имкони бўлган экан-у, хоҳиши бўлмаган экан. Қадаҳни имконимиз ва хоҳишимизнинг бир ердан чиқиши учун кўтарайлик.

6.1-расм. Эҳтиёжнинг талабга айланиши

Бозордаги ҳар бир талаб аниқ ва индивидуаллашган, яъни ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Бир харидорнинг талаби бошқасининг айнан ўзи бўлмайди, талаб дифференциаллашган, яъни фаркланадиган бўлади. Муайян вақтдаги талаб бошқа пайтдаги талабни такрорламайди. Шу сабабли талаб аниқ бўлишини айтиш зарур, чунки унга мавхумлик хос эмас. Ҳар бир истеъмолчи бозорга чиққанда нимани, неча пулдан ва қандай миқдорда харид этишига қараб ўз талабини билдиради.

Талаб – бу харидорнинг ёки барча харидорларнинг бозорда мавжуд бўлган нархда товарларни сотиб олишга тайёр бўлиши ёки сотиб олиш иштиёқидир.

Айрим харидор талаби **индивидуал талаб**, деб аталади. Муайян товарларга барча харидорларнинг билдирган талаби **бозор**

талаби, деб айтилади. Бинобарин бозор талаби – бу индивидуал талаблар мажмуаси, уларнинг ҳосиласи. Масалан, «А» харидор пиёз бозорида 2 кг пиёзнинг ҳар килосини 750 сўмдан, жами 1500 сўмга сотиб олишга талаб билдиради. Бу индивидуал талаб. Пиёз бозорига мурожаат этган жами харидорлар килоси 750 сўмлик пиёздан 50000 кг сотиб олишга шай турадилар. Мана бу бозор талабидир. Бозор талаби индивидуал талабнинг миқдори ва харидорларнинг сонига боғлиқ бўлади. Буни англаш учун пиёз бозори ҳолатини акс эттирувчи жадвал тузамиз (6.1-жадвал).

6.1-жадвал

Бозор талаби

Бир кг пиёз нархи, сўм	Харидор талаби, кг (А)	Харидор талаби, кг (В)	Харидор талаби, кг (С)	Харидор талаби, кг (В)	Бозор талаби (А+В+С+П)
0	10	12	8	9	39
100	10	11	8	7	36
150	8	10	6	6	30
200	6	8	5	5	24
250	4	6	3	3	16
300	0	2	1	1	4

Жадвалда барча харидорлар талабининг йиғиндиси бозор талабини ташкил этган ва бу харидорлар индивидуал талабининг нархга қараб ҳар хил ўзгариши натижаси бўлган. Индивидуал талаб алоҳидалашган бўлади, бу кишиларнинг харид қурби оиласининг сони, оила таркиби, кишиларнинг ёши, жинси, дини, эътиқоди, удумлари, анъаналари, касби-кори, қаерда истикомат қилишига қараб фаркланади. Талабнинг миқдори – бу сотилган товарлар суммаси бўлиб, бу ҳар бир товарнинг сотилиш нархига ва товарларнинг умумий миқдорига боғлиқ бўлади.

6.2. Талабга таъсир этувчи омиллар

Бозорга хос белги у ердаги талабнинг ўзгарувчан бўлишидир. Талабнинг ўзгариш шиддати унга таъсир этувчи омилларнинг кучига боғлиқ бўлади:

1. **Товарларнинг нархи.** Нарх пасайса, товарга талаб ортади, уни кўпроқ харид қилишади. Аксинча, нарх ошса, талаб қисқариб, товар камроқ харид этилади.

2. **Даромадлар миқдори.** Даромад харид қобилиятини белгилайди. Нарх ўзгармаган тақдирда даромад ўзгарса, шунга кўра товар хариди ортади ёки қисқаради. Даромаднинг талабга

таъсири жиҳатидан товарлар икки гуруҳга ажратилади. **Биринчиси**, одатдаги товарлар бўлиб, буларга талаб даромад камайган шароитда ҳам ортиб боради, чунки бошқа қимматроқ товарлар хариди камайганидан уларга талаб ортади. Масалан, ўз машинасида юрган одам даромади камайганда унинг харажатларини кўтара олмай қолади, натижада у автобусда юра бошлайди, бинбарин автобус хизматига талаб ортади. Айтайлик оила даромади юқори пайтда ойига 2 кути кир ювиш кукунини олар эди. Унинг даромади 25 %га қисқариб кетди. Энди у 2000 сўмлик порошок ўрнига 500 сўмлик кирсовун олади, демак совунга талаб ошади. **Иккинчиси**, олий тоифали товарлар. Буларга талаб даромадга қараб ошиб туради. Нарх ўзгармаган, ҳатто у ошган шароитда ҳам бу товарларга талаб ошади, чунки уларни сотиб олиш имкони бўлади. Бундай белги, айниқса, урфга кирган товарларга хос бўлади. Масалан, ўтган асрнинг 80-йилларида жинси кийимлар урфга кирган. Улар нархи ошишига қарамай оммавий равишда харид этилган, чунки бундай кийимда юриш обрўли саналган.

3. **Ўринбосар товарлар нархи.** Бир товар нархи ошса, унга талаб қисқариб, бунинг ўрнини босувчи бошқа товарга талаб ошади. Бундай қоида бир хил эҳтиёжни қондирувчи товарларга хос бўлади. Масалан, кийим ҳеч қачон овқатнинг ўрнини боса олмайди, шу боис унинг нархининг ўзгариши озик-овқатга талабни ўзгартирмайди. Аммо гўшт нархининг ортиши тухумга талабни оширади, чунки тухум гўшт каби оксилли озиқадир, яъни унинг ўрнини боса олувчи товардир. Масалан, оила ҳафтасига бир марта ош дамлайди, бунинг учун 300 г гўшт керак. Айтайлик, гўшт нархи 50 % ошди, бу оилага оғирлик қилганидан, у тухум билан ош дамлайди. **Ўринбосар товарлар субститут товарлар**, дейилади. Булар жуфтли товарлар бўлиб, улардан бирининг нархи ошиши бошқасига талабни оширади. Масалан, «Fanta» ва «Cola» алкоғолсиз ичимлик, уларнинг иккаласи ҳам чанқовбосди ичимлик. Агар «Cola»нинг нархи ошса, «Fanta»га талаб кучаяди.

Товарлар жуфтлигида бир-бирини тўлдирувчи товарлар ҳам бўлади. Улардан бирининг истеъмоли албатта иккинчисини ҳам истеъмол қилинишини билдиради. Агар бир товар нархининг ўсиши бошқа товарга талабни оширса, бундай товарлар **бир-бирини тўлдирувчи товарлар**, деб юритилади. Масалан, видеомагнитофон нархи пасайса, видеокассеталарга талаб ортади, автомашина нархи пасайса бензинга талаб ортади. Нарх ошса, бунинг акси юз беради.

4. Харидорларнинг диди. Харидорлар ғоят кўпчилик бўлганидан уларнинг индивидуал диди жиддий фаркланади, чунки айрим истеъмолчи ёки оила ҳар хил товарларни афзал кўради ва дидига ёққанини танлаб олади. Харидор диди субъектив, яъни у нимани хуш кўриши унинг ўзига боғлиқ. Аммо дид ҳам янги одатлар ва мода таъсирида ўзгариб туради, талабга таъсир этади.

5. Харидорлар сони. Харидорларнинг оз ёки кўп бўлиши ва уларнинг харид қурби талабга таъсир этмай қолмайди. Харидорлар қанчалик кўп бўлса, талаб шунчалик ортади ва аксинча бўлади. Масалан, бир бозорга 100 та харидор келиб «А» товардан 300 та олади, бошқа бозорга 200 та харидор келиб, худди шу товардан 600 та олади. Харидорлар сони аҳолиси кўп бўлган мамлакатлар учун (масалан, Хитой ва Ҳиндистон) муҳим. Аҳолиси кам мамлакатларда талабга аҳоли сонидан кўра, унинг ёнидаги пули кўпроқ таъсир этади.

6. Харидорларнинг ўзгаришларни кутиши. Муайян пайтда харидор талаби у икки нарсани кутишига боғлиқ, биринчиси даромаднинг ўзгариши, иккинчиси нархнинг ўзгариши. Агар пул даромадларининг ортиши кутилса, олдин пул камлигидан харид этилмай турилган товарларга ҳам талаб пайдо бўлади. Агар нархнинг ортиши кутилса жорий талаб ортади, нархнинг пасайиши кутилса у қисқаради, яъни нарх тушган пайтга кўчирилади. Масалан, куз пайтида сабзи, пиёз ва картошкага талаб ортади, чунки қишда нархнинг ортиши кутилади. Эртапишар мева ва сабзавотлар нархи юқори бўлганидан уларга талаб кам бўлади, чунки харидорлар қизгин пишиқчилик даврида улар нархнинг пасайишини кутадилар. Шундай қилиб талабга хилма-хил омиллар таъсир этади, лекин булар орасида нарх ва даромад асосийдир.

Талаб ўсаётган, барқарор қондирилган, қондирилиши кечиктирилган, нормал ва ваҳима талабларга бўлинади.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт давомида эҳтиёжлар юксалиб бориши муносабати билан талаб ҳам ўсади. Ишлаб чиқариш кучли жойда талаб барқарор қондирилади. Ишлаб чиқариш ҳажми пасайиб кетганда энг зарур товарларга бўлган талаб ҳам етарли даражада қондирилмай қолади, уларни қондириш муддати орқага сурилиб, кечиктирилади.

Кечиктирилган талаб носоғлом иқтисодиёт белгисидир. Унинг ортиб бориши натижасида қорхона, ташкилотлар ва аҳоли қўлида тўпланган пул товар бозорига тазйик ўтказиб, нархни оширишга сабаб бўлади. Бир товарга талаб қондирилмаса, у бошқа товарга кўчади. Сотилиш кўпайиб, сероб бўлган товарлар

хам тақчил товарга айланади. Кечиктирилган талаб занжирли акс таъсирлар оркали умуман бозорда талабни издан чиқаради.

Ваҳима талаб бозордаги шов-шув ва ваҳима таъсири остида сунъий пайдо бўладиган ва шиддат билан ортиб борадиган талабдир.

Ваҳима талаб одатдаги нормал талабга нисбатан ортик бўлган талаб ҳисобланади. Бундай талаб бир томондан, аҳоли орасида миш-мишлар тарқатиш ва реклама воситасида муайян товарга ўта юқори баҳо бериш оркали истеъмомчи руҳиятига таъсир этиш йўли билан, иккинчи томондан, товарларга бўлган ғоят катта қизиқиш, қимматчилик хавфи, пул алмашиш эҳтимоли, ҳар хил гап-сўз таъсирида пулдан тезроқ қутулишга интилиш оқибатида юзага келади. Ваҳима талабнинг пайдо бўлиши бозор нарҳини кўтариб юборади, товарлар талашиб олинади, тақчиллик кучайиб кетади.

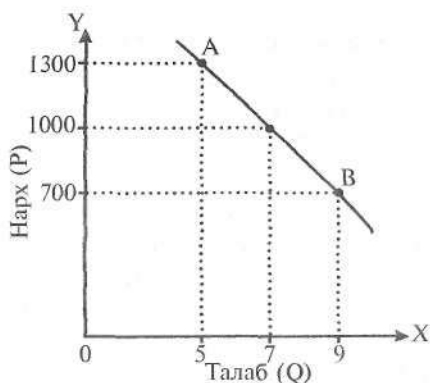
Ваҳима талаб иқтисодиётда учраб турадиган ҳодиса. Лекин у ўтқинчи характерга эга бўлиб, харидорлар пули тамом бўлгунча давом этади. Бозор иқтисодиётига қонуний тарзда ўсиб бораётган нормал талаб хос бўлади.

6.3. Талаб қонуни. Талабнинг нарҳга боғлиқ эластиклиги

Бу қонун талабнинг нарҳга боғлиқ ҳолда ўзгаришини билдиради, лекин бошқа омилларнинг талабга таъсирини изохламайди.

Талаб қонуни шундай иқтисодий қонундирки, унга биноан товарларга талаб улар нарҳига тесқари мутаносибликда бўлади.

Мазкур қонунга биноан нарх ошса талаб қисқаради, нарх пасайса, талаб ошади, аммо бунинг учун нарҳга таъсир этувчи бошқа омиллар ўзгармаслиги керак. Масалан, нарх ошганда талаб қисқариши учун албатта харид қобилиятини белгиловчи даромад ўзгармаслиги керак. Агар даромад нарҳга нисбатан кўпроқ ошса, талаб ҳам ортади. Натижада нарх билан талаб ўртасидаги тесқари мутаносиблик бузилади. Нарх ва талабнинг ўзаро нақадар боғлиқлигини билиш учун бошқа омиллар ўзгармайди, деб тахмин қилинади. Бунда талаб бошқа омиллар таъсиридан холи этилиб, унинг нарҳга таъсири аниқланади. Буни англаш учун «Fanta» ичимлигига бўлган талабга оид чизма ҳосил қиламиз (6.2-расм).

6.2-расм. «Fanta» нархи ва унга бўлган талаб

Чизмага кўра, «Fanta» нархи 1300 сўм бўлганда у 5 дона талаб этилган, нарх 1000 сўм бўлганда талаб ошиб у 7 тага етган, ниҳоят нарх 700 сўмгача тушганда талаб 9 дона бўлган. Агар буни фоизларда ифодаласак, нарх аввал 23,1 %га арзонлашганда талаб 40 %га ошган, сўнгра нархнинг пасайиши 46,1 %ни ташкил этганда, талаб 100 %га ошган. Агар нарх дастлабки 700 сўмдан 1300 сўмгача қимматлашди, деб олсак, талабнинг деярли 2 марта қисқарганини кўрамиз. Нархнинг қандай ўзгаришига қараб талаб эгри чизиғи АВ юқоридан пастга қараб ёки аксинча, пастдан юқорига қараб ҳаракат қилади.

Талаб қонунини миқдоран талаб эластиклиги (ўзгарувчанлиги) ифода этади. Шунга қараб нархнинг ўзгаришига жавобан талаб нақадар ўзгарганлигини билиш мумкин, бу билан талаб қонуни қандай амал қилаётганлиги аниқланади, аммо буни талабнинг даромад таъсирида ўзгариши аке этгирмайди.

Талабнинг нархга биноан эластиклиги бу нархнинг ўзгаришига жавобан талабнинг нақадар ўзгарганлигини билдиради.

Агар нархга жавобан талаб жиддий тарзда ўзгарса, талаб эластик ҳисобланади, агар бу ўзгариш суст бўлса, ноэластик талаб мавжуд бўлади. Талабнинг эластиклигини кўп ҳолларда 4 та омил юзага келтиради.

Биринчи омил талаб чакирадиган товарнинг ўзи қандай бўлиши. Маълумки товарлар 2 хил бўлади: а) қундалик энг зарур товарлар, буларни ҳамма истеъмол қилади; б) престижли, энг зарур бўлмаган ёки зебу зийнат ҳосил қилувчи товарлар. Бу

товарларни ҳамма эмас, сайланган харидорлар истеъмол қилади, булар одатда, пулдорлар ёки айрим товар ҳавасмандлари бўлади. Кундалик товарларга талабнинг эластиклиги паст бўлади, чунки нархнинг ўзгаришига жавобан уларга талаб камроқ ўзгаради. Масалан, Сирдарё балиғининг нархи 20 % ошса, унга талаб 22 %га қисқариши мумкин. Ноёб осётра балиғининг нархи 20 % ошса, унга талаб 50 % қисқаради, чунки унинг харидорлари чекланган. Шундай товарлар ҳам борки, улар нархнинг ўзгариши талаб эластиклигини вужудга келтирмайди. Масалан, нон, туз, газ, электроэнергия ёки гутурт. Буларни истеъмол қилмасликнинг иложи йўқ, шу сабабли нархнинг ўзгариши уларга талабнинг эластиклигини юзага келтирмайди. Агар хонадон кунига 10 та нон олса-ю, нон нархи 10 % ошса, у барибир 10 та нон олади, лекин бошқа товарлар, масалан, гўшт харидини қисқартиради. Хонадон 2 ойда 1 пачка (1 кг) ош тузи ишлатади. Туз нархи 20 % арзонлашса, у 2 пачка туз олмайди, чунки овқатни шўр қилиш талаб қилинмайди. Аксинча, туз нархи 20 % ошса, хонадон 0,5 кг туз олмайди, чунки у овқатни тузсиз, ёки тузини паст қилиб истеъмол қила олмайди.

Сайланган тарзда истеъмол қилинадиган товарларга талаб анча эластик бўлади. Нарх ўзгаришига нисбатан уларга талаб тезроқ ўзгаради. Масалан, «Нексия» русумли автомашина нархи 20 %га ошса, унга талаб 30 %га қисқаради. Чунки талаб нархга сезгирлик билан жавоб беради. Худди шунингдек, «Нексия» нархи 20 % тушса, унга талаб 30 % ортиши мумкин.

Иккинчи омил. Бозорда ўринбосар товарларнинг мавжудлиги. Шундай шароитда нарх ошганда талаб бошқа нархи ўзгармаган товарга кучаяди, чунки бу товарлар ўринбосар бўлиб, бир хил эҳтимолни қондиради. Масалан, плаш ва куртка. Плашга нархнинг ортиши куртка нархи ўзгармаганидан унга талабни ошириб юборади, яъни уни эластик қилади. Сариёғ арзонлашса, маргарин ўрнига уни кўпроқ олишади. Агар сариёғ қимматлашса, маргаринга талаб ошиб, у эластик ҳолатда бўлади. Агар товарнинг ўринбосари бўлмаса, нархнинг ўзгариши унинг ўзига бўлган талабни эластик қилади.

Учинчи омил – бозорнинг тавсифи. Агар бозор тор бўлса, нарх ўзгариши у ердаги муайян товарга бўлган талабни эластик қилади.

Борди-ю бозор кенгрок бўлса, субстит – ўринбосар товарларни топиш мумкин. Бу ерда бир товарга нархнинг ўзгариши унга талабни эластик қилинмасдан бошқа товарга кўчириб, унинг талабини эластик қилади.

Тўртинчи омил – бу талабнинг қандай вақт оралиғида ўзгариши. Агар қисқа вақтни олсак, бунда талабнинг нархга боғлиқ эластиклиги сезилмайди, узок даврда у яққол кўзга ташланади. Масалан, квартира ҳақи ва коммунал хизматлар нархи ошса, дастлаб уларга талаб ўзгармай туради, сўнгра у эластик бўлади, чунки кишилар арзонроқ квартирани хуш кўришади, улар 3 хонали квартирадани икки хоналига, икки хоналикдан бир хоналикка ўтади. Кичик квартира ҳақи ошган ҳолда, катта квартира ҳақи қисқаради. Шунингдек, снгил автомобиль қимматлашди дейлик, бу дарҳол унга талабни эластик қилмайди, сўнгра эса бу эластик ҳолига келади, чунки кишилар автомобилда кам юришади, уни кам олишади, сўнгра автомобиль ўрнига метро, автобус, трамвай ва троллейбусдан фойдаланишади. Хуллас, эластикликни юзага чиқарувчи омиллар бир хил эмас, уларнинг товар харидига таъсири турли йўналишда боради. Талабнинг эластиклик даражасини унинг коэффиценти ифода этади.

Талабнинг нархга боғлиқ эластиклик коэффиценти бу талаб ҳажми ўзгаришининг нархнинг ўзгаришига бўлган нисбатидир.

Бу ўзгаришлар аввал фоизларда ифодаланиб, сўнгра нисбатланади. Буни қуйидагича ифодалаш мумкин:

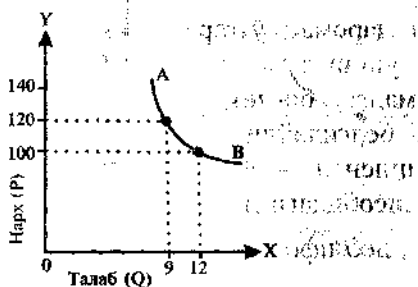
$$\mathcal{E}_k = \frac{\Delta \nabla T_{\%}}{\Delta \nabla P_{\%}}. \text{ Бунда } \mathcal{E}_k - \text{ эластиклик коэффиценти.}$$

$T_{\%}$ – талабнинг фоиз ҳисобида ўзгариши, $P_{\%}$ – бу нархнинг фоиз ҳисобида ўзгариши. Буни бир мисолда кўриб чиқамиз. Айтайлик бир шиша «Fanta» нархи 1000 сўмдан 1200 сўмга етди. Бунга жавобан «Fanta» хариди 12 шишадан 9 шишага тушиб қолди. Демак, нарх 20 % ошди ($((1200-1000)/1000) \times 100 = 20\%$). Талаб эса 25 % қисқаради ($((12-9)/12) \times 100 = 25\%$). Энди бу кўрсаткичларни формулага туширсак, $\mathcal{E}_k = 25/20 = 1,25$; $\mathcal{E}_k = 1,25$ ёки $\mathcal{E}_k > 1$.

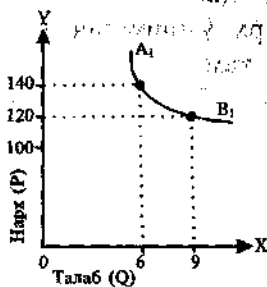
Бунда нархга нисбатан талаб тезроқ ўзгарган. Демак, талаб – 25 % қисқарган, нарх 20 % ошган. Натижада $25 > 20$ юзага келган. Талаб қонунига кўра талаб нархга тесқари мутаносибликда бўлганидан, нарх ўзгариши мусбат (+) бўлгани ҳолда, талаб ўзгариши манфий (–) бўлган. Аксинча ҳам бўлади, албатта.

Айтилган коэффициент кўрсаткичига қараб эластиклик ҳолати аниқланади. Агар $\mathcal{E}_k > 1$ бўлса талаб эластик ҳисобланади, агар $\mathcal{E}_k < 1$ бўлса, ноэластик талаб мавжуд бўлади. Агар, $\mathcal{E}_k = 0$ бўлса мутлақо ноэластик талаб юзага келади, яъни нархга жавобан талабда ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди. Борди-ю $\mathcal{E}_k = 1$ бўлса, бунда нарх ва талаб бир хил ўзгарган бўлади. Масалан, нарх 10 % ошгани ҳолда талаб ҳам 10 % қисқарган бўлади. Бундай ҳолатни бир дафъа:ли эластиклик, дейилади.

Эластиклик ҳолатига қараб талаб эгри чизиғи ўзгаради, унинг қандай бўлишини 6.2-расмда кўрган эдик. Энди талаб эластик ва ноэластик бўлганида эгри чизиқ шаклини кўриб чиқамиз. Бу чизиқни «Fanta» нархи ва унга талабнинг ўзгаришига қараб ҳосил қиламиз (6.3 ва 6.4-расмлар).

6.3-расм. Эластик талаб эгри чизиғи

6.4-расм. Ноэластик талаб эгри чизиғи

6.3-расмда нархнинг ортишига нисбатан талабнинг кўпроқ қисқариши, 6.4-расмда талабнинг камроқ қисқариши тасвирланган. Ҳар иккала эгри чизиқни солиштирсак, 6.3-расмдаги АВ эгри чизиқ ётиқ эканлигини, 6.4-расмдаги A_1B_1 эгри чизиғи анча тик эканлигини кўрамиз. Демак, эластиклик шароитида талаб эгри чизиғи ётиқ бўлса, ноэластиклик шароитида бу чизиқ ўзининг тиклиги билан тавсифланади.

6.4. Талабнинг даромадга боғлиқ эластиклиги

Нархдан бошқа талабга таъсир этувчи энг муҳим омил бу истеъмолчининг даромади, яъни харид қурбидир. Нарх ўзгармаган ҳолда даромаднинг ортиши ёки камайиши талабнинг ортиши ёки қисқаришига олиб келади. Даромаднинг талабга таъсир этиш даражаси даромад самараси, деб юритилади.

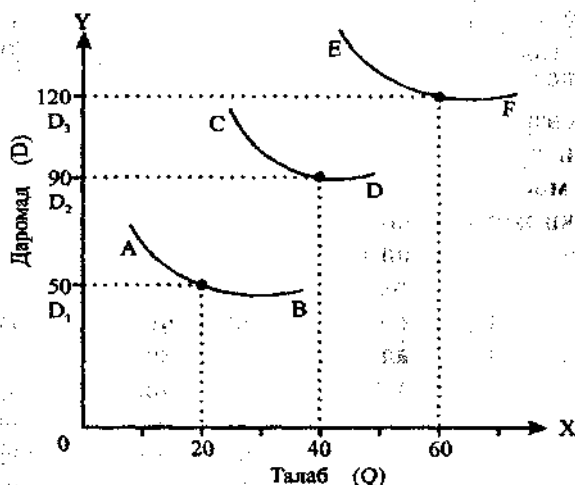
Нарх каби даромад ҳам объектив. Истеъмолчи бозордаги нархни борлигича қабул қилади, у нархни ўз билганича ўрната олмайди, чунки буни бозордаги талаб ва таклиф нисбати белгилайди. Даромад ҳам истеъмолчининг хохишига боғлиқ эмас, чунки унинг қанча бўлиши реал шароитга боғлиқ бўлади. Масалан, ишчи ёки дехқон қанчалик пули кўп бўлишини хохламасин, барибир уларга ишлаб топган суммани беришади. Ишлаб топиш имкони ўзгарганда даромад миқдори ҳам ўзгаради. Шу ойдаги даромад олдинги ойдаги даромаддан оз ёки кўп бўлиши мумкин ва шунга қараб талабнинг эластиклиги юзага келади.

Талабнинг даромадга боғлиқ эластиклиги даромаднинг ўзгаришига жавобан талабнинг нақадар ўзгарганлигини билдиради.

Нарх ўзгармаган ҳолда даромад ўзгарса, истеъмолчининг талаби ҳам ўзгаради, чунки унинг тўлов қобилияти ортади ёки камаяди. Талабнинг даромадга боғлиқ эластиклигини ҳам **эластиклик** коэффиценти белгилайди. Талабнинг даромадга боғлиқ эластиклик коэффиценти – фоиз ҳисобидаги талаб ҳажмининг ўзгариши фоиз ҳисобидаги даромаднинг ўзгаришига нисбатидир. Буни $\mathcal{E}_k = \frac{\Delta \nabla T_0 \%}{\Delta \nabla D \%}$, деб ифодалаш мумкин. Бунда $\mathcal{E}_k$ – эластиклик коэффиценти, T_0 % -талабнинг фоиз ҳисобига ўзгариши, D %-даромаднинг фоиз ҳисобида ўзгариши бўлади. Маълумки, бозордаги талаб ҳар хил ўзгаради. Кундалик зарур товарлар борки, уларга талаб даромаддаги ўзгаришга сезгир бўлмайди, чунки улар истеъмолисиз яшаб бўлмайди. Масалан, оила маълум миқдорда озиқ-овқатни истеъмол қилиши керак. Даромад ошган шароитда ҳам уни керагидан ортиқ харид қилмайди, даромад пасайганда эса уни харид қилишга пул сарфлаб, бошқа товарларни олмай туради. Демак, энг зарур товарларга нисбатан талабнинг даромадга боғлиқ эластиклиги паст бўлади. Аммо шундай товарлар борки, даромаднинг ўзгариши уларга бўлган талабга кучли таъсир этади. Булар **юқори мартабали** товарлардир. Буларга талаб даромад ошса кўпаяди, даромад қисқарса камаяди, чунки истеъмолчи пули етарли бўлса, уларни олади, пули етмаса ўзини тийиб, улардан воз кечади, чунки буларсиз ҳам яшаш мумкин. Даромад ўзгаргандаги талаб эластиклиги асосан нуфузли ва қулайлик яратувчи товарларга хос бўлади.

Даромад юзага келтирувчи эластикликнинг ҳам эгри чизиғи бўлади. Буни 6.5-расмдан кўриш мумкин. Бу ерда D – даромад, Q – талаб миқдори, P – нарх, константа, яъни ўзгармас миқдор, деб олинган.

Расмдан кўриш мумкинки, даромад 50 бўлганда талаб 20 га тенг, даромад 90 га етганда талаб 40 birlikни ташкил этган. Даромад D_1 дан D_2 га кўтарилгач, у 80 % га ($((90-50)/50) \times 100 = 80$) ошган, бунга жавобан талаб 100 %га ($((40-20)/20) \times 100$) ошган. Натижада $\mathcal{E}_k = 100/80 = 1,25$ бўлган. Бунда $\mathcal{E}_k > 1$. Даромад D_3 120 бўлгач, у 33,3 %га ($((120-90)/90) \times 100 = 33,3$), шунга мос равишда талаб 50 %га ($((60-40)/40) \times 100 = 50$) ошган.

6.5-расм. Талабнинг даромадга боғлиқ эластиклиги

Демак, $\mathcal{E}_k = 50/33,3 = 1,50$. Эластикликка қараб талаб эгри чизиғи ҳар хил шаклга эга бўлган. АВ чизиғи ётик, CD чизиғи бундан ётиқроқ, EF чизиғи янада ётиқроқ бўлган. Бу ерда ҳам эластиклик коэффициенти ошган сари эгри чизик ётиқроқ бўлади деган қондани кўриш мумкин.

Нафлиликнинг талабга таъсири

Товарларга талаб уларнинг нафлиликка ҳам боғлиқ бўлади. Бошқа омилар константа-ўзгармас ҳолатида бўлганда талабнинг оз ёки кўп бўлишини нафлилик юзага келтиради. Нафлилиги

юқори товарларга талаб ошади, нафлилиги паст товарларга талаб қисқаради.

Товарларнинг нафлилиги унинг кишилар эҳтиёжини нақадар қондира олиши, яъни истеъмолчиларда қониқиш ҳосил қилишидир.

Нафлилик бир хил ёки ўринбосар товарларга хос бўлади. Товарлар қанчалик кўп бўлса, улардан энг нафлилигини танлаб олиш мумкин. Танлов юз берганда харидор ўз пулига қараб товарларнинг энг яхшисини харид этади, демак, шуларга талаб билдиради. Талаб юзага келиши учун товарнинг нархи унинг нафлилигини акс эттириши керак, шу сабабли сифатсиз, лекин нархи баланд товарларга талаб билдирилмайди. Товардан қониқиш олиш учун унинг нархи эвида бўлиши талаб қилинади. Харидор учун товарнинг кадр-қиймати, шунга қараб унинг хариди юз беради.

Яъни товарнинг **кадр-қиймати** унинг нафлилиги ва нархининг қандай бўлишидир. Нафлилик ва товар нархини харидор бир-бирига **мос**, деб билган тақдирда талаб юзага келади. Нафлиликнинг икки жиҳати бор. Биринчидан, **объектив**, яъни кишида қониқиш ҳосил қила олиш товардаги объектив хоссалардан келиб чиқади. Бу хоссалар товарнинг жисмига мос бўлади. Масалан, озиқ-овқат товарлари жисмида кишилар аъзоси учун озиқа бўлиб хизмат қиладиган моддалар бор. Кийим-кечакда эса ташқи муҳитнинг таъсирини (иссиқ-совуқ, ёғин-сочин) кишилар танасига ўтказмайдиган хусусиятлари бор. Айтилган хусусиятлар бўлмаса нафлилик ҳам бўлмайди. Иккинчидан, товарлар нафлилигини харидорлар субъектив қабул қилади, бу кишиларнинг дидига боғлиқ. Муайян товарни бир харидор хуш кўрса, бошқасига у ёқмайди, унга мутлақо бошқа товар ёқади. Масалан, энги қалта чит кўйлакни олсак, унинг нархи 23000 сўм, лекин фасони ва ранги ҳар хил. Аммо буни харидорлар субъектив равишда қабул қилишади. Бир кишига оқ кўйлак ёқса, бошқасига ҳаворанг кўйлак ёқади, учинчисига ҳеч бир кўйлак ёқмайди. Биринчи ва иккинчи харидор кўйлакни нархи унинг нафлилигига мос, деб билади, учинчи харидор кўйлакни унинг нархига қараганда нафлилиги паст, деб билади.

Демак, харидор кўйлакни унинг нархи билан таққослаб, унинг кадр-қийматига баҳо беради. Товарнинг нафлилиги ҳам ўзгарувчан бўлади.

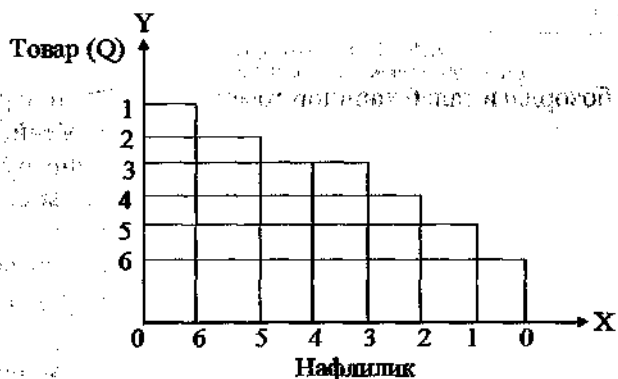
Аввал харидор бир товарнинг нафлилигини юқори баҳолаб унга талаб билдирса, вақт ўтиши билан талаб қондирилади ва

талабнинг нафлилиги пасайиб кетади. Унинг ўрнига бошқа янги товар пайдо бўлиб, талаб шу товарга кўчади. Нафлиликнинг қандай ўзгаришини маржинал (чекланган) нафлилик қонуни ифода этади.

Маржинал (чекланган) нафлилик қонунига кўра талаб қондирилган сари қўшимча харид этиладиган сўнгги товарларнинг нафлилиги пасайишга мойил бўлади.

Талаб мутлақо қондирилмаган чоғда дастлабки товарларнинг нафлилиги юқори бўлса, талаб қондирила бошлагач сўнгги товарларнинг нафлилиги пасая боради.

Харидор талаби қондирилгач у нафлиликни қабул қилмайди, ҳатто нархлар арзонлашса ҳам қўшимча товарни харид этмайди. Натижада харидор учун товарнинг қадр-қиймати нолга тенг бўлиб қолади. Нафлиликка хос бўлган ҳаракатни чизма ҳолида ифодаласак, у қуйидаги шаклда бўлади (6.6-расм).

6.6-расм. Нафлиликнинг пасайиб бориши

Чизмадан кўринадики, биринчи товарнинг нафлилиги энг юқори (6) бўлган, сўнгга товарлар нафлилиги пасайиб борган (5, 3, 2 ва 1 бўлган). Охир-оқибатда нафлилик йўқолган. Товарлар миқдори ортган сари нафлилик пасайган, у 6 дан бирга тушган, сўнгга нолга тенглашган.

Жами товарлар нафлилиги 17 бирликка ($6+5+3+2+1=17$) тенг, аммо олтинчи товар нафлилиги йўқ бўлган, чунки харидор тўйингани учун унга ҳеч қандай талаб бўлмаган. Бу тушунарли, чунки товар кўпайган сари унинг нафлилиги пасайиб боради. Буни англаш учун деҳқон бозорини кўз олдимишга келтирамиз. Бу

ерда эрга кундан бошлаб нарх юқори бўлади, сўнгра у пасая боради ва кечки бозор нархи ғоят паст бўлади.

Бунга сабаб товарлар кўпайган сари улар нафлилизининг пасайишидир. Кечки бозор пайтида айрим товарлар ўтмай қолиб, уларни ташлаб кетишлар ҳам бўлади, чунки бу товарлар нафлилизиги нолга тенг бўлганидан уларни ҳеч ким олмайди.

Маржинал нафлилик конуни шуни билдирадики, кўшимча товарлар нафлилизиги пасая бориб, пировард натижада у нолга тенг бўлгани учун бозорга **нафлилизиги юқори** товарларни таклиф этиш зарур бўлади. Демак, бу қонун товарларнинг янгиланиб туришини, яъни мутлақо янги, нафлилизиги юқори товарларни яратиш, мавжуд товарлар нафлилизини бозор талабига биноан ошириб бориш учун уларни модернизациялаш (уларга янгилик киритиш) зарурлигини талаб қилади. Мазкур қонун талаб қонунидан фарқлироқ талабнинг нархга эмас, балки товарнинг нафлилизигига боғлиқ бўлишини англатади.

6.6. Таклиф қонуни

Агар бозордаги талаб харидор томонида бўлса, товар таклифи сотувчи томонида бўлади. Сотувчи ишлаб чиқарувчининг ўзи ёки савдо фирмаси бўлади. Таклиф талабни қондиришни мўлжаллайди. Таклиф бозорга нимани ва қанча чиқарилиши ва сотувга қўйилишини билдиради. Бу **биринчидан**, ишлаб чиқариш ҳажмига; **иккинчидан**, маҳсулотнинг қандай қисми товар сифатида бозорга чиқишига; **учинчидан**, ҳар бир товарнинг нархига боғлиқ бўлади.

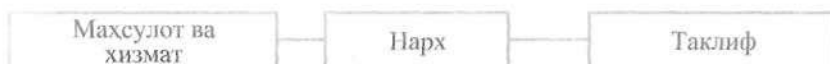
Агар ишлаб чиқариш кўп бўлса, табиий равишда таклиф ҳам кўпаяди, аммо маҳсулотнинг бир қисми ишлаб чиқаришда қолиб шу ерда истеъмол қилинса, бу таклифни ҳосил қилмайди, аксинча ундан чегирма ҳосил қилади. Бинобарин ишлаб чиқаришда қолган маҳсулот шу ернинг ўзида ишлатилади, яъни бировларга сотилмайди, лекин унинг ҳажми бозор нархларида ҳисобланади. Таклифни аниқлаш учун мана шу қисмни яратилган маҳсулотдан чегириб ташлаш керак. Масалан, электростанция йилига 200 млн квт соат электроэнергия ишлаб чиқаради, шундан 0,5 млн квт станциянинг ўзида турли ускуналар ва асбобларни ишлатиш, хоналарни ёритиш учун сарфланади. Демак, ишлаб чиқариш 200 млн бўлгани ҳолда таклиф 199,5 млн ($200 - 0,5 = 199,5$)ни ташкил этади. Агар бошқаларга сотиладиган электроэнергия миқдорини унинг нархига кўпайтирсак таклиф миқдори ҳосил бўлади. Бизнинг мисолда бошқаларга бери-

микдори 7980 млн сўм бўлади ($199,5 \times 40 = 7980$ млн). Таклиф микдори пул-қиймат шаклида ўлчанади, чунки товарлар тури ҳар хил ва сифати фарқланганидан уларнинг бир хил моддий ўлчами бўлмайди. Таклифни моддий жиҳатдан фақат бир хил товарларга татбиқан аниқлаш мумкин. Масалан, типи бир хил пахтанинг таклифини ёки сифати бир хил буғдой таклифини тонна билан ўлчаш мумкин.

Таклиф мавҳум бўлмайди, у аниқ бир вақт ва бозорга татбиқан юзага келади.

Таклиф – бу аниқ бир товар ёки товарларнинг муайян вақтда ва муайян нарх билан сотиш учун бозорга чиқарилишидир.

Ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулот ёки хизмат муайян нарх билан бозорга чиқарилгач, у таклифни ҳосил қилади (6.7-расм).

6.7-расм. Таклифнинг юзага келиши

Таклиф талабдан фарқлироқ харид қобилиятини эмас, балки ишлаб чиқариш кўламининг қандайлигини билдиради. Бироқ таклифнинг микдори муайян вақтда ишлаб чиқариш ҳажмидан катта бўлиши мумкин, чунки бунга чиқарилиши мумкин бўлган, яъни захирадаги товарлар микдори ҳам таъсир этади. Индивидуал ва бозор таклифи фарқланади. **Индивидуал** таклиф бу айрим ишлаб чиқарувчининг, масалан, фирма ёки фермер хўжалигининг муайян товарни бозорга таклиф этишидир. Айрим фирма 50 та костюм таклиф қилса, айрим фермер хўжалиги 100 тонна буғдойни бозорга кўяди. Мана шу индивидуал таклифдир. Бозорда товарни таклиф этувчилар ҳолат кўп, уларнинг биргаликдаги таклифи бозор таклифини юзага келтиради. Муайян пайтда барча ишлаб чиқарувчилар таклиф этган жами товарлар **бозор таклифи** бўлади. Буни жадвалдан кўрсак бўлади (6.2-жадвал).

Жадвалдан костюмнинг ва буғдойнинг индивидуал таклифи ҳар хил бўлгани ҳолда уларнинг йиғиндиси бозор таклифини ҳосил қилишини кўраемиз. Таклиф микдорига кўпгина омилар таъсир этади, лекин дастлаб таклифнинг нархга боғлиқлигини қараб чиқамиз. Бунда бошқа омилар ўзгармас, деб уларнинг таклифга таъсирини инобатга олмаймиз.

Бозор таклифи

Костюм таклифи		Бугдой таклифи	
Фирмалар	Бозорга чиккан костюм миқдори, дона	Фермерлар	Бозорга чиккан бугдой миқдори, тонна
«А» фирма	50	«А» фермер	24
«В» фирма	32	«В» фермер	80
«О» фирма	75	«С» фермер	48
«С» фирма	28	«Б» фермер	22
Жами фирмалар	185	Жами фермерлар	174

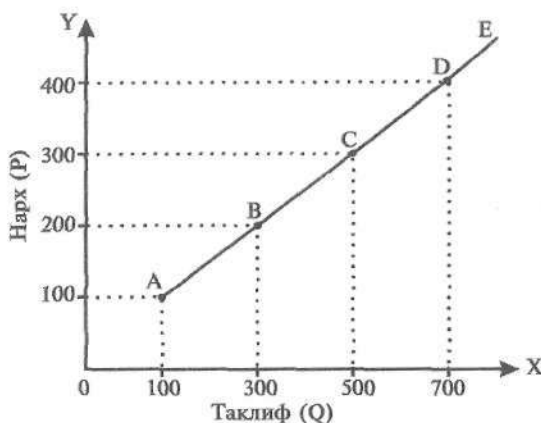
Дастлаб, таклиф этиладиган товар нархи ўзгарганда айрим сотувчи қандай иш тутишини кўриб чиқамиз. Бунинг учун жадвалга назар ташлаймиз (6.3-жадвал).

6.3-жадвал

Якка таклифнинг нархга боғлиқлиги

Бир дона супер қўл телефон аппарати нархи, доллар	Таклиф этилаётган супер қўл телефон аппарати сони, дона
100	100
200	300
300	500
400	700
500	1000

Жадвалдан кўринадики, нарх ортишига қараб телефон аппаратининг таклифи кўлайган. Жадвалдаги рақамларни чизмага кўчирсак, у қуйидаги шаклда бўлади (6.8-расм).

6.8-расм. Таклиф эгри чизиги

Чизмага биноан, АЕ эгри чизиги таклиф чизиги бўлиб, у А, В, С, D, E нукталаридан ўтиб, анча тик ҳолатда бўлган, чунки таклиф нархга қараб ошган, лекин у анча тез ўзгарган.

Бу ўзгаришларни бозор таклифига татбикан кўриб чиққанимизда таклифни ҳам нархга мувофиқ ўзгаришининг гувоҳи бўламиз. Таклиф чизигининг нархга боғлиқ ўзгариши ҳамма бозорларга хос бўлади ва таклиф қонунини ифода этади.

Таклиф қонуни шундай қонундирки, унга биноан товарлар таклифи уларнинг нархига нисбатан тўғри мутаносибликда бўлади.

Бу қонунга кўра нарх ошса товарлар кўплаб таклиф этилади, нарх пасайса, таклиф ҳам камаяди. Шундай ҳодиса товарнинг ишлаб чиқариш харажатлари ўзгармаган ҳолда юз беради, чунки нарх ошган ҳолатда товарлар кўп сотилиб, ишлаб чиқарувчи оладиган фойда кўпаяди, демак у таклифни оширишдан манфаатдор бўлади. Айтайлик «А» товарнинг харажати 5000 сўм, сотилиш нархи 6000 сўм, демак олинган фойда 1000 сўм. Борди-ю харажат 5000 сўмликча қолиб, нарх 6500 сўмга чиқса, бир товар сотишдан келган фойда 1500 бўлади. Агар олдин 100 та товар таклиф этилса, сўнгра 120 та товар таклиф этилади, чунки биринчи ҳолда ишлаб чиқарувчи 100 минг (100x1000) фойда кўради, иккинчи ҳолда эса 180 минг сўм (120x1500) фойда олади. Фойдани кўп олиш таклифни рағбатлантиради. Агар кўшимча товарларни сотишдан тушган тушум уларни ишлаб чиқариш ва бозорга келтириш харажатларини қопламайдиган бўлса, нарх ошишига қарамай, таклиф кўпаймайди.

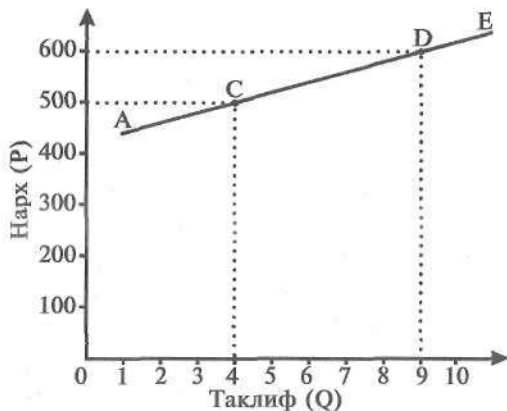
Борди-ю нарх пасайган ҳолда ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари янада кўпроқ камайса, унда товарни таклиф қилиш кўпайиши мумкин. Айрим тадбиркор фаолиятига тўғри келадиган бу қоида жами бизнесменлар фаолиятига нисбатан ҳам ўз кучини сақлаб қолади. Шу сабабли таклиф қонуни бозор таклифига ҳам хос бўлади. Таклиф қонуни таклифнинг эластиклигида миқдорий ифодасини топади.

Таклифнинг нархга боғлиқ эластиклиги таклифнинг нархга нисбатан нақадар ўзгаришини билдиради.

Эластиклик нархнинг ўзгаришига жавобан таклиф қандай ўзгарганлигини билдиради. Эластикликни (E_k) аниқлаш учун таклифнинг фоиз ҳисобида ўзгаришини (T_ϕ %) нархнинг фоиз ҳисобидаги ўзгаришига (P %) нисбатланади. Бунда $E_k = \frac{\Delta T_\phi \%}{\Delta P \%}$ ҳосил бўлади. Мисол келтирамиз. Айтайлик, 100 граммли бир пачка чой

пачка чой 5000 сўм туради. Чойнинг нархи 6000 сўмга чикди, яъни 20 % га ошди. Бунда 10000 пачка ўрнига 12500 пачка чойни таклиф этишади, яъни таклифни 25 % оширадилар. Бунда $\mathcal{E}_k=25/20=1,25$. Демак, $\mathcal{E}_k>1,0$. Бу таклиф нархига нисбатан кўпроқ оргганини билдиради. Таклиф эластиклиги ҳар хил ҳолатда бўлади:

1. Таклиф эластик бўлганда коэффициент 1 дан катта бўлади, яъни $\mathcal{E}_k>1,0$. Буни юқоридаги мисол тасдиқлайди. Таклиф эластик бўлганда унинг эгри чизиғи қуйидагича бўлади (6.9-расм).

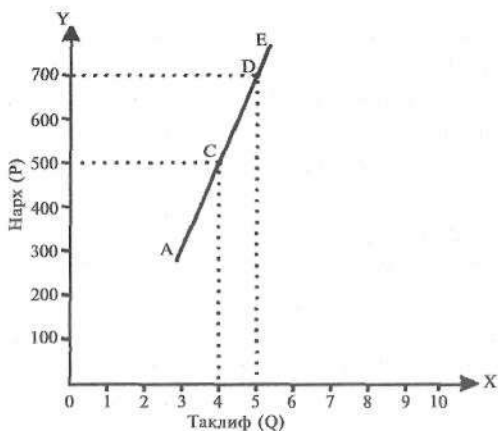
6.9-расм. Эластик таклифнинг эгри чизиғи

Чизмага кўра, нарх (P) 500 дан 600 га етганда, яъни 120 % бўлганда таклиф 4 дан 9 га чикқан, яъни 225 %га етган. Таклиф нархга нисбатан жадал ўсганидан CD оралиғи катта бўлган, таклиф эгри чизиғи АВ эса анча ётиқ шаклга эга.

2. Таклиф ноэластик бўлганда таклиф нархга нисбатан секинроқ ўзгаради. Масалан, нарх 40 % ошса, таклиф фақат 25 % кўпаяди. Бунда $\mathcal{E}_k=25/40=0,62$, яъни $\mathcal{E}_k<1,0$. Шундай бўлганда таклиф эгри чизиғи қуйидаги кўринишда бўлади (6.10-расм).

6.10-расмга кўра нарх 500 дан 700 га чикқанда, яъни 40 %га ошганда, таклиф 4 дан бешга ошган, яъни атиги 25 %га кўпайган. Шу сабабли CD оралиғи кичик ва эгри чизик АВ эса анча тик бўлган.

3. Таклиф ва нарх бир хил даражада ўзгарганда бир дафъали эластиклик пайдо бўлади. Масалан, нарх 25 % ўзгаришига жавобан таклиф ҳам 25 % ўзгаради.

6.10-расм. Ноэластик таклифнинг эгри чизиги

Нархнинг ўзгаришига жавобан таклифда ҳеч қандай силжиш бўлмаганда мутлақ ноэластик таклиф мавжуд бўлади. Масалан, нарх 500 бўлганда 10000 ли товар таклиф этилса, у 600 га етганда ҳам товар таклифи 10000 лигича қолаверади.

Таклиф эластиклигини нархдан бошқа омиллар ҳам юзага келтиради, бироқ буларни таклиф қонуни изохламайди. Нархдан бошқа омилларга қуйидагилар киради:

1. Ресурслар нархи. Бу нарх ошса, харажат ортади, агар у камайса харажат пасаяди. Шунга кўра ишлаб чиқарувчининг оладиган фойдаси камаяди ёки кўпаяди. Фойда камайганда таклиф қисқаради, у кўпайганда эса таклиф ортади. Масалан, металл нархининг ортиши ундан тайёрланадиган станоклар харажати ошириб, уларни камроқ таклиф этилишига олиб келади, чунки бундан фойда кам олинади. Агар металл нархи пасайса станоклар таклифи ортади, чунки харажат қисқариб, бундан кўп фойда кўрилади.

2. Ишлаб чиқариш технологияси. Технология қанча юқори бўлса, шунчалик харажатлар кам бўлади, чунки улар тежаллади. Фойда олишга интилиш ишлаб чиқарувчиларни таклифни кўпайтиришга ундайди. Металлни қайта ишлашни олсак унинг нархи ошганда ҳам станок таклифи кўпайиши мумкин, чунки юксак технология киритилганда, металл тежалиб харажатлар қисқаради. Масалан, битта станок яратиш учун 0,5 тонна металл керак. 1 тонна металл 800 доллар туради, демак битта станокнинг металл сарфи 400 доллар ($800:2=400$). Нарх 10% ошганда металл сарфи 440 доллар

бўлади, лекин янги технология киритилиши туфайли металл сарфи 20 % қисқаради, натижада 88 долл тежалади. Металл нархи ортишига қарамай ишлаб чиқаришнинг металл сифими қисқаради. Илгари металл сарфи 400 доллар бўлса, энди унинг сарфи 352 ($440-88=352$) доллар. Бу эса фойдани ошириб, таклифни кўпайтиради.

3. Молия воситалари. Булар жумласига солиқлар ва субсидиялар (молиявий ёрдам) қиради. Солиқларнинг ортиши харажатларни ошириб, фойдани қисқартиради, демак таклифни ҳам қисқартиради. Айтилик солиқлар ишлаб чиқарувчилар тушумининг (товар сотишдан келган пул) 28 % га тенг. Солиқ ошиб, у 40 %га етса, ўз-ўзидан маълумки, бу нарх ўзгармаган шароитда фойдани 12 % ($40-28=12$), қисқартиради. Шунга жавобан ишлаб чиқарувчи таклифни қисқартириб, бошқа фойдаси кўпроқ товарни ишлаб чиқаришга ўтади. Борди-ю давлат янги товарни ишлаб чиқаришга субсидия берса, унинг ҳисобидан харажатларнинг бир қисми копланиб, корхонанинг ўз сарфи қисқаради ва шу субсидия суммасига тенг кўшимча фойда кўрилади. Бу эса товар таклифини ортишига олиб келади. Масалан, битта гелеоиситгич (куёш иситгичи) 5 млн сўмга сотилади. Бундан 50 минг сўм фойда кўрилади. Агар давлат фирмани рағбатлантириш мақсадида битта иситгич учун 50 минг сўм субсидия берса, фойда шунчага кўпаяди ва 100 минг ($50+50=100$) сўмни ташкил этади. Шунга биноан субсидия иситгич ишлаб чиқаришни кўпайтириб, унинг бозорга таклиф қилинишини оширади.

4. Бозорга таклиф этиладиган бошқа товарлар нархи. Бозорга турдош, ўринбосар ёки бир-бирини тўлдирувчи товарлар чиқарилади. Улардан бирининг нархини ўзгариши бошқасининг таклифини ўзгартириб юборади, чунки бу талабга таъсир этади. Масалан, маршрутли такси нархи ошса унга талаб қисқаради, бу автобус хизматларига талабни ошириб, улар таклифини кўпайтиради.

5. Бозор нархларининг ўзгариш эҳтимоли. Товар таклифини ишлаб чиқарувчилар бозор нархини мўлжалга олиб шакллантирадилар. Фойда ҳам, зарар ҳам нархга боғлиқ бўлганидан ишлаб чиқарувчилар товарни, бозорга бирдан чиқариши ёки қулай пайт пойлаб чиқармай туриши мумкин. Агар нархнинг ортиши кутилса товар таклиф этилмай турилади. Борди-ю нархнинг пасайиши кутилса товарлар тўхтатилмасдан бозорга ташланади. Маълумки, деҳқонлар сабзи, пиёз, картошка каби маҳсулотларни кузда сотмай, қишда ва эрта баҳорда нарх ортишини пойлаб турадилар ва уларни кечиктириб таклиф этадилар. Агар нефть нархининг ортиши ку-

тилса, унинг захираси кўпайтирилади, борди-ю нархнинг пасайиш эҳтимоли бўлса, нефтни захирага ўтказмай уни дархол бозорга ташлайдилар.

6. Ресурслар ва ишлаб чиқариш қувватларининг етарли бўлиши ёки бўлмаслиги. Таклиф ортиши учун кўшимча ишлаб чиқариш имкониятлари бўлиши зарур. Агар булар бўлмаса, нарх ошган тақдирда ҳам таклиф кўпаймайди. Ресурслар чекланганлигидан уларни кўпайтириш вақт талаб қилади. Улардан айримларини умуман кўпайтириб бўлмайди, масалан, ерости бойликларини. Тикланадиган ресурслар эса вақт талаб қилганидан таклифни дархол оширмайдилар. Масалан, ўрмондаги дарахт 30 йилда пишиб етилади, ёғоч нархи қанчалик ошмасин, агар дарахти мўл ўрмон бўлмаса, таклифни кўпайтириш мушкул иш. Ресурслар етарли бўлганда ҳам бўш турган ишлаб чиқариш қувватлари бўлмаса таклифни ошириб бўлмайди. Масалан, нефть нархи ошди, ер қаърида нефть ҳам бор, бироқ ишламай турган нефть қудуқлари йўқ. Демак, нефтни кўшимча чиқариб бўлмаганидан, унинг таклифи ортмайди. Таклифга таъсир этувчи омиллар турлича ва ҳатто карама-қарши йўналишда боради ва бу унинг нотекис ўзгаришига олиб келади.

Хулосалар

1. Талаб – бу харидорларнинг бозордаги товарларни муайян нархда харид этишга шай бўлишларидир. Талаб асосида эҳтиёж ётади, лекин буни бозорда талабга айланиши учун харидорнинг товарларни сотиб олишга пули етарли бўлиши керак. Акс ҳолда эҳтиёж талаб ҳосил қилмайди. Айрим харидорнинг талаби индивидуал талаб бўлса, жами харидорларнинг талаби бозор талаби бўлади.

2. Талабга таъсир этувчи омиллар 3 гуруҳга ажратилади:

а) нархлар. Бу муайян пайтдаги аниқ бир товар нархи, ўринбосар товарлар нархи ва ўзгариши кутиладиган нархлар. Булар талабни ошириши ёки қисқартириши мумкин;

б) харидорнинг пул даромади ёки харид қурби. Нарх ўзгармаган ҳолда даромад ошса, талаб кўпаяди, акси бўлса талаб камаяди;

в) харидорнинг қайси товарни афзал кўриши, бу унинг дидига ва хохишига боғлиқ. Нарх ва даромадни харидор ўз билганича ўзгартира олмайди, лекин уларни назарда тутган ҳолда харидор ўзи афзал кўрган товарга талаб билдиради.

3. Талаб қонуни – бозор қонуни. Унга биноан товарларга талаб уларнинг нархига нисбатан тесқари мутаносибликда

бўлади. Бу қонуннинг нақадар амал қилишини талабнинг нархга боғлиқ эластиклиги, яъни нарх ўзгаришига жавобан талабнинг қандай даражада ўзгариши ифода этади. Бозорга эластик талаб хос бўладики, бунда нарх ўзгаришига нисбатан талаб кўпроқ ўзгаради.

4. Нархдан ташқари талабга харидор даромадлари ҳам таъсир этади, бироқ буни талаб қонуни ифода этмайди. Даромаднинг талабга таъсири унинг самараси бўлади. Нарх ўзгармаган шароитда талаб даромадга нисбатан тўғри мутаносибликда бўлади. Талабнинг даромадга боғлиқ эластиклиги ҳам борки, бунда талаб даромаддан жадалроқ ўзгаради.

5. Талабни товарнинг қадр-қиймати ҳам белгилайди, бу эса товар нафлилизининг унинг нархига нисбатан киёсланишидир. Нафлилик товарнинг эҳтиёжни қондира олиш хусусияти бўлиб, буни харидорлар субъектив баҳолайдилар. Шунга кўра товарни афзал кўриш пайдо бўладики, бу ҳам талабни юзага чиқаради. Иқтисодиётда маржинал (чекланган) нафлилик қонуни амал қилади, унга биноан бозордаги талаб қондирилган сари сўнги кўшимча товарлар нафлилиги пасайиб боради. Нафлиликнинг пасайиши талабни қисқартиради, бозор талабига жавоб бериш учун нафлилиги юқори товарларни ишлаб чиқаришга ўтиш зарур бўлади.

6. Талабга таклиф пешвоз чиқади. Товарлар таклифи – бу муайян нарх амал қилганда товарни сотиш учун бозорга кўйилишидир. Муайян товарни айрим ишлаб чиқарувчи таклиф этиши бу индивидуал таклифдир. Ана шундай товарни барча ишлаб чиқарувчилар таклиф этиши бозор таклифи ҳисобланади.

7. Бозорда таклиф қонуни ҳам амал қилади, унга биноан таклиф нархга нисбатан тўғри мутаносибликда бўлади.

Мазкур қонуннинг амал қилишини таклиф эластиклиги, яъни таклифнинг нархга жавобан нақадар ўзгариши билдиради. Бозорга эластик таклиф хос бўлади, бу таклифнинг нархга нисбатан тезроқ ўзгаришини билдиради.

Таянч тушунчалар

Талаб; индивидуал ва бозор талаби; талабга таъсир этувчи омиллар; талаб қонуни; талабнинг эластиклиги; товарнинг қадр-қиймати; маржинал нафлилик қонуни; таклиф; индивидуал ва бозор таклифи; таклиф қонуни; таклифнинг эластиклиги; таклифга таъсир этувчи омиллар.

VII боб. БОЗОР ТИЗИМИДА ТАДБИРКОРЛИК

7.1. Тадбиркорликнинг моҳияти

Бозор иқтисодиётининг бош бўғици товар ишлаб чиқариш ва унга асосланган товар айирбошлашдир. Товар ишлаб чиқариш фақат бозор учун мўлжалланган моддий маҳсулотларни яратиш билан чекланмай, турли номоддий шаклга эга бўлган хизматларни кўрсатишни ҳам ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш эса тадбиркорлик фаолияти орқали юз беради.

Тадбиркорлик бозор иқтисодиётига хос бўлган махсус иқтисодий фаолият бўлиб, бу ишлаб чиқаришни ресурслар билан таъминлаш, уларнинг самарали ишлатилишини ташкил этиш йўли билан товар ва хизматларни яратиш, уларни бозорга етказиб бериш ва фойда олишга қаратилади.

Тадбиркорлик меҳнат фаолиятининг бир тури, лекин ўта мураккаб, хатарли ва ғоят масъулиятли меҳнат туридир. Шу сабабли тадбиркорлик қобилияти ишлаб чиқаришнинг омилларидан бири ҳисобланади. Тадбиркорлик ёлланма меҳнатдан фарқлироқ товар ва хизматларни яратиш билан бевосита шуғулланмайди, балки ишлаб чиқаришнинг моддий ва инсоний омилларини бирикишини ташкил этиш, унинг яхши натижа беришини таъминлайди.

Тадбиркорлик бозор иқтисодиётининг категориясидир, чунки бу бозор қонун-қоидаларига асосланган фаолият ҳисобланади. Буни умумиқтисодий категория бўлган тежамкорлик ва ишбилармонликдан фарқлантириш керак. Булар азалдан бўлган, улар чекланган ресурслардан яхши фойдаланиб чексиз эҳтиёжларни қондириш учун хизмат килади. Бироқ бунга ҳар хил воситалар билан эришилади. Тадбиркорлик бозор иқтисодиётига хос бўлган усулдир, чунки бу бозор қонун-қоидаларига асосланади, у яратган иқтисодий воситалар ёрдамида амалга ошади. Тадбиркорлик махсус гуруҳга мансуб кишиларнинг фойда топиш борасидаги иқтисодий хатти-ҳаракатларини англатади.

Тадбиркорлик моҳиятан **бизнеснинг** асосий тури. Аммо ҳар қандай бизнесни тадбиркорлик, деб бўлмайди. Бунинг учун бизнес яратувчилик белгиларига эга бўлиши лозим. **Бизнес кенг маънода пулдан пул чиқаришга қаратилган фаолият**. Аммо бундай фаолиятда яратувчилик бўлганда тадбиркорлик юзага

келади, яъни биронта ишга капитал қўйиб, ресурсларни самарали ишлатиб товар ва хизматларни яратиш ташкил этилганда буни тадбиркорлик, деб айтиш мумкин. Агар капиталнинг ёки бошқа бир ресурснинг эгаси уни ижарага бериб пул топса-ю, ўзи ҳеч нарса қилмасдан фақат рискка бориш билан чекланса, гарчи бизнес бўлсада, бу ерда тадбиркорлик юз бермайди. Кимки моддий ва пул ресурсларини товар ва хизматлар яратиш йўлида ишлатиб бундан наф топса, бу тадбиркорлик қилгани бўлади. Масалан, катта пулдорлар борки, булар **рантье**, деб юритилади. Улар ўз пулини банкка қўйиб фоиз ҳисобидан мўмай даромад олиб бой-бадавлат яшайдилар. Улар пул бизнесини амалга оширадилар, лекин тадбиркор бўлмайдилар. Бу ерда пулни амалда капитал сифатида айлангириб бундан фойда олган банк тадбиркорлик қилган бўлади.

Тадбиркорлик бошқа фаолият турларидан ўзининг бир қатор белгилари билан ажралиб туради:

1. Тадбиркорлик муайян мулкчиликка таянади. У билан шуғулланувчилар аксарият ҳолларда хусусий мулк соҳиби бўладилар. Ресурслар ва яратилган маҳсулотлар шу мулкка тааллуқли бўлади. Бироқ тадбиркорлик чекланган тарзда бўлсада, жамoa-гуруҳ ва давлат мулкига ҳам таянади.

2. Тадбиркорлик пул топишни, яъни фойда олиб бой бўлишни кўзлайди, аммо бунинг учун кишиларга керакли товар ва хизматларни яратиб, уларни бозорга етказиб бериш талаб қилинади.

3. Тадбиркорлик рискли, яъни хавф-хатарли иш бўлади, бунда ютиш ва ютқизиш, бой бўлиб кетиш ёки синиб банкрот бўлиш эҳтимоли ёнма-ён туради.

4. Тадбиркорлик ноёб қобилият талаб қилувчи фаолият, у билан ҳамма эмас, балки сараланган кишилар шуғулланади. У махсус истеъдод ва тайёргарликни талаб қилганидан бу иш билан фақат қўлидан келганлар шуғулланади. Одатда тадбиркорлик билан меҳнат ёшидаги аҳолининг 8–10 %и шуғулланади, қолганлар ёлланиб ишлайди.

5. Тадбиркорлик рақобатбардошликни талаб қилувчи фаолият, у билан шуғулланганлар рақобат муҳитида ишлайдилар, муқаррар равишда ўз рақиблари билан курашда бўладилар.

6. Тадбиркорликка яратувчилик доимо изланишда бўлиш, новацияга (янгиликка) мойиллик хос бўлади, чунки буларсиз

ракобатда ғалиб чикиб бўлмайди, янги товар ва хизматларни яратибгина бойиш мумкин.

7. Тадбиркорлик сабр-тоқат талаб қилувчи фаолият бўлиб, кўйилган мақсад сари изчиллик билан боришни, шошма-шошарликка йўл кўйилмасликни талаб қилади.

8. Тадбиркорлик бебошлик қилиб эмас, балки жамиятдаги тартиб-қоидаларга амал қилган ҳолда, қонунлар белгиллаган тартибда ва рухсат этилган ишлар билан шуғулланиб пул топишни билдиради.

9. Тадбиркорлик маълум ахлоқий қоидаларга эга бўлиб, булар ёзилган ва ёзилмаган ахлоқий меъёрлардир. Улардан бири қонунларда кўрсатилган бўлса, бошқаси ахлоқ-одоб удумлари шаклида бўлади. Тадбиркорлик тўғрисидаги қонунларга кўра рухсат этилган, яъни ман этилмаган иш билан давлат идоралари рўйхатидан ўтгандан сўнг ва белгиланган тартибга риоя этган ҳолда шуғулланиш мумкин. Бозорнинг ёзилмаган қоидаларига кўра тадбиркор ҳалол бўлиши ва лафзида туриши керак, буни ислом дини ҳам эътироф этади.

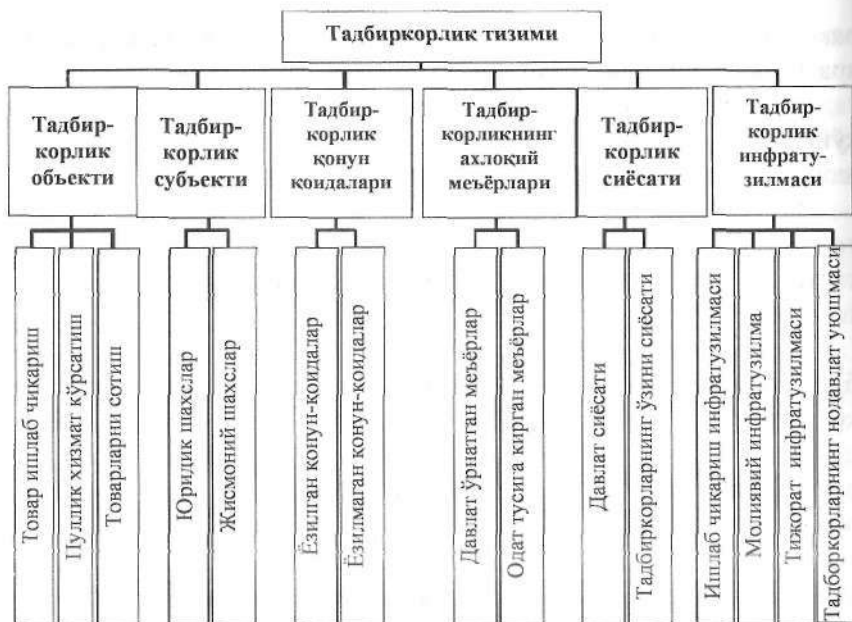
10. Тадбиркорлик доимо ривожланиб, янгиланиб боровчи фаолият. Тадбиркорликка кириб келиш ва уни тарқ этиш биргаликда боради, тадбиркорликнинг янги ва янги турлари пайдо бўлиб туради. Масалан, унинг энг сўнгги тури ахборот бозоридаги тадбиркорлик ҳисобланади.

Айтилган белгилар мужассам этилганда тадбиркорлик тизими ҳосил бўлади.

Тадбиркорлик тизими – бу тадбиркорликка ҳос бўлган иқтисодий муносабатлар ва тадбиркорликнинг ҳуқуқий-ташқиллий жиҳатлари ва унга оид сиёсатнинг яхлитлиги, яъни мажмуасидир.

Бу тизимнинг нималардан иборат бўлишини 7.1-расмдан кўриш мумкин.

Тадбиркорлик ривожланиб жамиятда мустақкам ўрин эгаллаши учун айтилган тизимнинг барча бўғинлари ҳамоҳанг ишлаши керак бўлади. Булар орасида тадбиркорликка оид қонун - қоидаларга риоя этиш алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбекистонда ҳам тадбиркорликка оид қонунлар мажмуаси бўлиб, булар тадбиркорлик қилиш тартибини белгилаб беради.

7.1-расм. Тадбиркорлик тизими

7.2. Тадбиркорлик турлари

Тадбиркорлик ғоят мураккаб фаолият бўлиб, унинг ҳар хил турлари мавжуд. У классификацияланганда мулккий мақом, қонунийлик, фаолият тури каби мезонлар асос қилиб олинади.

Мулккий жиҳатдан хусусий, жамоавий-гуруҳий ва давлат тадбиркорлиги ажратилади:

Хусусий тадбиркорлик – бу хусусий мулкчиликка асосланган тадбиркорлик. Бу ерда тадбиркорликка жалб этилган моддий, молиявий ресурслар, яратилган товар ва хизматлар, уларни сотишдан келган даромад, биринчидан, индивидуал (якка тарздаги), иккинчидан, корпоратив (гуруҳ таркибидаги) хусусий мулк ҳисобланади. Бозор иктисодининг етакчиси хусусий тадбиркорлик ҳисобланади. Шу сабабли Ўзбекистонда хусусий мулкнинг устуворлигини таъминлаш стратегик вазифа ҳисобланади. Ўзбекистондаги хусусий тадбиркорлик жами товар ва хизматларнинг энг кўп қисмини яратади. Ўзбекистондаги хусусий тадбиркорлик, хусусий корхоналар (фирмалар), фермер ва деҳқон хўжаликлари, якка тартибда бизнес қилиш доирасида кечади.

Жамоавий-гурӯҳий тадбиркорлик хусусий мулк соҳиблари ўз мулкини кўнгилли равишда бирлаштирганда пайдо бўлади. Бу турли **кооперативлар, уюшмалар ва ширкатлардан** иборат. Бу ерда мулк икки қисмга ажратилади, биринчиси жамоага бирикканларнинг умумий мулки, иккинчиси уларнинг индивидуал (пай) мулки.

Давлат тадбиркорлиги – бу давлатга қарашли корхоналар фаолияти бўлиб, иқтисодиётнинг давлат секторини ташкил этади. Улар давлат мулки ҳисобланади, лекин бозор қоидаларига амал қилган ҳолда мустақил иш юритадилар. Давлат секторининг иқтисодиётдаги ўрни ҳар хил бўлади, бироқ кўпчилик мамлакатларда унинг яратилган товар ва хизматлар миқдоридagi ҳиссаси 20 % атрофида бўлади.

Тадбиркорлик ўзининг **қонунийлиги жиҳатидан**, яъни қонунларга нақадар мос юритилиши жиҳатидан ошқора ва яширин тадбиркорликка ажратилади.

Ошқора тадбиркорлик – бу рухсат берилган ва давлат белгилаган қонун-қоидаларга биноан юритиладиган тадбиркорлик бўлиб, бу очиқ-ойдин амал қилади. Унинг қандай фаолият билан шуғулланишидан жамият аҳли хабардор бўлади. Бу иқтисодиётнинг расмий, яъни ошқора сектори ҳисобланади. Бу ерда товар ва хизматларнинг асосий қисми яратилади.

Яширин тадбиркорлик – бу расман рухсат этилмаган, лекин амалда хуфиёна тарзда ва сир сақланган ҳолда юритиладиган тадбиркорлик. Бу ҳамма ерда бор, лекин унинг миқёси ҳар хил. Унинг дунё иқтисодиётидаги ҳиссаси 20 %га тенг. Иқтисодиётга қанчалик кўп эркинлик берилган бўлса, яширин тадбиркорлик шунчалик кам бўлади. Борди-ю эркинлик чекланган бўлиб, солиқлар оғир бўлса, фаолият турларини ман этиш кўп бўлса, шунчалик яширин тадбиркорликка куч берилади.

Яширин тадбиркорлик ижтимоий фойдали бўлганда кишилар эҳтиёжини қондирадиган товарлар ва хизматлар яратилади, лекин бу рухсатсиз бўлади. Яширин тадбиркорликнинг энг хавфлиси бу криминал (жиноий) бизнесдир. Бу кишиларга фойда ўрнига зарар келтирадиган ишдир. Бунга наркобизнес, парнобизнес, кишиларни ўғирлаб қулликка сотиш, уларни гаровга олиб пул талаб қилиш, яширин равишда қурол-аслаҳа сотиш, ҳаром пулларни банк орқали ҳалоллаб олиш кабилар киради. Буларнинг орасида энг ривож топгани наркобизнес бўлиб, бу наркотик моддаларни ишлаб чиқариш ва сотишни билдиради. Ҳозир дунёдаги нарко-

тиklar олди-сотдисининг 50 %дан зиёд қисми Афғонистонга тўғри келади. Криминал бизнес ашаддий ва ғоят зарарли фаолият бўлганидан жамият унга қарши бор кучи билан курашади.

Тадбиркорлик ўзининг йўналиши, яъни қайси соҳада юз беришига қараб индустриал, аграр ва сервис бизнесларига ажратилади:

Индустриал бизнес – бу саноат, қурилиш, алоқа ва транспорт соҳасидаги тадбиркорлик унга динамизм, яъни шиддат билан янгилашиб бориш хос, лекин бу серхаражат ҳисобланади. Унинг асосини саноат фирмалари ташкил этади.

Агробизнес – бу қишлоқ хўжалигидаги тадбиркорлик бўлиб, унинг турлари ғоят чекланган. Унинг асосини фермер хўжалиги ташкил этади.

Сервис бизнеси – бу аҳолига хизмат кўрсатишга қаратилган бизнес. Бу ҳам тадбиркорлик ҳисобланади, лекин унинг турлари ғоят кўп, чунки динамизм ҳам унга хос. Бунга тиббиёт, таълим, шоу (томоша), спорт, туризм (сайёҳлик), қимор (казино, автомат ўйинлари), маданий ва маиший хизмат кўрсатишга оид бизнес турлари киради. Иқтисодиёт қанчалик юксак бўлса, шунчалик сервис бизнеси ривож топади.

Бизнес турларининг иқтисодиётдаги салмоғи ҳар хил бўлади.

Тадбиркорлик иш кўламига қараб фарқлантирилганда у 3 та гуруҳга ажратилади:

1. Кичик тадбиркорлик. Бунга кичик корхоналар, микрофирмалар, майда фермер ва дехқон хўжаликлари киради.

2. Ўрта тадбиркорлик. Бунга кичик ва йирик корхоналар оралигидаги, яъни фаолият миқёси ўртача корхоналар ва фермер хўжаликлари киради.

3. Йирик тадбиркорлик. Бунга йирик фирмалар, корпорациялар, катта фермер хўжаликлари ва зироатчилик плантациялари (ғоят йирик хўжалиқлар) киради.

Тадбиркорлик кўламини белгилаш меъёрлари бир хил эмас. Бир мамлакатдаги йирик корхона бошқа ерда ўртача ҳисобланса, яна бир ердаги кичик корхона бошқа ерда ўрта корхона сафига киритилади. Бундан қатъий назар ҳамма ерда тадбиркорлик кўламини белгилашда капитал миқдори, ишловчилар сони ва ниҳоят ишлаб чиқариш ҳажми назарда тутилади. Бироқ буларнинг ҳаммаси ёки айримлари қўлланилади. Ўзбекистонда кўлам жиҳатидан тафсилот учун ишловчилар сони асос қилиб олинган.

7.3. Тадбиркорлар тоифаси

Кимки тадбиркорлик иши билан шуғулланса, шу **тадбиркор** дейилади. Барча тадбиркорлик килувчилар биргаликда **тадбиркорлар тоифасини** ташкил этадики, бу маълум гуруҳ кишиларнинг ижтимоий-иқтисодий яхлитлигидир. Тадбиркорларнинг умумийлиги шундаки, уларнинг барчаси хусусий мулк соҳиби, улар фойда топишни кўзлайди, бой-бадавлат яшайди, иш берувчилар ҳисобланади, улар иқтисодий рискка бориб таваккалига ишлайди, ўзаро беллашади, иқтисодий фаол ҳисобланади. Мазкур умумийлик тадбиркорларни махсус тоифа ҳосил қилишига асос бўлади. Ўзбекистонда тадбиркорлар тоифасини шакллантириш ва мавқеини мустақамлаш йўли тугилади. Бу ерда ушбу тоифага хусусий корхона эгалари, кўшма корхоналардаги шериклар, фермерлар, деҳкон хўжалиги соҳиблари ва яқка тартибда бизнес билан шуғулланувчилар киради. Тадбиркорлар бой тоифа ҳисобланса-да, таркибан бир хил эмас. Катта корхона эгасини майда, ўзи ишлайдиган тижоратчилар билан тенглаштириб бўлмайди, албатта. Тадбиркорлар ўз **иерархияси**, яъни мартабасига қараб ўрин эгаллаши мумкин. Улар ҳам қуйи, ўртача, юқори ва олий табақаларга ажратилади. Тадбиркорлар тоифаси қуйидан юқорига қараб ҳар хил табақаларга ажратилади.

1. Фақат фойда олишни кўзлаб, унинг кетидан тинимсиз қувувчи тадбиркорлар. Булар бизнесга янгидан кириб келган бўлади, шу сабабли улар бойиб улгурмаган. Улар қуйи табақани ҳосил қиладилар.

2. Фойда кўриш билан биргаликда ўз ишидан қониқиш ҳосил қилувчи тадбиркорлар. Булар маълум даражада бойлик тўплаб улгурганидан бизнесда ўз ўрнини топишга интиладилар. Буларни тадбиркорларнинг ўрта тоифасига киритиш мумкин.

3. Фойда олиб ўз ишидан қониқиш ҳосил қилишдан ташқари бизнес оламида ўз ҳокимиятини ўрнатишга ва рақобатда доимо ғалабага интилувчи тадбиркорлар. Булар тадбиркорлик иерархиясидаги юқори қатламни ҳосил қилади, шу сабабли **бизнес элита**, деб юритилади.

4. Юқори фойдага эга бўлишдан ташқари бизнес оламида мутлақ ҳокимият ўрнатишга, ўз бизнес империясини ташкил этиб бизнес тарихида ўз номини қолдиришга интилувчилар. Булар бизнесдаги **супер элитани** ҳосил қиладилар. ХХI асрга келиб дунёнинг энг бой одами ва машҳур тадбирқори шаклландики, булар – олигархлар, деб юритилади.

«БИЗНЕСЧИЛАР УЙЛАРИ»

Иш бошловчи тадбиркор:

«Пулни қандай тоисам экан?»

Йирик тадбиркор:

«Бунча қўп пулни қаякка жойлаштираман экан?!»

Тадбиркорлик юзага келиши учун тадбиркорлик қобилиятининг мавжудлиги кифоя қилмайди. Бунинг учун етарли миқдорда капитал ҳам топилиши керак. Турли соҳалардаги бизнеснинг капитал сиғими, яъни уни бошлаш учун зарур бўлган капитал миқдори турлича бўлади. Бир ерда у катта бўлса, бошқа ерда кичик бўлади. Лекин бундан қатъий назар бизнес бошлаш учун минимал миқдорда капитал тўплаш зарур. Капитал жамғарилгач тадбиркорлик фаолияти бошланади.

Тадбиркорлар тоифаси икки йўл билан шаклланади:

1) тадбиркорлик авлоддан-авлодга ўтади, яъни бу тоифа ўзини-ўзи такроран яратади. Бунинг натижасида тадбиркорлар сулоласи пайдо бўлади. Масалан, АҚШда Фордлар, Меллонлар, Дюпонлар сулоласи, Францияда Ротшильдлар, Германияда Крупплар сулоласи юзага келиб, сўнгга тарқаб кетган;

2) илгари тадбиркорлик қилмаганлар тадбиркорликка қўл уради, натижада тадбиркорлар сафига кириб боради.

Тадбиркорлар авлоди янгидан шаклланган бўлса, уларнинг кейинги авлоди ўзини-ўзи қайтадан яратиш асосида юзага келади. Тадбиркорлар тоифасининг шаклланиб улгуриши ўтиш даврининг тугалланганлигини билдиради, чунки иктисодиёт бозор қоидаларига амал қилувчи фаол кишилар қўлига ўтади.

7.4. Тадбиркорликнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари

Тадабиркорликнинг амалий шакллари конун ҳужжатлари асосида белгиланади ва аниқ кўринишга эга бўлади. Тадабиркорлик фаолияти фирма (корхона) доирасида ва индивидуал яқка тарзда юритилади. Биринчи шаклда юридик шахслар, иккинчи шаклда жисмоний шахслар тадабиркорлиги юз беради. Тадабиркорлик асосан фирмаларда ва фермер хўжаликларида кечади (фирмага ўхшаган). Фирма айрим корхона ёки корхоналар бирлашмаси шаклига эга. Фирма нима?

Фирма – бу товар ишлаб чиқарувчи корхона ёки корхоналар бирлашмаси. У нафақат моддий товарларни, шунингдек, хизматларни ҳам яратади ва бозорга чиқаради.

Фирма иқтисодиётнинг бошланғич бўғини. Чунки шу ерда ишлаб чиқариш юз беради, яъни ишлаб чиқариш омиллари ҳаракатга келади, ҳам ашё, материалларга ишлов берилиб, бутловчи қисмлар йиғилиб истеъмолга тайёр товарлар яратилади, ҳар хил хизматлар кўрсатилади. Фирманинг 4 та асосий белгиси бор:

1. Фирма муайян мулк шаклига оид ва иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган корхона, яъни юридик шахс. У эркин фаолият юргизади, нимани қанча ишлаб чиқариш, товарни қанчадан сотиш, тушган даромадни қандай ишлатишини ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ҳал этади. У фақат бозор талабларига бўйсунди, маъмурий тазйиқлардан холи бўлиши керак.

2. Фирма ишлаб чиқарувчилар жамоаси бўлиб, бу ерда индивидуал манфаатлари мавжуд, лекин умумий манфаати бўлганидан ўзаро бирлашган кишилар меҳнат қиладилар. Фирма жамоасида унинг эгалари, бошқарувчилар (менежерлар) ва ёлланиб ишловчи ишчилар ва хизматчилар бирлашади.

3. Ҳар бир фирманинг корпоратив – гуруҳий манфаати бўлиб, бу унинг мақсадида ифода этиладики, бу фойда топиш, уни максимумлаштиришдан иборатдир.

4. Фирма ихтисослашган фаолият юргизади, у ҳамма ишни қилувчи универсал корхона эмас, балки маълум турдаги фаолият юритувчи ва хизмат кўрсатувчи жамоадир. Ихтисослашув бўлганидан фирма бозорнинг маълум сегментига (қисмига) ўз товарларини таклиф этади. Бу товарлар истеъмолга тайёр маҳсулот, ярим фабрика, бутловчи қисмлар ва турли хизматлардан иборат. Бутловчи қисмлар етказиб берувчи фирмалар ишлаб чиқаришни **локализациялашда** (маҳаллийлаштиришда) иштирок этувчилар ҳисобланади. Ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан фирмалар турлича номланади. Буни қуйидаги расмдан кўрсак бўлади (7.2-расм).

Энди фирма турларини алоҳида кўриб чиқамиз.

7.2-расм. Фирмаларнинг турланиши

Хусусий фирма – бу айрим шахслар ва оилаларга қарашли корхона бўлиб, хусусий мулкка қаради. Бунга мисол қилиб Ўзбекистондаги айрим кишилар номи билан аталган магазин, дўкон ва кичик корхоналарни кўрсатиш мумкин. Хусусий фирма эгаси айрим шахслар ҳисобланади. У яқка соҳибга тегишли бўлганидан, унинг ўзи томонидан бошқарилади. Фирманинг капитали хусусий бўлганидан унинг фойда-зарари ҳам эгасига тегишли бўлади. Корхона эгаси йўлиқадиган риск (хавф-хатар) ҳам унинг зиммасига тушади. Кичик хусусий фирмаларда оила аъзоларининг меҳнати билан ёлланган ишчилар меҳнати қўлланилади. Ўрта ва йирик корхоналарда унинг эгаси фақат ишни бошқариш билан шуғулланади, товар ва хизматларни эса ёлланган ишчилар меҳнати яратади.

Шерик, корпоратив корхоналар – бу бир неча соҳиблар мулкига ва олинган фойданинг улар томонидан баҳам кўрилишига асосланган фирмалардир. Ширкат фирмалар ўзининг учта белгиси билан ажралиб туради.

Биринчидан, улар кичик капиталларни бир ерга тўплаб катта капитал ҳосил қилади, капитал эгаларининг партнёрлигига (шерикчилигига) асосланади.

Иккинчидан, тадбиркорлик rischi таксимланиб, капитал қўйган соҳибларнинг барчасига юкланади. Бу ерда партнёрларнинг биргаликдаги масъуляти ва жавобгарлиги мавжуд бўлади.

Учинчидан, бу ерда топилган фойдани шериклар **биргаликда** ўзлаштирадилар, бу билан улар манфаатларининг уйғунлиги таъминланади. Ширкат фирмалар табиатан демократик бўлиб, унча катта бўлмаган маблағни ҳам капиталга айлантириб уларнинг эгасига даромад топиш имконини беради, шу сабабли улар бозор тизимида кенг тарқалган фирмалардир. Ширкат фирмаларнинг ўзи икки хил бўлади, булар масъулияти чекланмаган ва масъулияти чекланган фирмалардир.

Масъулияти чекланмаган фирмалар – шундай корхона ҳисобланадики, уларнинг капитали шериклар мулки ҳисобланади. Уларнинг корхона очилиш пайтида, яъни унга даставвал қўйган маблағи **устав капитали** дейилади. Капитал шерикчиликка асослансада, шерикларнинг мақоми бир хил бўлмайди. Шериклар икки тоифага ажратилади. Биринчиси – **тўла ҳуқуқли шериклар**. Булар фирманинг жавобгарлигини ўз зиммасига оладилар, зарарни биргаликда кўтарадилар, олинган фойдани эса қўйган капиталининг миқдорига қараб бўлишиб оладилар. Иккинчиси, **ҳуқуқи чекланган шериклар**. Булар бошқа шериклар мажбуриятини зиммасига ололмайдилар, бошқалар тўлайдиган зарарни тўламайдилар, лекин қўйган капиталига қараб фойданинг бир қисмини оладилар.

Масъулияти чекланмаган фирмаларнинг махсус тури бу кооперативлардир. Булар ҳам шериклар мулкига (пайига) таянади, риск тақсимланганда фойда-ю зарар бирга баҳам кўрилади. Бирок кооперативга аъзо бўлиш учун унга пай бериш кифоя қилмайди, чунки бундан ташқари кооперативда ишлаш ҳам зарур.

Масъулияти чекланган фирмалар. Булар ҳам шериклар капиталига асосланган ва фойдаси шериклар ўртасида тақсимланадиган фирмалар. Бундай фирмалар номида «Limited» (инглизча «чекланган») деган сўз бўлади ва бу унинг жавобгарлиги чекланганлигини билдиради. Чекланиш шундан иборатки, фирмалар мажбуриятларига ўзининг устав капитали чегарасида жавоб беради. Масалан, фирма 10 млн доллар қарз бўлса-ю, унинг устав капитали 8 млн доллар бўлса, қарзнинг бундан ортиқ қисмини тўлай олмайди.

Масъулияти чекланганлиги айtilган фирмаларнинг қўллаб очилишига олиб келади, уларга пул қўйган шериклар сафини кенгайтириб юборади. **Акционер жамиятлар** масъулияти чекланган фирмаларнинг энг кўп тарқалган шакли, бу акционерлар (ҳиссадорлар) жамияти ҳисобланади. Булар кўп жойда **корпора-**

ция, деб юритилади. Муайян корхона акция⁷ чиқариб уни сотади. Акцияни сотиб олганлар **акционерлар**, яъни акция эгалари, деб аталади. Акция сотишдан тушган пул корхонанинг капиталини ҳосил қилади. Акция эгалари унинг миқдорига қараб топилган фойданинг бир қисмини **дивиденд** (улуш) сифатида оладилар. Акционерлар корхона эгалари ҳисобланади, лекин уларнинг мақоми бир хил эмас. Акциялар катта қисмининг эгалари йирик акционерлар бўлиб, кичик акция эгалари майда акционерлар ҳисобланади.

Акционерлар жамияти ҳам шерикчиликка асосланади, бу ерда капитал **шерикларнинг** йиғма пули, шериклар фойда ва зарарни баҳам кўришади, тадбиркорлик risksи улар ўртасида тақсимланади. Бироқ бу ерда шериклар ғоят кўпчилик, улардан бири катта мулкдор бўлса, бошқаси арзимас кичик мулк эгаси бўлади.

Турли шерик фирмаларда ва хусусий корхоналарда бошқариш индивидуал якка тартибда бўлса, акционер жамиятларида корпоратив (гуруҳий) бошқарув мавжуд бўлиб, бу ишда барча акция эгалари ва ёлланма бошқарувчилар – менежерлар қатнашади. Акционер жамиятлари ёпиқ ва очиқ бўлади. **Ёпиқ** жамиятларда акцияларнинг асосий қисми шу ердаги ишчи ва хизматчиларга ёки уларнинг ташкилотларида ишлайдиганларга тегишли бўлади, улар инсайдерлар дейилади, бу ерда бегонага акция берилмайди. Ғарбда **халқ корхонаси** бўлиб, корхона эгалари шу ерда ишловчиларнинг фақат ўзи ҳисобланади. Очиқ жамиятларнинг эгалари шу ерда ишлаши шарт эмас, акциялар хоҳлаганларга, ҳатто бегоналарга – аутсайдерларга ҳам сотилади, лекин барибир булар ҳам тенг ҳуқуқли хиссадорлар саналади. Ўзбекистонда акционер жамиятларнинг ҳар икки тури мавжуд.

Давлат фирмалари. Булар давлат мулки бўлган ва унинг назорати остида ишлайдиган корхоналар. Улар иқтисодийда **давлат тадбиркорлигини** ташкил этади, иқтисодий давлат секторининг асоси ҳисобланади. Давлат фирмалари ҳам эркин иқтисодий субъект ҳисобланади, улар ҳам эл қатори бозор қонун-қоидаларига биноан фаолият юритади. Улар одатда, серкапитал ва даромад юқори бўлмаган корхоналардан иборат бўлади, улар яратган товар ва хизматлар иқтисодий ривож учун муҳим аҳамият касб этади, чунки улар транспорт, энергетика, нефть-газ саноати, коммунал

⁷ Корхона номидан чиқарилган қимматли қоғоз, унинг неча пуллиги ёзиб қўйилган бўлади.

хўжалик, сув хўжалиги, алоқа, телекоммуникация, космик sanoat каби соҳаларда ишлайдилар.

Аралаш фирмалар. Булар турли мулкчиликнинг қоришмасига асосланган корхоналар. Буларда биринчидан, **хорижий ва миллий капитал бирлашса**, иккинчидан мамлакат ичидаги **турли мулкчиликка онд маблағлар** қўшилиб кетади. Аралаш фирмалар ҳам шерикчиликка асосланади, лекин шериклар ҳар хил. Хорижий ва мамлакат ичидаги шериклар бирлашганда қўшма **корхоналар** ҳосил бўлади. Мамлакат ичидаги шериклар мулки, яъни давлат хусусий ва жамоа мулки қўшилганда биргаликдаги корхоналар ҳосил бўлади.

7.5. Тадбиркорлар уюшмалари

Тадбиркорлик алоҳидалашган фаолият сифатида турли шаклларда кечсада, ҳар хил уюшмалар ҳосил қилади. Булар, биринчидан, фирмалар уюшмаси бўлса, иккинчидан, тадбиркорлар тоифасининг уюшмасидир.

Фирмалар уюшмаси – бу турли фирмаларнинг маълум мақсад йўлида бирлашувидир. Бу мақсад ўз товарлари учун бозор топишдан, ўз ишини ривожлантириш учун пул топишдан, рақибларга қарши биргаликда курашишдан иборат бўлади. Бозорни кўлга олиб, ўз товарларини яхши сотиш учун майда фирмалар йирик фирмалар атрофида тўпланиб, унинг раҳбарлигида бирлашма ҳосил қиладилар. Фирмалар ривожини учун пулни сафарбар этиш йўлида молиявий уюшмалар тузилади. Рақибларга қарши биргаликда курашиш, яъни уларга нисбатан бир хил йўл тутиш учун ҳам фирмалар бирлашадилар. Фирмалар уюшмаси вақтинчалик-жузъий ва доимий бўлади. Қисқа муддатдаги мақсадга эришиш учун фирмалар жузъий битимга келишади. Стратегик, яъни узоқ муддатли мақсадга эришиш учун фирмаларнинг турли иттифоқи пайдо бўлади. Фирмаларнинг узоқ муддатли бирлашмалари **Холдинг компаниялар** шаклида тузилади. Холдинглар одатда sanoat молия гуруҳини ташкил этади. Холдинг таркибида бош она корхона, унинг атрофида йиғилган қизлар корхонаси ва ниҳоят қизлар билан ишлайдиган набира корхоналар бўлади. Бу ердаги қариндошлик иқтисодий мазмунга эга. Холдингга кирган корхонанинг ўз мулки бор, улар мустақиллигини сақлаб қолади. Бироқ ўзининг маълум ваколатларини холдингга беради. Холдинг ўзининг иштирокчилари номидан иш кўради, чунки турли фирмалар манфаатининг

умумийлигидан келиб чиқади. Масалан, холдинг маҳсулотларнинг яхши сотилишини уюштиради, ўз иштирокчиларини ресурслар билан таъминлаб туради, четдан капитал топиб келади, нархларни келишиб белгилайди. Холдинглар, одатда бир тармок ёки туташ тармоклар доирасида тузилади.

Фирма бирлашмалари турли тармоклар доирасида ташкил этилганда **конгломератлар** ҳосил бўлади. Буларга кирувчи корхоналарнинг хом ашёни қайта ишлаш ёки технологик жиҳатдан умумийлиги бўлмайди. Конгломератларда машина-ускуналарни яратувчи, истеъмол буюмлари ва ҳатто қурол-аслаҳа ишлаб чиқарувчи корхоналар бирлашади. Бундан мақсад пулни турли соҳаларга ёйма тарзда жойлаштириб, бир ерда фойда камайса, бошқа ерда уни кўпроқ олиш бўлади. Конгломератларда капитал диверсификацияланади, яъни ҳар хил соҳаларга етказилади. Унга кирувчи фирмалар ғоят хилма-хил маҳсулотларни келишилган ҳолда бозорга етказиб беришади. Фирмалар ягона нарх белгилаш мақсадида **картелларга** бирлашадилар. Картел иштирокчиси маҳсулотни бозорга белгиланган квотага (ҳиссага) биноан, яъни келишилган миқдорда ва шериклар белгиланган умумий нархда таклиф этади. Картел тузишдан мақсад нархларнинг тушиб кетишига йўл бермасдан, уларни юқори даражада тутиб туришдир.

Фирмалар халқаро миқёсда бирлашиб **трансмиллий корпорациялар** ҳосил қиладилар. Бундай корпорациялар миллатлараро, яъни давлатлараро фирмалар бирлашмаси бўлиб, булар халқаро миқёсда ишлайдилар. Бу уларнинг асосий белгиси. Бирок уларнинг капитали нафақат бир неча мамлакат, балки айрим мамлакат фирмаларига тегишли бўлиши ҳам мумкин. Мазкур корпорациялар дунё иктисодиётининг талай қисмини ўз қўлида тутиб туради.

Тадбиркорларнинг умумий манфаати фойдани иложи борича кўпроқ олиш. Шу мақсад йўлида улар турли нодавлат уюшмаларни, масалан, саноатчилар, тижоратчилар, банклар уюшмасини ташкил этадилар. Улар ёрдамида ўз манфаатларини биргаликда химоя қиладилар, ўз фаолиятларини уйғунлаштирадилар. Ўзбекистонда «Тижорат саноат палатаси», «Фермер ва дехкон хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси», «Ўзбекистон Республикаси банклар ассоциацияси» ташкил этилган бўлиб, буларнинг мақсади турли соҳалардаги тадбиркорликни ривожлантиришга кўмак беришдир. Тадбиркорлар ўз манфаатини юзага чиқариш ва сиёсий соҳада химоя қилиш ва жамиятдаги ўз мавқе-мартабасини ошириш учун сиёсий партияларга ҳам бирлашадилар.

Хулосалар

1. Тадбиркорлик бозор тизимига хос бўлган махсус иктисодий фаолият бўлиб, товар ва хизматларни яратиш ва истеъмолга етказиб бериш ва шу йўлда фойда топишга қаратилади, бизнеснинг асосий тури ҳисобланади. Тадбиркорлик махсус тизим ҳосил қиладики, бунга тадбиркорликнинг объекти, субъекти, тадбиркорлик қонун-қоидалари, ахлоқий меъёрлари, тадбиркорлик сиёсати ва унинг инфратузилмаси киради.

2. Тадбиркорлик мулкий жиҳатидан хусусий, жамоавий ва давлат тадбиркорлигини, юритилиш услуби жиҳатидан ошкора ва яширин тадбиркорликни, юритилиш соҳаси жиҳатидан индустриал, аграр ва сервис тадбиркорлигини ва ниҳоят фаолият кўлами жиҳатидан кичик ўрта ва йирик тадбиркорликни ҳосил қилади.

3. Тадбиркорлик билан шуғулланувчи кишилар тадбиркорлар тоифасини ҳосил қилади, улар иерархиясида куйи, ўрта, юкори (элита) ва энг юкори (суперэлита) табақалари мавжуд бўлади. Мазкур тоифа 2 йўл билан шаклланади, биринчидан, тадбиркорлик авлоддан-авлодга ўтади, иккинчидан – тадбиркорлик қилмаганлар у билан шуғулланади. Иккинчи йўл ўтиш давридаги мамлакатларга хос бўлиб, бу Ўзбекистонда ҳам кузатилди.

4. Тадбиркорлик фирма доирасида ва индивидуал тарзда юз беради. Фирма товар ишлаб чиқарувчи ҳисобланади, у муайян мулк шаклига таянади, ишлаб чиқарувчилар жамоаси бўлади, унинг корпоратив-гуруҳий манфаати мавжуд, ниҳоят у ихтисослашган бўлади. Фирмаларнинг учта асосий тури бўлиб, булар хусусий, давлат ва шерикчилик фирмаларидир.

5. Фирмалар ўз мақсадига эришиш учун иктисодий бирлашмалар ҳосил қиладики, булардан асосийлари холдинг, конгломерат, картел ва трансмиллий корпорациялардир. Фирмаларнинг жамоатчилик уюшмалари бўлиб, булар тадбиркорлар иттифоқи, тижорат-саноат палаталари ва турли бизнесни кўллаб-қувватлаш жамғармаларидан ташкил топади.

Таянч тушунчалар

Тадбиркорлик; тадбиркорлик белгилари; тадбиркорлик тизими; тадбиркорлик турлари; тадбиркорлар тоифаси; фирмалар; фирмаларнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари; фирмаларнинг иктисодий уюшмалари; тадбиркорларнинг нодавлат жамоат ташкилотлари.

VIII боб. ТАДБИРКОРЛИК ХАРАЖАТИ

8.1. Капитал ва унинг турлари

Фирма ишлаб туриши учун унинг капитали бўлиши керак, чунки моддий ва меҳнат ресурсларини жалб этмай туриб ҳеч бир тадбиркорлик бўлиши мумкин эмас. Ишлаб чиқаришга керак бўлган ресурсларни бозордан топиш мумкин, бунинг учун пул керак. Шу сабабли тадбиркорликка капитал сифатида пул қўйиш керак.

Фирма ишини ташкил этиш ва юргизиш туриши учун зарур бўлган ва фойда топишни мўлжаллаган маблағи унинг капитали бўлади.

Фирма ташкил этилиш чоғида унга қўйилган пул устав (низом) капитали, деб юритилади. Бу пул топилган даромадни капиталга айлантириш натижасида қўлайиб боради ва фирманинг умумий (ялпи) капитали ҳосил бўлади. Капитал дастлаб пул шаклида бўлади, шу сабабли у **номинал капитал** ҳисобланади. Бу пулга ресурслар сотиб олиб, ишлаб чиқариш амалда юргизилиб фойда топилганда **реал капитал** юзага келади. Индивидуал, яъни хусусий корхоналардаги капитал айрим мулкдорларга тегишли бўлса, биргаликдаги фирмалардаги капитал шерикларга тегишли бўлади. Бунда шериклар пулини бир ерга жамлаб ва фирмага қўйиб **умумий капитал** ҳосил қилишади. Бу капитал айрим мулкдорларнинг улуши шаклида бўлсада, амал қилиши жиҳатидан корпоратив- **гуруҳий капитал** бўлади. Акционер жамият шаклидаги корхоналарнинг капитали мана шундай корпоратив тавсифга эга.

Капитал ўзининг келиб чиқиши ва ўсиш манбасидан қатъий назар **икки қисмга бўлинади: асосий ва айланма капитал.**

Асосий капитал бу шундай капиталдирки, унда мужасамлашган бозор қиймати яратилган товар ва хизматлар нархига бирйўла эмас, балки кичик қисмларга бўлинган ҳолда ва узоқ вақт давомида кўчади ҳамда шу даврда эгасига қайтиб келади.

Асосий капитални хўжалик амалиётида асосий воситалар, деб юритилади ва бухгалтерияда ҳисобга олинади. Асосий капитал бино, иншоот, асбоб-ускуна, турли машиналар ва жиҳозларга сарфланган пул бўлиб, уларнинг ресурс сифатидаги хусусиятла-

рини ўзида мужассам этади. Бу асосий капиталнинг куйидаги белгиларида ўз аксини топади:

1. Асосий капитал бир неча ишлаб чиқариш циклида⁸ (дав-рида) хизмат қилади. Масалан, корхона йилига 2 марта тайёр маҳсулот чиқаради. Корхона жойлашган бино 40 йил хизмат қилади. 40 йил давомида 80 та ($40 \times 2 = 80$) ишлаб чиқариш цикли юз берадики, бинога сарфланган асосий капитал 80 йиллик цикл давомида ишлатилади.

2. Асосий капитал қиймати тайёр товар ва хизматлар нархига қисмларга бўлиниб ҳар йили кўчади. Мана шу қисм амалиётда **амортизация ажратмаси**, деб юритилади. Фараз қилайлик агар станок 5 млн сўм турса ва 5 йил хизмат қилса, бунда амортизация йилига 1млн сўмни ($5:5=1$) ташкил этади. Борди-ю гидроиншоот 500 млрд сўм турса ва 100 йил хизмат қилса унинг бир йиллик амортизацияси 5 млрд сўм бўлади ($500:100=5$).

3. Асосий капиталда гавдаланган воситалар узоқ вақт хизмат қилиб, ўз қийматини товар ва хизматлар нархига қисман ўтказиб борганидан, уларнинг қайтадан тикланиши эскириб бўлганидан сўнг ва узоқ вақт ўтгач юз беради. Мана шундагина асосий капиталга айланган пул ўз эгасига қайтиб келади. Бинобарин асосий капиталнинг қайтим даври узун бўлади. Демак, асосий капитал секин айланади (оборот қилади), яъни унинг пул шаклида сарфланиб, сўнгра яна пулга айланиб қайтиб келиш даври чўзилади. Масалан, асосий капитал қўйилган бино 50 йил хизмат қилади, унга сарфланган пул 50 йилда қайтиб келади. Агар бу пул 1 млрд сўм бўлса, у ҳар йили эгасига 20 млн сўм миқдоридагина тегади.

4. Асосий капитал гавдаланган воситаларнинг моддий шакли яратилган товарда акс этмайди. Масалан, тайёр костюмни олсак унинг қандай газламадан тикилганлигини кўз билан кўриш мумкин, лекин унинг қандай машиналар ёрдамида тикилганлигини билиб бўлмайди.

Айланма капитал. Ишлаб чиқариш учун машина, ускуналар, бино ва иншоотнинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун хом ашё, ёқилғи, электроэнергия, бутловчи қисмлар, уларни қайта ишлаб ёки йиғиб маҳсулот яратувчи иш кучи ҳам талаб қилинади. Буларга сарфланган пул эса айланма капитални ҳосил қилади.

⁸ Ишлаб чиқариш цикли – бу товар ва хизматларни яратиш ва сотишни ўз ичига олувчи давр.

Айланма капитал шундай капиталдирки, унинг бозор қиймати бир циклнинг ўзида яратилган товар ва хизматларга тўлалигича ва бир йўла ўтади.

Айланма капитал амалиётда айланма воситалар, деб юритилади ва бухгалтерияда ҳисоб-китоб қилинади. Айланма капитал бу фирманинг ашёвий ресурслар ва иш кучига сарфланган маблағидир.

Айланма капитал асосийдан қуйидагилар билан ажралиб туради:

- «Айланма капитал моддий жиҳатдан қисқа вақтда ишлатилиб тугалланадиган воситалардан иборат. Масалан, газлама яратиш учун сотиб олинган калава ип у тўкиб бўлингач тугалланади. Уни тўқиган станок эса ўз хизматида давом этаверади.

- «Айланма капитал ўзининг бозор қийматини тайёрланган маҳсулотларга тўла кўчиради. Яна газлама мисолига қайтсак бир ўрам калава 50 минг сўм туради, ундан 10 метр газлама тўкилиб бўлгач бу пул газлама сотиш нархига қиради. Агар 10 метр газлама 80 минг сўм турса, шундан 50 минги калава олишга кетган айланма капитал сарфи бўлади.

- Айланма капиталда гавдаланган хом ашё материаллар ва бутловчи қисмларнинг моддий шакли маҳсулотда ўз ифодасини топади. Масалан, автомобилни уни нимадан қилинганлигини, қандай рангга бўялганлигини, қандай қисмлардан йиғилганлигини билиш мумкин, лекин уни йиғишда қандай асбоб-ускуна ишлатилганлигини билиб бўлмайди.

- «Айланма капитал ўз қийматини маҳсулотларга бир йўла ўтказиб борганидан унинг айланиши тез боради. Асосий капитал бир марта айланган ҳолда айланма капитал кўп марта айланиб улгуради. Унинг айланиши бир ишлаб чиқариш циклининг ўзида юз беради. Масалан, корхона велосипед чиқарган бўлса, у сотилгач унда мужассамлашган айланма капитал қиймати дарҳол корхонага қайтиб келади. Агар велосипед чиқариш йилига 5 марта бўлади, деб фараз қилсак айланма капитал йилига 5 марта айланади, 5 йилда эса 25 марта айланади. Шу даврда корхонадаги асосий капитал фақат бир марта айланиши мумкин.

- Асосий капиталдан фарқлироқ айланма капитал ишлаб чиқаришнинг инсоний омили бўлган иш кучида ҳам ифодаланади. У иш кучини ёллашга сарфланади, иш кучи эса товар ва хизматларни яратади. Булар нархига иш кучига сарфланган иш ҳақи ҳам қиради, улар сотилгач бу пул фирмага қайтиб келади. Иш кучига сарфланган капитал моддий жиҳатдан яратилган товарда

ифодаланмайди, чунки товарни ким яратганлигини билиб бўлмайди.

Асосий ва айланма капиталнинг ҳар хил тезликда айланиши уларнинг нисбатига таъсир этади. Асосий капитал секин айланганидан у ишлаб чиқаришда кўп талаб қилинади. Аксинча айланма капитал тез ҳаракат қилганидан у кам талаб қилинади. Бироқ асосий ва айланма капитал нисбати ишлаб чиқариш характериға ва ресурслар нархиға ҳам боғлиқ. Агар ишлаб чиқаришнинг капитал сиғими катта бўлса, яъни у серкапитал бўлса, асосий капитал кўпроқ талаб қилинади. Масалан, кончиликда кимматбаҳо машина ва ускуналар кўплаб талаб қилинади, бироқ хом ашё сотиб олинмайди. Шу сабабли бу ерда жами капитал таркибида асосий капиталнинг ҳиссаси катта бўлади. Аксинча заргарлик саноатида кўп ишлар қўлда бажарилганидан, ишлаб чиқариш серкапитал эмас. Бу ерда ишлаб чиқаришнинг моддий ашёвий сиғими катта бўлади, чунки ғоят киммат турувчи жавоҳир тошлар, олтин, кумуш ва платина каби нодир металлар ишлатилади. Заргарликда яхши заргар керак, уларни ёллаш учун кўп пул керак, чунки уларға яхши маош бериш зарур. Айтилган омиллар таъсирида заргарчиликда айланма капитал кўпроқ керак бўлади.

Асосий ва айланма капиталнинг нисбати турли ресурслар нархининг ўзгаришиға ҳам боғлиқ. Машина, ускуналар бозор нархи арзонлашса асосий капитал кам талаб қилинади. Уларни сотиш қийинлашганда лизинг қўлланиладики, бу машина, ускуналарни кейин сотиб олиш шарти билан ижараға беришни билдиради. Лизинг шароитида кам пул билан кўплаб машина ва ускуналар олиб ишлатиш мумкин. Бу асосий капитални тежайди. Масалан, йўловчи ташувчи метро вағони 160 минг доллар туради. Уни 5 йилга лизингга олинса, уни ишлатиш учун 52 минг доллар кифоя қилади. Бунда асосий капиталдан 108 минг доллар тежалади ($160 - 52 = 108$). Шубҳасиз, ашёвий ресурслар нархи ошганда айланма капитални кўпайтириш зарурати пайдо бўлади. Масалан, жаҳон бозорида нефть нархини ортиши уни қайта ишловчи компаниялардан нефть хариди учун кетадиган пулни кўпайтиришни, бинобарин айланма капитални кўпайтиришни талаб қилди. Олтин, кумуш ва платина нархининг ошиши уларни хом ашё сифатида ишлатувчи корхоналарда айланма капитални ортишиға олиб келди. Асосий ва айланма капитал нисбатида қанчалик ўзгариш бўлмасин, барибир уларнинг ҳар иккаласи ҳам фирма фаолиятида ҳал қилувчи роль ўйнайди.

8.2. Фирманинг харажатлари

Иктисодиётнинг ҳар қандай субъекти харажат қилмай туриб ўз фаолиятини юргиза олмайди. Лекин бу харажатлар турлича. Хонадон харажати оласак у истеъмолга кетганидан қайтарилиб олинмайди. Худди шунингдек, давлат харажатлари ҳам қайтиб келмайди, чунки у давлат истеъмолини кондиради. Аммо бундан давлат корхоналарининг харажати мустаснодир. Фирма харажати ўзига хослиги шундаки, бу ўрни копланадиган, яъни товар ва хизматлар сотилгач унга қайтиб пул шаклида келадиган харажатлардир. Фирма қиладиган бир йўла харажат унинг ўз ишига қўйган капиталидир. Бу ишлаб чиқариш жараёнида жорий харажатларга айланади. Демак, фирма харажати, бу унинг капиталининг сарфланиши ҳисобланади. Харажатсиз даромад тоғиб бўлмаслиги иктисодиётнинг аксиомасидир. Даромад олиш учун фирма харажат қилиши муқаррар, чунки бу ишлаб чиқариш ресурсларни талаб қилади. Ресурслар эса эҳсонга ўхшаш сувтекин эмас, уларни бозор нархида сотиб олиш мумкин. Шу боис, харажат қилиш фирма учун фойда олишнинг шартига айланади. Фирмага қўйилган капитал ишлаб чиқариш жараёнида жорий, кундалик, ойлик ва пировардида йиллик харажатларига айланади.

КОНСАЛТИНГ ХИЗМАТИ

- Айтингни, харажат қилмай фойда қилса бўладими?
- Сиз шу икки нарсани унутманг:
  1. Харажатсиз ҳаракатнинг натижаси 0 га тенг.
  2. Харажатли ҳаракатнинг натижаси харажатнинг квадратига тенг

Фирманинг пули кетган харажатида ташқари унинг бой берилган имкониятлари, бошқача айтганда муқобил харажатлари ҳам борки, буни зиммасига тушган харажат, деб ҳам айтишди. Маълумки, ҳар қандай фирма олдида танлаш имкони бор. Бир

ишни бошлашдан аввал бошқасидан воз кечилади. Воз кечилган иш келтириши мумкин бўлган даромад фирма учун йўқотиш бўлганидан муқобил харажатни ташкил этади. Масалан, пулдорнинг 100 млн сўм пули бор. У пулини банкка қўймасдан уни цех қуришга сарфлади. Агар у пулини банкка қўйганда пули йилига 20 % туккан, яъни бу 20 млн га кўпайган бўлар эди.

Пулдор пулини цехга сарфлагани учун 20 млн йўқотди. Мана шу унинг муқобил харажати бўлади. Бироқ муқобил харажат амалда пулнинг сарфланиши эмас (чунки пул цехга сарфланди). Шу сабабли у реал харажат бўлмайди.

Бу ерда **реал харажат** цехга кетган пул ҳисобланади. Йўқотишдан иборат харажатга пул кетган эмас, лекин фирма буни назарда тутиб иш қилади, аммо амалдаги харажатлар таркибига киритмайди. Бу харажатларга ҳақиқатда сарфланган пул киради. Айтайлик, бизнинг пулдор цехга сарфлаган 100 млн сўм пули камлик қилди ва у банкдан 2 млн сўмни йилига 25 % тўлаш шarti билан қарзга олди. Бунинг учун у 0,5 млн сўм тўлайди. Мана шу 0,5 млн сўм яққол харажат, шу сабабли у амалий харажатларга киритилади.

Фирманинг харажати – бу товар ва хизматлар яратиш ва уларни сотиш билан боғлиқ бўлган сарфидир.

Товарларни яратиш билан боғлиқ сарфлар ишлаб чиқариш харажатларини ташкил этади. Товарларни сотиш сарфлари эса муомала ёки тижорат харажатлари бўлади.

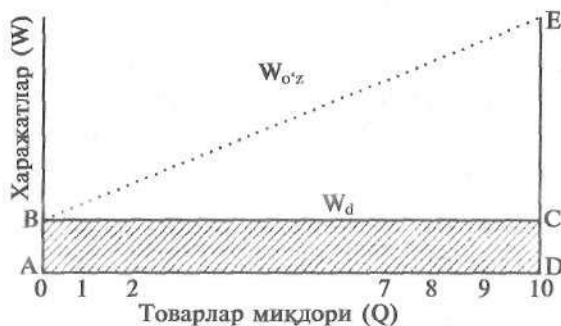
8.3. Харажат турлари

Фирма товар ишлаб чиқарувчи бўлганидан унинг учун ишлаб чиқариш харажатлари муҳим. Бу харажатлар таркибан икки хил:

1. Доимий харажатлар. Булар шундай харажатларки, уларнинг миқдори ишлаб чиқаришнинг оз ёки кўп бўлишига боғлиқ ўзгармайди, балки қандай бўлса, шундайлигича қолаверади. Масалан, тикувчилик фирмаси бинони 10 млн сўмга ижарага олди. Банкдан 50 млн сўм қарз кўтариб йилига 1,0 млн сўм фоиз тўлайди, бухгалтерни ишга олиб ойига 750 минг сўм, йилига эса 9000 минг сўм иш ҳақи тўлайди.

Бу харажатлар жами 29 млн сўмни ($10+10+9=29$) ташкил этади. Фирма 100 та ёки 500 та кўйлак тикмасин барибир шу 29 млн сўм харажатни қилиши шарт. Доимий харажатларга одатда амортизация ажратмаси, доимий ишга олинганларнинг маоши, ижара ҳақи, корхона мулкни суғурталаш пули, банка бериладиган фоиз кабилар киради.

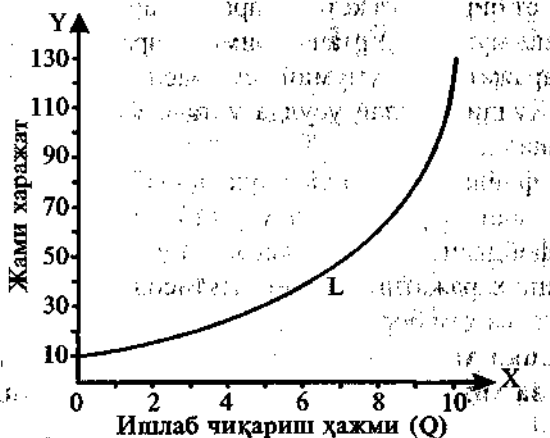
2. **Ўзгарувчан харажатлар.** Булар шундай харажатларки, уларнинг миқдори қанча маҳсулот ишлаб чиқарилишига қараб ўзгариб туради. Тикувчилик фирмаси мисолига кайтсак унинг ўзгарувчан харажатлари бу газлама, ип, тугмалар сотиб олиш учун ва чеварларга иш ҳақи тўлаш учун кетган пул. Борди-ю газламага 120 млн, ипга 5 млн, тугмаларга 2 млн, чеварлар иш ҳақига 23 млн сўм кетган бўлса, жами сарфлар 150 млн сўмни ташкил этади. Шу сарф билан 50000 та кўйлак тикилган. Борди-ю кўйлак тикишни 60000 тага етказиш зарур бўлса, бу харажатни яна 30 млн сўмга ошириш керак, чунки бунинг учун кўшимча равишда газлама, ип ва тугмалар сотиб олиш керак янги чеварларни ишга қабул қилиш керак ёки ишлаб турган чеварларнинг иш вақтини чўзиб уларга кўшимча ҳақ тўлаш керак. Бироқ бунда ижара ҳақи, банк фоизи ва бухгалтер иш ҳақи қандай бўлса шундайлигича қолаверади. Доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг қандай бўлишини чизмада ҳам кўриш мумкин (8.1-расм).

8.1-расм. Доимий ва ўзгарувчан харажатлар

Расмда ABCD тўртбурчак доимий харажатнинг, BEC учбурчак ўзгарувчан харажатнинг силжишини билдиради. Q ни товар миқдори, деб олсак, BE ўзгарувчан харажат, BC чизиғи доимий харажат миқдори бўлади. Маҳсулот миқдори 1 дан 10 гача ортиб борган, лекин BC чизиғида ҳеч бир ўзгариш бўлмаган. Айни пайтда BE чизиғи қуйидан юқорига ўсган. Яъни Q катталашган сари $W_{o'z}$ ҳам ортиб борган. Доимий ва ўзгарувчан харажатларни фарқлантириш муҳим, чунки булар жами харажатлар динамикасига турлича таъсир этади. Доимий ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндиси жами харажатларни ташкил этади:

Бизнинг юқоридаги мисолимизда бу 29 млн + 150 млн = 179 млн сўм. Маҳсулот ишлаб чиқариш кўпайган сари жами харажатлар ҳам ошиб боради ва бу асосан ўзгарувчан харажатларнинг кўпайиши ҳисобидан бўлади. Буни куйидаги чизмадан кўриш мумкин (8.2-расм).

8.2-расм. Ишлаб чиқариш ҳажми ва харажатлар

Чизмадаги X ён чизиғи маҳсулот кўпайишини, Y тик чизиғи эса харажатларни ифодалайди. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг 1 дан 10 га қадар ўсишига харажатларнинг 10 дан 130 гача ўсиши тўғри келган. Шунга мос равишда харажатларнинг L эгри чизиғи ҳосил бўлган. Жами харажатларнинг ўсишини ўзи ишлаб чиқариш қимматга тушганини асло билдирмайди. Буларга нисбатан маҳсулот миқдори тезроқ ўсиб борганда маҳсулот бирлиги арзонга тушади. Акси юз берганда, у қимматлашади.

Фирманинг харажат қилишдан мақсади фойда топиш. Шунинг учун уни жами харажатларнинг ўзи эмас, балки уларнинг нима бериши қизиқтиради. Фирма учун битта товарнинг қанчага тушиши, у сотилганда қанча фойда келиши, товарлар кўпайтирилганда фойда қанчага ортиши муҳим. Шу жиҳатдан ўртача харажатлар гоёт аҳамиятли.

Ўртача харажатлар – бу маҳсулот, иш ва хизмат бирлиги учун қилинган сарфдир.

Ўртача харажатни ($W_{o'g}$) аниқлаш учун жами харажатлар (W_{um}) маҳсулот, иш ва хизматларнинг миқдорига (Q) бўлинади. Бунда $W_{o'g}$

= W_y/Q бўлади. Бизнинг мисолимизда тикувчилик фирмасининг жами сарфи 179 млн сўм бўлган ва шу сарф билан 50000 та кўйлак тикилган. Бунда бир дона кўйлак тикишнинг ўртача харажати 17,9 млн/5000 = 35800 сўм бўлади. Демак, бу амални бажарсак бир кўйлак тикиш учун 35800 сўм кетганлигини биламиз.

Маҳсулот бирлигига кетган харажатларни унинг турига қараб ҳам аниқлаш мумкин. Ўртача доимий харажатни аниқлаш учун доимий харажатнинг умумий суммаси маҳсулот миқдорига бўлинади. Худди шундай усулда ўртача ўзгарувчан харажатлар ҳам аниқланади.

Фирма фойдани ошириш учун ишлаб чиқаришни кўпайтиришга интилади. Бироқ бунинг учун кўшимча равишдаги ишлаб чиқариш фойдали бўлиши керак. Бу эса кўшимча ишлаб чиқаришнинг харажатига боғлиқ. Иктисодиётда маржинал харажат деган нарсга ҳам бор.

Маржинал харажат – бу кўшимча равишда сўнгги маҳсулот, иш ва хизмат бирлиги учун кетадиган кўшимча харажатдир.

Маржинал харажат кўшимча ишлаб чиқариш қанчага тушишини билдиради. Маржинал харажатни (W_m) аниқлашда харажатларнинг ўзгариши маҳсулот миқдорининг ўзгариши билан таққосланади.

$$W_m = \frac{\text{Жами харажат ўзгариши}}{\text{Маҳсулот миқдорининг ўзгариши}} = \frac{\Delta \nabla W_y}{\Delta \nabla Q}$$

Уни аниқлаш учун кейинги маҳсулот харажатидан олдинги маҳсулот харажати айириб ташланади. Масалан, фирма мини трактор ишлаб чиқаради. Унинг биринчи трактори 3 млн, иккинчиси 3,3 млн туради. Бунда маржинал харажат 0,3 млн бўлади ($3,3-3=0,3$). Маржинал харажатларнинг қандайлигини билиш кўшимча ишлаб чиқариш фойдалими ёки йўқми, мана шуни аниқлаб олиш учун керак бўлади. Харажат турларини англаш учун бир жадвални таҳлил этамиз (8.1-жадвал).

Жадвалда корхона мини трактор ишлаб чиқаради, деб фарз қилинган. Жадвалга назар ташласак дастлаб, трактор ишлаб чиқаришдан аввал ҳам доимий харажат бўлганини кўраемиз, чунки бусиз ишлаб чиқаришни бошлаб бўлмайди. Бироқ ишлаб чиқариш бошлангач, барча харажатлар ўзгарган. Энди бунинг сабабини кўриб чиқамиз.

Мини трактор ишлаб чиқариш харажатлари

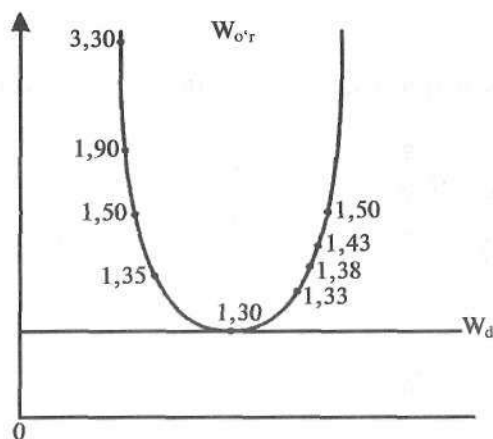
Ишлаб чиқарилган тракторлар сони (Q)	Жами харажатлар, млн	Доимий харажатлар, млн	Ўзгарувчан харажатлар, млн	Ўртача доимий харажатлар, млн	Ўртача ўзгарувчан харажатлар, млн	Ўртача умумий харажатлар, млн	Маржинал харажатлар
1	2	3	4	5	6	7	8
0	3,00	3,00	0,00	-	-	-	0,30
1	3,30	3,00	0,30	3,00	0,30	3,30	0,50
2	3,80	3,00	0,80	1,50	0,40	1,90	0,70
3	4,50	3,00	1,50	1,00	0,50	1,50	0,90
4	5,40	3,00	2,40	0,75	0,60	1,35	1,10
5	6,50	3,00	3,50	0,60	0,70	1,30	1,30
6	7,80	3,00	4,80	0,50	0,80	1,30	1,50
7	9,30	3,00	6,30	0,43	0,90	1,33	1,70
8	11,00	3,00	8,00	0,38	1,00	1,38	1,90
9	12,90	3,00	9,90	0,33	1,10	1,43	2,00
10	15,00	3,00	12,00	0,30	1,20	1,50	-

8.4. Харажатларнинг ўзгариши

Харажатларнинг қайси йўналишда ўзгаришини билиш фирмага қанча ишлаб чиқарганда қандай фойда кўриш мумкинлигини аниқлашга ёрдам беради. Ишлаб чиқариш кам шароитда кўшимча маҳсулот яратиш кўшимча катта харажат талаб қилмайди, чунки ишчилар оз бўлади, ускуналарнинг бир қисми бўш туради, иш жойи етарли бўлади. Бас шундай экан, оз сарфлаб ҳам кўшимча маҳсулот чиқариш мумкин. Бу ерда кўшимча сарф фақат ўзгарувчан харажат ҳисобидан бўлади. Ишлаб чиқариш кўпайган сари кўшимча сарфлар ошади. Бизнинг жадвалда маржинал харажатлар ўсиб борган. Ишлаб чиқариш ортиши билан ўртача харажатлар камаяди. Бизнинг жадвалда бундай камайиш 7 та мини трактор ишлаб чиқаришга қадар бўлган, бунга асосан доимий харажатларнинг тежалиши ҳисобидан эришилган.

Ўртача харажатларнинг тебраниб туриши улар эгри чизиғини «U» симон қилади (8.3-расм).

8.3-расм. Ўртача ҳаражатларнинг ўзгариши

Чизмадаги W_d доимий ҳаражатларнинг ўзгармай туришини тасвирлайди, чунки ён чизиғида юқорига силжиш йўқ. «U» симон чизиқ $W_{ор}$ ни билдириб, олдин пасайишдан, сўнгра кўтарилишдан иборат ҳаракатни тасвирлайди. Бу чизиқнинг энг пастки нуқтасида ўртача ҳаражат маржинал ҳаражатга тенг бўлган ($1,30 = 1,30$). Бу 5 та трактор чиқарганда бўлган.

Ўртача ҳаражатларнинг гоҳо камайиб, гоҳо ортиб туриши шундан гувоҳлик берадики, фирма самарали ишлаб чиқариш кўламини танлаши керак, чунки шундай кўлам шароитида ҳаражатлар минимумлашади. Бизнинг жадвалга кўра энг самарали кўлам 5 та трактор чиқаришни билдиради, чунки шу пайтга қадар ўртача ҳаражатлар пасайиб энг қуйи нуқтага келган, маржинал ҳаражатлар эса бундан ортиқ бўлмаган. Ишлаб чиқариш шу кўламдан ортиб кетса ҳаражатлар кўпайишига мойил бўлади. Бизнинг мисолда ўртача ҳаражат 1,30 дан 1,50 га қадар, маржинал ҳаражат 1,30 дан 2,00 га қадар ошган. Бу шундан далолат берадики, маржинал ҳаражат ўртача ҳаражатдан кам бўлган шароитда ана шу ўртача ҳаражат пасайишга мойил бўлади. Борди-ю маржинал ҳаражат ўртача ҳаражатдан оша борса, шунда ўртача ҳаражат ортишга мойил бўлади. Бунга йўл бермаслик учун фирма ишлаб чиқаришнинг самарали кўламига эришиши керак, чунки шундагина ўртача ва маржинал ҳаражатлар тенглашади, бинобарин нарх ўзгармай қолса яхши фойда кўрилади.

Ўртача харажатларнинг пасайиб ва ошиб туриши меҳнатнинг маржинал унумдорлиги, яъни маҳсулдорлиги билан боғлиқ. Дастлаб унумдорлик ортади, чунки кўшимча жалб қилинган ишчиларнинг унумли ишлашига моддий шароит етарли бўлади. Бунда доимий харажатларнинг тежалиши юз беради, чунки улар миқдори ўзгармаган ҳолда маҳсулот кўпроқ чиқарилади, демак бир маҳсулотга ҳисобланган харажат қисқаради. Кўшимча ишловчилар сони керагидан ошгач меҳнат унумдорлиги пасая бошлайди. Шундан эътиборан харажатларнинг ортиши юз беради, бинобарин кўпроқ ишлаб чиқариш қулай бўлмай қолади. Буни қулай қилиш учун асосий капитални, яъни ишлаб чиқаришга жалб этилган машина, ускуналар ва биноларни кўпайтириш керак. Шундагина иш кучи билан техника базаси мослашиб, унумдорлик ошиб, ишлаб чиқариш харажатлари пасая боради. Аммо бунга қисқа вақда эришиб бўлмайди. Масалан, телевизор чиқарувчи фирма кунига 500 та ўрнига 600 та телевизор чиқариши учун қисқа вақтда, айтайлик асбоб-ускуналарни ўзгартириб янги цехларни кура олмайди, яъни ишлаб чиқариш қувватини ошира олмайди. Бунга ишчилар сонини ва бутловчи қисмлар миқдорини кўпайтириш, икки сменали ишлашни ташкил этиш орқали эришилади. Аммо бунда меҳнат унумдорлиги ошмайди, чунки доимий харажатлар тежалгани ҳолда ўзгарувчан харажатлар ошади, ўртача харажатлар эса ошмасдан бир хил сақланиши мумкин. Аммо шундай ҳолат бўлганда фойдани кўпайтириб бўлмайди. Бунга узок вақтда эришилади, чунки ишлаб чиқариш технологияси янгиланади, янги қувватлар ишга тушади, ўзгарувчан харажатлар ҳам тежалади. Ўртача харажатлар пасайиб маржинал харажатларга тенглашади, сўнгра яна улар орта бошлайди. Натижада харажатларнинг U – симон эгри чизиғи ҳосил бўлади. Бирок узок муддатли даврда уч хил ҳолат юзага келиши мумкин:

Биринчидан, ишлаб чиқариш ҳажми ошган ҳолда ўртача харажатлар пасайиб борса, ишлаб чиқариш кўлами харажатлар тежалишини таъминлайди, яъни **кўламий самара** ошади;

Иккинчидан, ишлаб чиқариш ҳажми ошган ҳолда ўртача харажатлар ҳам ошиб кетса кўламий ўзгариш **серхаражат** бўлади, унинг самарадорлиги пасаяди;

Учинчидан, ишлаб чиқариш ҳажми ошгани ҳолда ўртача харажатлар ўзгармай қолса кўлам **самараси ҳам ўзгармай**, қандай бўлса, шундайлигича қолади.

Фирма харажатларининг ўзгаришига ишлаб чиқариш кўлампидан ташқари сотиб олинган ресурслар нархи ва уларнинг тежалиши ҳам таъсир этади. Агар фирма ресурсларни арзонга олса, улар тежалмаган тақдирда ҳам харажатлар пасаяди. Агар ресурслар қимматга олинса-ю, улар ишлатиш жараёнида яхшигина тежалганда харажатлар пасайиши мумкин. Агар ресурслар тежалмаса улар нархи қиммат бўлганидан харажатлар ошиб кетади. Бунга мисол қилиб нефть нархининг қимматлашувини кўрсатиш мумкин. Шубҳасиз, нархнинг 2 марта ортиши нефтьдан ёки қилгани олинганда у ҳеч қачон 2 баробар тежалмайди. Демак, бу нефть маҳсулотлари харажатининг ортишига олиб келади.

Ресурслар нархи уни сотиб олувчи фирмага мутлақо боғлиқ эмас, нархни бозор шакллантиради, фирма уни қабул қилади ҳолос. Фирмага боғлиқ бўлмаган харажатларга иш ҳақи ва солиқлар ҳам киради. Фирма иш ҳақини ўз билганича пасайтира олмайди, чунки бу ишга қабул қилиш шартларида олдиндан белгиланади. У банк фоизини ҳам пасайтиришга қодир эмас. Фирма солиқни тўлашга мажбур, у солиқни бекор қила олмайди, уни пасайтириш ҳам қўлидан келмайди. Хуллас, харажатларга таъсир этувчи омиллар икки гуруҳга бўлинади:

Биринчиси, фирмага боғлиқ омиллар, бу ишлаб чиқариш кўлампини ўзгартириш, ресурсларни тежаб ишлатиш;

Иккинчиси, фирмага боғлиқ бўлмаган омиллар, буларга ресурслар нархи ва солиқлар киради.

Хулосалар

1. Фойда олиш мақсадида талбиркорликка қўйилган маблағ капитал бўлиб, бу индивидуал ёки корпоратив мулк ҳисобланади, таркибан асосий ва айланма капиталдан иборат. Асосий ва айланма капитал моддий шакли, ўз қийматини ўтказиши, қайтадан тикланиш муддати жиҳатидан фарқланади, уларнинг нисбати ишлаб чиқаришнинг техникавий даражаси, уни серкапитал, сермеҳнат ёки серашёвий бўлишига боғлиқдир.

2. Фирманинг ўз бизнесига қўйган капитали унинг жорий харажатларига айланадики, бу унинг товар ва хизматларни яратиш ҳамда уларни сотиш учун қилган сарфларидан иборат, харажат қилиш фойда топишнинг шартидир. Харажатлар табиати жиҳатидан ҳар хил бўлади, ишлаб чиқариш миқдори билан боғлиқ бўлмаган харажатлар доимий бўлса, унинг миқдори билан

боғлиқ харажатлар ўзгарувчандир. Фирма учун у яратган товарлар ва хизматлар қанчага тушишини уларнинг бирлигини яратишга кетган харажатлар, яъни ўртача харажатлар белгилайди. Қўшимча ишлаб чиқариш учун кетган қўшимча харажатлар маржинал харажатлар бўлади.

3. Харажатлар ўзгариб туради, бу эса ресурсларнинг бозор нархига, уларнинг тежалишига, харажатлар турларининг нисбатига, ниҳоят ишлаб чиқариш кўламига боғлиқдир. Ўртача харажатлар миқдори меҳнат унумдорлигига тескари мутаносибликда бўлади.

Таянч тушунчалар

Капитал; асосий капитал; айланма капитал; амортизация; харажат; доимий харажат; ўзгарувчан харажат; ўртача харажат; маржинал харажат; харажатларга таъсир этувчи омиллар.

IX боб. ТАДБИРКОРЛИКДА ФОЙДА ВА ЗАРАР

9.1. Даромад ва фойда

Фирма яратган товар ва хизматлар сотилгач, у даромадга эга бўлади.

**Фирма даромади товар ва хизматларини сотилиши ту-
файли унинг ихтиёрига келган пул тушумидир.**

Фирма даромади (D) 2 нарсага боғлиқ.

Биринчиси, товар ва хизматларнинг **миқдори (Q)**. Иккинчиси, уларнинг **бозор нархи (P)**. Фирманинг даромади буларнинг ҳар иккаласига тўғри мутаносибликда бўлади. Товар ва хизматлар миқдори (Q) қанчалик кўп бўлса ва уларнинг бозорда сотилиш нархи (P) қанчалик юқори бўлса, шунчалик даромад кўп бўлади. Аксинча товарлар оз бўлиб, улар нархи паст бўлса шунга қараб даромад ҳам оз бўлади. Даромадни аниқлаш учун товарлар миқдори уларнинг нархига кўпайтирилади. Бунда $D=Q \cdot P$ ҳосил бўлади.

Товарлар миқдори ишлаб чиқариш кўламига, уларнинг нархи эса бозорбоплигига боғлиқ бўлади. Йирик фирмалар кўлами катта бўлганидан улар даромади ҳам катта бўлади. Аксинча кичик фирмалар даромади оз бўлади. Товарлар нархига келсак бу уларнинг бозордаги харидорларнинг талабига қанчалик тўла жавоб беришига, аниқроғи товарнинг кадр-қийматига боғлиқ бўлади. Демак, даромадни кўпайтиришнинг асосий шарти бозорбоп товарларни кўплаб чиқаришдир. Агар фирма шунга эришса, у товарларини яхши пуллай олади, товарига талаб юқори бўлганидан уни ишлаб чиқаришни яна ҳам кенгайтириш мумкин бўлади.

Даромадлар ялпи даромад, ўртача даромад ва маржинал даромадларга бўлинади.

Ялпи даромад муайян вақтда, масалан бир йилда фирманинг топган жами даромади бўлади, бу барча товарлар ва хизматларни сотишдан келган пул тушумидан иборат.

Илгари айтиб ўтганимиздек бу товарлар миқдорини бир товар нархига кўпайтмасидан иборат, яъни $D=Q \cdot P$. Масалан, корхона йилига 100 минг дона товар чиқариб, унинг ҳар бирини 1200 минг сўмдан сотади. Бунда унинг ялпи даромади $D=100 \text{ минг} \cdot 1200 \text{ минг} = 120 \text{ млрд сўм}$ бўлади.

Фирманинг ялпи даромадини уни қанча товар сотгани билан таққослаганда ўртача даромад келиб чиқади.

Ўртача даромад (D_{or}) бу товар бирлигини сотишдан келган пул тушумидир. Уни аниқлаш учун ялпи даромад (D_{ya}) сотилган товарлар миқдорига (Q) бўлинади. Олдинги мисолга қайтсак корхонанинг ялпи даромади 120 млрд сўм бўлиб, сотган товарлари 100 минг дона эди.

$$\text{Бунда } D_{or} = \frac{D_{ya}}{Q} = \frac{120000000000}{100000} = 1200000$$

Ўртача даромад амалда сотилган товарнинг бозор нархига тенг бўлади, яъни $D=P$ келиб чиқди.

Иқтисодиётда **маржинал даромад** (D_m) тушунчаси ҳам қўлланилади. Маржинал даромад қўшимча товар бирлигини сотишдан келган қўшимча даромаддир. Уни аниқлаш учун товарларни сотишдан тушган даромад – пул ўсими (ΔD) сотилган товарлар миқдорининг ўсими (ΔQ) бўлинади.

$$\text{Бунда } D_m = \frac{\Delta D}{\Delta Q} \text{ бўлади.}$$

Яна мисол олсак, корхона олдин 90 минг дона товар сотишдан 100 млрд сўм тошган эди. Кейин қўшимча 8 мингта товар сотиш натижасида унинг даромади 110 млрд сўмга етди. Шу рақамларни формулага солсак, $D_m = \frac{110 \text{ млрд} - 100 \text{ млрд}}{98 \text{ минг} - 90 \text{ минг}} = \frac{10 \text{ млрд}}{8 \text{ минг}} = 125 \text{ минг сўм}$ келиб чиқади.

Демак, қўшимча битта товар сотиш 125 минг сўм берган, олдин эса бу 100 минг сўм келтирган эди. Демак, қўшимча 1 та товар сотиш қўшимча 125 минг сўмга тенг даромад берган. Маржинал даромаднинг ортиши товарни қўшимча равишда чиқариш кераклигини билдиради. Унинг пасайиши эса ишлаб чиқаришни қисқартириш кераклигини англатади, чунки қўшимча даромад камайганидан қўшимча фойда ҳам кам олинади ёки умуман олинмайди. Ишлаб чиқариш ўсиб бориши учун маржинал даромад ортиб бориши керак. Буни куйидагича ифодалаш мумкин: $D_m^a < D_m^b < D_m^c < D_m^d \dots < D_m^n$.

Фирманинг ялпи даромади унинг фойда олиб ишлашнинг таъминлаши керак бўлади. Даромад ҳисобидан харажатлар қопланади, бундан ортиб қолгани эса фойдани ҳосил қилади.

Даромад келтирмайдиган иш билан ҳеч ким шуғулланмайди. Тадбиркорликдан мақсад бой бўлиш, бунинг учун эса фойда топиш керак. Фойда – моҳиятан тадбиркорга тегадиган даромад ҳисобланади.

Фойда бу капитал ва тадбиркорлик фаолияти учун улар соҳибига тегадиган пул мукофотидир.

Фойдани нима яратади? Фойда капитал ва тадбиркорлик фаолиятининг биргаликдаги маҳсулидир. Фирма эгаси тадбиркорлик қилганда биринчидан ўз ишига капиталини қўяди, иккинчидан ўз қобилиятини ишга солиб бизнесни ташкил этади, уни бошқаради, яъни ўта мураккаб ва масъул иш билан шуғулланади, бизнесда рискка боради. Мана шунинг учун у фойда олиши керак, акс ҳолда у бизнесни ташлаб кетади. Хуллас, фойдани биринчидан капитал, иккинчидан тадбиркорлик фаолияти юзага келтиради. Капитал ва тадбиркорлик қобилияти ишлаб чиқариш омили ҳисоблангандан фойда шаклидаги даромадни ярата олади. Бироқ капиталнинг бир қисми қарзга олинганда, фойданинг бир қисми фоизга айланади ва пул эгасига тегади. Аммо шунда ҳам тадбиркорлик қобилияти яратган фойда келаверади.

Фойда тадбиркорлик даромади, деб талқин этилганда тадбиркорнинг капитали ва унинг қобилияти келтирган даромад тушунилади.

Фойданинг ўзи икки қисмдан иборат бўлади.

Биринчиси, меъёрдаги фойда бўлиб, тадбиркорлик қобилияти маҳсулидир. Шу сабабли у тадбиркорга албатта тегиши керак, чунки бу унинг меҳнатига бериладиган мукофотдир. Бу фойда ишлаб чиқариш харажатлари таркибида бўлади, чунки бу меҳнат ҳақини ташкил этади. Меҳнат ҳақи, биринчидан, меъёрдаги фойда сифатида тадбиркорга тегса, иккинчидан, иш ҳақи бўлиб ёлланиб ишловчиларга тегади. Буларнинг ҳар иккаласи сарф бўлганидан харажатларга киритилади. Шу сабабли, товарлар харажатга тенг нарҳда сотилганда ҳам тадбиркор фойда олади. Меъёрдаги фойда ҳеч бўлмаганда юқори малакали ишчи ёки мутахассис иш ҳақи даражасида бўлиши керак, акс ҳолда тадбиркорлик қилгандан кўра ёлланиб ишлаган маъқул бўлади. Акционер жамиятларида бошқариш вазифаси капитал эгаларидан соқит этилиб, бошқарувчи мутахассислар – менежерларга берилади. Шундай шароитда меъёрдаги фойда менежерларга маош шаклида тегади, бу ҳам харажат таркибига киради.

Иккинчиси, **иктисодий фойда** бўлиб, бу даромаднинг харажатлардан ортиб қолган қисмига тенг бўлади. Иктисодий фойдани капитал яратганидан бу капитал соҳибларига тегиши табиийдир. Капитал соҳиблари яқка пулдорлардан ва улушчи пулдорлардан иборат. Яқка пулдор индивидуал тадбиркорлик қилганидан ўз капиталига тегадиган иктисодий фойдани ўзи олади. Агар унинг фирмасидаги капиталнинг бир қисми қарзга олинган бўлса, иктисодий фойданинг бир қисми фоиз шаклида қарз бе-

рувчига тегади. Борди-ю фирма капитали корпоратив характерда бўлса иктисодий фойда кўпчиликлдан иборат капитал сохиблари – акционерларга дивиденд шаклида тегади.

Омад фойдаси ҳам бор. Бу иктисодий фойданинг бир кўриниши, лекин бу икки хусусиятга эга:

Биринчидан, омад фойдаси устама фойда сифатида фирмага боғлиқ бўлмаган ҳолда, бозор нархларининг кутилмаган ҳолда ортиши туфайли пайдо бўлади. Нархлар пасайгач йўқ бўлиб кетади. Демак, бу ўткинчи характерда бўлади. Масалан, 2004 ва 2005 йилларда нефть нархининг кутилмаган ҳолда ортиши нефтни экспорт қилувчи компанияларга (Булар жумласига Россия ва Қозоғистон компаниялари ҳам киради) омад фойдасини келтирди.

Иккинчидан, омад фойдасини ҳамма фирмалар эмас, балки омади чоған фирмалар олади. Нефть нархининг ошишидан ҳосил бўлган омад фойдасини фақат нефть компаниялари олган, у бошқаларга тегмаган.

Омад фойдаси ўткинчи характерда бўлиб муқим олинмаганидан фирмалар уни мўлжалга олмайдилар, бориға барақа, деб одатдаги иктисодий фойдани оширишга интилишади.

Иктисодий фойдани (F_i) аниқлаш учун ялпи даромаддан (D_{ya}) ялпи харажатлар (W_{ya}) чегириб ташланади. Бунда $F_i = D_{ya} - W_{ya}$ ҳосил бўлади. Агар кичик фирманинг даромади 2200 млн сўм бўлиб, харажати 1900 млн сўм бўлса, унинг фойдаси 300 млн сўмни ташкил этади ($2200 - 1900 = 300$). Фойда фирма даромади таркибида бўлади. Даромад, биринчидан, харажатларни қопласа, иккинчидан, фойда келтиради. Фойданинг оз-кўп бўлиши фақат даромадга эмас, балки харажатга ҳам боғлиқдир.

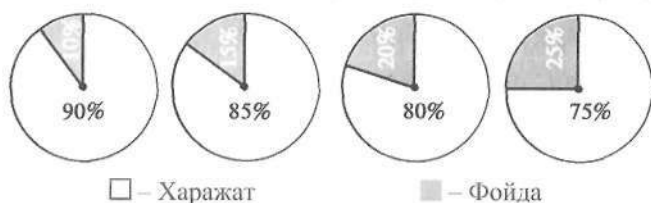
Иктисодий фойданинг миқдори даромадга тўғри мутаносибликда, харажатга инсбатан эса тесқари мутаносибликда бўлади.

Даромад ҳисобидан фойда ортиши учун товарлар ва хизматлар юқори нархда сотилиши керак, акс ҳолда даромад кўпаймайди. Шу жиҳатидан олганда, фойда товарлар нархиға ҳам тўғри мутаносиб деб айтиш мумкин. Фойда ва харажат даромад таркибидаги икки миқдорий киймат бўлганидан улардан бирининг ортиши иккинчисининг қисқаришини билдиради. $D_{ya} = W_{ya} + F_i$, деб олсак ва бу $D_{ya} = 1200 + 300$ бўлса, 1200 нинг 1000 га қисқариши 300 нинг 500 га қадар ортишини билдиради. Аксинча, 300 нинг 200 га қадар қисқариши 1200 нинг 1300 га қадар ортишини билдиради.

Фирма фойдани кўп олиши учун бозор кўтарадиган товарларни кўплаб чиқарган ҳолда уларнинг харажатини пасайтириб бориши керак бўлади. Ўртача харажатлар нархдан канчалик кам бўлса, шунчалик фойда катта бўлади. Бу $W_{o,r} < P$ бўлишини билдиради. Харажат билан нархнинг мусбат фарқи канчалик катта бўлса, шунчалик фойда кўп олинади. Фойда муттасил кўпайиб бориши учун бу фарқ ортиб бориши керак, яъни $(P - W_{o,r})_1 < (P - W_{o,r})_2 < (P - W_{o,r})_3 < \dots < (P - W_{o,r})_n$ ва хоказо бўлиши зарур.

Шундай бўлганда даромад таркибида фойданинг ҳиссаси ортиб боради. Буни қуйидаги тасвирда кўриш мумкин (9.1-расм).

9.1-расм. Харажат ва фойда ҳиссасининг ўзгариши

Харажатлар ўзгармаган ҳолда товар нархининг ошиши даромадни кўпайтириш орқали фойдани оширади. Нарх ўзгармаган ҳолда харажатларнинг пасайиши ҳам фойдани оширади, чунки нархнинг таркибида фойданинг ҳиссаси ортади. Демак, фойдани кўпайтириш учун харажатларни минимумлаштириш керак ва бунга меҳнат унумдорлигини ошириш орқали эришилади.

Меҳнат унумдорлигининг ортиши харажатларни пасайтирганидан фойдани кўпайтириш омилига айланади.

Унумдорликни ошириш учун ўз навбатида меҳнат ва моддий ресурсларни тежовчи илғор технологияни қўллаш, ишловчилар малакасини муттасил ошириб бориш, меҳнатни рағбатлантириш, бошқаришнинг янги усулларини қўллаш талаб қилинади.

Бизнесда фойдадан ташқари рента ҳам бўлади, у ер ресурс сифатида ишлатилган жойда юзага келади. Рента ерни ишлатишдан топилган фойданинг бир қисми бўлиб, уни ер эгаси олади. Ер ноёб ресурс сифатида мулкдорлар томонидан эгаллаб олинади. Ерни ишлатиш учун эгасига унинг ҳақини тўлаш зарур бўлади. Бу рента юзага келтиради. Рентанинг манбаи ер берадиган фойдадир. Лекин, бу фойда ерни ишлатувчи тадбиркор билан унинг эгаси ўртасида тақсимланиб, унинг бир қисми тадбиркор фойдасига айланса, бошқа қисми ер эгасига рента бўлиб тегади.

Рента ерга мулк берадиган даромад хисобланади. Рентанинг миқдори ернинг сифатига, яъни тупроқнинг ҳосилдорлигига, ер участкасининг каерда (яқин ёки узокда) жойлашувига, ерда турли коммуникациянинг (каналлар, кўллар, электр ва газ таъминоти шохобчалари, ичимлик сув таъминоти, алоқа воситаларининг) мавжудлигига боғлиқ бўлади. Ер ғоят муҳим ва қатъиян чекланган ресурс бўлганидан унга талаб ошиб боради, чунки дехқончилик, ундирма саноат, уй-жой, йўл-транспорт қурилиши кенгайиб боради. Бирок ерни янгидан яратиш бўлмайди ва шу сабабли ер таклифи мутлақо ноэластик бўлади, яъни талаб қанчага ошмасин, унинг таклифи ўзгармай тураверади. Бу талаб таъсирида рентанинг тинимсиз ўсиш боришига олиб келади. Айниқса, бу йирик шаҳарларда яққол кузатилади. Амалда рента тўлови ер хусусий мулк бўлган жойда ижара ҳақи шаклига киради, у давлат мулки бўлган жойда эса ер солиғи шаклини олади. Ўзининг аниқ шаклидан қатъий назар рента ер ўзининг эгасига келтирган мулкрий даромадлигича қолаверади.

9.2. Рентабеллик

Тадбиркорликнинг нақадар фойда келтириши икки хил йўл билан аниқланади. Биринчиси, фойданинг умумий миқдорини, яъни унинг массасини аниқлаш. Бунда олдин айтганимиздек даромаддан харажатлар чегирилиб ташланади, қолдиқ ялпи фойда бўлади. Бирок бу фирмага теккан фойда эмас, чунки унинг бир қисми солиқ тўлашга кетади. Ялпи фойдадан фирма банк кредити учун фоиз кам тўлайди. Шу икки чегирмадан сўнг қолган фойда соф фойда бўлиб, фирманинг ўзига тегади. Фойданинг ҳажми ёки абсолют миқдори фирманинг бақувватлигини кўрсатади. Бу фирманинг ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлади. Йирик фирмада фойда миқдори кўп бўлади, чунки капиталнинг ўзи катта. Кичик фирмада аксинча фойда оз бўлади, чунки капиталнинг ўзи кичик. Капиталлар тенг шароитда фойданинг массаси фойдалилик даражасига боғлиқ бўлади. **Фойдалилик даражаси** – бу фойда кўриш меъёри бўлиб, рентабеллик, деб юритилади.

Рентабеллик тадбиркорлик фаолияти унга қилинган сарфга нисбатан нақадар фойда келтириши бўлиб, унинг самарадорлигини билдиради.

Бу фойдалиликнинг нисбий кўрсаткичи бўлади, чунки бунинг мутлақ кўрсаткичи юқорида қайд этилган ялпи фойда миқдори

хисобланади. **Рентабеллик фойда нормаси (R)**, деб ҳам юритилади. Бу фойдани капиталнинг миқдорига ёки жорий сарф-харажатларга таққослаб аниқланади.

Рентабеллик – микроиктисодий, яъни корхона миқёсидаги иктисодий фаолиятнинг самарадорлигидир. Рентабеллик корхона эришган якуний молия натижаларини умумлашган тарзда ифодалайди, аммо бу натижаларнинг ўзгинаси эмас, балки уларни килинган сарф-харажатларга қиёслаган ҳолда баҳолашнидир. Шу сабабли рентабеллик корхона фаолиятининг молиявий натижасини билишда қўлланиладиган асосий кўрсаткич ҳисобланадики, бу фойда олиб ишланганлигини билдиради. Фойда ўрнига зарар кўрилган жойда рентабеллик бўлмайди. Бинобарин, корхона фаолияти рентабел ва норентабел бўлиши мумкин. Рентабеллик корхона даражасида харажатдан нима натижа олинганлигини билдиради. Харажатлар турлича бўлгани ҳолда натижа ягона бўладики, бу корхонага теккан фойдадан иборат. Сарфлар мазмунан ҳар хил бўлганидан, улар қандай натижа берганлигини билиш учун рентабелликнинг турлича кўрсаткичлари қўлланилади, улардан асосийлари 2 та ҳисобланади:

1. Ишлаб чиқариш рентабеллиги (R_k). Бунда корхона ихтиёридаги капиталнинг бир қисми бўлган асосий ($K_{ас}$) ва айланма ($K_{ау}$) капитал қиймати корхонага теккан фойда (F_s) билан солиштирилиб кўрилади. Бундай ҳисоблаш формуласи:

$$R_k = \frac{F_s}{K_{ас} + K_{ау}} * 100$$

2. Маҳсулот рентабеллиги. Бу корхонада у ёки бу маҳсулот турини ишлаб чиқариш корхона учун нақадар фойдали эканлигини билдиради. Уни (R_m) аниқлаш учун муайян маҳсулот сотишдан теккан соф фойда (F_s) шу маҳсулотни сотишдан келган тушум (D_m) билан қиёсланади, яъни;

$$R_m = \frac{F_s}{D_m} * 100$$

Бу кўрсаткич корхонанинг оқилона танлови учун хизмат қилади. Шунга кўра, корхона фойдани кўп олиш учун қандай турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш зарурлигини хал қилади.

Рентабелликнинг ёрдамчи кўрсаткичлари жумласига харажат рентабеллиги, қарз капиталининг рентабеллиги, асосий капитал рентабеллиги, айланма капитал рентабеллиги, инвестиция рентабеллиги киритилади. Фойдани максимумлаштириш рентабел-

ликни оширишни билдиради ва бунга қуйидаги йўллар билан эришилади:

1. **Ишлаб чиқаришни реструктуризациялаш ёки диверсификациялаш.** Бунда бозор талаб қилган, яъни харидорғир товарларни ишлаб чиқариш юз беради. Шундай бўлганда товарлар уфхтовсиз ва яхши сотилиб, корхонага келган тушум ортади, фойда кўпайиб рентабеллик ҳам ортади. Шу сабабли ишлаб чиқаришни модернизациялаб (янгилаб), бозорбоп товарлар билан эски товарларни алмаштириб бориш, мавжуд товарларни талабга жавоб берадиган даражада такомиллаштириб туриш, унинг сифатини ошириш талаб қилинади.

2. **Ресурсларни тежаб-тергаб ишлатиш.** Бу жорий харажатларни камайтиришни билдиради. Бунга ресурсларни арзон нархда харид қилиш ва маҳсулот бирлигига кетадиган улар сарфларини камайтириш орқали эришилади. Ресурсларни тежаш учун меҳнат унумдорлиги муттасил ошириб борилади.

3. **Капитал таркибини такомиллаштириш.** Бу жами капитал таркибида ишлаб чиқаришга бевосита хизмат қилувчи капиталнинг, тез айланиб турувчи капиталнинг хиссасини ошира бориб унинг тежамкор техник воситаларда моддийлашувини талаб қилади.

4. **Меҳнат мотивациясини кучайтириш.** Бу ишчи ва хизматчилар меҳнатини рағбатлантириш орқали уларнинг тежамкор бўлишга, меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот сифатини яхшилашга интилишини юзага келтиради.

Рентабеллик бошқарилиб борилади, бунинг учун рентабелликни оширишга хизмат қилувчи омиллар ҳаракатга келтирилади, рентабелликнинг пасайиб кетишига йўл бермаслик чоралари кўрилади. Шу мақсадда рентабеллик **мониторинги** олиб борилади, яъни у таҳлил этилади ва кузатилиб борилади.

Юқорида айтилган усуллар ёрдамида ишлаб чиқариш рентабеллиги ҳисоблаб чиқилади.

Фирма фойдани кўп олиши учун нимани ишлаб чиқариш рентабеллироқ бўлиши аниқланади. Бунинг учун муайян турдаги маҳсулот унга кетган харажатларга нисбатан қанча фойда келтириши ҳисоблаб чиқилади.

Турли маҳсулотлар рентабеллигини таққослаб, фойда топишдаги иқтисодий танловга борилади, яъни фирма нимани ишлаб чиқариш кўпроқ фойда берса, шунга қўл уради.

Масалан, тикувчилик фирмаси 3 хил маҳсулот чиқара олади, булар плаш, пальто ва куртка. Битта плаш чиқариш харажати 200 минг сўм, уни сотишдан келган фойда 50 минг сўм, пальто харажати 500 минг сўм, у берган фойда 100 минг сўм, ниҳоят куртка чиқариш 300 минг сўм, ундан келган фойда 90 минг сўм. Юзаки **қараганда** пальто тикиш маъқул бўлади, чунки энг кўп фойда олинади ($100 > 90 > 50$). Харажатлар билан таққосласак куртка тикиш қулайлигини кўрамиз. Куртка рентабеллиги 30 % ($\frac{9}{30} * 100 = 30$), плашники 25 % ($\frac{5}{20} * 100 = 25$), ниҳоят пальтоники 20 % ($\frac{10}{50} * 100 = 20$).

9.3. Фойдани максимумлаштириш

Тадбиркорлик мақсади фойда бўлар экан, уни максимумлаштиришга интилмайдиган фирма бўлмайди. Фирма қисқа вақтда оз фойда билан каноатланиши мумкин, лекин узок даврда, у фойдани максимумлаштиришга, яъни имкон борича кўп олишга интилади. Бунга интилмаган фирма тез ривожланиб ва бойиб кета олмайди. Фойдани максимумлаштириш, унинг нормасини, яъни рентабелликни оширишни ва капитални кўпайтириб ишлаб чиқариш кўламини кенгайтиришни талаб қилади.

Фойданинг максимумлаштирилиши рентабеллик даражаси ва капитал миқдорига тўғри мутаносибликда бўлади.

Бироқ бунинг ўз шarti бор. Маълумки, эркин бозор билан боғланган фирма у ерда нархни ўзгартира олмайди, балки буни бор, деб қабул қилади, чунки нархни фирма хоҳишидан катъий назар бозордаги талаб-таклиф белгилайди.

Фирма бозордаги нарх билан ҳисоблашган ҳолда фойдани кўпайтириши мумкин. Бунинг учун у маҳсулотни бозор қабул қиладиган миқдорда чиқариши ва харажатни пасайтириши талаб қилинади. Фойда олиш учун ўртача харажатлар нархдан паст бўлиши керак, яъни $W_{yp} < P$ бўлиши талаб қилинади, чунки фойда нарх билан харажатларнинг фарқланишидан келиб чиқади. Шунга биноан фирма шундай миқдорда ишлаб чиқариши керакки, бу фарк энг катта бўлсин. Буни тушуниш учун жадвални таҳлил этамиз (9.1-жадвал).

Фирмининг қисқа муддатли даромадлари ва харажатлари⁹

Маҳсулот чиқариш хажми, дона	Бир маҳсулот нархи, долл	Жами даромад, долл	Жами харажат, долл	Фойда, долл	Маржинал харажат, долл	Маржинал даромад, долл
1	40	40	100	-60	50	40
2	40	80	128	-48	28	40
3	40	120	148	-28	20	40
4	40	160	162	-2	14	40
5	40	200	180	20	18	40
6	40	240	200	40	20	40
7	40	280	222	58	22	40
8	40	320	260	60	38	40
9	40	360	305	55	45	40

Жадвалга қарасак, нарх (P) билан маржинал даромад (D_m) тенглигини, яъни $40=40$ эканлигини кўрамиз. Ишлаб чиқариш кўпайиши билан жами даромад ошган, лекин маҳсулот чиқариш 4 бирликка етгунча фойда манфий бўлган, яъни зарар кўрилган.

Шундан сўнг фойда кўрилган ва маҳсулот чиқариш 7 бирликка етганда фойда максимумлашган, у 8 бирликка етганда ҳам бундай ҳолат сақланган. Бу ерда маржинал харажат ва нарх бир-бирига ғоят яқин турган (38 ва 40).

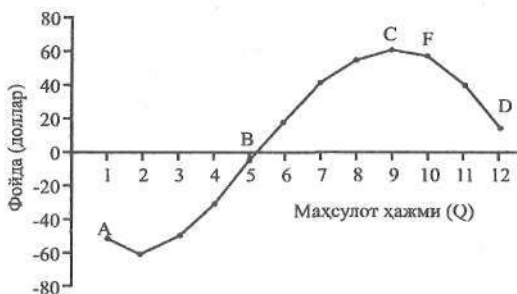
Бундан хулоса шуки, маржинал харажат (W_m) ва нарх (P) тенглашганда, яъни $W_m=P$ ҳосил бўлганда фойда максимумлашади. Худди мана шундай ҳолатда ўртача харажат билан нарх ўртасидаги фарқ максимумга чиқади.

Бизнинг мисолимизда маҳсулот чиқариш 7 бирликка етганда ўртача харажат 31,7 бўлган ($222:7=31,7$), бундан аввал у 33,3 ($200:6=33,3$) бўлган, сўнгра 32,5 ($260:8=32,5$) бўлган. Маҳсулот 9 тага етиши билан харажат орта бошлаган. У дастлаб 33,6, сўнгра 36,0 ва ниҳоят 40,0 бўлган. Жадвал рақамларини чизмага кўчирсак у қуйидаги шаклда бўлади (9.2-расм).

Чизмага биноан фирма АВ оралиғида зарарига ишлаган, кейинчалик В нуктадан бошлаб фойда олган. С нуктада фойда чўққисига чиққан. Сўнгра у камайишга мойил бўлган (F , D нукталари). Фойда камая бошлаган чоғда уни ошириш чоралари кўрилади ва бу узоқ даврда юз беради. Бунинг учун қўшимча капитал сарфлаб янги технология жорий этилади, янги ашёвий материаллар қўлланилади, тежамкорлик рағбатлантирилади.

⁹ Р. Пиндайк, Д. Рубинфельд. Микроиктисол. Т.: 2002, 197-бет.

Пировард натижада бу қайтадан фойдани оширади, чунки харажатлар пасайиб, улар билан нарх ўртасидаги фарқ катталашади, аввал маржинал харажатлар нархга яқинлашиб боради, сўнгра у билан тенглашади.

9.2-расм. Фойда миқдорининг ўзгариши

Фирма фойданинг пасайиш боскичидан унинг ортиши боскичига ўтади. Узок даврда фойда максимумлашганда унинг миқдори йил сайин ортиб боради. Буни $F_1 < F_2 < F_3 \dots < F_n$ деб тасвирлаш мумкин.

9.4. Зарар кўриш ва банкротлик

Фирмалар фаолиятида фойда топиш билан бир каторда зарар кўриши ҳам учраб туради. Зарар кўришининг сабаблари иккига бўлинади. Биринчиси, ички сабаблар бўлиб, булар фирманинг ўзига боғлиқ. Иккинчиси, ташки сабаблар, булар фирма фаолиятдан келиб чиқмайди. Буларнинг олдини олишга фирма ожизлик қилади.

Ички сабабларга керакли товарларни ўз вақтида чиқариб бозорга етказиб бера олмаслик ва харажатларни ошириб юбориш киради. Фирма бозорбоп янги товарларни чиқара олмаганида эскиларининг нафлилиги паст бўлади, уларни бозор кўтармай қўяди, яъни товарларнинг нархига нисбатан сифати паст бўлганидан уларни бозор маъкул топмайди, натижада бозор касод бўлиб нарх тушади. Шунга биноан даромад кискариб кетади, ўртача харажатлар ўзгармай қолган тақдирда ҳам нарх улардан пасайиб кетганидан зарар кўрилади. Бунда $P > W_{o,r}$ ўрнига $P < W_{o,r}$ ҳосил бўлади. Албатта зарарга бирдан ўтилмайди, аввал фойда кискариб, у нолашади, яъни ўртача даромад харажатга тенг бўлиб қолади ҳамда $D_{o,r} = W_{o,r}$ келиб чиқади. Сўнгра даромад

қисқаришда давом этиб, у харажатдан ҳам паст бўлиб қолади. Даромад ва харажат ўртасидаги фарқ манфий бўлганда зарар пайдо бўлса, бу фарқ мусбат бўлганда эса фойда олинади.

Фирманинг зарар кўришини харажатлар ортиб кетиши ҳам юзага келтиради. Бунда даромадлар ўзгармасида, харажатлар тез ўзгарганидан улар орасидаги фарқ тобора камайиб боради ва улар йўқ бўлганда фойда ноллашади. Харажат даромаддан ортиб кетганда зарар кўрилади. Айтилган икки омилдан биринчиси, яъни нархнинг пасайиши асосийдир, чунки фирма харажатларни нархот эта олади, аммо нархларга таъсир эта олмайди. Улар фирма хоҳишидан қатъий назар бозор кучлари таъсирида шаклланади. Ташқи омиллар фирма ихтиёрида бўлмаганидан, улар кутилмаган кучлар ҳисобланади. Булар жумласига бозор нархининг бирдан ўзгариши, фирмага ташқаридан бериладиган ёрдамнинг тўхтатилиши, ниҳоят солиқларнинг ошиб кетиши киради. Бозорда ресурсларнинг жиддий қимматлашуви харажатларнинг ортишига олиб келади. Давлат фирмага берадиган субсидия тўхтатилса ёки харажатларни шакллантирувчи солиқлар оширилиб юборилса товарлар фирмага қимматга тушади. Товар нархи шунга қараб ўзгармагани учун уни сотишдан келган тушум харажатларни қоплашга етмай қолади.

Ички ёки ташқи сабаблар туфайли фирманинг **қайтмас**, яъни ҳеч бир **қопланмайдиган** харажатлари пайдо бўлса, булар ҳам зарарга олиб келади. Масалан, фирма янги цех қуриш учун унинг лойиҳасини ишлаб чиқишга 5 млн сўм сарфлади, лекин у цехни қуриш учун пул топа олмади. Агар цех ишга туширилганда эди, бу ерда яратилган товарлардан келган даромад лойиҳа харажати қоплаган бўлар эди. Аммо бу юз бермаганидан лойиҳага кетган 5 млн сўм зарарга ёзилади.

Зарарга дуч келиш корхонанинг дарҳол ёпилиши эмас, унинг ёпилиш ёки ёпилмаслиги зарарни қоплаш имкониятига боғлиқ. Доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг қопланиши бир хил эмас, корхона ишламаган тақдирда ҳам доимий харажат кетаверади. Бироқ ўзгарувчан харажат қилиш тўхтайдди. Доимий харажатни қарз ҳисобидан қоплаш мумкин бўлса ва ишлаб чиқаришни давом эттириш ҳисобидан ўзгарувчан харажатлар қопланса фирма сақланиб қолади. Зарар меъёридан ошиб кетиб банкротлик реал бўлганда фирма тугатилади.

Фирманинг **тугатилиши** – ёпилиши унинг сотиб юборилиши ёки бошқа фирмага қўшилиб кетишини билдиради. Бу эса банкротлик.

Банкротлик – фирма ихтиёридаги ўзининг моддий ва пул маблағлари унинг бошқалар олдидаги тўлов мажбуриятларини беришга етмай қолиши натижасида ёпилиб кетишидир.

Банкротлик юз бериши табиий бир хол, чунки рақобатда қўлидан иш келган тадбиркорлар ютиб чиқади, укувсизлар ютқизади. Шу тахлитда иқтисодий танлов юз бериб, иқтисодиёт ишбилармонлар қўлига ўтади. Банкротлик фирманинг бозордан чиқиб кетишини билдиради, бироқ унинг ўрнига бошқалари бозорга кириб келади. Шу сабабли фирмалар сони ўсиб боради.

9.5. Тадбиркорлик rischi

Тадбиркорлик йўли раван йўл эмас, унинг ўнқир-чўнқир, кинғир-кийшик жойлари ҳам бўлади. Унга дуч келган тадбиркорлар қоқилиб-суқилиб туради. Бу тадбиркорликда хавф-хатар борлигидан дарак беради, унга йўлиқиб ундан холи бўла олмаган тадбиркорлар банкрот бўладилар. Тадбиркорликда риск, деган нарса борки, унга йўлиққанлардан бири кучли бўлганидан бутун чиқади, бошқаси заифлиги туфайли майиб бўлади. Риск ўзи нима?

Тадбиркорлик rischi – бу фирманинг кўзлаган мақсадига эришиш йўлида у дуч келадиган иқтисодий хавф-хатардир. Фирманинг мақсади кўпроқ фойда олиш. Бироқ фирма бунга халақит берувчи омилларга дуч келади, натижада мақсадига эриша олмайди, демак у йўликадиган риск муқаррар ҳодиса. Ҳеч ким рискни четлаб ўта олмайди, чунки бу бозор иқтисодиётига хосдир.

Тадбиркорлик қилувчилар ва истеъмолчилар ғоят кўпчилик бўлиб хусусий мулк уларни алохидалаштириб, бир-биридан ажратади. Шу сабабли, бозор иштирокчилари олдиндан бир-бири билан нима қилишини келишиб олмайди. Улардан ҳар бирининг қандай ҳаракат қилишини бозордаги ўзгаришлар белгилаб беради. Ким тўғри иш қилган- қилмагани бозорда маълум бўлади. Ким тўғри иш қилган бўлса бозори чакқон бўлади, нотўғри қилган бўлса бозори касод бўлади. Шу сабабли фирма бозордан келадиган нарх сигналига қараб иш кўради, яъни нарх ошса товарни кўпайтиради, у пасайса товарни камайтиради. Бозор иштирокчилари қабул қилган сигнал-ахборот ҳар доим ҳам ҳаққоний бўлавермайди, чунки бозорда ноаниқлик мавжуд.

Бозор ахбороти икки хил бўлади:

1. Симметрик ахборот. Бундай ахборот бозордаги вазиятни тўла акс эттиради, яъни у тўлароқ бўлади. Масалан, бозор сигнали

нархнинг ортиб бориши ҳақида хабар беради, яъни муайян товар бирлиги нархи $P_1 < P_2 < P_3 < \dots < P_n$ ва х.к. бўлади. Бу дарҳақиқат бозорда талаб ошиб боришини билдиради. Шунга биноан иш кўрган фирма хатарга умуман йўлиқмайди ёки оз йўлиқади.

2. Асимметрик ахборот. Бу тўла-тўқис бўлмаган, бинобарин бозордаги вазиятни борлигича акс эттирмайдиган ахборот. Бунга биноан иш кўрган фирма шубҳасиз катта хавф-хатарга йўлиқади. Олдинги мисолга қайтсак нархнинг ошиши ҳақидаги сигнал бозордаги ўткинчи вазиятни акс эттирганидан ноаникликка йўл беради. Нарх қанча вақт ичида ошиб бориши ва $P_1 < P_2 < P_3 < \dots < P_n$ шаклида бўлиши, сўнгра у бирданига кескин камайиб кетиши ва $P_1 > P_2 > P_3 > \dots > P_n$ шаклига кириши мумкин. Бунда сўнги нарх амалда паст бўлади, яъни $P_n < P_1$ ҳосил бўлади. Шундай ноаниқ ахборотга қараб ишлаган фирма рискка дуч келади, чунки у нархни ошиб боради, деб товарни кўплаб чиқаради, лекин нарх тушиб кетганидан товарлар сотилса-да фойда кам олинади ёки зарар кўрилади. Асимметрик ахборот ресурслар бозорига ҳам оид бўлади. Мавжуд ахборотга таяниб фирма хом ашё қимматлашади деб уни кўп сотиб олиши мумкин. Бироқ амалда хом ашё нархи ўзгармаслиги ва ҳатто тушиб кетиши мумкин. Шунда рақобатчилардан хом ашёни арзонга олганлари товар нархини пасайтириши мумкин, бу бозор нархини тушуриб юборади. Хом ашёни қимматга олган фирма ўз товарини бозор нархида сотишга мажбур бўлганидан у хом ашёнинг сўнги ва олдинги нархидаги фарққа тенг миқдорда ($P_2 - P_1$) фойдани йўқотади.

Асимметрик ахборот рақобатчилар ва давлатнинг ҳатти-ҳаракатларига ҳам оид бўлади. Фирма солиқлар ўзгармаслигини инобатга олиб иш юритиши мумкин, амалда солиқ ошиши мумкин. «А» фирма рақиблар товар нархини туширади, деб ўйлаши мумкин ва шунга кўра ўз нархини пасайтиради ҳамда товарларни сотиб юборади. Аксига олиб рақиблар пайт пойлаб товарни сотмай турадилар («А» фирма товари тугагач нарх ошади, чунки таклиф қисқаради) ва товарларини қимматига сотадилар.

Риск фирма фаолиятининг турли жабҳаларида юз берганидан у турлича бўлади:

1. Ишлаб чиқариш rischi. Бунда фирма мўлжалланган миқдордаги ва турдаги товарларни ишлаб чиқара олмай қолади.

2. Тижорат rischi. Бунда фирма ўзи мўлжаллаган миқдорда ва нархда ҳамда ўз вақтида товарларини сота олмай қолади, натижада унинг пул тушумлари айтганидек бўлмайди.

3. Молия rischi. Бу кўзланган миқдордаги фойдани олмасдан, белгиланган рентабелликка эриша олмай қолиши ёки фойда ўрнига зарар кўришдир.

9.6. Тадбиркорлик riskини бошқариш

Rискнинг муқаррарлиги унинг олдини олиш ёки чеклаш мумкин эмас, деган гап эмас. Ҳамма нарса riskни фирма қандай бошқара олишида қолган. Riskнинг нақадар бошқарилиб туриши фирмаларнинг унга қандай муносабатда бўлишларига боғлиқ. Бу муносабат эса 3 хил:

1. **Rискка мойилликнинг бўлмаслиги ёки riskни хохламаслик.** Бунда фирма катта riskли, лекин юқори даромад олиш ўрнига riskи кам ёки умуман riskи йўқ аммо паст бўлса-да барқарор даромад олишни афзал кўради. Фирмалар risk ўрнига эҳтиёткорликка кўпроқ мойил бўладилар. Масалан, «А» фирма бир иш билан шуғулланиб 100 минг долларлик капиталига хотиржам ва бемалол 20 минг доллар фойда кўради. Лекин, фирма riskка бориб бошқа иш қилса 30 минг доллар фойда топиши мумкин. Бироқ қўшимча олинмаган 10 минг (30-20=10) долларлик фойда ноаниқ, чунки бунда risk бор, шу сабабли у бўлмаслиги ҳам мумкин. Фирма riskка бормаганда у қўшимча фойдадан (10 минг доллар) воз кечади. Одатда майда фирмалар riskка мойил бўлмайди, чунки riskка дуч келиш бор-йўғидан ажралиб, банкрот бўлишга олиб келиши мумкин.

2. **Rискка бефарқ бўлиш.** Бунда фирмалар riskнинг бор-йўқлигини ёки катта-кичиклигини ипобатга олмай ўз ишини давом эттирадилар. Бу ерда фирмалар «бўлса бўлар, бўлмаса ундан нари» дегандек йўл тутадилар, бозор берган фойдани борица қабул қилиб, шу билан қаноатланадилар. Масалан, «В» фирма riskка бориб янги моделдаги товарни чиқарса, бундан 2 млн доллар фойда кўради, агар risk бўлмаса 1,5 млн доллар фойда олиши мумкин. Фирма ҳар иккала эҳтимолни назарда тутмайди, бозор нима берса шуни олади, яъни у 1,5 млн доллар фойдани борица барака, деб қабул қилади. Бинобарин фирма маржинал фойдага бефарқ қарайди.

3. **Rискка бориш.** Бунда фирма riskли ишга қўл уради, riskнинг борлигини била туриб фойдани кўпайтириш мақсадида бунга боради. Бу ерда riskсиз, лекин оз фойдага нисбатан riskли бўлса-да кўп бўлиши қутиладиган фойда афзал кўрилади. Riskка боровчи фирмада ўз фаолиятининг маржинал нафлилиги, яъни қўшимча олинмаган даромаднинг нафлилигига катта эътибор

берилади. Бунда сўнги даромад олдингисидан ортиқ бўлади. (Сўнги ва олдинги даромад ўртасидаги фарқ қанчалик катта бўлса, шунчалик кўп фойда олинади, бироқ бу ишнинг rischi ҳам ўзига яраша бўлади. Рискка бориш – бу таваккаликга ё остидан, ё устидан деганларидек қалтис ишга кўл уришдир. Устидан чиққанда фойда кўпаяди, остидан бўлганда у камаяди ва ҳатто зарар ҳам бўлади. Халқимиз орасидаги «Ўйчининг ўйи битгунча, таваккалчининг иши битибди» деган гап остида чуқур иқтисодий мазмун бор, албатта. Нима бўлганда ҳам рискка бориш фойдани максимумлаштириш шартидир. Бунинг учун кўрқоқ курашга тушмайди, деган қоидага риоя этиш тадбиркорлардан талаб қилинади. Биринчи мисолга қайтсак «А» фирма рискка бормай кўшимча 10 минг доллардан воз кечган эди. Энди «С» фирмани олсак, у 10 минг доллардан воз кечмай, уни олиш учун жон-жаҳди билан курашади, таваккалчасига хатарга боради, шу сабабли у мукофотга сазовор бўлади.

Риск мукофоти бу рискка борган чоғда кутиладиган фойда билан рискка бормаган пайтда олинadиган фойда ўртасидаги фарқдир. Масалан, фирма кир ювиш машинасини риск билан чиқарганда 10 млн доллар фойда кўради. Агар у рискка бормай кондиционер чиқаришда давом этса 8 млн доллар фойда кўради. Бунда риск мукофоти 2 млн долларга тенг ($10-8=2$), яъни рискка бормаган ҳолда фирма шу 2 млн дан воз кечган. Бу эса шу пулни риск килувчи фирмага тўлаш билан баробар.

Фойдани максимумлаштириш учун рискка боришга тўғри келади, шу сабабли тадбиркорлар riskни камайтиришга интиладилар ва бунга асосан тўрт йўл билан эришилади:

1. **Ишлаб чиқаришни диверсификациялаш.** Бунда капитал бир-бирига боғлиқ бўлмаган турли соҳаларга жойлаштирилади. Бунда бир ердаги йўқотиш бошқа ердаги ютуқ билан қопланиб туради. Масалан, уй электр жиҳозлари чиқарувчи фирма пулини дазмол, иситгич, кондиционер, электропечь, кир ювиш машинаси ва вентилятор ишлаб чиқаришга жойлаштиради. Бунда борди-ю дазмол чиқариш берадиган фойда 0,5 млн долларга камайиб кетса, вентилятор чиқаришда фойда 0,5 млн долларга ошиб, йўқотишнинг ўрнини қоплайди. Кир ювиш машинасини чиқариш эса фойдани 0,5 млн долларга оширади.

2. **Тадбиркорлик фаолиятини суғурталаш.** Бунда фирма эҳтимоли бор йўқотишни суғурталаб кўяди. Масалан, фермер курғоқчилик юз берганда 0,2 млн доллар йўқотади. Курғоқчилик борлигини инобатга олиб, у бўлғуси ҳосилни суғурталайди. Агар

курғоқчилик бўлса суғурта компанияси йўқотилган ҳосил кийматининг бир қисмини тўлайди. Йўқотиш қисман копланганидан фермер рисқи камаяди.

3. Шерикчилик капиталини ҳосил қилиш. Бунда ширкат фирмалари ташкил этилиб, унинг капитали бир неча шерикларга қарашли бўлади. Бу ерда фақат эришилган ютук эмас, балки эҳтимолдан йироқ бўлмаган йўқотиш ҳам шериклар ўртасида тақсимланади. Масалан, чинни заводи қуриш учун 5 млрд сўм керак. Шу пулни 5 та шерик биргаликда қўяди. Кутиладиган йўқотиш 500 млн сўм. Агар заводнинг эгаси битта бўлганда ҳамма 500 млн сўмлик йўқотиш унинг зиммасига тушган бўлар эди. Завод шерикларники бўлгани учун шу 500 млн сўм 5 киши зиммасига тушади. Демак, шерикчилик капитали рисқнинг тақсимланишига ва уни ҳар бир шерикка тушадиган юқини енгиллаштиришга олиб келади.

4. Ахборотни тўплаш ва ундан самарали фойдаланиш. Фирма рисқнинг олдини олиш ёки уни камайтириш учун ички ва ташқи бозордаги аҳвол, у ерда нархларнинг ўзгариши, товарлар сотилишининг динамикаси, рақобатчиларнинг феъл-атвори ва саъй-ҳаракатлари тўғрисида, партнёрлар аҳволи, давлат сиёсатида кутилаётган ўзгаришлардан хабар топиши керак. Фирма оладиган ахборот қанчалик хилма-хил, кўп манбали ва миқдоран кўп бўлса, шунчалик унинг симметрик бўлиш эҳтимоли катта.

Симметрик ахборотни ҳисобга олиш фирмани мавжуд ша-роитга яхши мослаша билишини, нимани, қанча ишлаб чиқариш ва неча пулдан сотиш кераклигини олдиндан билиш имконини беради.

Бу билан фирма рисқни камайтира олади, чунки у ноаниқликка, бинобарин хавф-хатарга камроқ йўликади. Шу сабабли кимда ахборот кўп бўлса, шунинг омади чопади, деб айтишади. Ахборотга пулни аямаган фирма рисқни камайтириш имконига эга. Ахборот тўплашда кўпроқ интернет қўл келади, шу боис интернет хизматларига талаб ошиб боради.

Хулосалар

1. Тадбиркорлик даромади – бу товар ва хизматларни сотишдан келган пул тушуми бўлиб, бу яратилган товар ва хизматларнинг миқдори ва улардан ҳар бирининг бозор нархи га боғлиқ бўлади. Ялпи даромад муайян пайтда фирма топган жами даромад бўлса, товар ва хизматлар бирлигини сотишдан келган

пул ўртача даромад ҳисобланади. Маржинал даромад қўшимча товар бирлигини сотишдан тушган қўшимча пул бўлади. Даромад биринчидан харажатларни қопласа, иккинчидан фойда ҳосил қилади.

2. Фойда – бу тадбиркорлик фаолияти учун бизнесчилар оладиган мукофот бўлиб, уни тадбиркорлик қобилияти ва бизнесга қўйилган капитал келтиради. Тадбиркорлик қобилияти учун олинadиган фойда меъёрдаги фойда ҳисобланади ва харажатлар таркибига киради. Капитал учун тегадиган фойда иктисодий фойда бўлиб, даромаднинг жами харажатлардан ортиб қолган қисми бўлади. Тадбиркорликда омад фойдаси ҳам бор, бу мазмунан бошқаларниқидан ортиқча фойда бўлиб, бозор нархларининг кутилмаганда ортиб кетиши туфайли ҳосил бўлади, буни омади юришганлар олади, у жузъий бўлганидан нархлар эски ҳолига тушгач йўқ бўлиб кетади.

3. Тадбиркорлик нақадар фойда келтиришини фойдалилик, яъни рентабеллик даражаси белгилайдики, бу қанча фойда топилганини, яъни иктисодий фаолиятнинг самарадорлигини кўрсатади, буни билиш учун тадбиркорлик натижасида қўлга теккан фойда сарфлар билан таққосланади, натижада фойда сарфларнинг неча фоизига тенглиги аниқланади. Фирма ишининг самарадорлиги таҳлил этилганда ишлаб чиқариш ва маҳсулот рентабеллиги аниқланади. Рентабелликни ошириш учун ишлаб чиқариш реструктуризацияланади, ресурслар тежаллади, капитал таркиби такомиллаштирилади, меҳнат мотивацияси кучайтирилади.

4. Фойдани максимумлаштириш уни иложи борича кўп олишни билдиради, бунга рентабелликни ошириш ва капитални кўпайтириш, яъни ишлаб чиқаришни кенгайтириш орқали эришилади. Бироқ бунинг учун ишлаб чиқаришнинг энг мақбул ҳажмига эришиш зарурки, бунда товар нархи маржинал харажатларга тенглашади. Фақат шундагина нарх билан ўртача харажатлар ўртасидаги фойдани юзага келтирувчи фарқ энг катта бўлади.

5. Тушган даромадлар харажатларни қоплашга етмай қолган тақдирда зарар кўриладики, бунинг сабаби чиқарилган товар ва хизматларни бозор кўтармасдан улар нархининг, бинобарин даромаднинг пасайиб кетиши ва харажатларнинг ортиб кетишини юзага келтиради. Зарар меъёридан ошиб кетганда, уни қоплаш имконияти бўлмай банкротлик юзага келадики, бу фирманинг ёпилиб кетиши ёки бошқаларга қўшилиб кетишини билдиради.

6. Фойда топиш – бу рискли иш. Риск тадбиркорлик йўлида хавф-хатарга йўлиқиб ўз мақсадига эриша олмай қолишидир. Рискни ноаниқлик юзага келтиради, бу ўз навбатида бозордан келган ахборотнинг асимметрик бўлиши, яъни реал вазиятни тўла акс эттирмаслиги натижасидир. Риск муқаррар бўлсада, уни бошқариш мумкин. Бу рискка ҳар хил муносабатда бўлишни билдиради: рискка бормаслик, рискка бефарқ бўлиш, рискка бориш. Риск йўқ жойда кичик фойда билан қаноат ҳосил қилинади, риск бор жойда катта фойда ҳам кутилади. Рискни камайтириш учун ишлаб чиқариш диверсификацияланади, тадбиркорлик хатари суғурталанади, риск шериклар ўртасида тақсимланади ва ниҳоят ахборотдан самарали фойдаланилади.

Таянч тушунчалар

Даромад, ялти, ўртача ва маржинал даромад; фойда; меъёردаги фойда; иқтисодий фойда; омад фойдаси; рентабеллик, рентабеллик турлари; фойдани максимумлаштириш; зарар; банкротлик; тадбиркорлик rischi; симметрик ва ассиметрик ахборот; рискка муносабат; рискни камайтириш йўллари.

Х БОБ. УЙ ХЎЖАЛИКЛАРИ

10.1. Уй хўжалиги ва унинг турлари

Бозор иқтисодиёти субъектлари орасида уй хўжаликлари (буларни хонадонлар, деб ҳам айтиш мумкин) асосий ҳисобланади, чунки улар биринчидан кўпчиликни ташкил этса, иккинчидан иқтисодий муносабатларнинг барча жабҳаларида иштирок этади, учинчидан иқтисодиётнинг тақдирини уй хўжаликлари фаолияти белгилайди.

Уй хўжалиги – бу мол-мулкни даромад ва харажати, истеъмоли ҳамда истиқомат жойи умумий бўлган кишиларнинг минн гуруҳидир.

Уй хўжалиги оила асосида қурилган, лекин оиласизлар хўжалиги ҳам мавжуд. Оила ижтимоий-демографик тушунча бўлиб, кишиларнинг энг яқин қон-қариндошлик муносабатларини билдиради. Оиладан фарқлироқ уй хўжалиги иқтисодий тушунча бўлиб, кишилар кичик иқтисодий бирлик ҳосил қилишини аниқлатади. Уни ташкил этувчилар иқтисодий умумийликка эга, яъни уларнинг бойлиги, мулки, даромади, истеъмоли умумийдир. Барча кишилар уй хўжалигида истиқомат қилади ва шулар орқали иқтисодиётда ўрин эгаллайди. Ундан ташқарида аҳолининг ғоят кичик қисми яшайди, булар жумласига қариялар, ногиронлар ва меҳрибонлик уйларида яшовчилар қиради. Улар хонадон эмас, балки давлат ва турли хайри-эҳсон ташкилотлари қарамоғида бўлади.

Уй хўжаликлари этнодемографик жиҳатдан бир оилани, кўп оилани, оиласиз ва аралаш бўлади.

Кўпчилик хўжаликлар бир оилани бўлади, аммо икки-уч оилани бирлаштирувчи хўжаликлар ҳам мавжуд, улар қон-қариндошлик қучли жойда учрайди. Оила бузилган жойда оиласиз, яъни сўққаболлар хонадони мавжуд бўлади. Оила билан бирга бегоналар ҳам истиқомат қилган ерда аралаш хўжалик пайдо бўлади. Булар бой бадавлат хўжаликлар бўлиб, улар таркибига бирга яшовчи турли хизматкорлар(уй хизматчиси, тарбиячи, ўқитувчи, тансоқчи, боғбон, ошпаз қабилар) қиради. Бундай хўжаликлар кам учрайди. Ҳозирги иқтисодга асосан бир оилани хўжаликлар ҳосилдир.

Иқтисодий мавқеи жиҳатидан мустақил ва қарам хўжаликларни ажратиш мумкин. Мустақил хўжаликлар - бу ўз капитали бор ва уни ишлатиб даромад топувчилар, илгари жамғарган

пули ҳисобидан яшовчилар хонадонидир. Қарам хўжаликларни ёлланиб ишловчилар, турли ижтимоий нафақа олиб яшовчилар хонадони ташкил этади.

Уй хўжаликлари даромад миқдори жиҳатидан қаралганда, улар қуйидаги 5 гуруҳга ажратилади:

1. Энг камбағаллар (1-квинтель).
2. Камбағаллар (2-квинтель).
3. Ўрта ҳоллар (3-квинтель).
4. Бойлар (4-квинтель).
5. Энг бойлар (5-квинтель).

Бу гуруҳларни синфларга ажратганда биринчи ва иккинчи гуруҳлар қуйи (камбағал) синфни, учинчи гуруҳ ўрта синфни, тўртинчи ва бешинчи гуруҳлар юкори (бой) синфни ташкил этади.

Хўжаликлар ижтимоий мақомига қараб гуруҳлаштирилганда ишчи, хизматчи, тадбиркор, деҳқон ва пенсионер хонадонларига ажратилади. Уларни қаерда истиқомат қилишига қараб баҳоланганда шахар ва қишлоқ хўжаликлари фарқлантирилади. Муайян мамлакатдаги уй хўжаликларининг сони (Q_n) аниқланганда, аҳоли сони (N), ўртача бир хўжаликда истиқомат қилувчи кишилар сонига (n) бўлинади. Бунда $Q_n = \frac{N}{n}$ келиб чиқади. Хўжаликлар сони муайян йилнинг маълум кунига, масалан 1 январь ҳолатига ҳисобланади.

10.2. Уй хўжаликларининг иқтисодийнинг бошқа субъектлари билан муносабатлари

Уй хўжалиги ўзининг иқтисодий манфаатига эга ва уни юзага чиқариш учун бошқалар билан иқтисодий муносабатларга киришади.

Уй хўжаликларининг иқтисодий манфаатлари борки, бу уларнинг истеъмолини қондириш ва бойлик ортиришдан иборат ҳаётий эҳтиёжлари бўлиб, улар анланган ҳолда иқтисодий мотивацияни, яъни мақсадли хатти-ҳаракатларни юзага келтиради.

Хўжаликлар манфаати объектив, яъни уларни объектив иқтисодий шароит юзага келтиради, уларни юзага чиқариш бозор иқтисодиётининг қонун-қоидаларига узвий боғлиқ бўлади, хонадонлар уларни ўзгартиролмайди. Бироқ манфаатларни кишилар субъектив тарзда англаб, онгли субъектив хатти-ҳаракатларга қўл уради.

Демак, объектив шароит яратган манфаатлар субъектив мотивацияни, яъни манфаатларни юзага чиқаришга қаратилган интилишларни юзага келтиради, аммо бу ҳам объектив иқтисодий шароитдан кечади. Иқтисодий манфаатларни бирламчи асоси мулкчиликдир, чунки хонадон аҳли индивидуал хусусий мулк соҳибидир. Унинг ихтиёрида мулк-ресурслар бўлиб, уни ишлатишдан манфаат кўрилади, яъни даромад топилади, улар сарфланиб истеъмол қондирилади, инсон капитали яратилади, жамғариш ҳосил қилиниб келажак таъминланади. Уй хўжаликлари манфаатларини кенгайтирилган таснифини чизмадан кўриш мумкин (10.1-расм).

10.1-расм. Уй хўжаликлари манфаатлари тизими

Манфаатларни таъминлаш йўлидаги иқтисодий алоқалар талаб ва таклиф қонунига биноан юз беради, амалга оширилади, яъни хўжаликлар бозор нархида ўз товарини сотадилар ва керакли

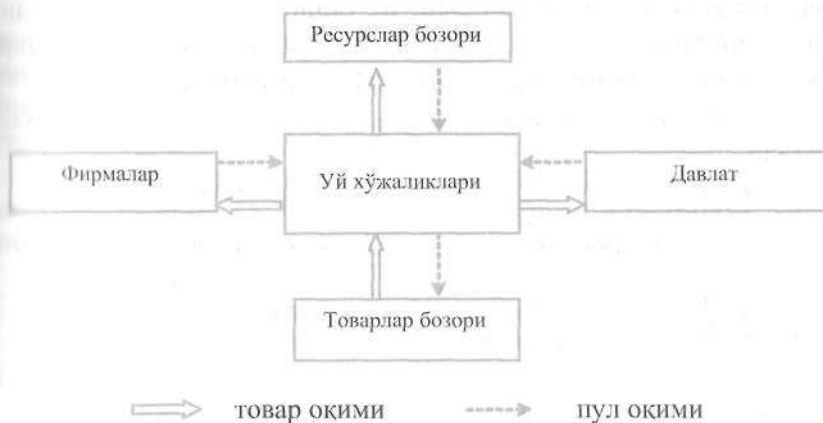
товарларни харид этадилар. Бозор хўжаликлари таклиф этган товарлар оқимига жавобан пул оқими ҳосил бўлади. Ўз навбатида хўжаликларни бозорга чиққан пул оқимига жавобан фирмалардан товарлар оқимига келади. Хуллас, бозорда товарларни пулга айирбошлаш юз беради. Хўжаликларнинг давлат билан муносабати бир томондан бозор муносабати бўлса, иккинчи томондан нобозор муносабатидир.

Бу муносабатда хўжаликлар давлат идора ташкилотларига ўз ресурсини сотганда, уни ҳақини бозор нархига биноан оладилар. Аммо, хўжаликлар давлатга солиқ тўлаб, ундан бепул неъматлар ёки пул тўлови шаклидаги трансфертларни олганда бозор қоидалари амал қилмайди.

Бу ерда солиқ тўлаган хўжаликнинг давлатга берган пули билан ундан олинган бепул неъматлар (билим олиш, соғлиқни сақлаш, турмуш хавфсизлигини таъминлаш каби хизматлар) харажати ўртасида тенглик бўлмайди. Бир хўжалик солиқни кўп тўлаган ҳолда бепул неъматларни кам олса, бошқаси солиқларни кам тўлаб неъматларни кўп олиши мумкин.

Бозор қоидасига кўра қанча берса, шунча олиш талаб қилинади. Аммо, давлат билан хонадонлар муносабати юз берганда олди-берди тенглиги жамият миқёсида юз беради ҳолос. Шу сабабли, бу ердаги муносабатлар кўп жиҳатдан нобозор муносабатидир.

Хўжаликлардан давлат томон борадиган ресурсларга жавобан пул оқими келса, унга борадиган солиқларга жавобан бепул хизматлар билан бирга муҳтожларга ёрдам шаклидаги нафақа ва турли субсидиялар шаклидаги пул оқими чиқади. Демак, икки субъект орасидаги алоқаларда бир вақтнинг ўзида ҳам товар, ҳам пул оқими юзага келади. Уй хўжаликлари алоқага қирадиган яна бир бошқа субъект подавлат ва нотижорат ташкилотларидир. Улар билан барча хўжаликларнинг фақат маълум қисми алоқада бўлади. Хўжаликлар уларга бадаллар ва хайрия пулларини бериб, улардан турли хизматлар оладилар. Бу ердаги муносабатлар ҳам бозор муносабати эмас, чунки улар тижорат характериға эға бўлмайди, яъни фойда олиб иқтисодий наф кўришни кўзламайди. Хўжаликларнинг нобозор муносабати мавжуд бўлса-да унинг кўлами кичик бўлади. Кўлами кенг муносабатлар фирмалар билан бўлиб, улар бозор муносабати характериға эға ва етакчи муносабатлар ҳисобланади. Хўжаликларнинг бошқалар билан бозор муносабатларини келтирилган чизмада ҳам кўриш мумкин (10.2-расм).

10.2-расм. Пул-товар-пул оқимида уй хўжаликларининг иштироки

Хўжаликларнинг ички муносабатлари уларда бирлашган кишилар ўртасида бўлади. Бу кишилар 2 гуруҳдан иборат:

1. Даромад топувчилар.

2. Боқимандалар, яъни даромад топувчилар қарамоғида бўлганлар.

Даромад топувчилар хўжаликлар бюджетига пул келтирадilar. Боқимандалар эса, бюджетнинг фақат харажатларида қатнашадилар.

Уй хўжалиги бюджети унинг даромадлари ва харажатларининг мажмуасидир.

Бюджетнинг асосий тури биргаликдаги бюджет бўлиб, унинг даромадини барча пултопарларнинг маблағлари ташкил этади, бироқ унинг бюджетдаги ҳиссаси бир хил эмас. Чунки, даромадлар ҳар хил бўлади. Даромадлар тақсимланганда умумий истеъмолни қондурувчи харажатлар билан хонадондаги ҳар бир кишининг яқка харажати учун пул ажратилади. Бунда пул даромад топувчилар билан боқимандалар, шунингдек, даромадни кўп ва оз олувчилар ўртасида тақсимланади. Хўжаликларда топган пулига биноан харажат қилиш қондаси амал қилмайди. Шу сабабли бу ерда нобозор муносабати пайдо бўлади, гарчи бу ерда пул иштирок этсада.

Уй хўжалиги мини гуруҳ истеъмолчиларини бирлаштирувчи иктисодий бирлик ҳисобланади. Унинг асосий функцияси истеъмолчиликдир. Унинг истеъмоли товар истеъмоли шаклига эга, яъни у бозордан ўз пулига товарларни сотиб олиш орқали ўз истеъмолини қондиради. Истеъмолнинг ҳажми ва таркибини

харид қобилияти белгилайдики, бу биринчидан, пул даромадини-нинг миқдорига, иккинчидан бозордаги нарх-навога боғлиқдир. Хўжалик ўз пул даромадини икки қисмга ажратади:

1. Товар ва хизматлар хариди учун, бу харид фондини ҳосил қилади.

2. Жамғариш учун, бу жамғариш фонди бўлади.

10.3.-расм. Уй хўжалиқларининг иқтисодий муносабатларда иштирок этиши

10.3. Уй хўжалиқининг истеъмолчилик фаолияти

Хўжалиқларнинг харид фонди муайян пайтда чекланган бўлади. Улар ўз даромадини билганича оширолмайдилар, чунки буни бозор ҳал қилади. Улар бозор нархини ҳам ўз билганича белгилай олмайдилар, чунки буни ҳам бозорнинг ўзи, у ердаги талаб ва таклиф белгилайди. Хўжалиқлар бюджетини чегараси бор, бу уларни кўлига теккан даромади дейилади. Бироқ, улар шу чегара

доирасида истеъмол танловини амалга оширадилар, яъни пулининг миқдори ва нарх-навога қараб истеъмол товарларини ўзи билганича танлаб оладилар. Бундан мақсад ўз истеъмолини тўлароқ қондиришдир.

Уй хўжаликлари истеъмоли – бу улар харид этган товар ва хизматларни ўз ҳаётий эҳтиёжларини қондириш учун ишлатилишидир.

Уй хўжаликлари истеъмоли ўсиши учун уларнинг харид қурби нархларга нисбатан жадалроқ ортиб бориши керак, чунки шундагина улар истеъмол буюмларини кўпроқ харид этишлари мумкин. Харид қурби ўсиши учун эса иш билан банд бўлиб кўпроқ пул топиш талаб қилинади. Хўжалик вакиллари бозорда бир-бирлари билан контакт алоқага киришади. Контакт товарлар харид этишда бир-биридан ўртак олиш шаклига эга. Бу истеъмолга ҳам тегишли. Истеъмолдаги контакт ижобий бўлганда янги, замонавий товарлар истеъмолига мойиллик бўлади. У салбий бўлганда зарарли товарлар истеъмолини (масалан, алкоголь ичимликлар, тамаки маҳсулоти, наркотиклар) истеъмолини кенгайтиши қузатилади. Контакт жараёнида хонодонлар истеъмоли умумий, байналминал тус олади, яъни турли миллатга мансуб хўжаликлар бир хил товарларни кўпроқ истеъмол қилдилар. Аммо, истеъмолдаги миллий менталитет узоқ сақланади. Хўжаликлар истеъмоли рационал – оқилона ва иррационал – нооқилона бўлади. Оқилона истеъмол – бу инсон ҳаёти учун фойдали товар ва хизматларни меъёрида истеъмол қилинишидир. Иррационал истеъмол эса фойдали неъматларни меъёридан ортикча, саломатликка путур етказувчи даражада истеъмол қилишдир. Рационал истеъмол асосида базавий истеъмол ётадики, бу ҳаёт учун зарур бўлган асосий неъматлар истеъмоли бўлиб, инсон камолотига хизмат қилади. Бундан ташқарида мартабали, обрўталаб истеъмол ётади. Бу пулдор уй хўжаликларига хос бўлиб, ўз бойлигини бошқаларга кўз-кўз қилувчи истеъмолдир. Бу ўта ноёб, кўпчилик харид этолмайдиган товар ва хизматлар истеъмолини билдиради. Хўжаликлар истеъмолида ҳам кўлам самараси бўлади. Бу истеъмолни истеъмолчилар сонига қараб тежамли бўлишидир. Хўжаликда истеъмолчилар қанчалик кўп бўлса, шунчалик истеъмол сарфлари бирлигига тўғри келган қониқишдан иборат нафлилик кўп бўлади. Масалан, битта телевизордан фойдаланганда 5 кишилик хонадон, уч кишиликка нисбатан (бир телетомошабин ҳисобига) кам харажат қилади. Кўлам самараси яқка истеъмол эмас, балки

биргаликдаги истеъмолга хосдир. Хўжаликлар истеъмоли ортган сари, унинг таркиби янгилашиб туради ва буни Энгель конуни ифодалади.

Энгель конунига кўра истеъмол ортган сари унинг таркибида озиқ-овқат товарлари ҳиссаси камайиб, ноозиқ-овқат товарлари ҳиссаси ортиб боради. Бу конун амал қилганда озиқ-овқат истеъмолига сарф ошади, лекин бунга нисбатан ноозиқ-овқат товарлари ва хизматлари сарфи тезроқ ўсади, натижада уларни умумий истеъмол сарфидаги ҳиссаси ўзгаради.

Ишлаб чиқариш ривожланиб товарлар диверсификацияси жадал кечкан шароитда хонадонлар истеъмолини модернизациялашуви юз беради ва бу истеъмолни замонавийлашиб бориши ва унинг таркибини зудлик билан янгилашиб боришини билдиради. Уй хўжаликлари истеъмолининг аҳамияти уларнинг ўзи билан чекланмайди, балки умумиктисодий ҳамдир. Улар истеъмоли ички бозорни шакллантиради ва кенгайтиради. Истеъмол товар характерида бўлгани учун у бозор орқали кондирилади, бинобарин уй хўжаликлари ички бозордаги талабни ҳосил қилади. Хўжаликлар кўп сонли ва тарқоқ субъект бўлганидан уларнинг бозор талаби индивидуал, лекин улар биргаликда жами талабни билдирадилар. Уларнинг хариди кўнайса бозор кенгайди, товарлар сотилиши кўпайиб, ишлаб чиқариш ўсади. Акс юз берса, ишлаб чиқариш қисқаради. Улар талабининг ўзгариб туриши бозор сигнали ролини бажаради. Бозордан келган сигнални хўжаликлар ўз талаби орқали ишлаб чиқаришга етказиб, уни шароитга мосласа шу талабга жавобан ишлаб чиқариш ўсиб, товарлар таклифи ошади. Бинобарин бозордаги талаб ва таклифнинг учрашиши хўжаликлар хариди орқали кечади. Улар ресурслар бозорига эса асосан таклиф билан чиқади. Товарлар бозорида улар талабгор вазифасини ўтайдилар. Бу бозор эса оммавий бозор ва сайланма бозордан иборат. Пули оз ва ўртача хўжаликлар оммавий бозорда талаб билдирадилар, чунки бу ерда ҳаммабоп товарлар сотилади. Пулдор хўжаликлар хариди кўпрок элитар, сайланган товарлар бозорида юз беради. Барча хўжаликларга ҳар хил товар ва хизматлар сотиб олиб, ишлаб чиқариш қайтадан юз беришини таъминлайди. Ҳозирги дунё мамлакатларида хўжаликларнинг хусусий истеъмоли товарларнинг 48-60 %ни сотилишига тенгдир. Товарларни сотилишида фирмаларнинг ресурс истеъмоли, давлат ташкилотлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари хариди ҳамда экспорт иштирок этади. Бирок бу

жараёнда хўжаликлар хариди етакчидир. Уй хўжаликлари истеъмоли бозор учун муҳим бўлганидан бу кузатилиб борилади. Шу мақсадда истеъмолчилар ишончининг индекси қўлланилади. Бунда хонадонлар нимани кутаётгани, унинг ишончи қандайлиги таҳлил этилиб, истеъмолчиларнинг ишониш индекси ишлаб чиқилади. Бу индекс 0-100 оралиғида бўлади. Агар бу қанчалик юқори бўлса, истеъмолчилар ишончи баланд, улар оптимист ҳисобланади. Агар индекс қанчалик паст бўлса, ишонч пасайиб истеъмолчилар шунчалик пассив ҳисобланади. Йил сайин индексларни ўзгаришига қараб хонадонлар хариди қандай бўлиши аниқланиб, ишлаб чиқарувчилар шунга ҳисобга оладилар.

10.4. Уй хўжаликларининг ишлаб чиқариш фаолияти

Уй хўжаликлари асосий истеъмолчи бўлса-да ишлаб чиқариш жараёнида ҳам иштирок этади. Бу бевосита юз берганда хўжаликларни ўзида товар ва хизматлар яратилади, билвосита юз берганда эса маъмурият яратувчилик жараёни хўжалик вакиллари фирмаларда ёлланиб ишлаши орқали бўлади, аммо бу фирмалардаги ишлаб чиқариш сирасига киради. Хўжаликларнинг ўзидаги ишлаб чиқариш, у индивидуал мулк бўлган моддий ёки пул ресурсларига таянади, булар жумласига машина, қўл меҳнат курувлари, кичик қурилмалар қабилар киради. Бу ишлаб чиқариш хўжалик аҳлининг шахсий меҳнатига таянади, шу сабабли ёлланма меҳнат қўлланилмайди, унинг қўлами гоёта кичик, уни минг ишлаб чиқариш, деб аташ мумкин. Бу ўз характерида кўра натурал - товар ишлаб чиқаришдир, чунки яратилган маҳсулот ва хизматлар биринчидан, хўжаликнинг ўзида қолиб, шу ерда истеъмол қилинади, иккинчидан улар бозорга чиқарилиб товар сифатида сотилади. Хонадон ишлаб чиқариши уч шаклга эга:

1. Томорқа – деҳқон хўжалиги.
2. Яққа тартибда меҳнат қилиб товар ва хизматлар яратиш.
3. Уй – рўзғордаги ишлаб чиқариш.

Томорқа – деҳқон хўжалиги табиатан майда товар хўжалиги, у бозор иқтисодиёти кенг қўлам ривожланиб улгурмаган ерда масалан, МДХ мамлакатларида сақланиб қолган. Бу ерда озиқ-овқат маҳсулотлари яратилади, унинг қатта қисми деҳқон бозорларида сотилади, кичик қисми хонадоннинг ўзида истеъмол қилинади (Ўзбекистонда 2012 йил – 14,8 %). Бу хўжалик сермеҳнат, бу ерда уй бекалари, қатта ёшли болалар ва ишсиз қатгалар меҳнат қилади, унинг мақсади тирикчилик ўтказишдир.

Мазкур хўжаликлар эркин, катта мустақилликка эга, уларнинг либераллик даражаси ғоят юкори, улар эркин бозор учун ишлайди. Бироқ улар кўпчилик, тарқоқ ва алоҳидалашган, улар стихияли, яъни тартибсиз ривожланади ва тез – тез бозор рискига йўлиқиб туради.

Уй хўжаликлари доирасидаги якка меҳнат фаолияти ҳам майда товар ишлаб чиқариш бўлиб, бозор учун маҳсулот ва хизматларни яратади. Унинг иқтисодиётдаги ўрни ва мавқеини бозор муносабатларининг даражаси белгилайди. Бу даража паст ерда якка меҳнат шаклидаги ишлаб чиқариш кўп бўлса, бу юкори ерда, аксинча якка меҳнат кам бўлади. Якка ишлаш хизмат (сервис) соҳасида кенг тарқалган, чунки бу ерда кўл меҳнати талаб қилинади. Бу фаолияти ҳам якка, ҳам оилавий мулкка таянади, бу ерда капитал соҳиби ва ишлаб чиқарувчи айнан бир киши ҳисобланади, ишлаб чиқариш ва бошқариш фаолияти бир-бирдан алоҳидалашмай, якка меҳнат жараёнида кечади. Мазкур фаолиятнинг мақсади ҳам тирикчилик ўтказиш ва кези келганда кичик фойдага эга бўлишдир.

Уй хўжаликларининг мутлақ кўпчилиги уй-рўзғор юмушларини ўзи бажаради, бундан бой хонадонлар мустасно, чунки бу ерда уй ишларини ёлланиб ишловчи хизматкорлар бажаради. Уй-рўзғор ишлари табиатан натурал ишлаб чиқариш, яъни фақат ўзи учун маҳсулот ва хизматлар яратишдир. Унинг нақадар кенг тарқалиши ҳар бир уй хўжалиги учун вақт бирлигининг (масалан, бир соат вақтнинг) кадр-қийматига боғлиқ бўлади. Буни эса вақт бирлигида ишлаб топиладиган пул миқдори белгилайди. Уй юмушлари билан банд бўлиш шу пул миқдorigа тесқари мутаносибликда бўлади.

Бу пул кўп бўлса, биринчидан юмушларни уй рўзғор техникасини қўллаб уларни қисқа вақтда бажариш имкони бўлади, иккинчидан, бу юмушларни ташқаридан чақирилган хизматчилар ёрдамида бажариш мумкин. Иқтисоди юксак мамлакатларда рўзғор ишлари билан бандлик ғоят кичик бўлса, у паст ерда бу бандлик каттадир. Рўзғор ишларидаги бандлик даромад миқдorigа тесқари мутаносибликда бўлади. Уй-рўзғордаги ишлаб чиқаришнинг иқтисодиётда тутган ўрни бир хил эмас. Иқтисоди юксак мамлакатларда унинг салмоғи сезиларли эмас, аммо иқтисоди ҳали заиф мамлакатларда унинг ҳиссаси анча каттадир.

10.5. Уй хўжаликларида жамғариш жараёни

Уй хўжаликлари жамғаришга ҳам мойил бўладилар, аммо бунинг учун уларнинг пул даромадлари жорий истеъмол сарфларидан ортиб қолиши зарур. Шу сабабли бу мойиллик сердаромад хонадонларга хос бўлади.

Уй хўжаликларининг жамғариши улар даромадининг бир қисмини келажакни таъминлаш учун йиғилиб боришидир.

Жамғариш (Y) даромаднинг (D) истеъмол харажатларидан (i) ортиб қолган қисмига тенг бўлади. Бунда, $Y = D - i$ келиб чиқади.

Хўжаликларнинг жамғаришига мойиллигини унинг мативлари, яъни ўз манфаати йўлида бунга интилишлари юзага келтиради. Бу мативлар жумласига қимматбаҳо товарлар харид этиш, пулни бизнесга тикиб уни кўпайтириш, қарилликни таъминлаб, уни беташвиш қилиш, келажак авлодга мерос қолдириш, кўн пул талаб қиладиган маросимларни ўтказиш, инсон капиталига пул юбориш кабилар киради. Жамғариш юз бериши учун бу мативлардан ташқари жамғариш учун ишончли манбаси, жамғармани келажакда самарали ишлатиш имкони бўлиши талаб қилинади. Чунки, бу бўлмаса ортикча пул ўринсиз ва ортикча истеъмолга, масалан, зебу-зийнат ва маишатга юборилиши мумкин. Жамғариладиган пулни банкка жойлаштириб ёки ўз бизнесига кўйиб пулдан пул чиқариб олиш имконияти катта бўлса жамғаришга интилиш кучаяди.

Жамғариш имкониятлари ва унга мойиллик нақадар кучли бўлишини жамғариш меъёри (буни квота, деб ҳам юритишади) ифодалайди. Жамғариш меъёри (Y_n) бу уй хўжаликлари жамғармасини (Y) уларни кўлидаги даромадига (D) нисбати бўлиб, шу даромаднинг қандай қисми жамғарилиб боришини билдиради. Бунда, $Y_n = \frac{Y}{D}$ хосил бўлади. Жамғариш қанча кучли борса шунчалик унинг меъёри юкори бўлади.

Уй хўжаликлари жамғаришда турлича иштирок этишади. Пулдорлар жамғаришни кўп қилса, пули озлар буни кам қилади ёки умуман қилмайди. Қандай меъёрда бўлишидан катъий назар жамғариш жараёни икки хил кечади:

1. Тартибли. Бунда жамғариш турли молия ташкилотлари (банклар, кредит уюшмалари, суғурта ва траст (ишонч) компаниялари ва пенсия фондларига етказилади, бундан даромад топилади.

2. Тартибсиз жамғариш. Бу хонадонларнинг ўзида пул қолдиғи шаклини олган жамғариш, бу ўзаро қарз бериш, яширин, яъни рухсат этилмаган бизнесга пул таплаш, ҳар эҳтимолга қарши пул захирасини тўплаш учун ишлатилади. Биринчи турдаги жамғариш устуворликка эга, у кенгайиши учун жамғаришни расмий, яъни очиқчасига ишлатиб қўшимча даромад топиш имкони бўлиши керак.

Хўжаликлар жамғармаси 2 хил функцияни бажаради. Биринчи функция инвестиция учун ресурс ҳосил қилиш, яъни бирон-бир ишга қўйилиб фойда келтириш. Иккинчи функция – истеъмолчилик салоҳиятини ошириш, яъни харид қурбини кучайтириш. Даромад ўсиб жамғариш меъёри ошган шароитда хонадон жамғармасининг мамлакат ялпи жамғаришидаги ҳиссаси кўпаяди.

Жамғариш икки йўл билан инвестицияга айланади. Биринчиси – бевосита инвестицияланиш. Бунда жамғариш хонадонларнинг ўз ишлаб чиқаришга тўғридан-тўғри қўйилади. Иккинчиси – жамғармаларни, молия ташкилотлари ва энг аввал банклар орқали аввал кредит ресурсларга сўнгра инвестицияга айланиши.

Жамғармалар зарур бўлганда хонадонларнинг харид фондига келиб қўшилади ва истеъмол салоҳиятини оширади. Истеъмол салоҳияти (i_s) жамғариш нақадар истеъмол харажатларини қоплай олиши билан аниқланади. Бунда жамғариш суммаси (Y_s) бир ойлик ёки бир кунлик истеъмол харажатлари (i_x) билан таққосланади. Натижада, $Y_s = i_s / i_x$ ҳосил бўлади. Масалан, уй хўжаликларининг бир ойлик истеъмол сарфи 2,4 млрд доллар бўлгани ҳолда уларнинг жамғармаси 9 млрд бўлди. Бунда, $Y_s = 9,0 / 2,4 = 3,75$. Демак, жамғаришнинг истеъмол салоҳияти 3,75 га тенг, яъни жамғариш ишламай еб ётганида ҳам 3,75 ой тирикчилик учун етар экан.

Хўжаликлар ўз жамғармасини қандай ишлатишларини бозордаги муқобил танлови белгилаб беради. Танловда жамғаришнинг 3 томони назарда тутилади:

1. Даромадлилиги.
2. Рисклилиги.
3. Ликвидлилиги.

Даромадлилик жамғарма ўзининг миқдорига нисбатан неча фоиз даромад беришини аниқлатади. Уни баҳолашда банклар фоизи даражаси асос бўлади, унга бошқа соҳалар берадиган даромад

такқосланади. Рисклилиқ аниқланганда жамғармани сақланиб қолиши нечоғлик хавф-хатардан холи бўлиши назарда тутилади. Ликвидлилиқ жамғаришни ҳаммабоб тўлов воситаси бўлган нақд пулга айлантириш имкониятини билдиради. Шу уч хил такқослаш орқали жамғаришни қаерга ётқизиш маъқуллиги танлаб олинади.

10.6. Уй хўжалиқларини инсон капитални яратишдаги иштироки

Уй хўжалиқлари иқтисодийётни иш кучи билан таъминлайди, бу бозор шароитида инсон капитални, деб юритилади. Уни яратиш харажат талаб қилгани учун у капиталга тенглаштирилади.

Инсон капитални, бу кишиларнинг ҳаётини неъматлар ҳисобланган товар ва хизматларни яратишга қодир бўлган ақл-идроки ва куч қувватидир.

Бу инсон жисмида жойлашган, ундан ажралмаган ҳолда амал қилувчи жисмоний ва интеллектуал (ақлий) қобилиятнинг яхлитлигидир. Инсон капитални ишлаб чиқаришга кириб боради ва унинг инсон омилига айланади. У дастлаб индивидуал, яъни айрим кишиларнинг қобилияти сифатида майдонга чиқади, ишлаб чиқаришда жамоа ҳосил қилганда, корпоратив капиталга, бутун мамлакат доирасида миллий капитални ҳосил қилади. Иш билан банд бўлганлар қобилияти амалдаги капитал бўлса, банд бўлмаганларники захира капитални ҳисобланади. Бу капитални яратишда уй хўжалиқларидан ташқари давлат, корхона ва ташкилотлар ҳам иштирок этади, аммо хўжалиқлар уни яратувчи бирламчи ва асосий бўғиндир. Улар индивидуал капитални яратадилар. Бу ишда уларнинг истеъмол харажатлари ва жамғармалари иштирок этади.

Инсон капитални аввал яратилади, сўнгра такрор ва такрор яратилиб туради. Уни яратишни дастлабки жамғарилиши, деб юритилади, бу асосан хонадонларда кечади. Дастлабки жамғариш бу болаларни туғилиб вояга етиши, тарбияланиши, билим олиши, касбга эга бўлиши ва ишга жойлашувидир. Бунинг харажатларини хонадонлар даромад топувчилари ҳисобидан кўтаради. Иқтисодийёт ривожланган сари инсон капиталининг сифатига талаб ошади, чунки малакаси ва билим савияси тобора юқори ишловчилар талаб қилинади. Шу боис, уни тайёрлаш муҳлати ва харажатлари ортишига мойил бўлади. Агар, XX аср бошида ишловчиларнинг 8 йил таълим олиши кифоя қилса, унинг охирига

келиб 12 йиллик таълим талаб қилинди. XXI асрда 15-18 йиллик таълим зарур бўлиб қолади.

Инсон капиталига талабни узлуксиз ортиб бориши, унинг учун хонадонлар сарфини оширади. Болаларни вояга етказиш харажатларини ўсиши хонадонлар даромади чекланган шароитда оилада болаларни кўпайтирмасдан, улар сонини оптималлаштириш, яъни даромадига мослаштиришга ундайди. Хўжаликлар инсон капиталини шакллантириш билан чекланмай уни такрор ва такрор ҳосил қилишда ҳам иштирок этади. Бунда уларнинг истеъмол сарфларидан ташқари жамғармаси ҳам иштирок этади. Булар етишмаганда кредит олинади. Инсон капиталининг такроран яратилишида уй хўжаликлари давлат ва фирмалар билан ҳамкорлик қилишади. Болаларни вояга етказишдаги таълим-тарбия, соғломлаштириш харажатларини давлат ўз зиммасига олади. Ишловчилар билим савияси, малакаси ва иш тажрибасини ошириш билан боғлиқ харажатларни фирмалар кўтаради.

Хўжаликларни инсон капиталига қилган харажатлари унинг инвестициялари ҳисобланади. Бу инвестициялар энг самарали ҳисобланади.

Масалан, таълимга юборилган жаъми инвестициялар моддий капиталга етказилган инвестициялардан 4-5 марта кўп фойда келтиради.

Хўжаликлар инвестицияси яқка тартибдаги инвестиция бўлиб, бундан уларнинг ўзи манфаатдор бўлади. Бу инвестициялар ишлаб пул топиш қобилиятини оширади. Улар самарадорлигини олинган даромадни ўсишига қараб баҳолаш мумкин.

Инсонда мавжуд яратувчилик қобилияти сақланар экан, у доимо даромад келтираолади. Келажак авлодда бу қобилиятни ўйлаб шакллантириш ва сўнгра ривожлантириш, унга мерос қолдиргандан кўра афзалроқ ҳисобланади. Чунки, бу меросдан кўра кўпроқ бойлик яратади.

Хулосалар

1. Уй хўжаликлари мини гуруҳ, истеъмолчиларни бирлаштирувчи иқтисодий бирлик бўлиб, иқтисодий муносабатларнинг асосий ва энг кўпчиликдан иборат субъектлари ҳисобланади. Улар этнодемографик, иқтисодий, ижтимоий ва худудий жиҳатдан турли тоифаларга ажратилади.

Уй хўжаликларининг ўз манфаатлари борки, бу уларнинг мулк соҳиби, даромад топувчи, истеъмолчи, инсон капиталини яратувчи ва жамғарма ҳосил қилувчи сифатидаги манфаатидир.

2. Уй хўжаликлари ўз манфаати йўлида фирмалар, давлат, нодавлат ва нотижорат ташкилотлари билан ташки муносабатга киришадилар. Хонадонлар ички муносабати уни ташкил этувчи кишилар ўртасида бўлади.

3. Уй хўжалиklarининг асосий функцияси истеъмолчилик бўлиб, бу билан уларнинг ҳаётий эҳтиёжлари қондирилади. Улар истеъмоли товар истеъмоли характерига эга. У рационал ва иррационал бўлади, унга Энгель қонуни хос бўлади. Уй хўжаликлари истеъмоли уларнинг ўз эҳтиёжини қондиришидан ташқари ички бозорни шакллантирувчи ва кенгайтирувчи, бинобарин ишлаб чиқаришни ўсишига шароит яратувчи омил ҳисобланади.

4. Уй хўжалиklarининг ишлаб чиқариш функцияси чекланган бўлиб, бу ерда яратилган товар ва хизматлар биринчидан бозорга таклиф этилса, иккинчидан хонадонларни ўзида истеъмол қилинади. Уй рўзгор юмушлари фақат ўз истеъмолига хизмат қилади. Бу ердаги бандлик ишлаб даромад топишга боғлиқ, у кўп бўлса уй юмушларини хизматчиларни пулга ёллаб бажарилади, агар у кам бўлса хонадон аҳли уларни ўзи бажаради.

5. Уй хўжалиklarини жамғариш функцияси бу улар даромадининг бир қисмини йиғиб борилиши бўлиб, бу биринчидан келажакдаги харидни, иккинчидан пулни ишга солиб даромад олишни мўлжаллайди. Жамғариш меъёри унинг даромаддаги ҳиссасидир, жамғаришнинг истеъмол салоҳияти бу йиғилган пул қанча вақтдаги истеъмол сарфи учун етарли бўлишини билдиради.

6. Уй хўжалиги истеъмоли ва жамғариши инсон капиталини яратиш ва уни ривожлантиришга хизмат қилади. Бу капитал инсоннинг яратувчанликка қаратилган ақл-заковати ва куч-қудрати бўлиб, ишлаб чиқаришга хизмат қилади.

Таянч тushунчалар

Уй хўжалиги; уй хўжалиги турлари; ташқи ва ички муносабатлар; бозор ва нобозор муносабатлари; бюджет; истеъмолчилик функцияси; базавий, рационал ва иррационал истеъмол; Энгель қонуни; томорқа хўжалиги; яқка меҳнат фаолияти; уй-рўзгор юмушлари; вақт қадр-қиймати; жамғариш; жамғариш меъёри; жамғариш функциялари; жамғаришнинг истеъмол салоҳияти; инвестиция; инсон капитали; инсон капиталига инвестициялар.

XI боб. БОЗОР НАРХЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

11.1. Нархнинг моҳияти ва функциялари

Бозорда товар ва хизмат харид этилган чоғда бунга қанча пул тўлаш кераклигини нарх белгилайди. Нарх арзон бўлса пул камроқ тўланади, нарх қиммат бўлса пул кўп тўланади. Нарх бозордаги олди-сотди алоқаларини таъминлайди. Хўш, нархнинг ўзи нима?

Нарх бозор алоқаларининг асосий иқтисодий воситаси бўлиб, товар ва хизмат бирлигини сотиб олиш учун тўланадиган пул миқдорини билдиради.

Товарни пули бор сотиб олади. Унинг қанча товар сотиб олиши мумкинлигини, яъни унинг харид қурбини биринчидан товар нархи белгиласа, иккинчидан, унинг пулини миқдори белгилайди. Товарнинг қандай нархда олди-сотди қилиниши сотувчи ва харидорнинг келишуви асосида белгиланади. Сотувчи бозорга ўз нархини таклиф қилади, харидорнинг ҳам ўзи мўлжаллаган нархи бор, бу унинг ёнидаги пулига боғлиқ. Сотувчи ва харидор нархи бир-бирига мос тушганда **бозор нархи** пайдо бўлади ва шу нарх билан товар сотилади. Сотувчи ўз нархини фойдани кўпроқ олиш учун белгилайди. Харидор нархи эса унинг қўлидаги пулга сифатлироқ ва кўпроқ товар олишга қаратилади. Савдолашув асосида ҳар икки томонга маъқул нарх пайдо бўлади. Бунга англаш учун гўшт бозорини кўз олдимизга келтирамиз. Бозорга харидор 42000 сўм пул билан гўшт олиш учун келади. Сотувчи унга мол гўштига 23000 сўмдан таклиф этади, харидор гўштнинг нархини 20000 сўмга туширади. Сотувчи бунга кўнмайди, чунки зарар кўриши мумкин. Сотувчи бироз қўшинг, дейди. Шунда харидор 21000 сўмни таклиф этади. Шунда сотувчи рози бўлади. Харидор пулига 2,0 кг гўшт олади. Борди-ю бозорда савдолашув бўлмаса харидор гўштни сотувчи айтган 23000 сўмдан олади, мўлжалланган 42000 сўм пули гўштга етмайди, унга яна 4000 сўм керак. Шундай қилиб гўшт бозорида 1 кг гўштга қанча пул тўлаш кераклиги аниқ бўлади. Бу гўштнинг бозор нархидир. Бозор тизимидаги барча иқтисодий алоқалар нарх воситасида амалга ошириладиган у бозор хўжалигининг амал қилишида асосий роль ўйнайди. Нарх иқтисодиётда қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Ҳисоб-китоб, ўлчов функцияси. Бунда қилинган сарф-харажат, кўрилган фойда-зарар, бажарилган иш ҳажмининг ҳаммаси маълум нархлар асосида ҳисоб-китоб қилинади. Ишлаб

чиқариш ва унинг натижаларининг натурал-моддий, қиймат-пул ўлчови бор. Натурал-моддий кўрсаткичларни такқослаб ёки умумий кўрсаткичга келтириб бўлмайди. Масалан, 1 м² газлама, 1 жуфт оёқ кийим, 1 м³ газ, 1 кВт-соат электр энергияси, 1 тонна пахта, 1 м² уй-жой каби кўрсаткичларни жамлаб, умумий кўрсаткич олиб бўлмайди. Уларнинг умумий ўлчови пул, унда ифодаланган нарх бўлиши мумкин. Харажатсиз ишлаб чиқариш бўлмаганидан, бунинг учун маълум нархда сотиб олинган ресурслар сарф этилади. Машина-ускуна, хом ашё, ёқилғи, ҳар хил материал ва иш кучининг нархи бор. Уларнинг миқдорини нархларига кўпайтирилса, харажат ҳажми келиб чиқади. Яратилган маҳсулот миқдорини унинг ҳар бири нархига кўпайтмаси ишлаб чиқариш ҳажмининг пулдаги ифодасини кўрсатади. Ҳисоб-китоб учун жорий ва таккосий нархлар қўлланилади. Жорий нархлар амалдаги нархлар, улар билан йил давомидаги ишлар ҳисобланади, масалан, маҳсулот миқдори, экспорт-импорт ҳажми ҳисобланади. Иқтисодий ўсиш динамикаси, даромад, реал иш ҳақи ва реал фойда кабилар таккосий нархда ҳисобланади. Бунда маълум йил (бу база йили) асос қилиб олинади ва иқтисодий динамика шу йилдаги нарх билан ҳисобланади, чунки жорий нарх инфляция туфайли ўзгариши мумкин. Нарх инфляция таъсиридан холи этилганидагина, у реал иқтисодий натижани кўрсата олади. Гап шундаки, иқтисодиёт пасайган шароитда нархнинг тез ошириши ишлаб чиқариш ҳажмининг пулдаги ифодасини сунъий равишда ошириб юборади. Масалан, мамлакатда 5 млн тонна буғдой этиштирилди. 1 тонна буғдойнинг жорий нархи 120 доллар. Буғдойнинг жами нархи 600 млн доллар. Буғдой этиштириш 4,6 млн тоннага тушди, бироқ нарх 1 тонна буғдой учун 140 доллар бўлди. Бунда жами буғдой нархи 644 млн долларни ташкил этади. Нархига биноан буғдой ҳажми кўп, яъни $644 > 600$, амалда олинган буғдой ҳажми оз, чунки $4,6 < 5,0$. Бунда жорий нарх иш натижасини нотўғри ифодалайди. Шунинг учун буғдойнинг шу йилги ҳосилини ўтган йилги нархда ҳисоблаш тўғри бўлади. Бунда бу йилги ҳосилнинг пулдаги таккосий қиймати 644 млн доллар эмас, балки 552 млн доллар ($4,6 * 120 = 552$ млн доллар) бўлади. Бу билан реал иқтисодий натижа баҳоланади.

2. Иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш функцияси. Нархнинг ўзгариб туриши (бу амалда шундай) ишлаб чиқариш ва истеъмолни рағбатлантиради. Нарх ошганда, агар харажатлар ўзгармай колса фойда кўпаяди, бу ишлаб чиқарувчиларни

товарни кўпайтиришга ундайди, чунки фойдани максимумлаштириш имкони пайдо бўлади. Масалан, оддий стерженли пластмасс ручка 120 сўм туради. Шундан 100 сўми харажат, 20 сўм фойда. Агар hozир фирма 10 млн дона ручка чиқарса уни 1,2 млрд сўмга сотиб, шундан 200 млн сўм фойда кўради. Борди-ю ручка нархи 10 сўмга ошса фирма ручкани 12 млн дона чиқаришга интилади, чунки бунда фойда 360 млн сўмни ташкил этади, яъни 160 млн сўмга ортган бўлади ($360 - 200 = 160$). Нарх истеъмолчини ҳам рағбатлантиради. Агар нарх пасайса бу истеъмолни кўпайтиришни рағбатлантиради. Нарх ошса истеъмолни тежаш рағбатлантирилади. Масалан, автобензин нархи 1 литр ҳисобида 2300 сўмдан 2250 сўмга тушди. Бунда автомобиль эгалари бензинни кўп олиб, машинада кўп юра бошлайдилар. Борди-ю бензин нархи 2300 сўмдан 2400 сўмга чиқса ва харидор даромади ўзгармай турса бензин истеъмоли кискаради. Чунки машинада камроқ юрилади.

3. Иктисодиётни тартиблаш функцияси. Бу функция шундан иборатки нархнинг ўзгариши керакли товарларни ишлаб чиқаришга ундайди. Нарх қандай товарларни қанча ишлаб чиқариш зарурлигини белгилаб беради. Нарх бамисоли барометр сингари бозор ҳолатини кўрсатиб туради. Шунга биноан фирмалар нимани ва қанча ишлаб чиқарилса, уни бозор маъкул кўришини белгилайдилар. Муайян товарнинг нархи ошиб боришга мойил бўлса, демак у бозорталаб товар, уни кўпрок чиқариш зарур. Бунинг учун эса бозордан ресурсларни кўпрок харид этиш керак. Демак, тайёр товар нархининг ортиши ресурсларни шу товарни ишлаб чиқариш томон буради. Қайси бир товарнинг бозори касод бўлиб нархи туша бошласа, унинг ўрнига бошқа янги товар чиқарилади. Ресурслар эски товар ишлаб чиқаришдан олиниб янги товарни ишлаб чиқаришга юборилади. Ресурсларни турли соҳаларга буриш орқали нарх иктисодиётни тартиблаб туради, яъни кераксиз товарлар ўрнига керакли, бинобарин бозорбоп товарларни яратишни таъминлайди.

4. Рақобат воситаси функцияси. Нарх ғоят муҳим иктисодий восита бўлганидан у рақобат курашида ҳам кўлланилади. Фирмалар бозорни эгаллаб олиш, ундан рақибларни сиқиб чиқариш учун нархни ўзгартирадилар. Улар нархни пасайтириш орқали харидорни ўз томонига оғдириб оладилар, уни ўзига ўргатиб олгач нархни ошира борадилар. Сотиб хажмини кўпайтириш учун фирмалар харидорларнинг сотиб олиш қобилиятига қараб бир хил товарга ҳар хил нарх белгилайдилар. Масалан,

авиакомпаниялар самолётларни тўлдириб учиш учун эконом-класс салонига чиптани арзон сотадилар, бизнескласс ва элита-класс салонига эса қиммат сотадилар. Оддий йўловчи учун самолёт чиптасининг нархи муҳим, бизнес классдаги пулдор учун эса нархнинг аҳамияти йўқ, самолётда учиш қулай бўлса бас. Юқори нархлар воситасида рақобатлашув престижли, обрўталаб товарлар бозорида қўлланилади, чунки бу ерда пулни бетиға қарамай престижли товарларни олувчилар бўлади, улар нархнинг юқори бўлишини товар сифатининг юқорилиги, деб қабул қиладилар.

Айтилган иқтисодий функциялар бозор нархларига хос бўлади. Бирок бозор иқтисодиётиға ўтиш даврида нарх ижтимоий ҳимоялаш функциясини вақтинча бажаради. Бунда давлат томонидан дотацияланган, яъни атайлаб арзонлаштирилган нархлар қўлланилади. Уларға биноан ўта муҳим товарларнинг баъзилари арзон нархда аҳолиға сотилади. Бу товарларнинг амалдаги ва ҳақиқий бозор нархи ўртасидаги фарқ давлат бюджети ҳисобидан қопланади. Дотацияланган нархлар ижтимоий функцияни бажарган ҳолда иқтисодий рақобатлантириш функциясини бажармай қўяди. Шу боис дотацияланган нархлардан эркин бозор нархиға ўтиш юз беради. Ўзбекистонда ҳам иқтисодий функцияларни бажарувчи эркин бозор нархларига ўтилди, бирок ижтимоий муҳим бир катор товарларға дотация нархлари сақланиб қолинди. Бозор иқтисодиётиға ўтиш тугаллангач, нарх ижтимоий ҳимоя функциясини бажармай қўяди.

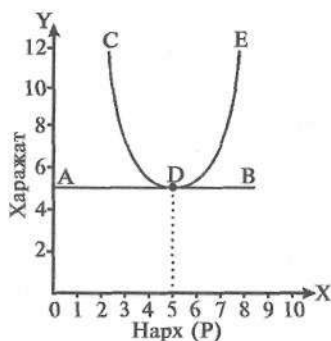
11.2. Эркин бозор нархларининг юзаға келиши

Биз биламизки, эркин рақобатли бозор ва монопол бозорлар бор, бу ерда нархлар турлича бўлади. Лекин бундан катъий назар ҳамма ерда нархларнинг шаклланишиға таъсир этувчи умумий омиллар амал қиладди. Булар: харажат, талаб, таклиф ва рақобатдир.

Харажат– бу ҳар қандай нархнинг умумий асоси бўлади, чунки харажатсиз ҳеч қандай товар ёки хизматни яратиб бўлмайди.

Харажат нарх таркибига киради, чунки товарлар сотилгач улар қопланиши керак. Нарх ҳеч бўлмаганда харажатни қоплашға етарли бўлиши керак, шу сабабли харажат миқдори нархнинг қуйи чегарасини ташкил этади, яъни нарх харажатдан паст бўлиши мумкин эмас. Бинобарин нарх харажатға таяниши талаб қилинади. Нарх харажатға тенг бўлганда сотишдан тушган пул

қилинган сарфларни коплайди, тадбиркор меъёридаги фойдани олади. Буни тушуниш учун келтирилган чизмани кўриб чиқамиз (11.1-расм).

11.1-расм. Харажат ва нарх

Чизмадаги АВ тўғри ён чизик, харажатларни билдиради. Ёй-симон СЕ чизиги нархни ифодалайди, бу D нуктасида АВ чизигига тегиб туради. Бу нарх харажатга асосланишини билдиради. Харажат $W=5$, нарх $P=5$. Шундай бўлганда ишлаб чиқариш давом этади. Нарх товар бирлигига хос бўлади, товар бирлиги харажати эса ўртача харажатдир. Масалан, фирма костюм тикади. Бир костюмга 140 минг сўм кетади. Шундан 136 минг сўм фирма сарфи, 4 минг сўм фирма эгаси оладиган меъёрдаги фойда бўлади. Демак, костюмга кам деганида 140 минг сўмлик нарх белгиланиши керак шундагина уни ишлаб чиқариш мумкин. Фирма ривожланиши учун иктисодий фойдани ҳам олиши керак. Бунинг учун костюм нархи 140 мингдан юқори бўлиши зарур, масалан 155 минг сўм. Бирок, бунинг учун шу суммани бозор қабул қилиши, яъни уни кўтариши керак. Бу талаб-таклиф нисбатига боғлиқ.

Талаб ва таклиф нисбати. Талаб ва таклиф нархга ҳар хил йўналишда таъсир этади. Талаб ошса нарх ошади, талаб қисқарса нарх пасаяди. Аксинча, таклиф кўпайса нарх тушади, у қисқарса нарх ошади. Талабни харидор билдиради, таклиф эса сотувчи томонидан бўлади. Уларнинг нисбатига кўра нарх юзага келади. Харидор бозордаги ҳар қандай нархни эмас ўзига маъқул нархни тан олади. Бу икки нарсага боғлиқ, биринчиси харидорнинг қанча пули борлиги, иккинчиси харидор қандай товарни афзал кўриши. Харидор пули муайян миқдор билан чекланган, уни харидор ўзгартира олмайди, чунки бу унга боғлиқ эмас. Масалан, ўртача

битта хонадоннинг бир ойда топган пули 1058 минг сўм бўлган. Шу пулнинг солиқ тўланганидан қолган қисми 97,3 минг сўм. Хонадон бозорга шу пул билан чиқади, уни 1500 минг сўмга етказа олмайди албатта, чунки ишлаб топгани шу. Хонадон топган пули доирасида товарларни танлаши мумкин.

Харидорларнинг диди ҳар хил бўлганидан улар турли товарларга талаб билдирадилар. Харидорнинг диди ва харид қобилияти у ўз эҳтиёжини қондириш учун қандай миқдорда ва қайси хилдаги товарларни неча пулдан олиши мумкинлигини белгилайди. Харидорнинг товар танлашдан иборат иши унинг харид қобилияти доирасида энг нафли молларни топишга интилишини билдиради. Товарнинг наф келтириши қанчалик юқори бўлса, шунчалик нарх харажатдан юқорига қараб интилади ва ҳатто ундан узилиши ҳам юз беради.

Нархнинг товар нафлигига монанд ошиб бориши чексиз эмас, албатта, чунки наф келтириш меъёрининг ҳам энг охири чегараси бўлади. Шу чегарадан ўтгач товарнинг нафлилиги пасая боради. Нафлиликнинг энг юқори нуктасида нарх ҳам юқори бўлади. Шундан сўнг нарх пасая боради. Демак, нафлилик нархни маълум вақтгача оширади, сўнг эса нарх пасаяди, чунки нафлилик камаяди.

Шу нарса қонунийки, товарнинг нафлилиги қанча юқори бўлса, унинг нархи ҳам шунча баланд бўлади ва аксинча.

Нафлилик товарнинг хоссаси билан чекланмай, уни истеъмол қилиш вақти билан ҳам ўлчанади. Меҳнат унумдорлиги юқори бўлиб, вақт бирлигида пул қанчалик кўп топилса, шунчалик вақтнинг кадри юқори бўлади. Бу истеъмол вақтига ҳам тааллуқли. Товарлар истеъмол учун қанчалик қулай бўлиб, вақтни тежаса, уларнинг нархи шунчалик юқори бўлади. Вақтни тежаш товар нафлилигининг муҳим белгиси. Харидор учун вақт кадри, масалан, менежер, шифокор, муҳандис, ишчи, уй бекаси, фаррош, нафақахўр учун ҳар хил. Айтишлик шифокор аёлнинг вақти тифиз, у бемор кўриб пул топади, уй бекасининг вақти бемалол, пул топадиган иши йўқ. Шифокор товарга телефон орқали буюртма бериб, қиммат бўлса-да келтириб берганига рози бўлади. Уй бекаси бундай қилмайди. У арзон товарни қидириб топади. Бу ўринда бир хил товарнинг нархи ҳар хил бўлиши турган гап. Вақтнинг кадри ортиши билан истеъмол учун

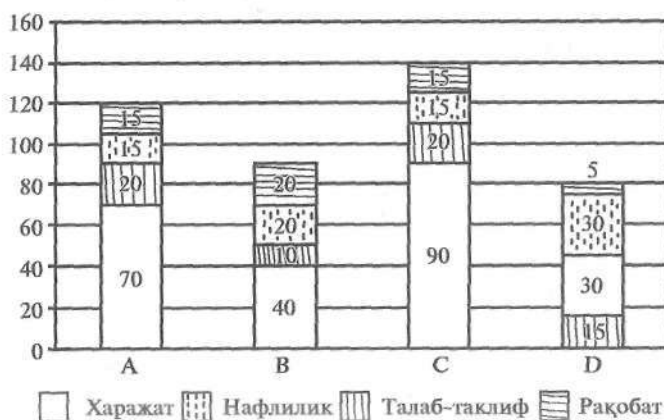
кулайлик бериш харажатлари кўпайиб, улар товар нархини шакллантиришда фаол катнашади.

Хуллас, харид курби ва нафлилик даражаси биргаликда талабни ҳосил қилади, талаб эса нархга таъсир этади. Бозор нархи талабдан ташқари таклифга ҳам боғлиқ бўлади. Таклиф билан талаб тенглашганда бозорда **мувозанат нархи** юзага келадики, бу ҳам харидорга, ҳам сотувчига маъқул бўлади. Бирок айтилган тенгликни ҳар хил омил юзага келтиради. Бу мувозанат талаб ҳисобидан бўлганда юқори нарх асосида, аксинча буни таклиф юзага келтирганда бу паст нарх асосида юзага келади. Масалан, сутнинг нафлилиги ёзу-киш бир хил, лекин нархи турлича. Қишда сутга талаб таклифдан ортиқ бўлгани учун унинг нархи ошади. Ёзда сутнинг таклифи талабдан ортиқча бўлгани учун унинг нархи пасаяди. Қишда сут бозоридаги мувозанат нарх бир литрга 2500 сўм бўлса, ёзда бу нарх 2200 сўм бўлади. Мана шу 2500 сўм ва 2200 сўмлик нарх ҳам сотувчи, ҳам харидор учун маъқул мувозанат нархи бўлади.

Рақобат воситаси. Рақобат нарх билан борганда у бозорга таъсир ўтказиши мумкин. Рақобат кучли бўлса нарх пасаяди, агар у чекланса нарх ортишга мойил бўлади. Рақобат нархга таклифни кўпайтириш орқали таъсир этади. Бозордан рақибни сиқиб чиқариш учун товарни кўплаб ва харидорга маъқул нархда таклиф этиш керак бўлади. Демак, рақобат таклифни кўпайтириб нархни туширади. Аммо бунинг ўз чегараси бор. Таклиф кўпайганда оммавий истеъмол товарларининг нархи пасаяди, бироқ керагидан ортиқча товарлар нархи пасайса, уларни сотиш барибир кўпаймайди. Демак, рақобат шароитида нарх талабнинг миқдорий чегарасига қадар ўзгариб бориши мумкин. Бундан сўнг уни ҳатто пасайтириш натижа бермайди. Рақобат қанчалик кучли бўлмасин барибир нархни харажатдан пастга тушишига йўл берилмайди, чунки шундай бўлса зарарга ишлаш келиб чиқади ва бу рақобатни бемаъни ишга айлантиради. Рақобатчилар қанчалик кўп бўлса, шунчалик нархлар арзон бўлади. Борди-ю рақобатчилар тил бириктирсалар, ўзаро кураш ўрнига келишув пайдо бўлади ва улар таклифни кўпайтирмай туриб нархни ошириш имконига эга бўладилар.

Нархни шакллантирувчи омиллар унга ҳар хил йўналишда таъсир этади. Масалан, талаб ва харажатлар ўсиши нархни оширса, рақобат ва таклиф нархнинг пасайиши томон бошлайди. Муайян пайтда аниқ бир товар нархининг шаклланишида ҳар хил

омиллар турлича роль уйнайди, бир омил таъсирини бошқаси нейтраллаштириб туриши ҳам юз беради. Мисол учун, 4 хил, яъни А, В, С, D товарлар нархини олиб, уни шакллантирувчи омилларни кўриб чиқамиз (11.2-расм).

11.2-расм. Турли омилларнинг нархга таъсири

Расмдаги товарлар бирлигининг нархи (P) хар хил. Товар А да $P=120$, В да $P=90$, С да $P=140$, D да $P=80$. Айни пайтда уларнинг шаклланишига турли омиллар – харажат, нафлилик талаб-таклиф нисбати ва рақобат кураши хар хил хисса қўшган. Нархларнинг айтилган омиллар таъсирида эркин равишда шаклланиши рақобатли бозорга хос бўлади. Бу ерда ҳамма сотувчилар ва харидорлар эркинликка эга. Улар нима иш қилишини ўзлари белгилайди. Улар кўпчилик бўлганидан, улардан ҳеч бири ўз билганича нархни ўрната олмайди. Нарх рақобат жараёнида ташкил топади. Масалан, буғдой, гуруч ёки пахта бозорида сотувчилар минглаб фермерлардан иборат, харидор фирмалар ҳам сон минглаб бўлади. Эркин бозорда харидор-сотувчи алоқасидан бозор нархи юзага келади.

Бу нарх харидорнинг талаб нархи билан сотувчининг таклиф нархи оралиғида бўлади. Эркин бозорда муайян бир хил товарлар нархи бир-биридан фаркланади. Бу фарк нархнинг харажатдан нақадар юқори бўлиши билан белгиланади. Масалан, ҳамма ерда ручка стерженлари хар хил нархда сотилиб, бу 50–70 сўм оралиғида бўлади. Рақобат кучли бўлиб таклиф кўпайган жойда стержень 55 сўм туради, рақобат кам бўлган ва таклиф қисқа ерда

талаб ундан ортиқча бўлгани учун стержень 65 сўм туради. Лекин, ҳеч бир бозорда стержень 50 сўмдан паст нархда сотилмайди, чунки унинг харажати, яъни сотиб олиниш нархи 50 сўм туради. Харидор учун эркин бозор нархлари маъқул, чунки бу ерда керакли товарларни арзонга олиб, истеъмолни максимумлаштириш мумкин.

11.3. Монопол бозор нархларининг шаклланиши

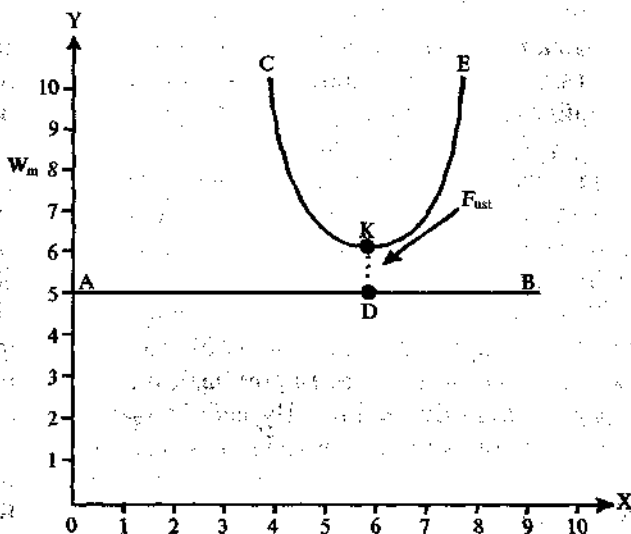
Монопол бозор бу танҳо ёки озчилик ишлаб чиқарувчилар ёки истеъмолчиларнинг ҳукмронлиги, яъни ҳокимияти мавжуд бозордир. Бу ерда нархни шакллантирувчи омиллар чекланган ҳолда амал қилади. Соф монополия бозорида яқка ҳоким фирма бўлиб, у товар таклифини ўз қўлида жамлайди. Харидорнинг шу монополия товарини олишдан бошқа иложи йўқ, чунки бу товарни бошқалар таклиф этмаганидан харидорнинг танлаш имкони бўлмайди. Шундай шароитда харидор монополия ўрнатган нархни қабул қилади. Масалан, аҳолининг газ таъминоти ягона компания қўлида, чунки ҳамма газ конлари унга тегишли бўлади. Ҳар бир хонадон газни шу компания ўрнатган нархда олишга мажбур, чунки у газсиз тирикчилик кила олмайди. Монополия ўрнатган нарх одатда маржинал харажатлардан юқори бўлади. Маълумки, эркин бозордаги нарх маржинал харажатларга тенглашган шароитда ўртача харажатлар энг кам бўлади ва шунга кўра фойда максимумлашади. Аммо монополияни бу қониктирмайди. У устама фойда олишга интилиб, нархни маржинал харажатлардан ошириб белгилайди.

Буни қуйидаги чизмадан кўриш мумкин (11.3-расм).

Чизмадаги АВ ён чизик маржинал харажатлар бўлса, СЕ ёйсимон чизик монополия нархини билдиради. Бу чизик АВ чизикдан юқорида ўтади. Эркин бозор бўлганда, нарх D нуктада харажатларга келиб тақалар эди. СЕ чизиги АВ чизигидан юқорида ўтганидан DK нукталари оралиғида фарқ пайдо бўлган. Бу айнан эркин ва монопол нархнинг фарқи бўлиб, бу устама фойдани беради.

Монопол нарх эркин бозордаги мувозанат нархидан анча юқори бўлади. Эркин бозордаги нарх (P_e) маржинал харажатга (W_m) тенг, деб айтдик, бунда $P_e = W_m$ келиб чиқади. Монопол бозордаги нарх (P_{mon}) маржинал харажатдан катта бўлади. Бунда

$P_{\text{mon}} > W_m$ келиб чиқади. Булар орасидаги фарқ монополия учун устама фойдани (F_{us}) беради.

11.3-расм. Соф монополия нархи

Бунда $P_{\text{mon}} - W_m$ келиб чиқади. Масалан, 1000 м^3 газнинг нархини монополия 260 доллар белгилайди. Газнинг маржинал харажати 250 доллар, агар газ шу нархда сотилса компания 10 доллар фойда кўради, чунки ўртача харажати 240 доллар. Бу эл қатори фойдадир. Бирок монополия 10 доллар устама фойда кўради ($260 - 250 = 10$). Агар рақобат бўлганда эди, монополия бу ишни қила олмас эди, чунки рақиблар харидор пулини олиш учун нархни пасайтирган бўлар эдилар.

Монопол фирмаларда товарлар таклифи эластик бўлмайди, яъни нарх юқори бўлишига қарамай таклиф кўпаймайди, чунки юқори нархнинг ўзи қўшимча фойда келтирганидан таклифни кўпайтиришга ҳожат қолмайди. Монопол бозорда харажатни пасайтирмай нархни ошириш ҳисобидан устама фойда олиш ҳам мумкин. Лекин бунинг ҳам ўз чегараси борки, бу харид қобилиятидир. Агар нарх бундан чиқиб кетса, товар сотилиши қисқариб фойда ҳам камаяди. Шунинг учун монополия ҳам харид қобилияти билан ҳисоблашишга мажбур, яъни у нархни маълум чегарага қадар ошира олади, агар бундан чиқиб кетилса, юқори нархни бозор кўтармай қўяди. Бизнинг мисолимизда газ монопо-

лияси унинг нархيني 270 долларга чиқарса уни сотиш кискариб кетади ёки у умуман сотилмай қолади, чунки харидорлар альтернатив (муқобил) ёкилиги: нефть, кўмир ёки электрэнергия сотиб ола бошлайдилар. Хуллас, рақобатсиз бозордаги монопол нархлар шаклланганда улар таркибига ўртача харажатлар, эл қатори ёки ўртача фойда ($F_{o'r}$) ва ниҳоят устама фойда (F_{us}) киради. Бунда $P_{mon} = W_{o'r} + F_{o'r} + F_{us}$ ҳосил бўлади.

Монопол рақобатли бозорда кўпгина монополиялар бўлиб, булар ўзаро курашганидан нарх белгилашда рақиблар борлиги, улар харидорларга қулай нархни таклиф этишлари мумкинлиги ҳисобга олинади. Бу ерда нарх белгилашда ҳаддидан ошиб кетиш бўлмайди. Чекланган бўлсада, монопол ҳокимиятнинг борлиги, нархни маржинал харажатлардан биров бўлса-да юқорирок белгилаш имкони сақланиб қолади. Бирок нарх билан маржинал харажатлар фарқи катта бўлмайди. Шу сабабли устама фойда ҳам кўп бўлмайди. Бирок монопол рақобат кучайган кезларда бу устама йўқолиб ҳам кетади, чунки нарх маржинал харажатларга тенглашиб қолади, яъни $P_{mon} = W_m$ ҳолати пайдо бўлади. Бирок бу ўткинчи ходиса, чунки қоида сифатида монопол нарх амал қилади.

Олигополия бозорида озчилик товар ишлаб чиқарувчилар – фирмалар ҳукмрон бўлганидан бу ерда бозор ҳокимиятини сақлашга интилиш билан биргаликда рақобатлашув ҳам бўлади. Бу бозорда нарх белгилашда икки хил усул амал қилади.

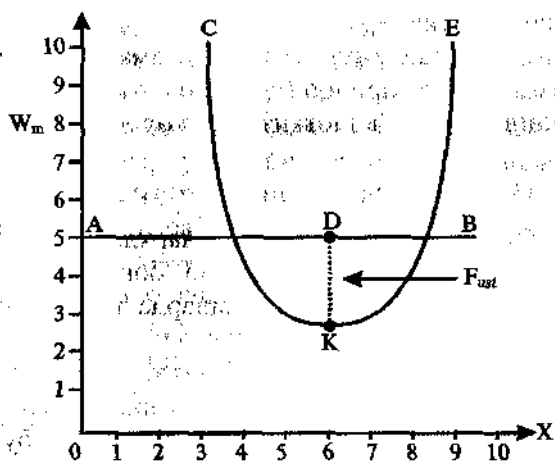
Биринчидан, фирмалар нархни бозорга қараб ўрнатадилар, яъни рақобатни ҳисобга оладилар. Бунда нарх белгилашдаги **пешқадамлик** қоидаси амал қилади. Бошқа фирмалар пешқадам фирма белгилаган нархга яқин қилиб ўз нархини ўрнатадилар. Бу ерда рақибга нархда устунлик бермаслик йўли тугилади. АҚШ да автомобиль бозорида «Крайслер» пешқадам нархини ўрнатса, шунга кўра «Форд» ва «Женерал моторс» компаниялари ўз нархини ўрнатади.

Иккинчидан, олигополия фирмалари нархни **тил бириктириб**, яъни келишиб белгилайдилар. Тил бириктириш рақобатга нисбатан келишувни афзал билинганда юз беради. Нарх хусусида тил бириктирилганда қартел битими келиб чиқади. Бунга биноан ҳар бир иштирокчи қанча товарни сотувга чиқариши (квотаси) белгилаб берилади, нархни қандай ораликда (коридорда) белгилаш ҳам келишиб олинади.

Олигополия бозорида ҳам нарх маржинал харажатлардан юқори белгиланади, лекин рақобат чекланган бўлса-да сақланиб

қолганидан, нархнинг бу харажатдан ортиқлиги соф монополия шароитидагига нисбатан камроқ, лекин монопол рақобатли бозордагидан кўпроқ бўлади. Агар монополия нархи маржинал харажатлардан 10 % ортиқ бўлса, бу кўрсаткич олигополияда 6 %, рақобатли монополияларда 2 % бўлиши мумкин.

Ҳамма турдаги монопол бозорларда сотувчи – монополия нархи устувор бўлади, у бозор нархининг асосини ташкил этади, яъни амалий нархлар шу атрофида бўлади. Бундан фарқлироқ монополия бозорида нархни сотувчи эмас, балки харидор белгилайди. Бу ерда харидор ягона бўлганидан у айтган нарх амал қилади. Монополия нархи (P_{ms}) маржинал харажатлардан паст қилиб белгиланади. Бунда $P_{ms} < W_m$ ҳосил бўлади. Буни тушуниш учун қуйидаги расмга назар ташлаймиз (11.4-расм).

11.4-расм. Монополия нархи

Чизмадаги АВ маржинал харажат чизиғи бўлса, СЕ ёйсимон чизиқ монополия нархини билдиради. Бу чизиқ АВ дан пастроқда ўтган. Соф монополия нархи эса бундан юқорида ўтган эди (11.3-расм). Монополия нархи D ва K нуқталари оралиғида фарқ ҳосил қилган. Бу сотувчига ютқизиш бўлса, монополия – харидорга ютуқ келтиради. Монополия ютуғи эса ёйсимон нарх чизиғини АВ дан юқорида бўлиши эъвазига юзага келган эди. Монополияда сотувчига тегадиган фойданинг бир қисми харидор кўлига ўтади. Монополия бозорида талаб бир қўлда бўлганидан у эластик бўлмайди, чунки нарх пасайишига жавобан

талаб ўзгармайди. Бунинг натижасида харидорнинг талаб нархи бозор нархининг асосини ташкил этади, яъни товарлар монополистик фирмаларга маъқул нархда сотилади. Масалан, кўпчилик бутловчи қисмлар етказиб берувчи кичик фирмалар асосий маҳсулот чиқарувчи йирик фирмалардан ўзга харидорга эга бўлмайдилар ва у таклиф этган нархда ўз маҳсулотини сотадилар, чунки уларда харидор танлаш имконияти бўлмайди. Шу вақдан улар ўз ютуғини йўқотадилар. Масалан, автомашина бутловчи қисмининг сотувчи таклиф қилган нархи 60 доллар. Бунинг 50 доллари харажат, 10 доллари унга тегадиган фойда. Монополистик фирма бу бутловчига 56 доллар нарх қўйиб уни сотиб олади. Бундан сотувчи 4 доллар йўқотади ($60 - 56 = 4$), монополистик харидор эса 4 доллар ютуққа эга бўлади. Хуллас, бозорнинг монополистлар даражасига қараб нархнинг шаклланиш механизми фарқланади. Бироқ ҳамма ерда нархни шакллантирувчи омиллар сақланади, лекин улар турли даражада амал қилади. Монополистик бозорлардаги нархлар харидор (истеъмолчи) ёки сотувчи (ишлаб чиқарувчи)нинг ютиши ёки ютқизишига олиб келади.

11.4. Бозор нархларининг турланиши

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос нархлар тизими борки, бу ерда нархларнинг шаклланиши ўзаро боғланган, бир-бирини такозо этувчи, аммо ҳар хил мақсадларда қўлланувчи нархлар мажмуаси амал қилади. Нархнинг шаклланиш жараёни мураккаб, бозор иштирокчилари ғоят кўпчилик, нархлар ҳар хил вазифаларни бажаради, шу сабабли нархларнинг тури кўп.

Нархларни турларга ажратиш **мезони** – бу нархнинг шаклланиш механизми, унинг амал қилиш соҳалари ва миқдори, уни қўллашдан кутилган мақсадлар ҳисобланади. Шаклланиш механизми жиҳатидан эркин ва монополистлар нархлар бўлади. Буларнинг нима билан фарқланишини юқорида кўриб чиқдик. Нархлар амал қилиш соҳалари жиҳатидан **улгуржи ва чакана** нархларга бўлинади. Дастлаб товарлар улгуржи, сўнгра чакана нархда сотилади.

Улгуржи нарх ишлаб чиқарувчи томонидан катта миқдордаги товарларни бирйўла кўтарасига харид этувчига сотилган пайтда қўлланиладиган нархдир. Улгуржи нархлар ишлаб чиқарувчи учун харажатларни қоплаб, маълум миқдорда фойда кўришни таъминлаши керак. Улгуржи нархлар товар биржаларида, савдо уйларида ёки сотувчи билан харидорнинг бевосита алоқасида қўлланилади. Улар одатда **контракт нарх** шаклида

бўлади. Контракт нарх ҳар икки томоннинг розилиги билан белгиланган ва уларнинг шартномасида қайд этилган нархдир. Бу нарх контракт амал қилган даврда, одатда, ўзгармайди, чунки у олдин келишилган бўлади, унинг бузилиши икки томондан бирининг лабзсизлигини билдиради. Улгуржи нарх контрактсиз ҳам бўлиши мумкин.

Чакана нархлар билан истеъмол товарлари бевосита аҳолига сотилади. Чакана нархга улгуржи нарх савдо қилувчи фирманинг харажатлари ва оладиган фойдаси киради. Чакана нарх савдо фирмасининг зарар кўрмай ишлаши, яъни фойда кўришини таъминлаши зарур, акс ҳолда, фирманинг фаолияти унинг ўзи учун нафсиз ишга айланади. Амалда чакана нарх талаб ва таклифга қараб юқори ёки паст бўлиши мумкин.

Чакана нархлардан бири бу **махсус арзонлаштирилган нархлар** ҳисобланади. Бу нарх билан товарлар муҳтожларга хайр-эҳсон қоидасига биноан сотилади. Бозорда стандарт ва ўзгарувчан нархлар қўлланилади. **Стандарт нархлар** – бу маълум давр оралигида ўзгармай турадиган нархлардир. Шундай товарлар борки, харидорлар уларнинг нархи ўзгармаслигини афзал кўрадилар, масалан, коммунал хизмат, транспорт хизматининг нархи (тарифи). Шу сабабдан, нарх қатъий қолган ҳолда харажатларнинг ўсган қисми тежамкорлик орқали қопланади, аниқроғи истеъмолга қулайлик яратиш билан боғлиқ харажатлар камайтиради. Масалан, конфет нархи ўзгармагани ҳолда уни оддий қоғозга ўраш, арзон пакетга жойлаш, қадоқлашни содда қилиш йўли тутилади, автобусда юриш нархи (кира пули) ўзгармагани ҳолда автобусдаги қулайликлар камайтиради, унинг қатнови қисқартиради, қатновга катта автобуслар чиқарилади, автобусларга кўп йўловчи олинади, уларнинг тўхташ бекатлари камайтиради. Стандарт нархлардан фарқли ўларок **ўзгарувчан нархлар** тез-тез шароитга қараб қайтадан белгиланиб туради. Бунда нархга таъсир этувчи омиллар, хусусан харажатлардаги ўзгаришлар, рақобат шароити, талабдаги силжишлар ҳисобга олинади. **Мавсумий нархлар** ўзгарувчан нархлар жумласига киради. Мавсумга қараб товарлар қиммат ёки арзон туради. Масалан, қиш мавсумида мева-сабзавот, сут-қатиқ нархи юқори бўлади, фарқ пишиқчилик фаслида улар арзон нархда сотилади.

Бозорда **прейскурант** нархлар ҳам ишлатилади. Бу нархлар сотувчи учун мўлжал нарх, харидор учун эса билдиргич ёки маълумотнома нарх. У фирмалар прейскурантларида (нарх кўрсаткичларда) эълон қилинади ва товар нархининг қайси сумма:

атрофида бўлишини кўрсатади. Аммо хақиқий нарх прејскурант нархдан юкори ёки паст бўлиши мумкин.

Эркин бозордан фарклирок монопол бозорда **яширин нархлар** қўлланилади. Яширин нарх – бу сийлови бор нарх бўлиб, у сир тугилади. Яширин нарх гарчи бу расман ман этилган бўлса-да, ракобатда қўлланилади.

Бозор ихтисодиётига ўтиш даврида давлат бюджети **дотациялаган нархлар** ҳам амал қилади. Булар маълум мақсад йўлида, масалан, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш учун арзонлаштирилган нархлар ҳисобланади.

Амал қилиш қўлами жихатидан олганда, **минтақа-худудий, миллий ва халқаро** ёки байналмилал нархлар мавжуд. Худудий нарх унга таъсир этувчи омилларнинг маълум худуд доирасида амал қилишидан ҳосил бўлади. У фақат маълум худудий бозорга хос бўлади. Миллий бозор нархи бир мамлакат доирасида амал қилувчи ва унинг хусусиятини аке эттирувчи нархдир. Миллий нарх ракобатнинг боришини, мамлакат доирасидаги сарф-харажатларни, миллий бозордаги талаб ва таклифни ҳисобга олади. Жаҳон бозори нархи муайян товарга кетган интернационал (байналминал) сарф-харажатларни, товарнинг жаҳон стандарти талабига мос келиш даражасини, ниҳоят, талаб ва таклиф нисбатини ва ракобат шиддатини ҳисобга олади. Жаҳон нархи албатта миллий нархдан фаркланади.

Нархлар турли-туман бўлсада, улар ўзаро боғланган, шу сабабли ихтисодиётда **нархлар паритети** ёки нисбати деган нарса бор. Ихтисодиёт ягона бўлганидан нархлар занжирли реакция каби бир-бирини юзага чиқаради. Масалан, руда нархи металл нархига, металл нархи тикув машинаси нархига, машина нархи кийим нархига киради, чунки бу нархлар харажатларни шакллантиради. Бозорда ташкил топган нархлар нисбати товар айирбошланганда ҳосил бўлган **миқдорий тенгликни** билдиради, мана шу нарх паритети бўлади. Бу бир товарнинг қанчаси бошка товарнинг қанчасига айирбошланишини билдиради, бозор конъюнктурасини ифодалайди. **Конъюнктура** бозорнинг ҳолати бўлиб, бу ерда товарлар қандай миқдорда, қандай нарх билан ва қандай тезликда сотилиб туриши билан тавсифланади. Нарх ошиб борса сотувчи учун конъюнктура қулай, харидор учун эса ноқулай бўлади. Масалан, нефть бозори конъюнктурасига унинг нархининг жадал ўсиб бориши хос бўлса, бу нефтни ишлаб чиқарувчиларга ғоят қулай, уни истеъмол қилувчиларга эса ўта ноқулай бўлди.

Конъюнктура бозорда арзончилик ёки қимматчилик мавжудлигини билдиради, буни нархлар даражаси ифодалайди.

Нарх даражаси икки турга бўлинади:

1) **мутлақ даража** – бу нархнинг умумий суммаси бўлиб, муайян товарнинг қанча туришини кўрсатади. У нарх омилларидан ташқари пул миқдорига ҳам боғлиқ. Пул қанча қадрли бўлса, нарх шунча кам пул талаб қилади ёки аксинча. Масалан, муайян маркадаги автомашина 4000 динар, 15000 доллар, 12000 евро туради. Бу ўринда мутлақ миқдор ҳар хил, лекин бу ўз-ўзидан арзончилик ёки қимматчиликни кўрсатмайди. Буни билиш учун мутлақ нархнинг олдинги ва охириги даражасини солиштириш зарур;

2) **нисбий даража** – бу нархнинг харид қобилиятига нисбати, аниқроғи ундаги ҳиссасидир. У нарх харид пулининг неча фоизини ташкил этишини билдиради. Нарх даражаси ўта табақалашади, чунки харидорларнинг харид қобилияти бир-биридан катта фарқ қилади. Дехқоннинг бир ойда топган пули 1400000 сўм, деб фараз қилайлик, 1 кг гўшт нархи ўртача 20000 сўм. Демак, гўшт нархининг бир ойлик даромаддаги ҳиссаси 1,43 % бўлади.

Гўшт нархи шундай бўлган ҳолда тижоратчининг ойлик даромади 4000000 сўм бўлса, энди шу нархнинг даромаддаги ҳиссаси 0,5 %га тенг бўлади. Дехқон учун гўштни нисбий нархи қиммат, тижоратчи учун эса арзон. Нархнинг харидор даромадига нисбатан арзон ёки қиммат бўлиши бозор учун муҳим. Нархларнинг юқорилашуви сотувчи учун маъқул бўлса, унинг пасайиши харидорга қўл келади. Вазиятга қараб нарх даражасининг ўзгариб туриши бозор иқтисодиёти учун табиий бир ҳолдир.

Стратегия

Нарх стратегияси, бу бозор иштирокчиларининг нарх хусусидаги йўл-йўриқ ва сарф-ҳаракатлари бўлади. Фирмаларнинг иш натижаси товарларнинг сотилиш нархига боғлиқ бўлганидан нархни тўғри танлаш ўта муҳим ҳисобланади. Фирмаларнинг нарх стратегияси уч мақсадни кўзлайди – товар сотишни кўпайтириш, фойдани кўпроқ олиш, ўзининг бозордаги муайян мавқеини сақлаб қолиш.

Товар сотишни кўпайтиришдан уч нарса кутилади:

1) Нархнинг ўзгариши билан...

1. Товар сотишни кўпайтириш орқали бозорда ўз хиссасини ошириш, имкон бўлганда бозорни ўз назоратига олиш.

2. Ҳар бир товарни (товар бирлигини) сотишдан тушадиган фойданинг камайишига рози бўлган ҳолда товарларни кўплаб сотиш орқали келадиган **ялпи фойдани** ошириш.

3. Товарни кўп сотиш натижасида унинг ҳажмига нисбатан савдо-сотиқ **ҳаражатларини** қисқартириш.

Бозордан рақибларни суриб чиқариб, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун фирмалар махсус нарх қўллайдилар, уни бозорга кириб олиш нархи ёки **демпинг нарх**, деб аташади. Бу нарх сунъий пасайтирилган бўлиб, рақибни синдиришга қаратилганидан давлат уни тақиқлайди, шу сабабдан фирмалар уни яширин қўллайдилар ва бу иш расмий нархнинг бир қисмини кечиб юбориш шаклида бўлади. Нархларни пасайтириш янги бозорларни қўлга олишга хизмат қилади. Лекин, улар муқим равишда мўлжалланган фойда миқдорини таъминлайдиган қилиб белгиланади. Бунга эришиш учун икки усул қўлланилади:

Биринчидан, оммабоп товарлар **нархини пасайтирган** ҳолда уларни кўп сотишга муваффақ бўлинади. Бунда битта товардан тушган фойда камаяди, лекин кўп сотиш эвазига олинган жами фойда кўпаяди.

Иккинчидан, харидори сайланган товарлар чиқарилиб уларни **нуфузли нархда** сотилади. Бу нарх пулдорларга мўлжалланган юқори нарх ҳисобланади. Аммо бу нархлар иш бериши учун бозорда рақобат чекланган, энг яхшиси соф монопол бозор бўлиши шарт. Мазкур бозорда товар нархи эмас, балки унинг маркази обрўли бўлиши ҳал қилувчи омил бўлади. Бу ерда талаб эластик бўлмайди, шу сабабли нарх кўтарилиши товар сотилишини кескин камайтирмайди. Маълум бир гуруҳ истеъмолчи оладиган нуфузли товарлар борки, уларнинг эгаси бўлиш мартабага эришиш билан баробар туради. Масалан, машҳур «Пьер Карден» ёки «Версачи» модалар фирмаси тайёрлаган янги костюм моделига нуфузли нарх белгиланиб, махсус пулдорлар магазинида сотилади. Бу ерда тайёрланган энг янги модадаги эркаклар костюми 800–1200 доллар турса, оддий оммабоп костюм эса 200–300 доллардан сотилади.

Нуфузли нарх белгилаш учун энг замонавий товар ишлаб чиқариш керак бўладики, уларни бошқалардан ажралиб турувчи ва имиджга интилувчи харидорлар сотиб олади. Нуфузли нархлар абадий эмас, улар бозорга ўрнашиб, обрў орттириш учун керак, чунки нарх юқори бўлса, маҳсулот ғоят сифатли, деб қаралади.

Бундан ташқари нуфузли товарлар ўрин алмашиб турганидан, бир нуфузли нарх ўрнига бошқаси юзага келади.

Нарх стратегиясида нархларнинг **мослашувчан** бўлишига асосий эътибор берилади. Бунда бозор шароитига қараб нарх оширилиб ёки пасайтирилиб борилади. Нарх белгилашда икки хил йўл тутилади:

1) нархни **аввал юқори** белгилаб, уни бозор кўтаришига қараб сўнгра пасайтириб борилади ва нарх хусусида бир тўхтамга келинади;

2) нархни **аввал паст** белгилаб, товарнинг сотилиши кўпайишига қараб уни ошириб борилади, сотилиш ҳажми барқарор бўлгач нарх ўзгартирилмай турилади.

Фирмалар нархларни **диверсификациялаш**, яъни табақлаштириш йўлидан боришади. Бунда нархлар харидорнинг қурбига, қанча товарни сотиб олишига, унинг доимий миқдор бўлиши ёки бўлмаслигига, товарнинг мавсумийлигига қараб ҳар хил нарх белгиланади. Пулдорлар кўп жойда товарларга юқори нарх қўйилади, камбағаллар кўп жойда нарх арзонлаштирилади. Товар кам олинганда нархи юқори бўлади, кўп олинса нархи туширилади. Мавсум бошларида, масалан, май ойида енгил ёзги кийимлар қиммат сотилади, ёз тугалланаётган кезларда, масалан, август охириларида улар арзон-гаров сотиб юборилади. Нархларни ҳар хил белгилашдан мақсад харидор учун нархни танлаш чегарасини кенгайтиришдир. Бунинг учун фирмалар нарх диапазони ҳосил қиладилар.

Нархлар фарқининг миқдорий ифодаси **нарх диапазони**, дейилади. Диапазон нарх оралиғининг пулдаги ўлчами (ифодаси) бўлади. Нархлар диапазони улар ўртасида сезиларли фарқ бўлишини талаб қилади, чунки шундай бўлмаса, товарлар сифатидаги фарқни илғаш қийин, қўлдаги пулга қараб нархи маъқул товарни танлаб бўлмайди, бинобарин, товарнинг сотилишини кўпайтириб бўлмайди. Диапазон нархлар ўртасидаги миқдорий нисбатни ҳам билдиради. Нарх диапазони **қуйи, ўртача ва юқори** нархларни ўз ичига олади. Диапазон қанчалик кенг бўлса, шунчалик товарлар кўп сотилади, чунки талаб билан таклиф мувофиқлашади. Диапазон доирасида бир нархдан воз кечиб бошқасини маъқул топиш харидни қанда қилмайди. Диапазон қанчалик кенг бўлса, шунчалик харидорни қўлдан чиқармаслик имкони кўп бўлади, чунки қурби турли харидорларга улар имконидан келиб чиққан ҳолда ҳар хил нархдаги товарлар таклиф қилинади.

Нарх белгилашда уни харидор қандай қабул қилишига ҳам эътибор берилади. Харидор эътиборини жалб этиш учун нарх майдалаштирилиб белгиланади, чунки шундай нархни харидор адолатли, деб қабул қилади. Масалан, фирма магазини ёшлар курткасининг нарhini 87,7 доллар миқдориди белгилайди, чунки 87,7 доллар ҳар ҳолда 90 доллар эмас ва буни харидор тўғри нарх деб ҳисоблайди. Фирманинг нарх стратегиясида қўлланиладиган барча йўл-йўриқлар товар сотишни кўпайтириш, фойдани максимумлаштириш, рақобатда енгилмасдан бозорда ўз мавқеини сақлаб қолиш ва уни мустаҳкамлашга қаратилади.

Хулосалар:

1. Нарх бозор алоқаларининг асосий иқтисодий воситаси сифатида муҳим функцияларни бажарадики, булар жумласига ҳисоб-китоб ва ўлчаш, рағбатлантириш, иқтисодиётни тартиблаш ва рақобат воситаси бўлишдек функциялар киради.

2. Нархлар бозорда харажатлар, талаб-таклиф нисбати ва рақобат асосида шаклланади. Бироқ уларнинг бозор нарhini шакллантиришдаги иштироки муайян пайтда ҳар хил бўлади ва турли йўналишда юз беради. Улардан бири нархнинг оширилишини тақозо этса, бошқаси унинг пасайишини талаб қилади, яна бири уни барқарорлаштиради. Бироқ булардан қатъий назар нархларнинг чегараси бўлади. Қуйи чегара – бу харажатлар, юқори чегара – харид қобилияти. Нархлар шу чегаралар оралиғида амал қилади.

3. Эркин рақобатли бозорда нархлар талаб-таклиф асосида юзага келади, чунки сотувчилар ва харидорлар кўпчилик бўлганидан ўз нарhini ўрната олмайди, улар шаклланган нархни борлиғича қабул қиладилар. Бу ерда мувозанатли нархлар амал қилади. Нархлар одатда маржинал харажатларга яқин туради.

4. Монопол бозорларда бозор ҳокимияти бўлиб, бу монополияларни нархга таъсир эта олишларини билдиради. Соф монополия бозориди товарлар таклифи бир қўлда тўпланганидан, сотувчилар рақобати бўлмайди, бу нархни маржинал харажатлардан анча юқори белгилашга имкон беради. Монопол рақобатли бозорда рақобатчилик сақланганидан нархлар маржинал харажатлардан юқори ўрнатилсада, унга анча яқин туради. Олигополия бозориди чекланган бўлса-да рақобат мавжуд, бу нархларнинг маржинал харажатлардан ортиб кетишини эвида қилади, лекин нарх белгилашда пешқадамлик ва тил бириктиришни юзага келтиради. Монополия бозориди харидор

монополияси бўлганидан нархлар маржинал харажатлардан паст қилиб ўрнатилади.

5. Фирмалар учун нарх белгилаш ўта муҳим аҳамиятга эга, чунки товарлар сотишни кўпайтириш, фойдани кўпроқ олиш, рақобатда ютқизмасдан бозордаги ўз мавқеини сақлаб қолиш нархларга боғлиқ бўлади. Улар нарх белгилашда уч қоидага амал қиладилар: а) нархлар мослашувчан бўлиши керак, шу йўлда улар бир оширилиб, бир камайтирилиб турилади; б) нархлар харидорлар қурбига кўра табақалашган бўлиши керак. Шунга биноан муайян товар жойига қараб ҳар хил нархда таклиф этилади; в) нархлар диапазони катта бўлиши керак, чунки бу билан талаб ва нарх мувофиқлашади, товарларни сотиш кўпаяди.

6. Нархлар мутлақ ва нисбий даражада бўлади. Мутлақ нарх уни неча пул бирлигига тенглигини билдиради. Нисбий даража нарх харид қурбининг қандай қисмига тенглигини билдиради. Бу қисм кичик бўлса арзончилик, катта бўлса қимматчилик юз беради.

Таянч тушунчалар

Бозор нархи; нарх функциялари; нархга таъсир этувчи омиллар; нархларнинг қўйи ва юқори чегараси; эркин бозор нархлари; монопол бозор нархлари; нарх турлари; нархлар паритети; нарх даражаси; нарх диверсификацияси; арзонлаштирилган ва нуфузли нархлар; нарх диапазони.

ХII боб. РАҚОБАТ

12.1. Рақобатнинг моҳияти

Рақобат бозор иқтисодиётининг туб белгиларидан бири. Бозор тизими учун рақобат объектив зарурат ҳисобланади, чунки рақобатсиз иқтисодий тараққиёт бўлиши мумкин эмас. Рақобат ўзи нима?

Рақобат – бозор иқтисодиёти иштирокчиларининг ўз манфаатларини юзага чиқариш учун бир-бири билан кураши, уларнинг ўзаро беллашувидир.

Бозор иштирокчилари (субъектлари) ғоят кўпчилик бўлиб, булар фирмалар, хонадонлар, турли ташкилотлардан иборат. Булардан ҳар бирининг ўз мулки бор, уларнинг бошқаларникидан фаркланувчи иқтисодий манфаатлари мавжуд. Иқтисодиёт иштирокчиларининг мулк соҳиби бўлиши уларни алохидалаштиради, уларнинг кўпчилик бўлиши иқтисодиётдаги таркок тузилмани ҳосил қиладики, бу уларнинг манфаатларини фарклантирмасдан қолмайди. Биз биламизки, манфаатлар индивидуал, корпоратив ва миллийдир. Индивидуал манфаат бу айрим шахснинг ёки хонадоннинг манфаати бўлса, корпоратив манфаат гуруҳий бўлиб, корхона жамоасининг умумий манфаатини билдиради. Бозор иқтисодиёти учун индивидуал манфаат бирламчи бўлади. Аммо уни юзага чиқариш учун корпоратив манфаат билан ҳам ҳисоблашишга тўғри келади. Манфаатлар аниқ иқтисодий мақсадга айланади. Фирманинг мақсади ўз фойдасини максимумлаштиришдан иборат ва шунга эришиш учун у бошқалар билан бозорда рақобат қилади.

Рақобатни ҳамманинг ҳаммага қарши кураши, деб бўлмайди. Рақобат манфаатлар тўкнашган жойда юз беради, манфаатлар уйғунлашган жойда эса партнёрлик келиб чиқади. «Рақобат – бозорнинг асосий шарти, айтиш мумкинки, унинг қонунидир»¹⁰.

Рақобат қонуни – бозор тизимининг шундай иқтисодий қонунидирки, унга кўра иқтисодиёт субъектларининг ўз мақсадлари йўлидаги ўзаро кураши муқаррар бўлади, бу кураш бозорга ҳос усулларда олиб борилади ва субъектларни иқтисодий жиҳатдан сайланиб олинишини юзага келтиради.

Мазкур қонуннинг объективлиги шундаки, рақобатни иқтисодий муҳитнинг ўзи, кишиларнинг хоҳиш-иродасидан қатъий

¹⁰ И. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т.: “Ўзбекистон”, 1999, 34-бет.

пазар тақозо этади. Бу муҳит чекланган иқтисодий ресурсларни мулк сифатида бўлиб олинганлиги ва уларни қайта тақсимлаш жосида улардан энг самарали фойдаланувчиларга йўл берилишини тақозо этади. Бинобарин, рақобат чекланган ресурслардан самарали фойдаланиш заруратидан келиб чиқади. Рақобат қонуни бозор иқтисодиётининг **интеграл қонуни**, яъни у иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларига хос бўлади, унинг амал қилиш доираси доимо кенгайиб боради. Одатда рақобат бир турдаги ёки ўринбосар товарларни ишлаб чиқарувчи ёки шунга ўхшаш хизматларни кўрсатувчилар ўртасида юз беради. Рақобат **майдони** – бу бозордир. Бозорда бир хил, турдош ёки ўринбосар товарларни сотувчилар беллашганда, улар сотиш ҳажмини кўпайтиришга, бозорда ўз мавқеини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга интилади, ўз рақибини бозордан сиқиб чиқариш ва унинг ўрнини эгаллашга ҳаракат қилади. Бу ердаги кураш харидорни ўз товарига жалб этиб, уни ўзининг доимий мижозига айлантириш, унга товарни кўпроқ сотиш, хуллас, харидор пулини олиш учун боради. Бозорда харидор билан сотувчи ҳам рақобат қилади. Сотувчи товарни қимматроқ сотишга интилса, харидор уни арзонроққа олишга ҳаракат қилади, чунки бундай хатти-ҳаракат уларнинг манфаатларидан келиб чиқади. Сотувчи товарни яхши пулласа унинг даромади ортади, харидор товарни арзон-гаров олса, у ўз пулига товарларни кўпроқ харид этиб ўз эҳтиёжини тўлароқ қондиради.

Дефицитли бозорда харидорлар ҳам рақобатлашади, бунда улар товарни кўпроқ миқдорда олишга интилади. Бундай ҳол кўпроқ бозорга арзонлаштирилган товарлар ташланганда юз беради, чунки нарх паст бўлганидан товарга талабгорлар сони кўпаяди, улар товарларни таланиб оладилар. Масалан, киш-қўклам мавсуми тугаб қолганда шу мавсумга мўлжалланган товарлар қолдигини сотиб юбориш учун фирмалар улар нархини ҳатто 2–3 марта туширадилар. Шунда харидорлар ўртасида арзон товарга эга бўлиш учун рақобат келиб чиқади. Харидорлар рақобати ресурслар бозоридида ҳам юз беради. Бу ерда ишлаб чиқарувчи фирмалар сифатли ва арзон ресурсларни олиб қолиш учун рақобат қиладилар, чунки бундай ресурслардан фойдаланиш харажатларни пасайтириб фойдани ошириш имконини беради.

Меҳнат бозоридаги рақобат ишга ёлловчилар ўртасида кетганда улар малакали иш кучини кўпроқ сотиб олишга интиладилар, чунки бу билан меҳнат унумдорлигини оширишга муяссар бўлинади. Меҳнат бозорида ишчи ва хизматчилар

рақобатлашганда улар яхши иш ўрнига эга бўлишга интиладилар. Бундай иш ўрни юкори ҳақ бериладиган, меҳнат шароити коникарли, тезда тугатилмайдиган ва келажакда мансабда ўсиш имкони бор иш ўрнидир. Иш ўрни учун рақобат ишга жойлашган кезларда ишлаб турганлар билан ишга кираман, деганлар ўртасида кечади. Ташқаридаги ишчи ёки хизматчи иш ўрнини банд этишга интилса, ишловчи уни кўлдан чиқармасликка ҳаракат қилади.

Молия бозоридаги рақобат сотувчилар ўртасида юз берганда, кимматли қоғозлар эмитентлари (уларни чиқарувчи фирмалар) ўртасида кураш кетади. Бундан мақсад корпоратив акция ва облигацияларни кулай нарх билан сотиб ўз ишига ташқаридан кўпроқ пулни жалб этиш бўлади. Бу ердаги харидорлар эса сердаромадли ва келажакда нархи ошадиган кимматли қоғозларни сотиб олишга интиладилар. Қимматли қоғозлар хусусидаги рақобат фонд биржаларида боради. Бу ердаги рақобат **биржа спекуляцияси** юз берганда авжига чиқади. Биржа чайқовчилари (брокерлар, диллерлар) пайт пойлаб акциялар нархи тушганда уларни кўплаб сотиб олиш, нарх ошиши билан уларни кўплаб сотиб юбориш учун курашадилар, чунки бу ғоят катта миқдордаги чайқовчилик фойдасини келтиради. Пул бозоридаги рақобатда банклар ва паробанк (банкдан ташқари) ташкилотлари катнашади. Бу ердаги кураш мижозлар пулини кўпроқ банк депозитларига жалб этиш, кейинчалик уни қарз сўровчиларга кулай шартлар билан бериш учун, шунингдек, мижозларга кўпроқ пул операциялари билан боғлиқ хизматларни кўрсатиш учун боради.

Давлат бозоридаги рақобатда кўпинча харидорлар катнашади. Бу ерда давлат буюртмаларини олиш учун фирмалар рақобатлашади. Шу мақсадда улар давлат ўтказадиган тендерларда (махсус улгуржи савдо) катнашадилар. Тендер иштирокчилари давлат буюртмаларини бажариш юзасидан ўз таклифларини тақдим этади. Давлат учун энг кулай таклиф берган фирма рақобатда ютиб чиқади. Масалан, давлат хариди учун сифатли ва арзон товарларни таклиф этган, уларни айтилган ҳажмда ва ўз вақтида қанда қилмай етказиб берадиган фирмалар ғолиб чиқади.

Рақобат фақат миллий бозорда эмас, балки жаҳон бозорида ҳам бўлади. Жаҳон бозоридаги рақобат куйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради:

1. Агар миллий бозордаги рақобатда кўпчилик сотувчилар ва харидорлар – истеъмолчилар катнашса, жаҳон бозоридаги

рақобатда сайланган, яъни таниқли ва йирик фирмалар иштирок этади;

2. Агар миллий бозордаги рақобатда оддий харидор – истеъмолчи қатнашса, жаҳон бозоридаги курашда у иштирок этмайди;

3. Миллий бозордаги рақобатда давлат ҳеч кимнинг ёнини олмайди, жаҳон бозоридаги рақобатда эса давлат ўз миллий фирмаларига ёрдам беради.

Бозорда рақобат бевосита юз берса, бозордан ташқарида, хусусан ишлаб чиқаришда унга ҳозирлик қўрилади, рақобатда ғолиб чиқиш чора-тадбирлари амалга оширилади.

Ишлаб чиқаришни рақобатга ҳозирлаш, у ерда бозорбон, рақобатга қобил товарлар ишлаб чиқаришни билдиради. Рақобат курашида ишлаб чиқаришдаги новация алоҳида аҳамиятга эга бўлади, бу эса ўз навбатида инвестицион фаолликни талаб қилади.

12.2. Рақобатлашув усуллари

Рақобат курашининг тарихан шаклланган ва жамият тан олган усуллари мавжудки, булар ҳалол рақобатга хос бўлади. **Ҳалол рақобат** юз берганда, унинг рухсат этилган ва рақиблар маъқуллаган усуллари қўлланилади, Булар ҳозирги цивилизациялашган бозор иқтисодиётига хосдир. Булар жумласига нарх билан, сифат билан, сервис билан ва ниҳоят реклама воситасида рақобатлашув киради.

Нарх билан рақобатлашув – нархни ўзгартириш орқали харидорни ўзига ром қилиб олиш ва рақибини шундай йўл билан бозордан сиқиб чиқаришни билдиради. Нархни ўзгартириш икки йўл билан боради:

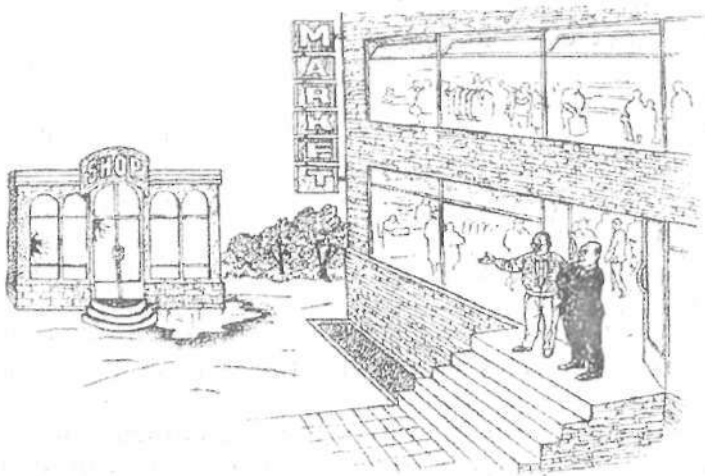
1. **Нархни тушириш.** Бунда товарлар бошқаларникидан арзонроқ нархда сотилади, натижада бир товарни сотишдан келган пул тушуми қисқаради, лекин сотиш ҳажми ортганидан ялпи тушум кўпаяди. Бироқ нархни чексиз тушириб бўлмайди. Шу сабабли ишлаб чиқаришдаги ва савдо-сотикдаги харажатлар қисқартирилган шароитда нархлар арзонлаштирилади. Нархни тушириш усули кўпроқ оммавий истеъмол товарлари бозорида қўлланилади, чунки бу ерда пулининг миқдори чекланган харидорлар қатнашади, улар юқори нархни маъқул кўрмайди.

2. **Нархни ошириш** усули пулдорлар қатнашадиган бозорда қўлланилади. Пулдорлар пулни бетига карамай керакли товарни харид этадилар, айниқса бу престижли (обрўталаб) товар-

ларга хос бўлади. Пулдорларга товарларни нархидан кўра унинг эгаси бўлиш муҳим ҳисобланади. Престижли товарлар бозорида нархнинг ортиши товар сифатининг юқорилиги, деб қабул қилинади. Шу боис, рақобатда нархни оширишга қўл урилади. Бу усул ноёб ресурслар бозорида ҳам қўлланилади. Ноёб ресурсларга, масалан, олмосга эга бўлиш учун харидор фирмалар юқори нархларга ҳам рози бўлишади.

Сифат билан рақобатлашув. Бу усул бозорга сифати юқори, бинобарин харидор учун нафлилиги катта товарларни чиқаришни билдиради, шундай йўл билан рақибга қарши турилади. Бу усул сифатли товарлар бозорида қўлланилади, бундай бозор бой мамлакатларга хос бўлади. Чунки бу ерда аҳоли даромади юқори бўлиб, унинг қиммат бўлсада, сифатли товарлар харид қилишга пули етади. Сифат билан рақобатлашувни йирик компаниялар қўллайди, чунки уларни товар сифатини ошириш билан боғлиқ ишларга пули етарли бўлади. Кичик фирмалар бунинг уддасидан чиқа олмаганидан нарх билан рақобатлашувдан қаноат ҳосил қиладилар.

«ГИРРОМ РАҚОБАТ»

- Дўстим, жигинга тегиб юрган мана бу дўкандорни нима қилдинг?
- Тагига сув қуйиб, уни даф қилдим.

Кўшимча сервис (хизмат) кўрсатиш билан рақобатлашув.

Бу усул қўлланилганда харидорга у сотиб олган товар юзасидан бепул ёки имтиёзли хизмат кўрсатилади. Бу усул одатда узок муддат хизмат килувчи товарлар бозорида қўлланилади. Фирмалар товарни харидор уйига бепул етказиб берадилар, товарларни сошлаб берадилар, уларни зарур бўлса таъмирлаб ва хатто суғурталаб берадилар. Фирмалар ўз товарларининг истеъмолига алоқаси йўқ хизматларни ҳам кўрсатадилар. Масалан, супермаркетга келган харидор самолётга билет буюриши, сайёхлик учун ўрин сотиб олиши, бошқа товарлар учун буюртма бериши мумкин.

Реклама воситасида рақобатлашув. Фирмалар ўз товарларига харидор эътиборини жалб этиш учун уларни реклама воситасида кўз-кўз киладилар, ўз товарининг афзалликларини харидорга етказадилар. Улар реклама учун пулни аямайдилар. Чунки бу рақобатда енгиб чиқиш имконини беради. Реклама ғоят киммат бўлганидан ундан рақобат курашида йирик фирмалар самарали фойдалана оладилар.

«АФАНДИ ВА ДАЛЛОЛ»

(Рекламанинг кучи)

Даллол харидор чақирмоқда:

– Кеп қолинг, говмиш сигир, сути ёгли, ўзи жуда юввош, бундай сигир оламда йўқ!

Афанди шошиб колди:

– Аха, агар сигирим шундай яхши бўлса, уни сотиб нима қиламан, яхшиси, уйимга қайтариб олиб кетаман!

Рақобатнинг айтилган усулларидан ташкари фирром усуллари ҳам қўлланиб турилади. Бу усулларга: саноат жосуслиги, яъни рақибининг молия режалари, янгилик – «ноу-хау»лари ва бошқа сирларини ўғирлаш; рақибини хом ашё базаларидан, транспортдан маҳрум қилиш; рақиб корхонасида диверсиялар уюштириш, оммавий ахборот воситаларидан рақиб томон маҳсулотларининг обрўсини тушириш учун фойдаланиш, рекетни ишга солиш ва ҳоказолар қиради.

Бу усуллар табиатан маданий бозор иқтисодиётига хос эмас, улар ман этилади, уни қўллаганлар имиджини йўқотади, улар қонунчилик йўли билан жазоланади.

12.3. Мукамал рақобат

Рақобат, унда иштирок этувчилар сони, мавқеи, иқтисодиётга таъсири, кураш усулларига биноан турланади. Бозор тизимида икки хил рақобат бўлиб, булар мукамал ва номукамал рақобатдир.

Мукамал рақобат – бу эркин бозордаги кўпчиликдан иборат сотувчилар ва харидорларнинг ҳар бири чекланмаган ҳолда бозор қонун-қоидаларига биноан ва бир хил усул билан олиб борадиган рақобатидир.

Бу табиатан соф рақобат ҳисобланади, чунки ҳеч бир чекланишларсиз юз беради, унда ихтиёрий равишда мутлақо мустақил иш қўраётган сотувчилар ва харидорлар қатнашади. Унинг 3 та асосий белгиси бор:

1. Рақобатлашувчилар озчилик эмас, балки кўпчилик бўлади. Масалан, деҳқон бозорида харидорлар ҳам, сотувчилар ҳам кўп, улар бир-бирини эркин танлайди.

2. Рақобатлашувчилар бир турдаги товарни бозорга таклиф этадилар, шу боис улар харидор учун курашадилар. Масалан, нон бозорида сотувчилар фақат нонни таклиф этадилар, уларнинг харидори ҳам бир хил, шу сабабли нонни турли харидорга кўпроқ сотиш учун курашадилар.

3. Рақобатда қатнашиш ихтиёрий, чунки бозорга ўз товари билан хоҳлаган вақтда кириб келиш ва чиқиб кетиш мумкин. Масалан, дўкон очиб, бошқа дўкондорлар билан рақобат қилиш учун давлатдан руҳсат олинса бас, чунки бошқа ҳеч ким унга тўскинлик қилмайди. Айни пайтда дўконни ёпиб бозордан чиқиб кетиш ва бошқа иш билан шуғулланиш ҳам мумкин.

Бозорга бир хил маҳсулот таклиф этилганидан харидорлар маҳсулотларни бозорда бир хил қабул қиладилар. Товарлар бир хил экан, маҳсулот сифатини фарқлантириб, реклама ўтказиб, сотишдаги имтиёзларни қўллаб, нархсиз рақобат йўлидан бориб бўлмайди. Мукамал рақобатли бозорда нарх талаб ва таклиф асосида шаклланади, сотувчилардан ҳар бирининг бозорга чиққан товардаги улуши кам бўлгани учун, улар бозор нархига таъсир кўрсата олмайдилар. Харидорлар ҳам кўп бўлганидан улардан ҳар бирининг хариди сотилаётган товарлар суммасининг ғоят оз қисмини ташкил этади, шу боис алоҳида олинган харидор бозор нархига таъсир эта олмайди, балки амалда шаклланган нарх билан харид этади. Масалан, сут бозорига қишлоқдан 150 та сутчи келди. Ҳар бирининг кўлида ўртача 12 литр сут бор, холос. Демак, ҳар бир сутчининг сут таклифидаги ҳиссаси атиги 0,7 %. Бозорга 1000 та харидор келса, ҳар бирининг ўртача хариди 1,8 литр ёки жами талабнинг фақат 0,01 % ини ташкил этади. Шундай шароитда сотувчилар бир литр сутни 2300 сўмдан сотишни мўлжаллаган бўлсалар, харидорлар уни 2000 сўмдан олмақчи бўладилар. Амалда сут 2100 сўмдан сотилади. Натижада сотувчининг ҳам, харидорнинг ҳам айтгани бўлмайди. Аммо, сутни 2050 сўмдан таклиф этганлар, уни кўп сотиб ютиб чиқадиладар, уни 2200 сўм деганлар кам сотиб ютқазадилар. Мукамал рақобат иқтисодий ютуқдан ҳам ишлаб чиқарувчини, ҳам истеъмолчини баҳраманд қилади. Ишлаб чиқарувчи ютуғини фойда ташкил этади. Истеъмолчи ютуғини у мўлжаллаган нарх билан товарнинг амалда сотиб олинган нархи ўртасидаги фарқ ташкил этади. Эркин рақобат бор жойдаги амалий нарх харидор нархи билан сотувчи нархи оралиғида бўлади, бу эса икки томон манфаати уйғунлашуви натижаси ҳисобланади. Эркин рақобат бировга тегадиган ютуқни биров олишига йўл бермайди.

Рақобатли бозорда ишлаб чиқарувчилар муайян ресурслар шароитида улардан максимал миқдорда товар ва хизматлар ишлаб чиқарилишини таъминлашга мойил бўладилар.

Бундай мойиллик умумий йўналишни билдиради, чунки иқтисодиёт ҳеч қачон тамомила мукамал бўлмайди. Мукамал рақобатда қатнашувчи фирмалар ўз фойдасини максимумлаштиришга интилади. Бироқ фойдани ошириш учун фирма мавжуд нархни назарда тутиб бозорга шундай миқдорда (Q) товарни чиқариши керакки, уни бозор маъқул топиши зарур. Агар чиқарилган товарлар яхши сотилиб фойда кўп келса, фирмалар бо-

зорга кириб келишади, бозор касод бўлиб фойда бўлмаса улар бозордан чикиб кетади.

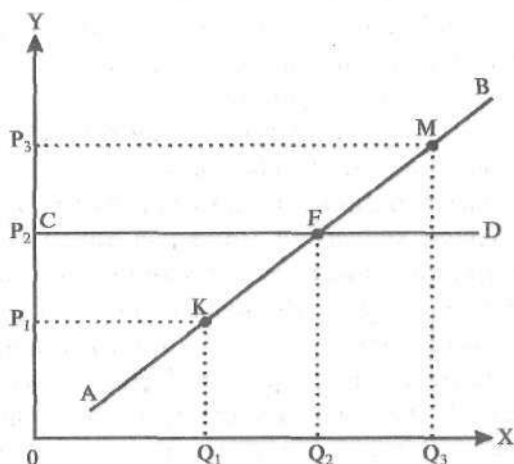
Биз биламизки, фойдани максимумлаштиришнинг асосий шарти маржинал даромадни маржинал харажатга тенг бўлишидир. Бу тенгликка эришиш учун фирма рақобатли бозорга товарларни энг муқобил миқдорда таклиф этиши керак. Буни тушуниш учун эркин бозорга ишловчи кичик корхона фойдасининг ўзгаришини 12.1-жадвалда кўрамиз.

12.1-жадвал

Кичик корхона фойдасининг ўзгариши

Бозорга таклиф этилган товар миқдори	Битта товарнинг бозор нархи	Ялпи даромад	Ўртача даромад	Маржинал даромад	Жами харажат	Маржинал харажат	Фойда
1	12	12	12	12	10	4	2
2	12	24	12	12	16	6	8
3	12	36	12	12	24	8	12
4	12	48	12	12	34	10	14
5	12	60	12	12	46	12	14
6	12	72	12	12	60	14	12
7	12	84	12	12	76	16	8
8	12	96	12	12	94	18	2
9	12	108	12	12	108	20	0

Жадвал маълумотлари асосида чизма график ҳосил қилсак, у куйидаги кўринишга эга бўлади (12.1-расм).

12.1-расм. Нарх ва ишлаб чиқариш ҳажми

Чизмадаги АВ чизиғи маржинал харажатларни, У тик чизиғи нархни, Х ён чизиғи таклиф ҳажмини ифодалайди. Маълумки, нарх бу маржинал даромадни билдиради, чунки кўшимча чиқарилган товар шу нархда сотилиб даромад ҳосил қилади (Р, Q). К нуктада Q₁ миқдориди чиқарилган товар Р₁ нархда сотилиб фойда келтирган, чунки жадвалга биноан маржинал даромад маржинал харажатдан кўп бўлган ($12 > 4$).

Ғ нуктада фойда максимумлашган, чунки Q₂ миқдордаги товар Р₂ нархда сотилганда маржинал даромад ва маржинал харажатлар тенглашган ($12 = 12$). Натижада, маржинал даромад чизиғи CD ва маржинал харажат чизиғи АВ кесишган. Ғ ва М нукталар оралиғида эса маржинал харажатларнинг маржинал даромаддан ортиши юз берган ($14 > 12$; $16 > 12$; $18 > 12$; $20 > 12$), натижада фойда пасайишга мойил бўлиб, охири нолга тенг бўлган. Шунини ҳисобга олиб, рақобатчи фирма аввал ишлаб чиқаришни қисқартиришга, сўнгра уни тўхтатиб бозордан кетишга жазм этади. Ишлаб чиқаришнинг қисқариши ҳали бозордан кетиш эмас. Фойда ноллашган бўлса-да фирма бозорда қолади. Бу қисқа вақтги даврда юз беради. Бу давр оралиғида фирма ишлаб чиқаришни тўхтатса, ҳеч бир даромад олмайди, аммо ўзгарувчан харажатларни ҳам қилмайди, бироқ доимий харажатларни қилишда давом этади.

Агар рақобатчи фирманинг олган даромади унинг ўзгарувчан харажатларини қоплашга етмай қолса, у ўз фаолиятини вақтинча тўхтатади.

Нархлар кўтарилиб даромад харажатдан ошгунча фирма буни кутади ёки ишлаб чиқаришни қисқартириб ҳеч бўлмаганда ўзгарувчан харажатларни қоплашга ҳаракат қилади. Доимий харажатларга келсак улар ҳеч бир қопланмайдиган харажатга айланади, чунки улар миқдори ишлаб чиқариш ҳолатига боғлиқ бўлмайди. Масалан, футбол стадиони харажати томошабинлар сонига қараб ўзгармайди. Томошабинлар оз ёки кўп бўлса, ҳатто ҳеч ким келмаса ҳам доимий харажат сақланади. Фирма фаолияти вақтинча тўхтатилганда, доимий харажатлар тамомилан йўқотилган харажатга ёки зарарга айланади.

Рақобат шароитида фирма бозорни бутунлай тарк этиши мумкин, бунда у ҳам доимий, ҳам ўзгарувчан харажатлардан қутулади, чунки бор-йўғини сотиб юборади.

Эркин рақобатда бир фирма бозордан чиқиб кетса, бошқаси кириб келади, буни фирмаларнинг ёпилиши ва янгидан очилиб туришидан кўриш мумкин.

Масалан, АҚШ да йилига 600–700 минг фирма ёпилса, шунчаси очилиб туради. Янги фирмалар рақобатли бозорга кириб келишлари учун даромад ўртача харажатлардан ортик бўлиши керак. Фирмалар қанчалик бозорга кўпроқ кириб келсалар, шунчалик рақобат доираси кенгайди. Бу истеъмолчилар учун кўл келади, чунки улар ўзига маъқул нархда товарлардан керагини танлаб олиш имкони кенгайди.

12.4. Номукаммал рақобат

Бозор иктисодиётидаги номукаммал рақобат бу ерда монополияларнинг мавжудлигидан келиб чиқади.

Номукаммал рақобат – бу монополиялар бозорида озчиликдан иборат сотувчилар ва харидорларнинг чекланган тарзда ва хилма-хил усуллар билан юз берадиган рақобатидир.

Монополиялар бозори эркин бозор эмас, чунки бу ерда озчилик йирик фирмалар товарларни ишлаб чиқариш ва сотишнинг асосий қисмини ўз қўлида тўплаб олиб бозорда хукмронлик қиладилар. Уларнинг рақобати номукаммал ҳисобланади, чунки у маълум даражада чекланган бўлади. Номукаммал рақобат монополистик рақобат, олигополия, соф монополия ва монополия шароитидаги рақобатларга бўлинади.

Монополистик рақобатда унча кўп сонли бўлмаган, лекин йирик, айнан бир хил бўлмаса-да, ўхшаш товарларни харидорларга таклиф қиладиган фирмалар рақобатлашади. Унинг эркин соф рақобатдан сезиларли фарқи шуки, бу ерда ишлаб чиқарувчилар унча кўпчилик бўлмайди. Ҳар бир фирма бозорнинг маълум бир қисмини назорат қилгани учун унинг бозор нархига таъсири чекланган бўлади. Фирмалар ишлаб чиқариш ҳажмини камайтириш ва нархни сунъий равишда кўтариш тўғрисида махфий битимга келиши қийин бўлади. Монопол рақобатли бозорда фирмалар таклиф этган товарлар дифференциацияланган, яъни ўзининг сифати, сотилиши юзасидан кўрсатиладиган хизматлар, сотиш шарт-шароитлари жиҳатидан фарқланади. Харидор шу сабабли сотувчини танлаш имконига эга, бу эса фирмаларни харидор пулини олиш учун курашига олиб келади. Нархни ўзгартириш билан бир қаторда махсулот сифати,

реклама ва товарни сотиш билан боғлиқ хизматлар кўрсатишдан фойдаланилган ҳолда рақобат қилинади.

Монополистик рақобат бор бозор очик бўлади, унга бошқаларнинг кириб бориши осон. Бунинг учун маблағ етарли бўлса бас, чунки бошқа тўсиқлар бўлмайди.

Монопол рақобатли бозорда, яъни қандайдир даражада бир-биридан фаркланувчи товарларнинг таклиф этилиши уни эркин бозордан фарклантиради. Унга кириб ва ундан чиқиб туриш осонлиги уни эркин бозорга яқин қилади. Бироқ бу ерда нархни озчилик фирмалар ўрнатиши буни монополияга яқин кўяди. Бу ердаги фирмалар маҳсулотни шундай миқдорда ишлаб чиқарадики, бу фойдани максимумлаштириш имконини беради, чунки бунда маржинал даромад маржинал харажатга тенг бўлади. Бироқ фирмалар бу билан каноатланмай ишлаб чиқариш ҳажмини ўртача харажатларни минимумлаштирадиган даражага келтирадилар, чунки бунда харажат нархдан паст бўлиб фойда ортади.

Монопол рақобатли бозор очик бўлганидан, бу ерга янги фирмалар, бинобарин янги товарлар кириб келади, бу билан рақобат кенгаяди. Бироқ монополияларнинг борлиги ишлаб чиқаришни кўпайтирмай туриб нархни опшириш ҳисобидан ҳам фойда олишга йўл беради. Бу билан ишлаб чиқариш олдида тўсиқ пайдо бўлади, чунки рақобат чекланади. Монопол рақобатда янги **сифатлироқ маҳсулотни чиқариши** курашнинг асосий усули ҳисобланади. Аммо янги маҳсулотга харидорни чорлаш учун **реклама** ҳам қўлланилади.

Реклама рақобатни кучайтиради, чунки харидор турли-туман товарлар ҳақида хабар топганидан унинг танлаб олиш имкони кўпаяди, шу боис харидор пулини олиш учун кураш кучаяди.

Монопол рақобатда **савдо маркалари** воситасида ҳам ўзаро кураш кетади. Савдо маркаси фирманинг обрў-эътиборини, унинг товарларини ишончли бўлишини билдиради. Савдо маркасининг ўзи товарни кўз-кўз қилади, бироқ бу товарнинг сифати кафолатланганлигини ҳам билдиради ва ўз навбатида фирмадан бунга эришиш учун қўшимча харажатни талаб қилади. Савдо маркаси (бренд) сифатни билдирганидан, унга эга бўлиш рақобатда голиб чиқиш имконини беради. Шу сабабли, рўйхатга олинган товар белгилари ғоят қиммат туради. Масалан, дунёдаги энг қиммат бренд 2013 йил 175 млрд доллар бўлди.

Гирром рақобатга йўл берилганда ўзга товар белгисидан руҳсатсиз фойдаланилади. Масалан, Германиянинг машҳур «БОШ» фирмаси номини Хитой товарларига қўйиб сотилади,

чунки бу фирма товарининг сифати кафолатланган, харидор бунга ишонади.

Олигополия шароитидаги рақобатда озчилик, лекин ғоят йирик фирмалар қатнашади, улар муайян тармоқдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни ва сотишни ўз қўлида тўплаб олади. Улар бозорга биринчидан стандартлашган, яъни муайян бир турдаги маҳсулотни, иккинчидан эса табакалашган маҳсулотни таклиф этадилар. Стандарт маҳсулотлар ресурслардан, чунончи нефть, пўлат, ёғоч кабилардан иборат бўлади. Табакалашган маҳсулот асосан истеъмол буюмларидан иборат бўлиб, булар автомобиллар, музлатгичлар, мебель, телевизорлар, магнитофон, видеомагнитофон, телефон аппаратлари ва турли электр асбобларидан иборат бўлади. Бу ердаги рақобат сифат ва хизмат кўрсатишни яхшилаш воситасида боради. Бироқ нархда пешқадамлик қолдасига ҳам амал қилинади. Олигополия рақобатига мисол қилиб «Форд», «Крайслер», «Тойота», «Хонда», «Ниссан», «Пежо» ва «Опель» каби йирик компанияларни автомобиль бозоридаги курашини кўрсатиш мумкин. Олигополия шароитида зўрлар зўрлар билан рақобатлашади, чунки бу ерга бегоналарнинг кириб келиши ғоят мушкул.

Олигополия бозорига кириб бориш йўлида 3 та жиддий тўсик бўлади:

1. Бу ерга кириб ўрнашиб олиш учун ғоят катта капитал керак, бу эса кўпчиликда бўлмайди;
2. Табиий ресурслар айрим компаниялар қўлида мулк сифатида тўпланиб қолганидан, улар ўзгаларга насиб этмайди;
3. Илмий-техникавий янгиликлар айрим компаниялар монополиясига айланиб қолади, шу сабабли улардан бошқаларнинг баҳраманд бўлиши қийин. Масалан, автомобиль компаниялари ўз техник янгиликларини сир тутиб бошқаларга бермайди.

Олигополияда бир томондан фирмалар битимга келишса, иккинчи томондан рақобатлашади. Улар келишган ҳолда ишлаб чиқариш ҳажмини қисқартириш ва юқори нарх ўрнатишга интиладилар. Бироқ улардан ҳар бири ўзим биламан, деб фойдани кўпайтиришга интилиб рақобат йўлига ўтади. Олигополия табиатининг иккиёкламалигини дуополия кўрсатади.

Дуополия – икки фирма ҳукмронлиги бўлиб, олигополиянинг содда кўринишидир. Ҳамкорлик зарурати икки фирмани битимга келиб қартил ҳосил қилишини билдиради. Бунда икки томондан ҳар бири қанча товар ишлаб чиқариши ва неча пулдан сотишини белгилаб олади. Шунга эришилганда махсус мувозанат

ҳосил бўлади. Бунга кўра шундай вазият мавжуд бўлиши зарурки, ҳар бир рақобатчи келажакда нима қилишини, бошқалар нима қилишини ҳисобга олиб белгилайди. Олигополия монополия сингари ишлаб чиқариш ҳажмини чеклайди, лекин унинг нархи соф монополия нархидан пастроқ, аммо эркин бозор нархидан юқори бўлади.

Олигополистик фирмалар битимга келишмай мустақил йўл тутишганда, улар биринчидан, бозордаги ўз улушини кўпайтиришга мойил бўлади, чунки қўшимча товар сотиш, қўшимча фойда келтиради. Иккинчидан, улар таклифни кўпайтиришса нарх пасайиб, фойда камайиб кетади. Айтилган сабабларга кўра, фирмалар ишлаб чиқариш ҳажмини бир меъёрда тутиб туриш орқали юқори нархни сақлаб қолишга интиладилар. Олигополия бозорига йирик фирмалар кира олганидан рақобатчилар кўпайиб кетиши мумкин. Бунда ишлаб чиқариш ҳажмини чеклаш мушкул бўлади, монопол нархни сақлаш қийинлашади, нархлар эркин бозордагидек маржинал харажатларга яқин туради, чунки келишувга нисбатан рақобат устуворликка эга бўлади.

Келишув бўлганда қанча ишлаб чиқариш белгилаб олинади, рақобатга борилганда эса бойиб кетиш учун товар таклифини кўпайтирадилар.

Соф монополия шароитидаги рақобат жуда чекланади.

Соф монополия дегани ишлаб чиқариш ва товарлар таклифини ягона, яъни ҳеч бир рақибни йўқ компания қўлида бўлишини билдиради.

Бу ерда ишлаб чиқариш тармоғи битта компаниядан иборат бўлади. У ишлаб чиқарадиган маҳсулот ғоят ноёб бўлиб, унинг яқин ўринбосарлари бўлмайди. Харидор олдида товарни монополист айтган нархда сотиб олишдан бошқа йўл йўқ. Соф монополия бор тармоққа бошқа фирмаларнинг кириш йўли тўсиб ташланган. Бу тўсиқларга ғоят катта капиталнинг кераклиги, табиий ресурсларнинг эгаллаб олинганлиги, патент, лицензияларни рұхсатлар олиш мумкин бўлмаслиги кабилар киради. Соф монополия ўзи чиқарадиган товар бозорида рақобатга йўл бермайди. Аммо, у моддий ресурсларни қулай нархда харид этиш, малакали иш кучини жалб этиш, техник янгиликларни киритиш борасида бошқалар билан рақобатда бўлади.

Соф монополиялар бор жойда уларнинг бозор устидан ҳокимияти ўрнатилади, яъни улар бозор нархини ўзлари белгилайдилар, нарх рақобат воситаси бўлмай қолади.

Монопол ҳокимиятни 3 нарса юзага келтиради:

1. **Бозор талабининг ўзгарувчанлиги.** Талаб ошганда ишлаб чиқаришнинг асосий қисмини тутиб турувчи фирма шунга мос равишда таклифни оширмай, бунинг ўрнига нархни оширади;

2. **Бозордаги фирмалар сони.** Фирмалар қанча кўп бўлса, шунчалик улардан бирининг нархга таъсир эга олиши, яъни монопол ҳокимияти кам бўлади. Агар фирмалар сони қанчалик кам бўлса, улардан бирининг монопол ҳокимиятга эга бўлиш эҳтимоли шунчалик ортади. Борди-ю бозорда 12 та фирма бўлиб, шулардан 3 таси 75 % товарни таклиф этса, шулар ҳокимияти ўрнатилади, қолган 9 та фирма қўлида 25 % таклиф бўлганидан, улар ҳокимияти йўқ. Бозордаги таклифнинг бир неча фирма қўлида тўпланиши бозор **концентрацияси** дейилади. Концентрация қанчалик кучли бўлса, бозор ҳокимияти ҳам шунчалик кучли бўлади, рақобат эса чекланади;

3. **Фирмаларнинг ўзаро муносабати.** Фирмалар бир-бири билан қанчалик тажовуз билан курашса, шунчалик бозор ҳокимияти кам бўлади, чунки кескин кураш нархнинг тушишига олиб келади. Борди-ю фирмалар қанчалик келишиб иш кўрсалар, шунчалик монопол ҳокимият имкони кўп бўлади.

Монопол ҳокимият фирмаларнинг рақобатлашув даражасига тескари мутаносибликда, ўзаро келиша олинмишига эса тўғри мутаносибликда бўлади.

Монопол ҳокимиятнинг ўз ўлчами бор, бу унинг кўрсаткичидир. Кўрсаткич сифатида А. Лернер коэффициентини (Z) бўлиб, бунинг сон қиймати 0 дан 1 гача бўлади. Буни аниқлаш учун нархдан маржинал харажат айирилади ва бу ҳосила қиймат яна нархга бўлинади. Бунда, янги ҳосила бўлади. Бунга кўра, нархнинг маржинал харажатдан ортик қисмининг ҳиссаси қанча кўп бўлса, шунчалик монопол ҳокимият кучли бўлади. Мукамал рақобатли бозорда $P=W_m$ бўлганидан $Z=0$ бўлади, яъни ҳокимият йўқ. Монопол бозорда эса $P > W_m$ бўлади ва бу Z ни 0 дан юқори қилади.

Масалан, $P=25$, $W_m=20$.

Бунда, $z = \frac{25-20}{20} = \frac{5}{20} = 0,25$.

Демак, $Z = 0,25$. Бундан $Z > 0$ келиб чиқади. Бирок, Z бирдан ҳеч қачон катта бўлмайди, чунки 1 энг катта қиймат ҳисобланади.

Агар рақобатли бозордаги фирмалар нархларни борлигича қабул қилсалар, монополиялар уларни ўрнатадилар. Масалан, «Microsoft» фирмасининг «Windows» операцион системалари бозордаги монополия бўлиб, булар нархни ўзи белгилайди. Монополия белгилаган нархни бозор кўтарса, у нархни ошириб

диромадни кўпайтиради. Борди-ю нархни бозор кўтармаса, уни тушириш ўрнига монополия ишлаб чиқаришни қисқартириб, товар таклифини камайтиради, шу йўл билан юкори нархни тутиб туради. Бирок, монополия нархни тўхтовсиз ошириб бора олмайди, чунки шундай бўлса товарлар сотилмай қолади, чунки бозор учун монополия нархи кимматлик қилади. Шу сабабли монополия харид қобилияти билан ҳисоблашишга тўғри келади. Масалан, товар 100 доллар туради. Харид қобилияти 1200 доллар, демак, шу нархда 12 та товар, сотилиши мумкин. Борди-ю монополия нархни 120 долларга кўтарса, товарнинг 10 таси сотилиб, қолган иккитаси ўтмай қолади. Шуни монополия ҳисобга олишга мажбур бўлади. Харидор пулини тўлаган юкори нарх монополияга фойда келтирса, харидорга зарар келтиради. Агар мукамал рақобатли бозорда А товар 100 доллардан сотилганда харидорлар ундан 6000 тасини олиб истеъмол қиладилар. Монополия нархни 120 доллар ўрнатса харидорлар А товардан 5000 тасини оладилар. Орадаги 1000 товар қиймати харидор учун йўқотиш бўлса, монополия учун ютуқ бўлади, чунки 6000 товар олиш учун харидорлар қўшимча равишда 120000 доллар беришлари керак. Мана шу 120000 доллар монополия ютуғини ҳосил қилади.

Монопол нарх ўрнатилганда харидор ютуғи монополия ютуғига айланади, бундан монопол устама фойда ҳосил бўлади.

Монопол фойда олинганда умумий ютуқ суммаси ўзгармайди (6000 товар), балки бунини монополия билан харидор ўртасида тақсимланиши юз беради. Мукамал рақобатли бозорда умумий ютуқ (6000 товар) харидорга тега, монопол бозорда бунинг бир қисми (5000 товар) харидорга, иккинчи қисми (1000 товар) монополияга тегади. Монополия бор жойдаги йўқотиш ишлаб чиқариш ҳажмини қисқартириш туфайли юз беради. Монополия товарнинг юкори нархини (120) тутиб туриш учун уни камрок чиқаради (5000 товар), натижада жамиятнинг умумий ютуғи қисқаради (5000 < 6000). Демак, монополиянинг устама фойда олиши жамият учун йўқотиш бўлади.

Монополия шароитида муайян товар ва хизматлар бозорида ягона харидор бўлганидан ишлаб чиқарувчилар унинг пулини олиш учун рақобатлашади, чунки улар олдида харидор танлаш имконияти бўлмайди. Монополияга мисол қилиб «Де Бирс» (Жанубий Африка) компаниясини олиш мумкин. Бу компания дунёда қазиб олинган олмосларни ғоят катта қисмини қайта ишлаб бриллиантга айлантиради ва сотади. Дунёдаги ҳамма олмос

конларининг эгалари «Де Бирс» пулини олиш учун рақобатлашади.

Бир соҳанинг ўзида ҳар хил рақобат мавжуд бўлади, шунинг учун мукаммал ёки номукаммал рақобат мезонларига тўла жавоб бера оладиган бозорларни учратиш қийин. Бироқ шундай бозорлар ҳам борки, улар мукаммал рақобат талабларига бошқалардан кўра кўпроқ мос келади. Мисол учун, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозорини олиш мумкин. Шу билан бир вақтда, соф монополияга мос келадиган бозорни ҳам топиш қийин. Ҳатто ўз бозорларида етакчи роль ўйнайдиган фирмаларнинг ҳам доимо бир-иккита майда рақобатчиси бўлади. Соф монополия ноёб маҳсулотга эга бўлиш билан боғлиқ. Аммо ноёбликнинг ўзи абадий эмас. Чунки, ноёб маҳсулотнинг ўринбосари ва ундан ноёброғи ҳам яратилиб турадики, бу билан монопол мавқеи зил кетади ва рақобат пайдо бўлади. Масалан, АҚШ да узок масофали телефон алоқаси соф монополия тизимига кирар эди, лекин «ЭмСиАй» ва бошқа фирмаларнинг бу тармоққа кириб келиши, экспресс-почта ва сунъий йўлдош алоқаларидан фойдаланиши бу бозорни олигополияга айлантириб, чекланган бўлса-да рақобатни юзага келтиради.

Реал ҳаётда рақобат турлари чирмашиб ва туташиб кетган тарзда учрайди, бир соҳанинг ўзида улар ёнма-ён турадилар.

12.5. Рақобат стратегияси

Рақобат муқаррар бўлганидан унинг иштирокчилари бунга шай бўлиб туришади. Ҳар бир иштирокчи унинг рақиби нима қила олишини билишга ва бунга қарши чора кўришга интилади. Булар фирманинг рақобат стратегиясида ўз ўрнини топади. Бунда рақобатлашувчи фирма бозорга қандай товарни, қандай миқдорда ва қайси вақтда чиқаришини белгилаб олади. Фирма энг аввал, қанча маҳсулот чиқаришини аниқлаганда рақиблари ҳам шундай иш қилишларини ва бозор нархи барча таклифнинг миқдорига боғлиқ бўлишини назарда тутди. Одатда фирмалар ўз рақиби ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгармайдиган, деб қабул қиладилар. Масалан, «А» фирма «В» фирма маҳсулот чиқармайди, деб ҳисобласа, бунда унинг ўзи таклиф этган маҳсулот бозор таклифига тенг бўлади. Фирма нархни маржинал харажатларга тенг қилиб белгилайди, чунки шундагина фойда максимумлашади. Борди-ю «А» фирма «В» фирма ҳам бозорга маҳсулот чиқара олади, деб ҳисобласа, бунда у ўз улушини белгилайди. Демак, рақобатли фирма ўз рақиби нима қила олишини назарда тутиши

керак бўлади, чунки бозор мувозанати ҳар иккаласининг тақлифига боғлиқ. Шундай шароитда ҳар бир фирма ўз рақиби қандай миқдорда ишлаб чиқара олишини чамалаб кўради ва ўз фойдасини максимумлаштирадиган миқдорда товар ишлаб чиқаради. Фирмаларнинг бир-бирига жавобан ҳаракати «Нэша» мувозанатини юзага келтиради. «Нэша» мувозанатига кўра, рақобатчи ўз рақиби ҳаракати аниқ бўлганда, ўзи нима иш қилишини яхши билиши керак.

Ўзаро курашда ютиб чиқиш учун унинг иштирокчилари рақобатбардош бўлиши керак.

Рақобатбардошлик – бу рақобатга чидамли бўлиш, унда ғолиб келиш қобилиятига эга бўлишдир.

Бу уч нарса билан белгиланади:

- 1) Муайян товарнинг рақобатбардошлиги;
- 2) Фирманинг рақобатбардошлиги;
- 3) Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги.

Товарларнинг рақобатга чидамли бўлиши фирма ғалабасининг асосий шarti ҳисобланади. Фирманинг рақобатбардошлигини унинг товарининг сифати ва нархи жиҳатидан бозорбop бўлиши белгилайди. Шу боис, фирма стратегиясида рақобатбардош товарларни чиқариб бозорни эгаллашга алоҳида эътибор берилади.

Рақобатбардош товар – бу ўз сифати, нархи ва сотилиш шарт-шароитига биноан харидорларга маъқул бўлганидан бозор кўтарадиган товардир.

Рақобатбардошлик товар қадр-қиймати юқори бўлишини билдиради, яъни унинг нархи ва сифатининг мослигини талаб қилади. Шу мослик мавжуд бўлганда товарни харидор афзал кўради, у тез сотилади. Натижада, уни ишлаб чиқарувчи беллашувдан ютиб чиқади. Рақобатбардошликнинг икки жиҳати бор, булар **миллий бозордаги рақобатбардошлик** ва **жаҳон бозоридаги рақобатбардошлик**дир. Жаҳон бозорида дунёнинг сараланган фирмалари беллашганидан бу ерда товарнинг рақобатбардошлиги талаблари миллий бозордагидан юқори бўлади.

Фирма олдида эркин иқтисодий танлов бўлганидан у рақобатлашув ўрнига тил бириктириши ҳам мумкин. Бироқ бу қонун йўли билан ман этилади. Бироқ фирма яширин келишув йўлидан бориши мумкин, лекин фирмалар бир-биридан доимо ҳадиксирайдилар ва рақобатга боришлари ҳам турган гап. Хуллас фирмалар ўз стратегиясида рақобат қилиш ёки келишувни танлайдилар.

Фирманинг стратегиясида ракобатлашув афзал кўрилганда унинг турли усуллари шароитга караб ҳар хил комбинацияда қўлланилади. Нарх билан ракобатлашув кўзда тутилганда уни Шуниингдек, ҳаридорлар курбига, товарларни улар учун ўта зарур бўлиши ёки бўлмаслигига караб нархлар бир-биридан фарклантирилади, чунки харидор нархни яхши қабул қилса то-варларнинг сотилиш ҳажми ортади, бинобарин фойда макси-мумлашади.

Сифат билан ракобатлашувга устуворлик берилганда, ўз то-эътибор қаратиладиган нима жихатидан ажралиб туришига куйидаги сифат параметрларига эътибор берадилар: дизайн, тез-вакт таъмирсиз хизмат қилиши, чидамлилиги ва х.к.

Сервис билан ракобатлашганда унинг сотилдиган товар истеъмоли билан боғлиқ бўлиши ёки бўлмаслиги, бу қанча туриши ва сотиш ҳажмининг ортиши ҳисобидан ўзини нақадар оклай олиши инобатга олинади.

Ракобат стратегиясида рекламага катта эътибор берилди, чунки бу харидорга таъсир этишининг самарали усули ҳисобланади. Одатда товарларнинг сотилиш ҳажми реклама сарфига тўғри мутаносибликда бўлади, яъни реклама сарфи ош-ган сари сотилиш ҳажми кўпаяди. Бирок бунинг учун реклама самарали бўлиши талаб қилинади. Одатда рекламанинг турли усуллари биргаликда қўлланилади.

Ракобат стратегиясида фирма ишлайдиган бозорнинг харак-тери ҳисобга олинади. Бунда бозорнинг мукамал ёки номукам-ал бўлиши, унинг доимийлиги ёки мавсумийлиги, бозорнинг қайси сегментга мансублиги, бозорнинг ҳажми кабилар назарда тутилади, чунки шунга караб танланган кураш усули ракобатда ғолиб чиқиш имконини беради. Ракобат стратегиясида мавжуд иктисодий шэсатга мослаша билиш ҳам аҳамиятга эга бўлади, чунки бунинг уддасидан чиққан фирманинг қўли баланд келади.

Фирмалар ўз рақибларининг қўпайишидан манфаатдор бўлмайдилар, шу боис улар иложи борича ўз бозорига ўзгаларни киритмаслик чораларини қўллайдилар. Айниқса бу номукамал ракобатли бозорга хос бўлади. Бу ердаги фирмалар монополь мавқени сақлаб қолиш учун фаолият турига рухсат берувчи ли-цензияларни сотиб оладилар, натижада бошқалар бу фаолият би-лан шуғулланишга олмайдилар ёки табиий ресурсларни тағ-туғи би-

дан сотиб оладилар, натижада ўзгалар бундан фойдалана олмайдилар. Улар илмий-техникавий янгиликларни монополлаштириб, бошқаларни булардан маҳрум этадилар. Бирок бозорга кириш йўлида фирмалар хосил қилган тўсиқлар уни тамомила ёпиб қўя олмайди. Чунки «зўрни зўр енга олади», деган қоида монопол бозорда ҳам амал қилади. Йирик фирмалар борки, булар тўсиқларни енгиб бозорга кира оладилар. Шунинг назарда тутиб бозорда илгаридан ишлаб келган фирмалар рақиблар бозорга кириб келганда нима қилишларини белгилаб оладилар. Ўз навбатида янги фирмалар эски фирмалар қаршилигини қандай бартараф этиш чораларини қўллайдилар. Хуллас фирмаларнинг рақобат стратегиясида бозор учун курашнинг тўхтовсиз бориши, унинг иштирокчилари доирасининг янгиланиб туриши, беллашув усулларининг турлича бўлиши ва улардан энг мақбулини танлаб олиш зарурлиги ҳисобга олинади.

12.6. Рақобатчилик муҳити

Рақобат иқтисодий ҳаракатга келтириб унинг ривожланишини таъминлаш учун етарли рақобатчилик муҳити талаб қилинади.

Рақобатчилик муҳити – бу рақобат ўзлуксиз ва чекланмаган ҳолда бориши учун керакли шарт-шароитнинг мавжудлигидир.

Бундай муҳит мукамал рақобатли бозорга хос бўлади. Унинг асосий белгилари қуйидагича:

- хусусий мулк эркинлигининг мавжудлиги;
- иқтисодий танлов эркинлигининг бўлиши;
- нархларнинг эркин шаклланиши;
- иқтисодий беллашув усулларининг, эркин танлаб олиш имкониятининг борлиги.

Бир сўз билан айтганда, рақобатчилик муҳити – бу либерал (эркин) иқтисодий шароитнинг бўлишидир. Шу сабабли Ўзбекистонда «Иқтисодий эркинлаштириш ҳақиқий рақобат муҳитини яратиш билан ўзвий боғлиқдир»,¹¹ деб қаралади. Рақобат муҳитига зиддийлик хос бўлади. Биринчидан, бу иқтисодий эркинликни билдиради. Иккинчидан, эркинлик объектив тарзда монополлашувни юзага келтирадими, бу эса рақобатни чеклаб қўяди. Натижада, мукамал рақобатдан номукамал рақобат келиб чиқади. Иқтисодийдаги монополлашув тенден-

¹¹ И.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 34-бет.

цияси рақобатни чеклаганидан, давлат соғлом рақобат муҳитини яратишда фаол иштирок этади. Бунга икки йўл билан эришилади:

1. **Рақобатлашувчи фирмалар сафининг кенгайишига шароит яратилади.** Давлат турли бозорларга янги фирмаларнинг кириб келишига шароит яратиб беради, барча фирмаларнинг иктисодий мустақиллигини конун йўли билан кафолатлайди.

2. **Антимонопол (монополияга қарши) сиёсат юргизилади.** Давлат антимонопол чора-тадбирларни қўллайди. Давлат янги фирмаларни очилиш ва ёпилиш тартибларини соддалаштиради, уларни рўйхатга олишни арзонлаштиради, уларни коррупциядан (порахўрликдан) химоя қилади, ҳамма рақобатчилар учун бир хил солиқлар ўрнатади, бир хил ишлаш тартибини жорий этади, савдо-сотик шохобчаларини бир-бирига яқин ерда жойлаштиради. Масалан, Италияда рақобатга шароит яратиш учун бир хил турдош ёки ўриндош товар сотувчи магазинлар ва дўконлар бир-биридан 400 метрдан ошиқ бўлмаган ерда жойлаштирилади, токи улар харидор пули учун яқин туриб кураша олишлари керак. Давлат ўз корхоналарини хусусийлаштириш йўли билан рақобатчилар сафини кенгайтиради.

Давлатнинг антимонопол сиёсати, биринчидан, янги монополияларнинг ҳосил бўлиши олдини олишга ва иккинчидан, мавжуд монополияларни жиловлаб туришга қаратилади. Монополияни ҳосил қилишга йўл бермаслик учун йирик компанияларнинг бирлашиб кетишига руҳсат берилмайди. Одатда компанияларга у ёки бу турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришнинг 50 % дан ортигини назорат қилишга йўл берилмайди. Шундай бўлганда йирик компаниялар тарқатилиб юборилади. Уларнинг ўрнига бошқа фирмалар келиб рақобатлаша бошлайди.

Бир компания акциясини бошқаси томонидан сотиб олиб уни қарам қилиш ҳам чегараланади. Бир компания бошқасининг мулкани маълум қисминигина сотиб олиб унинг шеригига айланиши мумкин. Шерикчилик ҳиссаси бошқа корхонани назорат қилиш имконини берса, бу ман этилади.

Фирмаларнинг нарх белгилаш соҳасида тил бириктиришларига ҳам иложи борича йўл берилмайди. Фирмалар тил бириктириб нарх белгиланган тақдирда бу нарх чегаралаб қўйилади, яъни уни белгиланган меъёрдан ошириш мумкин бўлмайди. Бу билан монопол фаолият чекланиб нарх билан рақобатлашувга йўл берилади. Монопол фаолиятни чекловчи конунларни бузувчилар

жазоланади. Масалан, 2003 йил машхур «Майкрософт» фирмаси антимонопол конунчиликни бузгани учун 500 млн доллар миқдорида жарима тўлаган.

Бозор иқтисодиёти аллақачон шаклланиб бўлган мамлакатларда рақобат муҳити қайта-қайта тикланиб турса, бозор иқтисодиётига эндигина ўтаётган мамлакатларда уни янгидан яратиш керак бўлади ва бу давлатнинг ишига айланади. Бунинг учун хусусий мулкчиликка ва тадбиркорликка конун йўли билан рухсат берилади, тадбиркорлик ҳар тарафлама қўллаб-қувватланади, бозор ишларига хизмат қилувчи инфратузилма яратилади. Рақобатлашувчилар сонини орттириш учун давлат мулки хусусий қилиб сотилади, кишилар ўзи топган пул ҳисобидан янгидан хусусий корхоналар очишига имкон берилади.

Ўзбекистонда давлат корхоналари хусусий мулк сифатида соғилди, улар акционерлар (ҳиссадорлар) жамиятларига айлангилди, янгидан хусусий корхоналар очилишига рухсат берилди, фермер хўжаликлари ташкил этилди. Бунинг натижасида рақобатчилар сони кўпайди. Рақобатга йўл очиш учун монопол давлат нархларидан эркин бозор нархларига ўтилдики, бу нархдан рақобатлашув воситаси сифатида фойдаланишга имкон берди.

Ўзбекистондаги антимонопол сиёсат монополия мавқеидаги корхоналар фаолиятини тартиблашга қаратилдики, буни Давлат антимонопол комитети амалга оширади. Шу мақсадда монопол корхоналар реестри – рўйхати жорий этилди, бунга киритилган корхоналар ўрнатадиган нарх чегараланади, уларни монопол нарх ҳисобидан олган устама фойдаси давлатга ўтказиб юборилади. Тарқатиб юборилиши маъқул бўлмаган монополиялар устидан давлат назорати ўрнатилади. Ўзбекистондаги рақобатчилик муҳитини шакллантириш ва уни кенгайтириш чора-тадбирлари шундан келиб чиқдики, рақобат муҳити бўлмаса «...самарали инновациялар, паст харажатлар ва нархлар, маҳсулотнинг юқори сифатига эришиш, бошқача айтганда, бутун иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш мумкин эмас».¹²

1. Рақобат иқтисодиёт субъектлари манфаати тўқнашган шароитда улар ўртасида юз берадиган курашдир. Бу кураш

¹² Каримов И. А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этилдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 76-77-бетлар.

рақобат конунига кўра муқаррар бўлади, бозорга хос усулларда юз беради, иқтисодиёт субъектларининг сайланиб олинишини келтириб чиқаради. Рақобатлашув усуллари нархни ўзгартириш, товар сифатини ошириш, сервисни яхшилаш ва рекламани ўтказишдан иборат.

2. Рақобат майдони бозор, бироқ турли бозорларда рақобат иштирокчилари ҳар хил бўлади, уларнинг рақобатдан кўзлаган мақсади ҳам турличадир. Бир бозорда ишлаб чиқарувчилар-сотувчилар курашса, бошқа бозорда истеъмолчилар беллашади, яна бошқа ерда ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар рақобатлашади.

3. Эркин бозорда муқаммал рақобат юз беради, бу соф рақобат ҳисобланади, чунки рақобат ҳеч бир чекланмаган бўлади, унда кўпчилик иштирок этади, уларнинг рақобати нарх воситасида бўлади. Эркин бозорда унинг ҳеч бир иштирокчиси нархга таъсир эта олмаганидан уни борлигича қабул қилиб, шунга кўра иш тутади. Бу ерда нарх маржинал харажатларга яқин туради, бироқ кураш жараёнида у ўзгартирилади. Эркин бозор очик бўлганидан бу ерга кириб келиш ва ундан чиқиб кетиш мумкин, шу сабабли рақобат сўнмайди. Бироқ фойда топилгандагина бу бозорга кирилади, зарар кўрилганда ундан чиқилади. Муқаммал рақобат ҳам ишлаб чиқарувчиларни, ҳам истеъмолчиларни манфаатдор қилади, чунки ишлаб чиқариш ютуғини улар баҳам кўришади.

4. Номуқаммал рақобат – бу иштирокчилари озчилик бўлган ва чекланган тарзда юз берадиган, монополияларга хос рақобатдир. Бунинг асосий кўриниши монопол ва олигопол рақобатдир. Монопол рақобатли бозорда кўпчилик фирмалар сифат, сервис, реклама ва товар белгилари воситасида курашадилар. Бу ерда эркин бозордагидан юқори, яъни маржинал харажатдан юқори бўлган нархлар амал қилади. Бу бозор очик лекин унга кириб ўрнашиб олиш учун катта капитал керак, бинобарин бу рақобатни чеклайди.

Олигополия бозорида ғоят йирик ва озчиликдан иборат компаниялар сифат ва сервис воситасида рақобатлашадилар, улар нархни келишган ҳолда, маржинал харажатдан анча юқори қилиб ўрнатадилар. Бу бозорга кириб рақобатлашув жуда қийин, лекин бунинг уддасидан улкан фирмалар чиқа оладилар.

Соф монополия бозорида товар таклифи яқка-ю ягона фирма қўлида бўлганидан унинг рақиби бўлмайди, бироқ бу фирма ресурслар бозорида рақобатлашади. Бу ерда бозор қонцентрацияси

кучли бўлганидан бозор ҳокимияти ҳосил бўлади ва бу бозор нархиға таъсир этиш миқёси билан аниқланади. Бозор ҳокимияти коэффиценти амалдаги нархларнинг маржинал харажатдан нақадар юқори бўлишини билдиради.

Монополия бозорида харидор ягона бўлганидан кўпчилик ишлаб чиқарувчилар унинг пулини олиш учун курашадилар. Рақобат турлари соф ҳолда камдан-кам учрайди, улар ёнма-ён туради, хатто чирмашиб ҳам кетади.

5. Рақобат муқаррар бўлганидан фирмаларни унга оид стратегияси бўлади. Бунда бозорда ўзини қандай тутиш, рақобатга бориш ёки тил бириктириб унга бормаслик йўли аниқланади. Рақобатга борилганда ўз товарларининг рақобатбардошлиғига, яъни уни харидорларга маъқул бўлишига асосий эътибор берилади, стратегияда рақобатлашув усули ҳам белгиланади.

6. Бозор тизимиға рақобатчилик муҳити хос бўладики, бу иқтисодий эркинликдан бошқа нарса эмас. Буни таъминлашда давлат фаол қатнашади. Хусусий мулк ва иқтисодий эркинлик қонун йўли билан кафолатланади, рақобатчиларнинг бозорга кириб келиши учун қулай шароит яратилади, давлат мулки хусусийлаштирилади. Рақобатчиликни таъминлаб туриш учун давлат антимонопол сиёсат қўллайдикки, бунга биноан янги монополияларнинг ҳосил бўлишининг олди олинади, эски монополиялар жиловлаб турилади, компанияларнинг қўшилиб монополия ҳосил қилиши тақиқланади, сақланиб қолган монополиялар нархи назорат қилинади.

Таянч тушунчалар

Рақобат; партнёрлик; рақобат қонуни; рақобат майдони; рақобатлашув усуллари; мукаммал рақобат; номукаммал рақобат; монополистик рақобат; бозор тўсиқлари; олигополия рақобати; соф монополия; бозор ҳокимиятининг коэффиценти; монополияда сотувчилар рақобати; рақобат стратегияси; рақобатбардошлик; рақобатчилик муҳити; антимонопол сиёсат.

13.1. Мехнат ресурслари

Мехнат ишлаб чиқаришнинг етакчи омили ҳисобланади. Мехнат бўлмаса ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари ҳаракатга келмайди, бинобарин товарлар ва хизматлар яратилмайди. Бироқ бошқа омилларсиз мехнат жараёни ҳам юз бермайди. Масалан, деҳқончиликда ер, сув, турли қуроллар ва техника бўлмаса мехнат жараёни ҳам бўлмайди.

Мехнат жараёни – бу кишиларнинг ишлаш қобилиятларининг ҳаракатга келиши, уларнинг ақлий ва жисмоний куч-қувватларини товар ва хизматлар яратиш йўлида сарфланишидир.

Мехнат беҳуда иш қилиш эмас, балки кишиларга уларнинг эҳтиёжини қондириш орқали наф келтирадиган фаолиятидир. Мехнатнинг омили иш кучидир. Шу маънода улар турдош тушунча бўлади, яъни иш кучи деганда мехнат англанади. Бозор тизимида мехнат ҳам товар ҳисобланади, яъни у олди-сотди қилинади. Бозор орқали мехнат ишлаб чиқаришга кириб келади. Ишлаш қобилияти ҳаммада ҳам бўлавермайди, шу сабабли аҳоли таркибидан мехнат ресурслари ажратиб олинадики, бу **мехнатга лаёқатли** кишилардан иборат бўлади. Мехнат ресурслари мехнат ёшига кирган, лекин ҳали пенсия ёшига етмаган кишилардир. Мехнат ресурслари **мехнат салоҳиятини** билдиради. Улар амалда ишлаб чиқаришнинг омили сифатида ишлаб чиқаришдаги бошқа омиллар билан бирикканидан сўнг мехнат жараёни юзага келади. Мехнат ресурслари таркибида ишлаётган ёки ишлашга жазм этган кишилар борки, Булар иқтисодий фаол аҳолини ташкил этади. Бироқ буларнинг бир қисми банд бўлса, бошқа қисми ишсиз бўлади. Ишлашга хоҳиш билдирмаган кишилар ҳам бор, лекин улар товар ва хизматлар яратишда қатнашмайдилар. Амалда банд бўлган иқтисодий фаол кишиларнинг мехнати ишлаб чиқаришда қатнашади. Мана шулар мехнат жараёнининг иштирокчилари ҳисобланади.

Мехнат ресурсларининг ўсиши аҳолининг ижтимоий-демографик таркибига боғлиқ. Агар аҳоли таркибида ёшлар кўп бўлса мехнат ресурслари тез ўсади. Борди-ю қарилар аҳолининг салмоқли қисмини ташкил этса, мехнат ресурслари секин ўсади ёки умуман ўсмайди. Аҳоли тез кўпайган жойда мехнат ресурслари жадал ўсади. Масалан, Ўзбекистонда мехнат ресурслари

хар йили 330 минг нафарга ошади. Кейинги 10 йилда Ўзбекистон меҳнат ресурслари 24,3 %га кўпайди. Ғарбий Европа мамлакатларида аҳоли туғилиши камайгани учун, меҳнат ресурслари ҳам қисқаради. Уларнинг ўрни мигрантлар (келгиндилар) ҳисобидан тўлдирилиб турилади. Меҳнат ресурсларининг нафақат миқдорий, балки сифатли ўлчами ҳам бўлади. Бу кишиларнинг билим даражаси, меҳнат малакаси ва иш тажрибасидан иборат бўлади. Ишлаб чиқариш ўсган сари унинг технологик даражаси ҳам ошиб боради. Бу эса меҳнат ресурслари сифатининг ортишига олиб келади. Эски меҳнат касблари йўқолиб, улар ўрнига янгилари келади. Масалан, Ўзбекистон қишлоғида кетмончи касби ўрнига механизатор касби келган. Касбий маҳоратга талаб ортиши билан касб турлари кўпаяди. XXI аср бошига келиб ер юзида 20 мингга яқин касб бўлган. Касбларнинг янгиланиши билан меҳнатнинг унумдорлиги ўсишга мойил бўлади.

13.7. Меҳнат бозори

Меҳнат иқтисодий ресурслардан бири бўлганидан унга талаб бозорда юзага келади ва бу меҳнат яратадиган товар ва хизматларга бўлган талабга боғлиқ бўлади. Агар буларга талаб ошса бозорда меҳнатга ҳам талаб ошади, аксинча буларга талаб қисқарса, меҳнатга ҳам талаб камаяди.

Меҳнат бозори бу иш кучини олди-сотди қилиш юзасидан ишга талабгорлар билан иш берувчилар ўртасидаги иқтисодий муносабатдир.

Меҳнат бозоридаги харидорлар, фирмалар, давлат идора-ташкilotлари, нодавлат жамоат ташкilotларидан иборат бўлади. Булар иш берувчилар ҳисобланади. Меҳнатни бозорга таклиф этувчилар – сотувчилар иш кучи соҳиблари бўлиб, улар меҳнат қобилияти мавжуд ва ўз меҳнатини сотишга иштиёқи бўлган кишилардан иборат, улар хонадон аҳли ҳисобланади. Меҳнатни таклиф этувчилар ишлаб пул топишга зарурати бўлган кишилардир. Ишлаш қобилияти бўла туриб пул топишга мухтож бўлмаганлар меҳнат бозорида иштирок этмайдилар. Масалан, тўқ хонадонлардаги уй бекаларида ишлашга зарурат бўлмайди, шу сабабли улар ўз меҳнатини бозорга таклиф этмайди.

Иш берувчилар корхона эгалари ёки уларнинг вакиллари, турли давлат ва нодавлат ташкilotларининг раҳбарлари ҳисобланади. Улар меҳнат бозоридан иш кучини сотиб оладилар, яъни ёлланиб ишловчиларни улар меҳнатига ҳақ тўлаш шарти билан ишга оладилар. Меҳнат бозорининг аниқ шакллари бўлади,

булар меҳнат биржалари ва ишга ёлловчи фирмалар бўлиб, ёлланиб ишловчилар билан иш берувчиларни бир-бирига боғловчи воситачилар ҳисобланади. Воситачиликни қасаба уюшмалари ҳам бажаради. Меҳнат олди-сотдиси билвосита бўлганда иш берувчилар билан ёлланиб ишловчиларни бир-бирига айтилган воситачилар боғлайди. Меҳнатнинг олди-сотдиси бевосита бўлганда иш берувчилар ёлланиб ишловчиларни ўзлари тўғридан-тўғри ишга оладилар. Меҳнат бозоридаги воситачилар икки турга бўлинади:

1. *Ошқора ишга ёлловчи воситачилар*, булар қонуний йўл билан ишловчи меҳнат биржалари ва ишга ёлловчи фирмалар;

2. *Яширин ғайриқонуний йўл билан ишга ёлловчи фирмалар*. Булар яширин равишда қорхона ва ташкилотларни арзон иш кучи билан таъминлаб турадилар. Булар одатда қолоқ мамлакатлардан чиққан арзон иш кучини ривожланган мамлакатларга етказиб берадилар. Булар мигрантлар иш кучининг экспорти билан яширин шуғулланадилар.

Меҳнат бозори Ўзбекистонда меҳнат биржаларидан, мардикор бозоридан, тўғридан-тўғри ишга ёллашдан, иш кучи экспорти билан шуғулланувчи давлат идоралари, ошқора фирмалар ва яширин ишга ёлловчи ғайриқонуний гуруҳлардан иборат. Булар орқали иш кучи таклиф этилади, иш кучига бўлган талаб қондирилади.

Иш берувчи ва ёлланиб ишловчилар ўртасидаги алоқалар **меҳнат муносабатлари** дейилади. Булар маълум қонун-қоидаларга биноан тартибланиб туради. Масалан, Ўзбекистондаги меҳнат муносабатлари мамлакатнинг «Меҳнат» кодексига биноан амалга оширилади. Меҳнат муносабатлари меҳнат битимлари тузиш билан қонунийлаштирилади. Бу битимлар уч хил бўлади:

1. **Меҳнат контрактлари** – ёлланиб ишловчилар билан иш берувчилар ўртасида яқка тартибда тузиладиган шартнома. Унга биноан бажариладиган ишнинг мазмуни, меҳнат шароити, иш ҳақи миқдори, уни тўлаш тартиби, ҳар икки томоннинг ҳуқуқи ва мажбуриятлари белгиланади;

2. **Жамоа битими**. Бу иш берувчилар билан ёлланиб ишловчилар жамоаси ўртасидаги битим бўлади. Бунга биноан сифатли ва унумли ишлаш, меҳнат хавфсизлигини таъминлаш, иш ҳақининг миқдори, инфляцияга қараб уни индексциялаш (ўзгартириш) тартиби, ишчи-хизматчилар малакасини ошириш, дам олишини уюштириш қабилар қўзда тутилади;

3. **Бош битим.** Бу иш берувчилар ва ёлланиб ишловчилар касаба уюшмаси ва ҳукумат ўртасидаги битим бўлиб, унга биноан меҳнат муносабатларини ўрнатиш тартиби мамлакат доирасида белгилаб олинади. Битимлар меҳнат муносабатларининг субъекти бўлмиш иш берувчилар ва ёлланиб ишловчилар, уларнинг касаба уюшмалари ва давлат ўртасидаги алоқаларни тартиблашга хизмат қилади.

Меҳнат талаб қилиш тартиби

Меҳнат ҳам товар, унга бозорда талаб ҳосил бўлади ва бу меҳнат таклифи орқали қондирилади. Меҳнат махсус товар, яъни у истеъмол товари эмас, балки ғоят муҳим ресурс ҳисобланган товардир. У ишлаб чиқаришга хизмат қилади. Унинг иштирокида пиروвардида истеъмолга тайёр товарлар яратилади. Шу сабабли унга талаб ишлаб чиқариш ҳосиласидир. Меҳнатга талабнинг миқдори меҳнат билан яратиладиган товар ва хизматларга бўлган талабнинг нечоғлик эканлигига боғлиқ. Агар бозорда товарларга талаб ошиб, улар яхши сотилиб турса меҳнатга ҳам талаб ортади. Агар талаб қисқариб товар бозори касодга учраса, меҳнатга талаб қисқаради. Мана шу сабабли иқтисодий тушқунлик кезларида меҳнатга талаб кескин қисқариб кетади. Аксинча, иқтисодиёт юксалиб борган чоғда меҳнатга талаб тез ўсади.

Товарга талаб унинг нархига боғлиқлиги турган гап. Меҳнат ҳам товар бўлар экан, унга талаб унинг нархига боғлиқ бўлади.

Меҳнатнинг бозор нархи иш ҳақи бўлиб, бу ёлланиб ишловчиларга маълум вақтда бажарилган ишнинг миқдори ва сифатига қараб тўланади.

Агар меҳнат қимматлашиб, иш ҳақи ошса, бошқа шарт-шароит ўзгармаган ҳолда, меҳнатга талаб қисқаради. Борди-ю акси юз бериб, иш ҳақи қисқарса меҳнатга талаб ошади. Буни фойдани максимумлаштириш билан изоҳлаш мумкин. Биз олдинги боблардан биламизки, харажат ошса фойда қисқаради. Иш ҳақи ўса харажатларнинг бир қисми. Иш ҳақи ошса сўзсиз харажат ошади, товар нархи ошмаган ҳолда бинобарин, фойда камаяди. Шу сабабли меҳнатга талаб фойда максимумлашгунга қадар ошиб боради, сўнгра у қисқаради. Бунда меҳнат фойдани энг кўп келтирадиган даражада талаб қилинади. Фойдани максимумлаштириш меҳнатни керагича ишлатилишини билдиради. Буни ишлаб чиқариш функцияси талаб қилади. Меҳнатга татбиқан бу функция меҳнатнинг бозор нархи билан у берадиган маржинал маҳсулот ўртасидаги алоқани билдиради. Меҳнатнинг маржинал

маҳсулоти бу қўшимча меҳнат берган қўшимча маҳсулотдир. Бу маҳсулот аввал ўсиб борса, сўнгра қисқаради, чунки меҳнатнинг маржинал унумдорлиги бўлиб, бу пасайишга мойил бўлади. Буни тушуниш учун келтирилган жадвал маълумотларини таҳлил этамиз (13.1-жадвал).

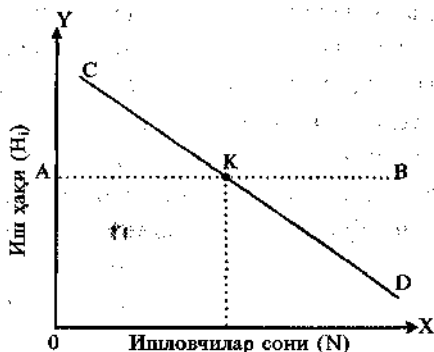
13.1-жадвал

**Пахтакор фермер хўжалигида теримчиларни
ишлатиш чегараси**

Теримчилар сони	Маҳсулот – терилган пахта миқдори, кг	Маржинал маҳсулот (пахта) миқдори, кг	Маржинал маҳсулот (пахта)нинг бозор қиймати, пул бирлиги	Теримчилар иш ҳақи, пул бирлиги	Фермернинг маржинал фойдаси, пул бирлиги ($W_m - H_i$)
1	100	100	10000	5000	5000
2	180	80	8000	5000	3000
3	240	60	6000	5000	1000
4	280	40	4000	5000	-1000
5	300	20	2000	5000	-3000

Жадвалдан кўриш мумкинки, теримчилар сонининг ортиши билан янги теримчи қўшимча равишда тарадиган пахта миқдори камайган, чунки яхши очилган пахта майдони қисқариб борган, натижада ҳар бир теримчи пахтани борган сари кам терган. Натижада, маржинал маҳсулот қисқарган, иш ҳақи эса олдингидек қолган, чунки фермер билан теримчи кунбай иш ҳақини олдиндан келишиб қўйган. Маржинал маҳсулот қиймати билан иш ҳақи орасидаги фарқ ортиб борган. Пировард натижада тўртинчи ва бешинчи теримчини ишга олиш фермер учун фойда ўрнига зарар келтирган. Демак, фойда топиш учун муайян иш ҳақи сақланиб қолганда шундай миқдорда теримчиларни ишга олиш зарур эканки, уларнинг маржинал маҳсулоти қиймати (W_m) иш ҳақидан (H_i) кўп бўлиши керак, яъни $W_m > H_i$. Агар бундай миқдорий нисбат бўлмаса ишга ёллаш тадбиркор учун беҳуда бўлиб чиқади. Фирма қўшимча иш кучини жалб этишдан олдин бу нима беришини назарда тутати. Буни билиш учун маржинал маҳсулот қиймати (нархи), меҳнатнинг нархи (иш ҳақи) билан таққосланиши керак. Маржинал маҳсулот қиймати шу маҳсулот миқдорининг (Q_{mah}) маҳсулот бирлиги нархига (P) кўпайтмаси бўлади. Шу қиймат иш ҳақи билан солиштирилганда меҳнат фирмага нима бергани маълум бўлади. Бизнинг мисолимизда сўнгги икки теримчи фермерга фойда ўрнига зарар берган.

Демак, уларни ишга олиш ўринсиз бўлган. Юқоридаги жадвалга таяниб кўшимча теримчилар берган маҳсулот эгри чизигини чизмага кўчирсак, у куйидаги кўринишда бўлади (13.1-расм).

13.1-расм. Меҳнатга талаб эгри чизиги

Чизмадаги CD чизиги маржинал маҳсулотни, AB чизиги иш ҳақини билдиради. Чизмага кўра, CD маржинал маҳсулот чизиги куйига қараб қияланган. Чунки у пасайишга мойил бўлган. Лекин K нуқтада у иш ҳақи чизиги билан кесишган. Демак, шунга қадар нечта ишловчи бўлса, уларни ишлатиш қулай бўлган. KD оралиғида ишга жалб қилинганлар кераги бўлмаган ходимлар ҳисобланади.

Ҳар қандай фирманинг мақсади фойдани максимумлаштириш. Биз биламизки, бунга эришиш учун товарнинг бозор нархи унинг ишлаб чиқаришдаги маржинал харажатларига тенг бўлиши керак. Яна шунини биламизки, шундай бўлганда нарх билан ўртача харажатлар ўртасидаги фарқ энг катта бўлади. Шу сабабли товарлар сотилганда энг кўп фойда кўрилади.

Шунга кўра фирма меҳнат берган маржинал маҳсулот қиймати иш ҳақи билан тенглашгунча ходимларни ишга олади. Фирма фойдани кўп олиши учун шундай ишлаб чиқариш ҳажминини танлаши керакки, бунда маржинал харажатлар нархга тенг бўлиши керак. Шундай ҳажмга эришиш учун маржинал маҳсулот қиймати иш ҳақига яқин туриши зарур бўлади.

Маржинал маҳсулот қиймати иш ҳақидан паст бўлган шароитда меҳнатга талаб қисқаради. Хуллас, фойда топиш нуқтаи назаридан қаралганда уни максимумлаштириш учун фақат маълум миқдорда иш кучи талаб қилинади, меҳнатнинг бундан ортиқча

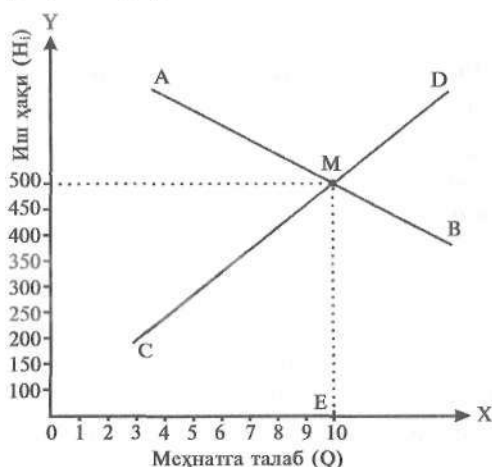

таклифини бозор қабул қилмайди, натижада шу меҳнат соҳиблари ишсиз қоладилар.

Ҳар қандай бозорда бўлгани каби меҳнат бозорида ҳам талаб ва таклиф тўқнашади. Талаб ва таклиф қонунига кўра меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф тенглашган ҳолда меҳнатнинг мувозанатли нархи юзага келади. Бу, **мувозанатли иш ҳақидир**. Бу иш ҳақи маржинал маҳсулот қийматига яқин бўлади.

Иқтисодийётда шундай қоида мавжудки, меҳнатга талаб ва унинг таклифи нисбати ўзгаришига қараб мувозанатли иш ҳақи ҳам ўзгаради. Ҳар хил мувозанат ҳолатига ҳар хил иш ҳақи тўғри келади.

Меҳнатга талаб ва меҳнат таклифи тенглашган чоғда **мувозанатли бандлик** пайдо бўлади, бу иш кучи меъёрида, яъни кераклигича ишга жалб этилганлигини билдиради. Меҳнат бозоридаги мувозанатни тушуниш учун чизмани таҳлил этамиз (13.2-расм).

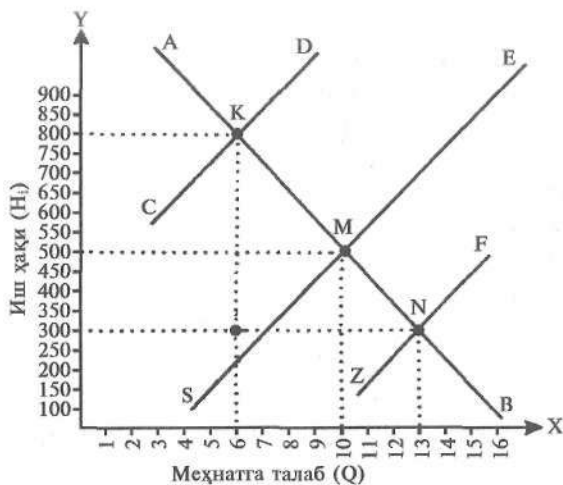

13.2-расм. Меҳнат бозоридаги мувозанат

Чизмага кўра, АВ талаб чизиғи CD таклиф чизиғи билан М нуктада кесишган, яъни мувозанат ҳосил қилган. Бунга сабаб шуки, 500 бирлик иш ҳақи бўлганда 10 бирлик меҳнатни жалб этиш маъқул бўлган. Мана шу 10 бирлик меҳнатнинг жалб этилиши мувозанатли бандликни ташкил этади. Бандлик шундан ошса, фойда қисқаради, шунинг учун ҳам қўшимча ишчилар ишга ёлланмайди. Айтилган мувозанат абадий эмас, меҳнатга талаб қисқарса ёки унинг таклифи кўпайиб кетса, бошқача муво-

занат пайдо бўлади. Айтайлик ҳамма ишлайман деганлар ишга жойлаша олмади. Уларнинг бир қисми ишсиз қолиб, меҳнат бозорига ўз меҳнاتини таклиф этади. Буларнинг сафига ёшлар келиб қўшилади, натижада таклиф кўпайиб кетади.

Агар мувозанат ҳолатида, $T_6 = T_ф$ бўлса, иш қидирганлар кўпайгач $T_6 < T_ф$ ёки $T_ф > T_6$ ҳосил бўлади. Бозор қондасига биноан таклиф талабдан ортиб кетганда нарх тушади. Бас шундай экан, меҳнат бозорида таклифнинг кўплиги меҳнат нархи (иш ҳақи) ни пасайтиради. Иш ҳақи пасайгани учун меҳнатнинг маржинал маҳсулоти ундан юқорилашади. Натижада, қўшимча меҳнатни жалб этиш қулай бўлади. Биз юқоридаги теримчилар мисолини эсласак, иш ҳақи 5000 бўлганда 3 тадан ортик теримчини олиш мумкин бўлмаган. Энди иш ҳақи 3000 бўлди. Илгариги 3 та теримчини олишга кетган 15000 иш ҳақиға 5 та теримчини олса бўлади ($15000/3000=5$). Бирок, фақат тўртинчи теримчининг маржинал маҳсулоти иш ҳақидан ортик бўлади ($4000 > 3000$). Бешинчи теримчининг маржинал маҳсулоти иш ҳақидан оз ($2000 < 3000$), уни ишга олиш фойда бермайди. Демак, иш ҳақи камайган шароитда ҳам фойда олиш мақсади меҳнат миқдорини чеклаб туради. Бизнинг мисолимизда иш ҳақи 1900 га тушгандагина бешинчи теримчини ишга олиш мумкин (чунки $2000 > 1900$). Таклифнинг ортиши иш ҳақини пасайтириш ҳисобидан бандликни оширади. Буни графикдан ҳам кўрсак бўлади (13.3-расм).

13.3-расм. Меҳнат бозоридаги мувозанатнинг силжиши

Чизмага карасак, иш хақи 500 бўлганда талаб чизиғи АВ таклиф чизиғи SE билан М нуктада кесишиб мувозанат ҳосил қилган. Бунда бандлик $V_d=10$ бўлган.

Таклиф ортиб иш хақи 300 га тушганда АВ талаб ZF таклиф билан N нуктада кесишган. Бунда бандлик $V_d=13$ бўлган. Талаб ортиб иш хақи 800 га етгач АВ талаб CD таклиф билан К нуктада кесишган. Бунда бандлик $V_d=6$ бўлган.

Демак, таклиф ошганда мувозанат нуктаси ўнг томон силжиган, талаб ошганда бу нукта сўл томон силжиган. Демак, меҳнат бозоридаги мувозанатда ҳам динамизм бўлади, яъни талаб ва таклиф турлича нисбатда бўлганда янги ва янги мувозанат ҳосил бўлади. Бизнинг чизмада бу К, М ва N нуктадаги мувозанатлардир. Меҳнат бозорида шундай вазият ҳам бўладики, иш хақи ва бандлик биргаликда ўсиб боради. Бу бир қарашда талаб қонунига зид бўлгандек туюлади, чунки нарх ошганда товар хариди қисқариши керак. Бироқ бу ерда сотиладиган товар – иш кучининг сифати ўзгаради. Сифатли товар – бу нафлилиги юқори товардир, унинг қиммат бўлиши бозор учун табиий бир ҳол. Талабнинг нархга тесқари мутаносиблиги товар сифати бирдек қолган ҳолатни тавсифлайди. Шу сабабли, товар сифати ошганда нарх юқори бўлишига қарамай талаб ортиши мумкин. Бу қоида меҳнат бозорига ҳам тааллуқлидир. Иш берувчилар меҳнатнинг сифатини у келтирадиган фойдага қараб баҳолайдилар. Уларни меҳнатнинг муғлак нархи эмас, балки нархнинг меҳнат берадиган маржинал маҳсулотдан нақадар фарқланиши қизиқтиради, чунки фойда шунга боғлиқ бўлади. Ҳозирги пайтда технологиянинг юксак даражага чиқиши ғоят малакали меҳнатни талаб қилади, чунки бусиз меҳнат унумдорлигини ошириб бўлмайди. Малакали меҳнат қиммат турсада, унга талаб ортиб боради, чунки бу меҳнатнинг нархига нисбатан унинг маржинал маҳсулоти юқори бўлади. Масалан, оддий меҳнат нархи 500 бирлик у берган маржинал маҳсулот қиймати 550 бирлик. Буларнинг фарқи 50 бирлик фойда беради. Малакали меҳнат нархи 800 бирлик, лекин у берган маржинал маҳсулот қиймати 1000 бирлик. Уларнинг фарқи бўлган фойда 200 бирликка тенг. Қиммат турадиган малакали меҳнатни сотиб олиш сабаби шуки, у берган натижа кўп бўлади. Бизнинг мисолимизда $200 > 50$. Оддий меҳнат ўз нархининг 10 % ига тенг фойда беради ($\frac{50}{500} * 100 = 10$), малакали меҳнат эса 25 %га тенг фойда беради ($\frac{200}{800} * 100 = 25$). Нархи юқори меҳнатга талабнинг ортиш сири ҳам мана шунда.

Иш кучини сотиб олишда унинг нархи меҳнат унумдорлиги билан қиёсланади. Буни эркин рақамларга биноан тузилган жадвалда яққол кўриш мумкин (13.2-жадвал).

13.2-жадвал

Меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақининг ўзаро боғлиқлиги

Кўрсаткичлар		Олдинги иш ҳақи		Сўнгги иш ҳақи	
		пул бирлигида	% да	пул бирлигида	% да
1.	Бир кунлик иш ҳақи	120,0	100	150,0	125,0
2.	Бир иш кунда яратилган маҳсулот миқдори, дона	10,0	100	15,0	150,0
3.	Бир дона маҳсулотга ҳисобланган иш ҳақи	12,0	100	10,0	83,3

Жадвалдан маълумки, бир кунлик иш ҳақи 25 % ошгани ҳолда, меҳнат унумдорлиги 50 % ошган. Бунинг натижасида маҳсулот бирлиги учун кетган иш ҳақи сарфи 16,7 % (100-83,3=16,7) қисқарган. Бу фойдани кўпайтиради. Шу сабабли иш ҳақи ошган шароитда ҳам меҳнатга талаб ортади.

Меҳнатга талабни иш ҳақидан ташқари, қўл меҳнатининг техника билан алмаштирилиши, иқтисодиётнинг умумий ҳолати, ишлаб чиқаришдаги мавсумий ўзгаришлар ҳам белгилайди. Ёз мавсумида қурилиш, кишлоқ хўжалиги, дам олиш, сайёҳлик соҳаларида меҳнатга талаб ошади, чунки меҳнат яратган товар ва хизматларнинг бозори чакқон бўлади. Шундай соҳалар борки, уларга махсус меҳнат талаб қилинади. Санъат, адабиёт, шоу-бизнес ва фан соҳасида алоҳида истеъдод соҳибларининг меҳнати талаб қилинади. Оғир жисмоний меҳнат учун жисмонан бақувват кишилар талаб қилинади. Шу боис, биз газеталарда «Фирмага ёш, жисмонан бақувват ишчилар керак. Иш ҳақи 850 минг сўмдан бошлаб берилади» деган эълонни ўқиймиз.

Меҳнатнинг таклифига аҳолининг ўсиши ҳам таъсир этади. Аҳоли тез ўсган ерда меҳнат таклифи ҳам жадал кўпаяди. Бу айниқса ёш, ривожланиб бораётган мамлакатларга хос бўлади. Меҳнат таклифига иш кучи соҳибининг танлови ва нимани афзал кўриши ҳам таъсир этади. Кишилар ўз меҳнاتини бозорга таклиф этганда фақат иш ҳақи эмас, балки ишнинг қизиқарли ва имиджли бўлиши, ишдан обрў топиш ва қўйи мансабдан юқори мансабга чиқиш имкони, меҳнат шароитининг хавфсизлиги кабиларни ҳам ҳисобга олишади.

Иш ҳақининг ўзгариши меҳнат таклифини эластик қилса, бошқа шарт-шароитлар буни ноэластик қилиши мумкин. Масалан, иш ҳақининг юқори бўлиши меҳнат таклифини эластик қилади, бироқ иш шароитининг ҳаёт учун хавфли бўлиши уни ноэластик қилади, яъни иш ҳақи юқори бўлишига қарамай, кишилар ўз меҳнатини кам таклиф этадилар. Меҳнат таклифига таъсир этувчи жамики омиллар **меҳнат мотивациясини** ҳосил қилади. Мотивация меҳнат қилишга интилиш, унга қизиқишдир. Мотивация меҳнат стимулини юзага чиқаради. Стимул биринчидан иктисодий бўлса, яъни яхши ишланганда яхши пул топилса, иккинчидан ижтимоий бўлади. Бунда меҳнат қилувчининг ўз ишидан қандай мавқе топиши муҳим бўлади. Меҳнат стимуллари иш берувчилар томонида ётади. Улар етарли бўлганда меҳнат таклифи ортиб боради, унинг унумдорлиги ҳам ошиб боради.

13.4. Бандлик

Меҳнатга бозор талаби унинг таклифи орқали кондирилади. Бунда иш қидирганлар ишга жойлашиб меҳнат қилиш билан банд бўладилар.

Бандлик меҳнат қобилиятига эга бўлган ва меҳнат қилишга иштиёқи бор кишиларни ишга жойлашиб фойдали меҳнат билан машғул бўлишларидир.

Банд бўлиш товар ва хизматлар яратиш орқали даромад топиш воситасидир. Бандлик миқдоран қанча вақт иш билан машғул бўлишни билдиради. Сифат жиҳатидан эса бу ишлаган вақтда қандай миқдорда товар ва хизматлар яратилиши, улар қанчадан сотилиши, натижада неча пуллик даромад олинишини билдиради. Миқдор жиҳатидан **тўла ва тўла бўлмаган** бандлик мавжуд. Тўла бандлик белгиланган иш куни, ҳафтаси ёки иш оyi давомида хар доим иш билан машғул бўлишни билдиради. Агар иш куни 7 соат, иш ҳафтаси беш кун бўлса, бир ойда 22 иш куни бўлса, жами 154 соат ($7 \times 22 = 154$) ишланганда ва шунга тегишли ҳақ олинганда тўла бандлик мавжуд бўлади. Борди-ю кунига 5 соат, ҳафтасига 4 кун, бир ойда 80 соат ишланса, тўла бўлмаган бандлик келиб чиқади.

Сифат жиҳатидан **оқилона ва нооқилона бандлик мавжуд** бўлади. Оқилона бандлик бу юксак меҳнат унумдорлиги ва шунга биноан юқори даромад келтирадиган ва ишловчининг меҳнатдан қониқишини таъминловчи бандлик бўлади. Оқилона бандлик юксак технологияга таянган иш жойида бўлади. Нооқилона бандлик меҳнат унумдорлиги паст, иш ҳақи кам ва ишловчи ўз

меҳнатидан қоникмайдиған иш жойидағи бандликдир. Нооқилона бандлик бор ерда технология юқори бўлмайди, малакаси ва иш тажрибаси кам кишиларнинг меҳнати талаб қилинади. Оқилона бандликка мисол қилиб программистнинг бандлигини олиш мумкин. У замонавий компьютерларда ишлайди, унинг меҳнати махсус истеъдод ва тайёргарлик талаб қилади, унинг иш ҳақи бошқаларникидан анча юқори бўлади. Нооқилона бандликка мисол қилиб қишлоқ хўжалигидағи теримчи бандлигини олиш мумкин. Теримчи қўл меҳнати билан банд, ундан ақл-заковат ва махсус тайёргарлик талаб қилинмайди, бу иш ҳамманинг қўлидан келади, унинг оладиган иш ҳақи программистникидан анча кам бўлади.

Бандлик унинг меҳнат қилувчи учун аҳамиятига қараб бирламчи ва иккиламчи бандликка бўлинади. Бирламчи бандлик бу асосий иш билан, яъни даромаднинг асосий қисмини берувчи иш билан банд бўлишдир. Иккиламчи бандлик қўшимча иш билан, яъни қўшимча даромад берувчи иш билан банд бўлишдир. Қўпчилик ишловчилар бирламчи бандликка мойил бўладилар. Бирламчи бандлик келтирган даромад ишловчини қониктирмаганда, у иккиламчи бандликка қўл уради. Иккиламчи бандлик ўриндошлик асосида ишлаш шаклида бўлади. Масалан, муҳандис ойига 800 минг сўм иш ҳақи олади. Бу унинг оиласига етмайди. Шу сабабли у яна 500 минглик иш топиб, ишдан сўнг ёки дам олиш кунлари ўриндошлик меҳнати билан банд бўлади. Меҳнат бозоридағи ҳолатни фақат иш ҳақи миқдори эмас, балки бандлик даражаси ҳам ифода этади. Бу даража тақлиф этилган меҳнатнинг қанчаси сотилганини билдиради.

Бандлик даражаси ишлашга қобилияти ва иштиёқи бўлганларнинг қанчаси амалда ишлаб туришларини билдиради.

Бандлик даражаси меҳнат ресурси – меҳнат қобилияти бор кишиларга нисбатан ҳисобланади. Бунда меҳнат қобилияти борларнинг ҳаммаси ишлашни хоҳлайди, деб тахмин қилинади. Бандлик даражаси (B_d) ишловчиларнинг (N) меҳнат ресурсларидағи (M_r) ҳиссаси бўлиб, фоизда ифодаланади. Бунда $B_d = \frac{N}{M_r} * 100$

бўлади. Агар меҳнат ресурслари 120 бирлик, ишловчилар эса 108 бирлик бўлса, бандлик 90 % бўлади. Бандлик даражаси иш кучининг қандай қисмини бозор талаб қилганлигини билдиради. **Бандликнинг табиий даражаси** бўлиб, бу меҳнатнинг қандай қисмини иш билан таъминланишини билдиради. Бу мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятига ва иқтисодиётнинг аҳволига боғлиқ

бўлади. Иқтисодиёти бақувват мамлакатлар у юксалиб бораётган кезларда бандлик юкори бўлади, яъни таклиф этилган иш кучининг катта қисми талаб қилинади. Иқтисоди ривожланган мамлакатлар учун меҳнатга лаёқатли аҳолининг 94 % ининг банд бўлиши бандликнинг табиий чегараси, деб қабул қилинган. Иқтисоди заиф мамлакатларда бандлик даражаси паст бўлади, чунки иш ўринлари кам бўлади, уларни кўпайтириш учун пул етишмайди. Бандлик Ўзбекистон учун ҳам ўткир ижтимоий муаммога айланган, чунки меҳнат ресурслари тез ўсганидан, меҳнат таклифи тез ортиб боради. Иш жойлари етишмаганидан меҳнатга талаб унинг таклифидан орқада қолади. Бу муаммо Ўзбекистонда арзон иш ўринларини ўрта ва кичик корхоналарда, фермер ва дехқон хўжаликлариди яратиш, ўзини-ўзи якка тартибда иш билан таъминлашни рағбатлантириш орқали ҳал қилинади.

13.5. Ишсизлик ва унинг шакллари

Меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф мувозанатлашганда тўла бандлик юзага келади ва бу бандликнинг табиий чегарада бўлишини билдиради. Бирок бу мувозанат абадий эмас, у бир бузилса, сўнг қайтадан тикланиб ҳам туради. Шу сабабли, бандлик ва ишсизликнинг мавжудлиги бозор иқтисодиётини тавсифловчи табиий бир ҳолдир.

Ишсизлик бозорда меҳнат таклифининг унга бўлган талабдан ортиб кетиши натижасида ишлашга қобилияти ва иштиёки бор кишиларнинг бир қисмини иш топа олмай бекор қолишидир.

Ишсизлик меҳнат бозоридаги мувозанатнинг бузилиши натижасида юзага келади. Ишсизликни ҳам талаб, ҳам таклиф юзага келтиради.

Меҳнат таклифи ўзгармаган ҳолда унга талаб қисқаради, натижада меҳнатни таклиф қилувчиларнинг бир қисми ишсиз қолади. Масалан, меҳнат таклифи 5,2 млн нафардан иборат, талаб ҳам 5,2 млн нафар. Демак, мувозанат мавжуд, чунки $5,2=5,2$. Ишлаб чиқариш қисқариб, талаб 5,0 млн нафарга тушади. Таклиф эса илгаригидек 5,2 млн нафарга тенг. Шундай ҳолатда таклиф талабдан ортиб кетади, чунки $5,2>5,0$, натижада 0,2 млн нафар ($5,2-5,0=0,2$) кишилар ишсиз қолади. Ишсизлик сабаби таклиф томонда бўлганда, меҳнатга талаб ортишига қарамай, таклиф бундан илгарилаб кетади. Бу ерда таклифнинг талабдан ортиб қолиши юз беради. Айтилган мисолга қайтсак талаб 0,2 млн га

кўпайиб жами 5,4 млн нафарга ($5,2+0,2=5,4$) етади. Бироқ таклиф бундан тезроқ ўсиб, 0,3 млн кишига кўпаяди. Жами таклиф 5,5 млн га ($5,2+0,3=5,5$) етади. Талаб эса 5,4 млн га тенг. Демак, таклиф ва талабнинг фарқи 0,1 млн ($5,5-5,4=0,1$) бўлиб, бу ишсизликни ҳосил қилади. Ишсизликнинг сабаби кўпинча меҳнатга талабнинг қисқариши бўлади ва бу фойдани максимумлаштиришга бўлган интилишдан келиб чиқади. Биз биламизки, меҳнатга талаб у берган маржинал маҳсулот иш ҳақиға тенг бўлганда меҳнат бозорида мувозанат ҳосил бўлади. Бу маҳсулот иш ҳақидан қанчалик кўп бўлса, шунчалик меҳнатга талаб ортади. Борди-ю бу иш ҳақидан кам бўлса меҳнатга талаб қисқаради, чунки фойда камаёди. Натижада, ишга олиш фирма учун қулай бўлмайди.

Меҳнатга талабнинг қисқаришини иш кучини техника билан алмаштириш зарурати ҳам келтириб чиқаради. Техника киритилиши учун унга кетган пулни у сиқиб чиқарган ишчилар иш ҳақидан кам бўлиши тақозо этади. Масалан, янги станок 10 млн пул бирлиги туради. Унинг киритилиши туфайли 3 та ишловчи ортиқча бўлиб қолади. Агар станок 5 йил хизмат қилса, йилига 2 млн харажат бўлади. Агар 3 та ишчи йилига 1 млн дан олганда, жами иш ҳақи сарфи 3,0 млн бўлади. Станок киритилса фирма 1 млн пул тежайди ($3,0 \text{ млн} - 2,0 \text{ млн} = 1,0 \text{ млн}$). Бу меҳнатга талабни 3 кишига камайтиради, чунки қолган ишчиларнинг меҳнат унумдорлиги ортиб, улар яратган маржинал маҳсулот киймати иш ҳақидан юқори бўлади, бу эса фойдани максимумлаштиради.

Меҳнат ресурслари тез ўсган шароитда меҳнат таклифи ҳам тез ўсади, иш ўринлари эса улар кўпайган тақдирда ҳам етишмай қолади. Демак, ишсизликнинг сабаби аҳолининг тез ўсишида ҳам бўлади. Бундай ҳол иқтисоди заиф мамлакатларда бўлади. Сўнгги йиллар давомида бой мамлакатларда аҳоли йилига 0,7 % кўпайгани ҳолда, камбағал мамлакатларда у 2,0 %га ортди.

Демографик (нуфус) омили – аҳолиси тез ўсган ерда ишсизлик омили бўлади, бироқ аҳоли секин ўсган ёки ўсмаётган ердаги ишсизликни демографик аҳвол билан изоҳлаб бўлмайди. Масалан, 1991–2000 йилларда Россияда аҳоли йилига 0,2 %га, Украинада 0,5 %га камайди, лекин айни пайтда ишсизлик ҳам кўп бўлди. Демак, бу ерда ишсизлик сабаби ишлаб чиқариш қисқариб, меҳнатга талабнинг камайиб кетганлигидадир.

Ишсизлик ўзининг келиб чиқиш сабаблари ва давомийлигига кўра турли шаклларга эга бўлади.

1. **Фрикцион ишсизлик** – бу меҳнатга лаёқатли кишиларнинг иш ўрнини алмаштириши муносабати билан вақтинча бекор юриши. Меҳнат бозорида ишни муқобил танлаш эркинлиги бор. Бу иш кучини ҳаракатчан қилади. Кишилар ўзига ёқмаган ишдан кетиб, ўзига маъқул ишни танлаб оладилар. Бу бир корхонадан бошқасига ўтиб ишлашни, бир тармоқдан бошқасига ўтишни, истикомат қилаётган еридан бошқа ерга кўчиб бориб янги ишга киришни билдиради. Эски ишдан кетиб янгисига жойлашиб олгунгача бўлган даврда кишилар вақтинча ишсиз қолади ва бу вақтнинг узун ёки қисқалиги янги ишнинг топилишига боғлиқ бўлади.

2. **Таркибий (структуравий) ишсизлик** – бу ишлаб чиқаришда таркибий силжишлар туфайли пайдо бўладиган ишсизлик. Эҳтиёж юксалиб бориши билан айрим тармоқлар бунга жавоб бермай кўяди. Уларда ишлаб чиқариш қисқариб, меҳнатга талаб ҳам қисқаради. Айни пайтда янги тармоқлар ҳам пайдо бўладики, улар меҳнатга талабни билдиради. Натижада иш кучининг эски тармоқдан янгисига ўтиши юз беради. Бир соҳадан бошқасига ўтиб янги касбни эгаллаб, ишга жойлашгунча маълум вақт ўтади. Шу давр давомида таркибий ишсизлик мавжуд бўлади.

3. **Мавсумий ишсизлик.** Бу иш мавсуми тугагач олдин ишлаб турганларнинг бекор қолишидир. Бу мавсумий ишлаб чиқаришга, масалан кишлоқ хўжалиги, қурилиш, туризм, ёзги ёки киши дам олиш соҳаларига хос бўлади.

4. **Яширин ишсизлик.** Бу расман иш билан банд бўла туриб қисман ишлайдиганлар, яъни қисқартирилган иш куни ёки иш ҳафтасида банд бўлганлар, ўз ихтиёридан қатъий назар кам ҳақ тўланадиган ёки умуман ҳақ берилмайдиган маълум муҳлатдаги меҳнат таътилига чиқарилганлардан иборат бўлади.

5. **Циклли ишсизлик.** Бу ишлаб чиқариш кризисга йўлиққан кезларда меҳнатга умумий талабнинг қисқариши натижасида ишсиз қолишни билдиради. Бу ишсизлик унинг бошқа шакллари билан фарқлироқ умумий ва оммавий бўлади, яъни ишсизлар кўпчилиги бўлади. Бирок бу ўтқинчи характерга эга, яъни ишлаб чиқариш тангликдан чиқиб юксалиб кетгач, у йўқолиб кетади.

Фрикцион ва таркибий ишсизлик доимо бўлиб туради ва шунга кўра ишсизлик қандайлиги аниқланади. Ишсизликнинг микдорий ўлчами – бу ишсизлик даражасидир. Бу кўрсаткич (I_d) ишга лаёқатли кишиларнинг (M_r) қандай қисми (n) ишсиз қолганини билдиради. Шунга биноан ишсизлик даражаси қуйидагича аниқланади:

$$I_d = \frac{n}{M_r} * 100$$

Масалан, мамлакатда ишлашга яроқли ва шунга талаби бор аҳоли 10 млн нафар бўлиб, шулардан 0,5 млн киши ишсиз бўлса, ишсизлик даражаси $5\% \left(\frac{0,5}{10} * 100 = 5 \right)$ бўлади.

Агар бу кўрсаткич 4 % бўлса ишсизлик қисқарган, 7 % бўлса ошган ҳисобланади. Ишсизликнинг меъёрий чегараси бор. Бу ривожланган мамлакатларда 6 % қилиб белгиланган ва бу фрикцион ва таркибий ишсизлар миқдорига қараб аниқланади. Ишсизлик меъёрининг шундан ортиб кетиши ижтимоий жиҳатдан номаъқул ҳодиса, деб қаралади.

Ишсизликнинг оқибати жиддийдир. Унинг ижобийлиги шундаки, ишсизлар меҳнат захирасини ҳосил қилади, талаб ошган кезларда ишлаб чиқаришни ўстириш учун зарур иш кучини улар етказиб беради. Ишсизлик иш жойи учун рақобатни кучайтириб, ишлаб турганларни яхши меҳнат қилишга ундайди, бекор юрганларни ўз устида ишлаб малакасини оширишга чорлайди. Ишсизлик меҳнат аҳлини ҳаракатчан қилади, яъни бекор юрганлар ўз меҳнатига талаб бор жойга, ҳатто чет элга бориб ишга жойлашадилар. Бу билан меҳнат ресурслари керакли ерларга юборилади.

Ишсизликнинг салбийлиги шуки, инсонга зарур неъматлар яратишга қодир кишилар бу ишни қила олмай қоладилар. Узоқ ишсиз юриш касбий малака ва маҳоратни йўқотишга олиб келади, бекор юрганларнинг ўзи ва оиласи тирикчиликдан қийналиб қолади. Ишсизлик кишиларни руҳан эзиб кўяди. Ишсизлик бозор тизими учун муқаррар бўлсада, барибир кўнгилсиз ҳодиса ҳисобланади, шу сабабли давлат ва жамоатчилик ишсизларга ёрдам бериш йўлини тутади.

Хулосалар

1. Меҳнат ресурслари жамиятнинг меҳнатга лаёқатли кишиларидан иборат бўлиб, меҳнат салоҳиятини ҳосил қилади, миқдоран ва сифат жиҳатидан тавсифланади. Уларнинг ишлаб чиқариш омилига айланиши меҳнат бозори орқали юз беради, чунки бу ерда иш кучи олди-сотдиси юз беради, бунда иш кучи эгалари ва иш берувчилар иштирок этади.

2. Меҳнат бозорида иш кучига талаб ва иш кучининг таклифи тўқнашади. Талаб қонунига кўра меҳнатга талаб унинг нархиға нисбатан тесқари мутаносибликда бўлади. Меҳнат нархи

иш ҳақи бўлиб, кўшимча меҳнат яратган маржинал маҳсулот қиймати иш ҳақидан кўп бўлган тақдирда меҳнатга талаб юзага келади, чунки шундай бўлганда кўшимча меҳнат фойдани оширади. Маржинал маҳсулот қиймати иш ҳақидан оз бўлганда меҳнатга талаб билдирилмайди, чунки кўшимча меҳнатни жалб этиш фойдани қискартиради. Меҳнатга талаб ва таклиф тенглашган чоғда мувозанатли иш ҳақи пайдо бўлади.

3. Меҳнат таклифи меҳнат ресурсларининг ўсишига, бу эса аҳолининг кўпайишига боғлиқ. Таклифга иш кучи миграцияси, яъни унинг кўчиб ўтиши ҳам таъсир этади. Иш кучи кўчиб кетган ерда меҳнат таклифи қисқарса, у оқиб борган ерда таклиф кўпаяди. Таклифнинг кўпайиши иш ҳақининг қисқаришига олиб келади, бу билан меҳнатга талаб ортади, чунки қисқарган иш ҳақига нисбатан маржинал маҳсулот қиймати юқори бўлади, яъни арзон иш кучи фойдани оширади. Бироқ иш ҳақи ошган шароитда ҳам меҳнатга талаб ортиши мумкин, бунинг учун кўшимча меҳнат унумдорлиги юқори бўлиб, у яратган маржинал маҳсулот ҳатто юқори иш ҳақидан ҳам кўп бўлади. Малакали меҳнат қиммат турсада, унга талабнинг ортишини у яратган маҳсулотнинг кўплиги натижасида фойданинг ўсиши изохлайди.

4. Меҳнат қилишга талабгор кишиларнинг иш билан таъминланиши бандликни юзага келтиради. Миқдоран тўла ва тўла бўлмаган, сифат жиҳатидан эса оқилона ва нооқилона бандлик мавжуд бўлади. Ижтимоий жиҳатдан энг маъқул бандлик бу тўла ва оқилона бандликдир. Бу иш билан доимо банд бўлиш ва меҳнат унумдорлиги юқори бўлганидан яхши даромад келтирувчи иш билан банд бўлишдир. Оқилона бандлик ишловчилар пул даромадини кўпайтириб, товар ва хизматларга талабни оширади, бу билан ишлаб чиқариш ривожига қулай шароит ҳозирланади. Бандлик даражаси меҳнат ресурсларининг қандай қисми банд бўлганлигини англатади. Унинг табиий даражаси бор, бандликнинг бундай пасайиб кетиши ижтимоий бекарорликни юзага келтириши мумкин.

6. Меҳнат таклифи унга бўлган талабдан ошиб кетганда ишсизлик пайдо бўлади. Ишсизлик ишлашга талабгор кишиларнинг иш топа олмай бекор қолишидир. Ишсизлик шакллари турлича бўлиб, булар фриқцион, таркибий, мавсумий, яширин ва циклли ишсизликдан иборатдир. Ишсизлик даражасини ишсиз қолганлар меҳнат ресурсларининг қандай қисмини ташкил этиши билдиради. Бу фриқцион ва таркибий ишсизликка қараб белгиланади, чунки булар доимий ишсизликни ҳосил қилади,

ишсизликнинг бошқа турлари эса жузъийдир. Ишсизликнинг ҳам табиий меъёри бўлиб, унинг бундан ошиб кетиши маъқул ҳисобланмайди. Ишсизликнинг оқибати ижобий ва салбий бўлади. Унинг салбий оқибатларини енгиллаштириш учун ишсизларга ижтимоий ёрдам кўрсатилади.

Таянч тушунчалар

Меҳнат ажараёни; меҳнат ресурслари; меҳнат бозори; меҳнат муносабатлари; меҳнатга талаб, меҳнат таклифи; меҳнат нархи; меҳнатнинг маржинал маҳсулоти; меҳнат бозоридаги мувозанат; бандлик; бандлик шакллари; бандлик даражаси; ишсизлик шакллари; ишсизлик даражаси; ишсизлик оқибатлари.

XIV боб. БОЗОР МЕХАНИЗМИ

14.1. Бозор механизми тушунчаси

Ҳар бир иқтисодий тизимнинг ўзига хос ривожланиш механизми бўлади. Бозор иқтисодиётининг ўз ўтмишдошидан фарқи шундаки, у иқтисодий механизмга таянади, ғайрииқтисодий йўллар билан ишлашга мажбурлашни инкор этади. Хўш, бозор механизмининг ўзи нима?

Бозор механизми – бу бозор тизимига хос бўлган, бир-бирини тақозо этувчи ва биргаликда амал қилувчи иқтисодий воситалардир.

Булар жумласига талаб, таклиф, товар нархлари, бозор конъюнктураси, пул, фойда, зарар, фоиз, иқтисодий мажбурият, рақобат кабилар киради. Бозор механизми иқтисодий бўлганидан у **манфаатдорликка ва иқтисодий масъулиятга** асосланади. Ҳар бир иқтисодиёт иштирокчисининг ўз манфаати бор. Бозор механизми манфаатни юзага чиқариш орқали иқтисодий фаолликни таъминлайди. Бозор иштирокчиларидан ҳар бири ўзининг хусусий манфаатини кўзласа-да, **бошқалар манфаатини** ҳам ҳисобга олади. Агар у шундай қилмаса ўз манфаатига эриша олмайди. Масалан, сотувчи ўз товарини яхши пуллашни кўзлайди, бироқ бунинг учун у харидорнинг ҳожатини чиқариши керак, яъни унга керакли товарни маъқул нарҳда етказиб бериши керак. Акс ҳолда у яхши даромад топа олмайди.

Бозор механизми ҳамма нарсани жой-жойига қўяди, бир киши манфаатини бошқалар манфаати билан боғлайди. Бозорнинг кучи ҳам мана шунда. Ҳар бир мулк соҳибининг манфаатлари унинг мақсадига айланади, мақсадга эришиш стимуллари ҳосил қилади, стимуллар эса фаолликни юзага келтиради. Бундай боғланишни куйидаги расмдан кўрсак бўлади (14.1-расм).

14.1-расм. Мулк ва фаоллик

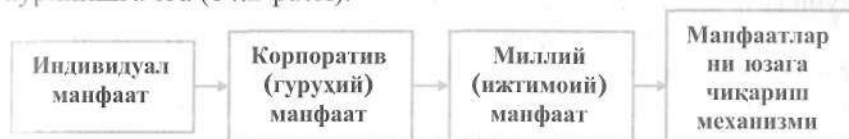
Мулк соҳибларининг манфаатлари фаркланади, албатта. Капиталдан иборат мулк эгасининг манфаати **фойда олиш**, бойликда яшаш, мулкни кўпайтириб бориш. У мулкни ўзи тадбиркорлик қилиб ишлатади ёки уни бошқаларга ижарага

беради. Иш кучи ҳам хусусий мулк. Унинг эгаси ёлланиб ишлаб даромад олиши керак. У ўз кучини иш берувчиларга кимматроққа сотишга интилади, чунки унинг манфаати яхши иш хаки олишдан иборат. Иш кучи ҳам бир хил эмас. У ижрочилик ва бошқарувчилик қобилиятдан иборат. Ишчилар ижрочиликка мойил бўладилар. Менежерлар бошқарувчилик билан шуғулланадилар. Улар ҳам ўз кучини сотади. Уларнинг манфаати катта маош олишдан, имиджга эга бўлишдан, карьера қилишдан (мансаб-мартабали бўлишдан) иборат бўлади.

Мулк соҳиблари, ишчилар ва бошқарувчилар манфаати **индивидуал**, алоҳидалашган манфаат бўлади. Корхона товар ишлаб чиқарувчилар жамоаси бўлганидан, бу ерда **корпоратив (гурухий) манфаат** юзага келади. Бу корхонадаги капитал эгаларининг, ишчиларнинг ва менежерларнинг умумий манфаати бўлиб, бу иқтисодий барқарор ва рақобатбардош бўлишдан, обрў-овозага эга бўлишдан иборат. Иқтисодиётдаги барча иштирокчиларнинг манфаатлари ўзаро боғланиб, **миллий манфаатни** юзага келтиради.

Миллий иқтисодий манфаат айрим миллат ёки элатни эмас, балки муайян мамлакатда яшовчи барча халқларнинг биргаликдаги манфаатидир.

Миллий манфаат юксак иқтисодий салоҳиятга эга бўлиш, мамлакат иқтисодиётининг рақобатлашув қобилиятининг юксак бўлиши, жаҳон иқтисодиётида нуфузли ўрин эгаллаш ва ниҳоят халқ турмуш даражасини юқори қилишдан иборат. Хуллас, бозор иқтисодиётида иқтисодий манфаатлар тизими бўлиб, у қуйидаги кўринишга эга (14.2-расм).

14.2-расм. Иқтисодий манфаатлар

Манфаатлар орасида **индивидуал (якка) манфаат** бирламчи бўлади, буни хусусий мулкнинг ўзи юзага келтиради. Шу боис, иқтисодий эгоизм, яъни ўзим бўлай дейиш мавжуд. Эгоистик манфаатлар иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади. Бозор иқтисодиётининг афзаллиги мана шу инсонга хос эгоистик манфаатни амалга ошириш учун имконият беришдир. Бозор тизимида «интилганга толе ёр», деган қоида амал қилади,

чунки бунга шароит бор. Бу шароит иктисодий эркинликдан иборат, уни эса мулкий мустакиллик озиклантиради.

Бозор механизми иктисодий танловга асосланади. Унинг коидаси шундан иборатки, **иктисодиётнинг хар бир иштирокчиси қўлидан келган иш билан шуғулланади, ишлаб топганини ўзи олади.** Ишлаб пул топиш усуллари эса эркин танлаб олинади. Мана шу танлов асосида манфаатлар юзага чиқади.

Бозор иктисодиётида бой бўлишнинг чекланмаганлиги, ишлаб пул топишга кучли стимул беради, бу меҳнат мотивациясини, яъни ишлашга қизиқишни юзага келтиради, бинобарин фаоллик уйғотади. Бу ерда нафақат иктисодий рағбатлантириш, балки иктисодий зўрлаш ҳам мавжуд. **Бозорнинг кучлари ҳаммани сергак бўлишга ундайди, ўз функциясини яхши бажаришга иктисодий воситалар билан зўрлайди ҳам.** Масалан, нархнинг пасайиши ишлаб чиқарувчиларни харажатни қисқартиришга мажбурлайди, чунки бошқа йўл билан фойда топиб бўлмайди.

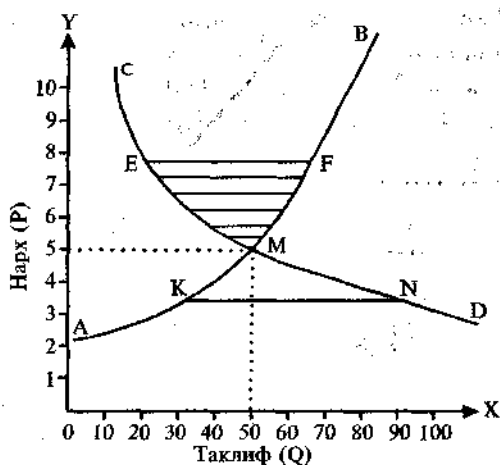
14.2. Бозор мувозанати ва манфаатларни уйғуллаштириш

Агар талаб эҳтиёж бўлса, таклиф ишлаб чиқариш имкониятини билдиради. Бозор учун энг мақбул ҳолат талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатнинг таъминланишидир, чунки шундагина иктисодиёт бир маромда ривожланади. Мувозанат ҳолати талаб билан таклифни тенглашиб бир-бирига мос келишини билдиради, бунга нарх воситасида эришилади. Талаб ва таклиф мувозанатлашувини куйидаги чизмадан кўрсак бўлади (14.3-расм).

Чизмага кўра, 5 бирликка тенг нарх бўлганда ($P=5$) 50 дона товар сотилган ($Q=50$). Шунда CD талаб эгри чизиғи билан АВ таклиф чизиғи М нуктада кесишган. Шу нукта мувозанат нуктаси ҳисобланади. Бозор 50 дона товарни 5 бирлик нархда қабул қилган. Шуни назарда тутиб бозорга 50 дона товар чиқарилган. Агар таклиф бундан қисқа бўлганда KMN шаклида ифодаланган товар дефицити, яъни тақчиллиги ҳосил бўлар эди.

Бунда талаб кондирилмай қолар эди. Борди-ю таклиф 50 донадан ортиб кетса EMF шаклидаги товар ортикчалиги ҳосил бўлар эди. Биринчи ҳолда товар керагидан кам ишлаб чиқарилиб бозор тўйинмай қолган бўлса, иккинчи ҳолда товар керагидан ортикча ишлаб чиқарилиб товар сотилмай қолади, нагижада уни ишлаб чиқариш ва бозорга етказиб бериш сарфлари зое

кетади. Бозорда ҳосил бўлган талаб ва таклиф мувозанати шуни кўрсатадики, бозор маълум пайтда маълум миқдордаги ва муайян нархдаги товарни қабул қила олади. Ишлаб чиқарувчилар шу бинан ҳисоблашишлари зарур бўлади.

14.3-расм. Бозор мувозанати

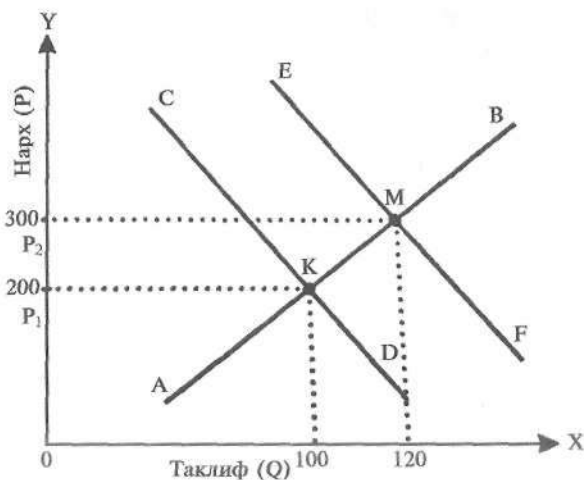
Бозор мувозанати қотиб қолган ҳолат эмас. Унга статика (ўзгармаслик) эмас, балки динамика (ўзгарувчанлик) ҳосдир, чунки биринчидан, талабнинг ўзи ўзгарса, уни қондириш имкони ва шунга қўра таклиф ҳам ўзгариб туради. Талаб ошиб кетганда товар дефицити ҳосил бўлади. Таклиф ошиб кетганда ортикча таклиф юзага келади, яъни бозори касод товарлар захираси ҳосил бўлади. Айтилганларни англаш учун иккита графикни таҳлил этамиз. Биринчиси таклиф ошган пайтда мувозанатнинг ўзгаришини кўрсатади (14.4-расм).

Графикда нархга биноан бозор мувозанатининг ўзгариши тасвирланган. Агар товарни йогурт деб олсак, унинг нархи $P_1=200$ бўлганда, у 100 донга (пакет) таклиф этилади. Шунда CD талаб чизиғи AB таклиф чизиғи билан K нуктада кесишган. Бунда 200 мувозанат нархи 100 пакетдан иборат йогуртнинг мувозанатли ҳажмини тақозо этган. Талаб ортиб, нарх $P_2=300$ бўлганда 120 пакетдан иборат йогурт таклиф этилган.

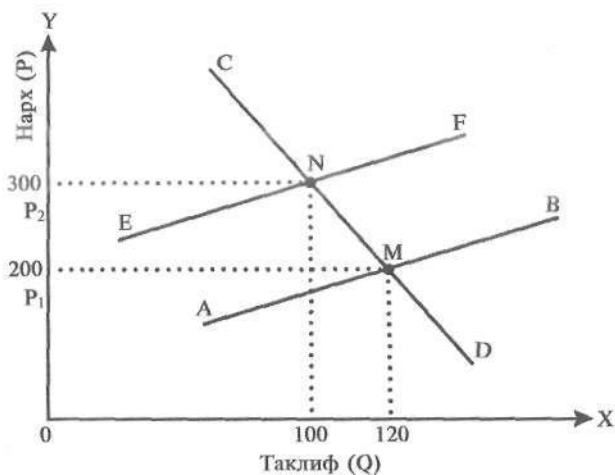
Натижада, талаб ва таклиф эгри чизиғи M нуктада кесишиб янги мувозанат ҳосил бўлган. Мувозанат нуқтасининг K дан M га силжиши нархни 200 дан 300 га чиқиши билан изоҳланади. Бирок

илгари айтганимиздек мувозанатнинг ўзгариш сабаби таклиф томонида ҳам бўлади. Буни тушуниш учун яна бир графикни кўриб чиқамиз (14.5-расм).

14.4-расм. Талаб ва бозор мувозанати

14.5-расм. Таклифнинг мувозанатга таъсири

Бу чизма ҳам йогурт таклифига оид. Йогурт нархи $P_1=200$ бўлганда 120 пакет йогурт таклиф этилган. CD талаб чизиғи AB таклиф чизиғи билан M нуктада кесишган. Бу дастлабки мувозанат нуктаси бўлса, N нукта кейинги мувозанат нуктасини ҳосил

қилган. Бу ерда нарх $P_2=300$ бўлган, чунки қурғоқчилик на-
шжасида сут камайиб, йогурт ишлаб чиқариш қисқарган.

Демак, таклиф эластик бўлмаган, натижада CD талаб чизиғи
янги қисқарган EF таклиф эгри чизиғи билан N нуқтада кесишган.
Бунда мувозанат нуқтасининг ўнгдан сўл томон силжиши юз
оьрган. Йогурт таклифининг қисқариши унга талабни, бинобарин
нархни оширган, яъни $P_2 > P_1$ бўлган. Нархни қайтадан $P_1=200$
ҳолатига келтириб олдинги мувозанатга қайтиш учун йогурт
импортига куч бериш керак бўлади, чунки қурғоқчилик уни
кўпайтириш имконини бермайди.

Мувозанатнинг динамик ҳолатда қайтадан юзага келиши
учун биринчидан, нархнинг ўзгариши туфайли талаб юқорига ёки
пастга қараб силжиши керак. Иккинчидан, таклиф камайиши ёки
ортиши керак бўлади. Нормал иқтисодий шароитда динамик
мувозанат таклифнинг миқдоран кўпайиши ва таркибан янгила-
ниши ҳисобидан бўлади. Бас шундай экан, талаб-таклиф меха-
низми иқтисодий ривожланишни таъминлайди, деб хулоса қилса
бўлади.

Бозорда мувозанат юзага келганда, халқ ибораси билан
айтсак, «сиз ҳам қуймайди, кабоб ҳам». Бунинг иқтисодий
маъноси шуки, мувозанат ҳолатида харидорлар керакли товарни
бозордан топа биладилар ва келишилган нархда оладилар.
Сотувчилар, яъни ишлаб чиқарувчилар ўз товарларини вақтида
сотиб, харажатларини қоплаб, фойда ҳам кўрадилар.

**Лаёқатли бозор – бу иқтисодий механизми рагон ишлаб,
товарларни керагича ишлаб чиқаришни таъминловчи, ҳам
истеъмолчилар, ҳам ишлаб чиқарувчилар манфаатини юзага
чиқара олувчи бозордир.**

Агар харидорлар товарларни ўз вақтида харид этиб эҳтиёж-
ларини қондирсалар, яъни бу билан ўз манфаатларига етсалар,
ишлаб чиқарувчилар бу билан фойда топишдек манфаатларини
юзага чиқарадилар. Ҳар иккала томон манфаатларини юзага
чиқара олганда бозор лаёқатли ҳисобланади, яъни эҳтиёжни
қондиришга қодир бўлади. Бунинг уддасидан чиқилмаганда бозор
лаёқатсиз, деб топилади, чунки харидорнинг ёки сотувчининг
манфаати амалга ошмай қолади.

**Лаёқатсиз бозор – бу механизми яхши иш бермай қолган
бозор бўлади.**

Бу бозор дефицитли бозорни ёки товар ортикча бўлган бо-
зорни билдиради. Иқтисодиёт учун бозорнинг ҳар иккала ҳолати

маъкул бўлмайди. Лаёқатсизлик кўпинча тартибсиз бозорларда учраб туради. Лаёқатсизлик пайдо бўлганда иқтисодиётнинг ўсиши аввал секинлашади, сўнгра тўхтаб қолиб, танглик пайдо бўлади. Бозорнинг лаёқатсизлиги яна шундан иборатки, унинг механизми айрим муаммоларни ҳал этишга қодир бўлмайди. Масалан, атроф-муҳитни химоя қилиш, мудофаани таъминлаш. Бу ишларни бозорнинг ожизлиги туфайли давлат механизми ба-жаради. Бозорнинг лаёқатлилиги тенденция бўлса, лаёқатсизлиги жузъийдир.

14.3. Талаб-тақлиф механизмининг ишлаши

Бозор механизмининг мўъжизакорлиги шундаки, бу нимани, қанча ва қандай усулда ишлаб чиқариш зарур деган муаммони ҳал қилишнинг энг самарали йўлларини белгилаб беради. Иқтисодиётнинг ҳар қандай иштирокчиси у ким бўлишидан қатъий назар бозорга мослашиши талаб қилинади, чунки бусиз унинг иши юришмайди. Мослашув бозор ҳолатига қараб ишлашни билдиради. Бунинг учун у бозор сигналини қабул қилиши ва унга жавобан ҳаракат қилиши керак. Бозордан келадиган **иқтисодий сигнал** вазифасини **нарх-наво** ўтайди. Бозордан келадиган нарх сигнали харидорлар нимани ва қанча сотиб олишини, ишлаб чиқарувчиларни эса нимани, қанча ишлаб чиқариши кераклигини белгилаб беради. Истеъмол бозоридан келган сигнал товарларни ишлаб чиқариш учун қандай ресурсларни ва қандай миқдорда сотиб олиш зарурлигини белгилаб беради. Ресурслар бозоридаги талаб, истеъмол бозоридаги талабга қараб ўзгаради. Масалан, бозорда кўйлак яхши сотилиб турса, унга талаб эластик ҳисобланади. Шунга кўра кўйлакни кўпроқ миқдорда тикиш учун бозордан газлама, ип, тугма, тикувчилик машиналарини кўпроқ сотиб олиш керак бўлади. Бинобарин, истеъмол бозоридаги талаб ресурс бозоридаги талабни ҳосил қилади, уни қондириш учун эса ресурсларни яратиб, уларни бозорга чиқариш керак бўлади. Бозор орқали ресурслар тақсимланиб, улар керакли товарларни ишлаб чиқаришга юборилади. Демак, бозор механизми бу фақат рағбатлантириш механизми эмас, балки **ресурсларни оқилона тақсимлаш механизми** ҳам бўлади. Бозор иқтисодиёти ҳам чекланган ресурсларга дуч келади, шу сабабли уларни муқобил ишлатиш керак. Қайси йўналишда ресурсларни ишлатиш талаб-эҳтиёжни тўлароқ қондирса, шу йўналиш танлаб олинади. Танлов учун нарх асос бўлади. Нимага нарх ошса, унга талаб-эҳтиёж камроқ қондирилган бўлади. Нимага нарх тушса, у

ишлаб-эҳтиёждан ортиқ даражада ишлаб чиқилган бўлади. Биринчи ҳолда таклиф кўпайтирилади, иккинчи ҳолда таклиф кескартирилади. Нархлар бозор конъюнктурасини тавсифлайди. Нарх сигнали бозордаги талаб-таклиф ҳақидаги ахборот бўлиб, корхоналар ва хонадонлардан уларга биноан иш қилиш зарурлигини билдиради, чунки уларни бозор нархига мослашишдан бошқа иложи бўлмайди. Фирмалар нима қилишлари, биринчидан, улар яратган товарнинг бозор нархига, иккинчидан, ресурсларнинг бозор нархига боғлиқ бўлади. Биз олдин кўрдикки, фирманинг фойдаси унинг товарлари нархига тўғри муносаббатда, харажатларга тескари муносаббатда бўлади. Ресурслар қимматлашса, харажат кўпаяди, шунга мос ҳолда фойда қисқаради. Бунга йўл қўймаслик учун фирмалар харажатни тежовчи унути юқори технологияни қўллайдилар. Ресурслар чекланганлигидан уларнинг нархи ўсишга мойил бўлади. Шунинг назарда тутиб маҳсулот бирлигини яратишга кетган ресурсларни тежаш йўли излаб топилади. Нефть нархининг ошиши муносабати билан бензиннинг қимматлашуви бензинни тежовчи автомобилларнинг яратилишига олиб келди. Ҳар 100 км ҳисобидан 10–12 литр ёнилғи сарфловчи двигателлар ўрнига 6–8 литр, ҳатто 3–4 литр бензин ёқувчи двигателлар яратилди. Ҳозирда ривожланган мамлакатларда маҳсулотнинг энергия сифимини қисқартирувчи технологияни яратишга қўл урилган.

Иш кучи ресурс сифатида қимматлашса, уни арзони билан алмаштирилади. Масалан, мигрантлар (муҳожирлар)нинг арзон иш кучи ишлаб чиқаришга жалб этилади.

Бозордаги харидор товарлар бирлигининг нархини унинг сифатига таққослаб баҳолайди, яъни нарх сифатга монанд бўлиши зарур. Акс ҳолда товарга талаб умуман бўлмайди ёки кам бўлади. Бу эса фойдани қисқартиради, натижада фирма эгасининг манфаати юзага чиқмай қолади. Шундай шароитда фирма новация қилишга, яъни ўз ишига янгилик киритишга мажбур бўлади. Новация натижасида товарлар **диверсификацияси** юз беради, яъни мутлақо янги товарлар яратилади, эскилари модернизация қилинади. Янги товарлар ишлаб чиқаришга ўтиш **реструктуризация**, дейилади. Реструктуризация чоғида янги товарларнинг бозор талабига нечоғлиқ мос келиши, бу қанча қўшимча сарф талаб қилиши ва бу ўзини қанчада оқлаши инobatга олинади. Шу йўсинда бозорбоп товарларнинг ишлаб чиқарилиши таъминланади. Фирма учун бозорбоп товар – бу фақат харидоргир товар эмас, балки яхши фойда келтирадиган товардир. Товар бирлигини

сотишдан келадиган фойда харажатларнинг пасайишига, харажатлар миқдори эса меҳнат унумдорлигига боғлиқ бўлади. Бундай алоқадорлик меҳнат унумдорлигини оширишга стимул беради. Қасрда бозор механизми яхши ишласа, шу ерда меҳнат унумдорлиги юқори бўлади. Бозор механизми равон ишлаётган юксак ривожланган мамлакатларда 2000-йили бир ишловчи яратган маҳсулот ва хизматлар 56 минг долларга тенг бўлганлигини айтишнинг ўзи кифоя. Бозор механизми меҳнат унумдорлигини оширувчи омилларга куч бериб, уларнинг иқтисодийдаги ролини оширади. Бозор механизми шаклланиб улгурмаган ерда унумдорликни оширувчи стимуллар кучсиз. Бу меҳнат унумдорлигининг паст бўлишини юзага келтиради. Масалан, 2000-йили АҚШ да битта ишловчи 84 минг долларга тенг товар ва хизматлар яратган бўлса, Россияда 15,6 минг долларлик яратилди.

Бозор механизми иқтисодий нарх орқали бошқаради, буни талаб эластиклигида кўриш мумкин. Бизга маълумки, эркин бозорда талабнинг эластиклиги шундаки, бу ерда нархнинг ўзгаришига жавобан талаб бундан тезроқ ўзгаради. Шундай шароитда фирма нархни тезда ўзгартириши керак. Акс ҳолда у товарини сота олмайди. Нархни пасайтирганда ҳам фирма фойда олиб туриши учун харажатларни ҳам пасайтириши талаб қилинади. Фирмалар таклифнинг эластиклигини ҳам ҳисобга олади. Бу ўз навбатида нарх билан таклиф ўртасида тўғри муносабат борлигидан келиб чиқади. Фирма нархнинг ўсишига жавобан товарларни кўплаб чиқаришини билдиради. Бирок кўшимча ишлаб чиқариш фойда келтириши талаб қилинади. Бунинг учун харажат ҳеч бўлмаганда ошмаслиги, имкони бўлганда унинг камайиши талаб қилинади. Бинобарин, бозор механизми кўшимча ишлаб чиқаришдан кўшимча фойда олиш учун харажатлар қисқартирилиши зарур. Бу фирмаларни тежамкорликка ундайди.

Бозорга мослаша билиш ғоят муҳим. Бунинг уддасидан чиққан фирмалар ривожланиб кетса, бу иш қўлидан келмаган фирмалар ёпилиб кетади, улар ўрнига янгилари келади. Демак, бозор механизми уддабуронларнинг танланишини ва иқтисодийнинг улар қўлига ўтишини билдиради. Улар ўз капиталини бозоргир товарни ишлаб чиқаришга ташлайди. Натижада, мавжуд корхоналардаги ишлаб чиқариш кенгаяди, янги корхоналар очилади. Талабга биноан таклиф кўпайиб, бозорнинг тўйиниш даражаси ортади. Дастлаб $T_{\sigma} > T_{\phi}$ ҳолати бўлса, кейинчалик $T_{\sigma} = T_{\phi}$

ҳолати, яъни мувозанатлилиқ пайдо бўлади. Ниҳоят таклиф кўпайиб кетганидан $T_6 < T_\Phi$ ёки $T_\Phi > T_6$ ҳолати юзага келади.

Бозорда маржинал нафлилик қонуни амал қилади. Нафлилик пасайган сари товарларнинг сотилиши қисқаради, бозор нархлари тушади. Нарх пасайган сари иқтисодий фойда қисқариб боради, ниҳоят у ноллашади, чунки нафлилик пасайганидан нархлар арзонлашганда ҳам бозорда товар ўтмай қолади. Бироқ иқтисодий фойда ноллашган ҳолатда ҳам товарни ишлаб чиқариш тўхтатилмайдиган нархда сотишнинг ҳам маъноси бўлади, чунки шундай ҳолатда иқтисодий фойда олинмасида, харажатлар қопланади, улар таркибидаги меъёрли фойдани тадбиркор олиб туради. Нарх пасайишда давом этганда, дастлаб меъёрдаги фойда йўқ бўлади, сўнгра ўзгарувчан харажатлар, ниҳоят доимий харажатлар қопланмай қолади. Харажатлар қопланмай зарарига ишлаш бошланганда товарни чиқариш тўхтатилади. Масалан, «А» фирма товарни чиқариб, ҳар бирини 10 доллардан сотади. Шу 10 доллар фирманинг даромади бўлиб, унинг 8 доллари харажат, 2 доллари иқтисодий фойда. Айтилган 8 долларнинг 3 доллари доимий харажат, 4 доллари ўзгарувчан харажат, 1 доллари меъёрдаги фойда. Товарга талаб ортиб, нарх 11, 12, 13, 14 долларга етади. Харажатлар ўзгармаган тақдирда иқтисодий фойда дастлаб 2 доллар бўлса ($10-8=2$), сўнгра 6 долларга тенг бўлади ($14-8=6$). Бу максимумлашган фойда, чунки бу нарх (P) билан ўртача харажат (W_{or}) орасидаги фарқ энг катта бўлганини билдиради. Фойда максимумлашганда бозор тўйиниб бўлади. Шундан эътиборан товарнинг нафлилиги пасайиб нарх туша бошлайди. У чўққисига чиққанда $P=14$ бўлса, сўнгра у пасайишда давом этиб ўзининг дастлабки ҳолати $P=10$ га келади, охир-оқибатда $P=3$ ҳолатига келиб 5 доллар зарар кўрилади ($8-3=5$). Шунда фирмалар товар чиқаришни тўхтатиб, ўз капиталини муайян ишлаб чиқаришдан олиб кетади. Натижада, ишлаб чиқариш қувватлари камаяди, таклиф қисқариб кетади, талаб таклифдан ортиб, нархлар, бинобарин фойда оша бошлайди. Шундай вазиятда ишлаб чиқаришга янги фирмалар кириб кела бошлайди. Натижада, таклиф кўпайиб, у талаб билан тенглашади, фойданинг максимумлашиши яна юз беради. Бироқ товарлар таклифи яна талабдан ошиб кетади, яна ишлаб чиқариш қисқара бошлайди. Хуллас, талаб-таклиф нисбатининг ўзгариши натижасида ишлаб чиқариш ҳаракатга келади, у доимо янгилашиб туради.

Талаб-таклиф механизми – бу иқтисодийётни доимо янгилаб, замон билан ҳамоҳанг қилувчи куч ҳисобланади.

Бозор механизми таклифни талабга мослаштириш билан чекланмасдан, янги талабни ҳам юзага келтиради. Бозорбоп товар ишлаб чиқариб фойда топиш иштиёқи, мутлақо янги ва эҳтиёжни тўларок қондирадиган товарларни яратиб, уларни бозорга таклиф этилишига олиб келади.

Пул бозор механизмида қўлланиладиган ўта муҳим иқтисодий восита. Барча иқтисодий алоқалар пул ёрдамида ўрнатилади. Пулнинг кучи шундаки, усиз ҳеч бир иш битмайди, у эҳтиёжларни қондириш воситасига айланади, у капитал сифатида ишлатилади. Пул фаровонлик ва бойлик тимсоли ҳамда иқтисодий ҳокимият воситаси бўлганидан кишилар тан-у жони билан пул топишга, уни кўпайтиришга интилади. Бу интилиш эса иқтисодийётни ҳаракатга келтиради. Аммо у ўз-ўзидан эмас, балки иқтисодий эркинлик ва фаолият турини танлаш имкони бўлганидан мўъжизакор кучга айланади. Пулнинг кучидан келиб чиқадиган бошқа воситалар борки, булар жумласига кредит, фоиз ва иқтисодий санкция (жазолаш) кабилар киради. Кредит пулни қарзга олиш ва бунинг учун фоиз тўлашни ва қарзнинг ўз вақтида қайтарилишини билдиради. Бу эса қарзга қўтарилган пулни оқилона ишлатишга ундайди. Иқтисодийёт иштирокчиларининг пул тўлаш мажбуриятлари ҳам бўлади. Улар етказиб берган ресурслари учун ва харид этган истеъмол товарлари ва хизматлари учун уларнинг эгасига пул тўлашлари, давлатга эса солиқ тўлашлари шарт. Бу тўловлар иқтисодий масъулиятни юзага келтиради. Мажбуриятлар бажарилмаган чоғда иқтисодий санкциялар қўлланилади. Бунда мажбуриятини бажармаганлар жарима тўлашади, улар билан алоқалар узилади, уларнинг мулки суд ҳукми билан сотиб юборилади, улар обрўсизланади.

Демак, *бозор механизмида фақат манфаатни эмас, балки масъулиятни таъминловчи воситалар ҳам борки, булар кишиларни омилқор қилади, ишнинг кўзини билишига чорлайди, ўз ишига жавобгар бўлишини таъминлайди.* Шуни инобатга олиб, Ўзбекистонда «Иқтисодийётни эркинлаштириш хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз фаолияти учун иқтисодий ва молиявий масъулиятини ошириш демакдир»,¹³ деган ғояга амал қилинади.

Бозор механизми иқтисодийётга маъмурий йўл билан аралашиб, унинг устидан назорат ўрнатиш билан сиғиша олмайди.

¹³ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т.: Ўзбекистон, 1999, 37-бет.

Шу сабабли давлат бозор механизмини ишлаб туришга тўсқинлик қилмай, унга йўл очиб бериши талаб қилинади. Бозор механизми худди соат механизми каби ўзи ишлаб туриши керак. Давлат бу механизм яхши ишламай қолганда, унга йўл очади, лекин ҳеч қачон бу механизм ишини ўз зиммасига олиши мумкин эмас.

Бозор механизми объектив иқтисодий қонунларнинг ҳосиласи. Шу сабабли, унинг ўзи ҳам объектив. Бироқ кишилар бу механизмдан оқилона фойдаланишга қодир бўладилар, ўз хатти-ҳаракатларини шу механизм талабига мос ҳолда уюштирадилар. Қаерда кишилар бозор механизмдан моҳирона фойдалана олсалар, шу ерда иқтисодий тараққиёт тезлашади, халқ фаровон яшайди.

14.4. Рақобат ва рағбат

Рақобат бозор механизмининг ажралмас қисми. Уни иқтисодиёт субъектларини фаолликка ундовчи ва шу орқали иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи куч, деб айтиш мумкин. Рақобат аёвсиз кураш бўлганидан у ҳеч қимми аямайди, иқтисодиётнинг барча иштирокчиларини сергак тортишга, жон сақлаш учун тинмай ҳаракат қилишга ундайди. Фирмалар товар ишлаб чиқарувчи бўлса, ҳонадонлар истеъмолчилардир. Шу боис уларнинг мақсади фарқланади, шунга биноан улар рақобатда турлича қатнашадилар. Рақобат шароитида «Ҳаракатда баракат бор», деган қоида амал қилади. Рақобат ҳўжаликнинг ҳамма соҳаларида борганидан унда барча иқтисодий фаол кишилар индивидуал ёки фирма жамоасига бирлашган тарзда қатнашадилар.

Бозор ҳўжалигидаги рақобат ким бўлишидан қатъий назар яхши ишлаганларнинг ютиб чиқишини билдиради. Шу жиҳатдан у иқтисодий ресурсларни тежамли ишлатишга, товар ва хизматларни кўплаб ва сифатли ишлаб чиқаришга ундайди. Унинг рағбат кучи фақат ишлаб чиқаришнинг ўзини ўсишга ундаш эмас, балки иқтисодий муносабатларни ҳам такомиллашувга мойил этишдир. У ҳўжалик юритишнинг энг самарали усулларини юзага келтиради, иқтисодий алоқаларнинг энг маъқулини топишга мажбур қилади.

Иқтисодий ўсиш билан рақобат доираси кенгайди. Рақобат фирмаларни илмий-техникавий янгиликларни излаб топиш ва жорий этишга рағбатлантиради, чунки шу йўл билан курашда голиб чиқиш мумкин. У янги товарларни яратиш, бор товарлар сифатини ошириш, ишлаб чиқариш ва тижорат харажатларини камайтиришни талаб қилади. Албатта, булар янги технологияни

топиб, жорий этиш орқали юз беради. Рақобатда ютқазмасликнинг шарти янгилик учун пулни аямаслик ҳисобланади, шу боис фирмалар харажатида фан-техника янгиликларини жорий этиш сарфлари салмоқли ўрин тутган шароитда улар ғалабага ишонишлари мумкин. Йирик фирмалар рақобатни назарда тутиб илмий-тадқиқот ва конструкторлик ишлари билан доимо шуғулланадилар. Шу сабабли АҚШ корпорациялари бу ишга 200 млрд доллар сарфлаши (2012 йил) бежиз эмас.

Рақобат бўлганда фирмалар бозорга ўз рақибиникидан яхшироқ ва арзонроқ товарларни таклиф этиши зарур. Бунинг учун фирмалар харидорларга маъқул бўладиган янги товар намуналарини ўзлари яратадилар ёки ўзгалар яратган товар намуналарини ишлаб чиқариш ҳуқуқини сотиб оладилар, харажатни пасайтирадилар. Монополиялар нарх билан эмас, балки кўпинча сифат билан рақобатлашадилар, бунинг учун фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этадилар. Масалан, автомобиль компаниялари халқаро автосалонларда (кўрғазмаларда) автомобилнинг супер янги моделларини намойиш этадилар. Улар автомобиль моделини яратиш чоғида янги техникавий ғояларни модел конструкциясида амалга оширадилар. Бу шундан дарак берадики, сифат билан рақобатлашув фан-техника тараққиётининг омилига айланади.

Рақобатда кўли баянд келишнинг яна бир шарти илғор технологиядан самарали фойдаланишга қодир бўлган малакали ишчилар ва мутахассисларни фирмага жалб этиш ҳисобланади. Бунинг учун фирмалар меҳнат бозорида харидор сифатида рақобат қилиш билан чекланмай ўз кўлида ходимлар малакасини оширишга, уларни янги касбга ўргатишга ҳам катта маблағ сарфлайдилар. Бунда инсон капиталига қилинган сарф пулни энг қулай жойлаштириш, деб қаралади. Ҳозир рақобатлашувда инсон омилига бирламчи аҳамият бериш оммавий тус олган, айниқса, буни Япония мисолида кўриш мумкин. Японияда фирма ходимларининг иш сифатини ошириш тўғараклари уюштирилганки, улар рақобатдоп товарлар ишлаб чиқаришни мўлжаллайди. Бу ерда фирма ходимлари ўртасидаги ҳамжиҳатиликка катта эътибор берилиб, ижтимоий низоларга йўл берилмайди, «Менинг фирмам – иккинчи уйим, менинг иккинчи оилам» қабилида иш кўрилади. Япония фирмалари ҳамма чоралар билан иш кучининг кўнимли бўлишига эришадилар. Инсон омилини тўла ишга солиш туфайли улар халқаро бозордаги рақобатда ҳам ютиб чиқадилар.

Ракобат хонадон аҳлининг фаоллигини ҳам юзага чиқаради. Хонадондаги ҳар бир ишловчи яхши иш жойини излаб топиш, унга жойлашгач уни йўқотмасликка интилади. Яхши иш жойи бу муқим иш билан таъминланган ва яхши иш ҳақи олинадиган жойдир. Шундай жой учун кураш доимий тус олади. Бу курашда ўз мақсадига эришиш учун ишчи ва хизматчилар меҳнат интизомига катъий риоя этишлари, ялқовликка йўл қўймасликлари, ташаббус билан ишлашлари, меҳнат унумдорлигини оширишлари ва ниҳоят товар сифатини таъминлашлари талаб қилинади. Иш ўрни учун кураш уларни билим даражаси ва касбий маҳоратини доимо ошириб боришига, ўз соғлиғини авайлашига олиб келади. Ракобат оилани болаларни яхши ўқитишга, уларга яхши тарбия беришга қаратилган харажатларини оширишларига олиб келади. Масалан, Корея Республикасида болаларга энг замонавий билим бериш ва яхши тарбиялаш учун ўзига тўқ хонадонлар йилига 30 минг нафар ёш болаларни чет элга ўқишга юбориб, бунинг пулини тўлайдилар. Хуллас, меҳнат бозоридаги ракобат иш кучи сифатини оширади ва шу орқали иқтисодиётнинг ўсишини рағбатлантиради.

Ракобатда бозор ҳўжалигига хос **иқтисодий сараланиш** тамойили амал қилади. Бу ерда беллашувчилардан бири ютиб чиқса, бошқаси ютказади. Шу сабабдан ракобат иқтисодиёт субъектларини катъиян табақалашувига олиб келади. Бу энг аввал фойда миқдори, капитал миқдори, қарзни тўлаш қобилияти ва ниҳоят, иш ҳақининг ҳар хил бўлишида кўринади. Ракобатда ютиб чиққанлар иқтисодий жиҳатдан кучайиб кетсалар, ютказганлар заифлашади, ҳатто хонавайрон бўлиб банкрот ҳолига тушадилар. Биз биламизки, банкрот бўлиш бу ўзининг мажбуриятлари ва тўловларини бажаришга қодир бўлмасликдир. Банкрот бўлган фирмалар йўқолади. Иқтисодий сараланишнинг икки зиддиятли оқибати бор. Биринчидан, ўз ишини удалай олмаган фирмаларнинг синиши, энг ишбилармонларни танлаб олиб, иқтисодни уларнинг ишончли қўлига бериш бўлса; иккинчидан, бу зўрлари янада зўрайиб кетиши ва монополлашув тенденциясини юзага келтирадики, натижада эркин ракобат чекланиб қолади. Шу боисдан, давлат ўзининг антимонопол тадбирлари билан синган фирмалар ўрнига янгиларини пайдо бўлишига кўмаклашади, чунки корхоналар кўп жойда ракобат қизғин боради. Бинобарин, ракобат самара бериши учун ракобатчилар ўртасида мувозанатни таъминлаш зарурки, бу монополлашувнинг олдини олиши керак бўлади.

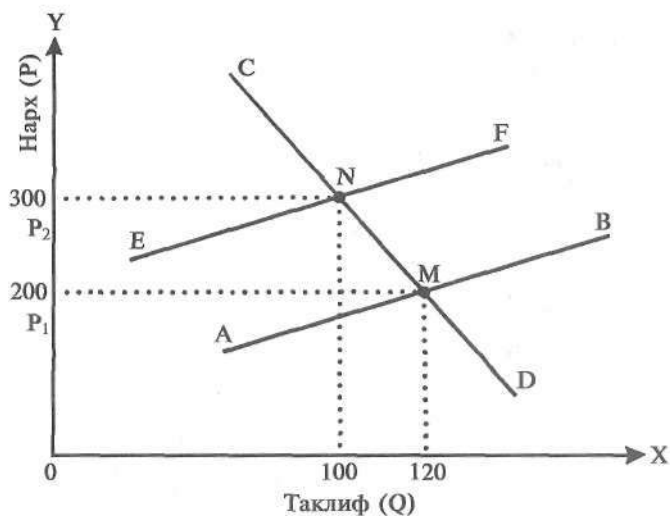
Рақобатнинг кучи доимо ортиб боради. Қаерда рақобат муносиб ўрин эгалласа, шу ерда ишлаб чиқариш тез ривожланади ва жамият аъзоларининг турмуш даражаси юкори бўлади.

14.5. Бозор механизмининг самарадорлиги

Бозор механизмининг самарадорлиги унинг берган иқтисодий ва ижтимоий натижасидан иборат. Бу иқтисодий соҳада товар ва хизматлар ишлаб чиқаришнинг кўпайиши, бозордаги тўқинчиликнинг ҳосил бўлишидир. Бунинг натижасида иқтисодий фаровонлик таъминланади. Иқтисодий фаровонлик бозордан кўриладиган нафдан иборат. Рақобат бор жойда бу старли бўлади. Бозорда харидор кўз остига олган товар учун тўлаши мумкин бўлган пул суммаси унинг тўлашга тайёрлигини билдиради, чунки у товарнинг нафлилигини қабул қилади. Бирок рақобат бозорда шундай ҳолатга олиб келадикки, харидор товарни ўзи кутган нархидан арзонроқ нархга олади. Шу икки нарх ўртасидаги фарқ **истеъмолчи ютуғи** бўлади. Масалан, харидор бозордаги ўзига маъқул товарга 200000 сўм тўлашга рози эди, лекин савдолашув туфайли уни 190000 сўмга олди. Бунда унинг ютуғи 10000 сўм ($200000 - 190000 = 10000$) бўлади. Харидорлар рақобати туфайли сотувчи товарини ўзи мўлжаллаган нархдан кимматроқ сотганда **сотувчи ютуғи** бўлади. Товар мисолига кайтсак сотувчи уни 180000 сўмдан сотишга тайёр эди, бирок бозор юришиб, у товарни 190000 сўмдан сотди. Натижада, унинг ютуғи 10000 сўм бўлди ($190000 - 180000 = 10000$). Мисолдан хулоса чиқарсак бозордаги мувозанат нархи ҳар икки томон учун ютук берди. Бу билан уларнинг манфаатлари уйғунлашди.

Рақобатли бозорда харидор ёки сотувчи кўзлаган нархдан амалдаги бозор нархи қанчалик кўп фаркланса, шунчалик улардан бирининг ютуғи кўпаяди. Олдинги мисолни эсласак товарнинг бозор нархи 180000 сўмга тушса харидор ютуғи 10000 сўмдан 20000 сўмга етади. Борди-ю бу нарх 20000 сўмга чиқса, сотувчи ютуғи 10000 сўмдан 20000 сўмга етади. Бозордаги мувозанат нархининг ҳосияти шундаки, у кутилган ютукни харидор билан сотувчи ўртасида тақсимлаб, улар манфаатини мувофиқлаштиради. Бу билан иқтисодиёт рағбатлантирилади.

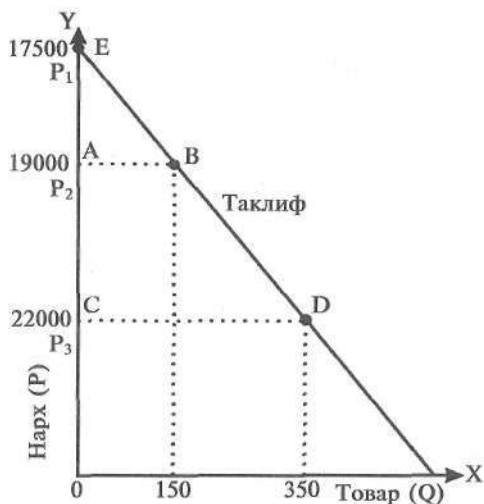
Бозор нархи харидор кутган нархга тенг бўлганда ютук 0 га тенг бўлади. Борди-ю нарх харидор кутганидан кам бўлса у ютади, ортиқ бўлса у ютқазади. Олдинги мисолдаги истеъмолчи ютуғини чизмада тасвирласак у қуйидаги кўринишда бўлади (14.6-расм).

14.6-расм. Истеъмолчининг ютуғи

Чизмадаги АЕВ тўғри чизикли учбурчак харидор ютуғини билдиради, чунки у товарни кутилган нархдан арзонга олди. Агар у товарни кимматроққа олганида, масалан, $P_2=185000$ сўмдан, унинг ютуғи CED учбурчакка тенг бўлар эди. Агар бозор нархи янада арзонлашганда, яъни $P_3=160000$ сўм бўлганда харидор ютуғи янада ортар эди. Агар нарх $P_1=200000$ бўлса харидор ютуғи ноллашар эди. Бозорга сотувчи ҳам наф кўзлаб чиқади. Унинг ютуғи товарга қилган харажатлари билан товарнинг бозор нархи ўртасидаги фарққа тенг бўлади. Бинобарин, унинг оз ёки кўп бўлиши биринчидан харажатлар миқдорига, иккинчидан, бозор нархи даражасига боғлиқ бўлади. Товар бозоридаги ҳолатни яна эсга олсак, у ердаги сотувчи нархни 180000 сўмга мўлжаллаган эди, чунки унинг товарни бозорга етказиб бериш харажати 175000 сўм бўлган. Агар товар 180000 сўмдан сотилса, сотувчининг ютуғи 5000 сўм бўлар эди. Товар 190000 сўмдан кетгани учун унинг ютуғи 10000 сўмга ошиб, жами 15000 сўм бўлган.

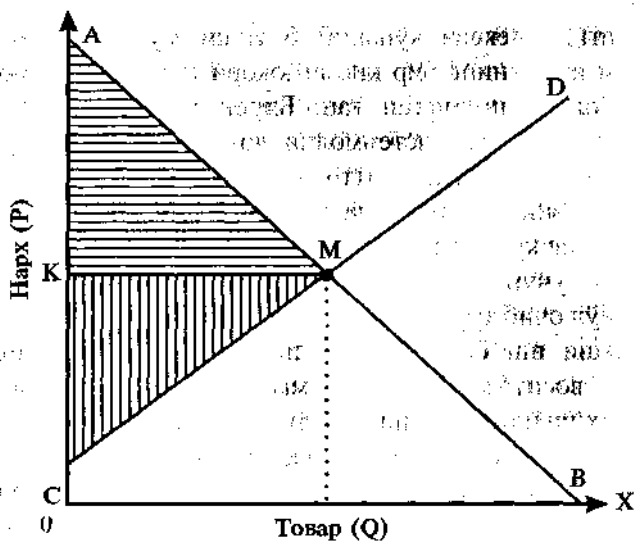
Бизнинг мисолимиздаги бозор нарҳини инобатга олиб сотувчи (ишлаб чиқарувчи) ютуғи чизмасини ҳосил килсак у қуйидаги кўринишга эга бўлади (14.7-расм).

14.7-расм. Ишлаб чиқарувчи ютуғи

Чизмада 3 хил нарх кўрсатилган. Нарх 175000 сўм бўлса, сотувчи фақат харажатини коплаб, ҳеч нарсалик бўлмайди. Агар нархи $P_2=190000$ бўлса сотувчи ютуғи 15000 га етади. Борди-ю нарх $P_3=220000$ сўм бўлса, сотувчи ютуғи 35000 бўлади. Бирок бу нархни бозор кўтармайди. Шу сабабли сотувчи ютуғи CED учбурчаги шаклида қолади. Борди-ю нарх пасайиб 18000 сўмга тушса, сотувчи ютуғи AEB учбурчак шаклига эга бўлади. Расмдан кўриниб турибдики, $AEB < CED$ бўлган. Демак, ютук камайган.

Бозор механизмидаги адолатлилик шундан иборатки, у ютуқни харидор билан сотувчи ўртасида таксимлайди, шу сабабли бозорда алоқа ўрнатишдан ҳар икки томон манфаатли бўлади. Бизга маълумки, эркин бозордаги нарх талаб ва таклифнинг мувозанат ҳолатини билдиради. Натижада, шундай микдорда товарлар чиқариладики, уларнинг олди-сотдиси жараёнида ҳам истеъмолчиларнинг, ҳам ишлаб чиқарувчиларнинг ютуғи максимумлашади. Мувозанатли нарх шароитида ютуқнинг ҳар иккала тури амалда бўлади. Агар ютуқлар чизигини ёнлатган ҳолда кўрсатсак унинг тасвири қуйидагича бўлади (14.8-расм). Чизмадаги АВ чизиги талабни, CD чизиги таклифни билдиради. Улар кесишган M нуктада мувозанат ҳосил бўлган. AC оралиғидаги мувозанат нархи туфайли ютуқлар таксимланган. КАМ учбурчакда истеъмолчи ютуғи, СКМ учбурчагида ишлаб чиқарувчи ютуғи ҳосил бўлган.

14.8-расм. Мувозанатли бозордаги ютуқлар

Ютуқларнинг адолатли тақсимланиши улар доимий деган гап эмас. Талаб кўпайиб кетса, ишлаб чиқарувчи ютуғи ортади. Таклиф кўпайиб кетса, истеъмолчи ютуғи ортади. Бу икки ҳолат нархнинг ошиши ва пасайиши билан боғлиқдир. Бозор тизими мукамал эмас, шу сабабли мувозанатлар бузилиб туради. Бунда ё истеъмолчи, ё ишлаб чиқарувчи ютуғи кўпроқ бўлади. Мувозанат тиклангач ютуқлар қайтадан тенглашиб олади.

Реал ҳаётда эркин бозор билан монопол бозор ёнма-ён туради. Монопол бозорда нарх юқори қилиб белгиланганидан бу ерда истеъмолчи ютуғи ишлаб чиқарувчи ютуғига айланади, чунки бу ерда мувозанат нархи бўлмаганидан ютук ишлаб чиқарувчи кўлига ўтади. Монопол ҳокимият бор жойда умумий ютук кўпроқ монополиялар фойдасига тақсимланади, чунки ишлаб чиқарувчи монополия бозорда юқори нарх ўрнатиб, истеъмолчига тегадиган ютукни ўзиники қилиб олади. Бироқ бозор механизми монополияларнинг ҳаддидан ошиб кетишига йўл бермайди, чунки нархнинг юқори чегараси бўлиб, уни ҳеч бир монополия йўқ қила олмайди. Бу чегара олдинги бобларда айтганимиздек харид қобилиятидир. Монополия минг уринмасин ҳаддан ташқари юқори нарх билан ўз товарини кўп сота олмайди, чунки буни бозор кўтармайди. Шу сабабли монополия харажати билан у ўрнатган нарх ўртасида фарқ

ютуқ сифатида чексиз кўпайиб бориши мумкин эмас. Лекин, истеъmolчи ютуғининг бир қисми юқори нарх орқали монополия ихтиёрига олинishi турган гап. Бирок монопол нархлар амал қилган тақдирда ҳам истеъmolчи ютуғи, у қатта бўлмасада, сақланиб қолади. Хуллас, ҳатто монополиялар бозор механизми белгиланган чизикдан тамомила чиқиб кета олмайдилар. Бу бозор механизмининг қудратли қуч бўлишидан далолат беради. Бу қучга йўл бериш учун давлат монополиялар фаолиятини чеклаб, рақобатга йўл очиб туради. Бозор механизми самарадорлиги унинг нақадар яхши иш беришига боғлиқ бўлса, уни ташкил этувчи иқтисодий воситаларнинг муқамаллигини таъминлайди. Бу воситалар яхши ишлаб туриши учун улар бозор муносабатларининг ривожланишига мос келиши талаб қилинади. Биз биламизки, бозор механизми барча субъектларни жонсарақ қилиб, яшовчанлик бахш этади, унинг унсurlари заифлашиб, сустқашлик қилганда, ислохотлар орқали такомиллашади. Мазкур механизмда носозлик пайдо бўлиб тургани учун ҳатто бозор иқтисоди юксак даражадаги мамлакатларда ҳам ислохотлар ўтказилади. Шу сабабли 2008–2010 йил кризис сабоқларидан келиб чиққан ҳолда бозор қучларини чегаралаб, уларни тартибли йўлга солувчи ислохотлар ўтказилдики, бундан мақсад бозор механизми самарадорлигини ошириш бўлди.

Хулосалар

1. Бозор механизми – бу иқтисодий фаолликни таъминловчи барча воситалар мажмуаси бўлиб, булар иқтисодиёт иштирокчиларининг яхши ишлашини рағбатлантиради ва ҳатто уларни бунга иқтисодий жиҳатдан мажбурлайди. Бу механизм асосида меҳнат мотивацияси, иқтисодий манфаатларни юзага чиқариш ётади. Уни иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи ички қуч, деб айтиш мумкин.

2. Бозор механизмининг асосий воситаси нарх бўлиб, у бозордан келган сигнал вазиқасини ўтайди, нархнинг ўзгаришига қараб нима иш қилиш зарурлиги аниқланади, шунга биноан ресурслар тақсимланиб, ишлаб чиқариш юз беради. Нарх воситасида талаб ва тақлиф тенглашиб, бозор мувозанати ҳосил бўлади, бунда товарлар сотилиб ҳаражатлар қопланади, фойда кўрилади, истеъmolчилар талаби қондирилади. Бу билан ишлаб чиқариш учун қулай шароит яратилади. Бозор механизми иш берган жойда

бозор лаёқатли бўлади, яъни ишлаб чиқаришнинг ўсишига стимул берилади. У лаёқатсиз ҳолатга ҳам тушиб туради.

3. Бозор механизмида фойдага интилиш деган нарса бор. Яхши фойда кўриш учун сифатли товарларни кўплаб ишлаб чиқарган ҳолда уларнинг харажатларини камайтириш зарур бўлади. Фойдага интилиш меҳнат унумдорлигини оширади, чунки шу йўл билан иқтисодий самарадорликка эришилади.

4. Рақобат бозор механизмининг етакчи воситаси сифатида иқтисодиёт иштирокчиларини фаолликка ундайди, чунки фақат шу йўл билан курашда ютиб чиқиш мумкин. Нарх билан рақобатлашув харажатларни камайтиришга, сифат билан рақобатлашув янги, нафлилиги юқори товарларни чиқаришга олиб келади. Иш жойи учун рақобат кишиларни ўз билими, малака ва иш маҳоратини доимо ошириб боришга ундайди, ишлаб турган жойини кадрлаш, бу ердаги иш сифати ва меҳнат унумдорлигини ошириб боришга рағбат беради. Рақобат иқтисодий танловга куч бериб, уқувсиз ва ишёкмасларни банкрот ҳолига тушириб бизнесдан сиқиб чиқаради, бизнесни ҳақиқий ишбилармон, янгиликка мойил бўлганлар кўлига беради.

5. Бозор механизмининг кучи унинг иқтисодий самарадорликни таъминлай олишидадир. Бу механизм бошқа механизмлардан афзал бўлганидан жадал иқтисодий ўсишни таъминлайди. Бунга эришилган ютуқларни ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасида оқилона тақсимлайди. Мукамал рақобат бўлганда бу ютуқ икки томон ўртасида тенг тақсимланади, номукамал (монополь) рақобатда эса бу ютуқнинг бир қисми ишлаб чиқарувчилар фойдасига тақсимланади.

Таянч тушунчалар

Бозор механизми; бозор мувозанати; лаёқатли ва лаёқатсиз бозор; иқтисодий сигнал; ресурсларнинг тақсимланиши; реструктуризация; иқтисодий саралаш; истеъмолчи ютуғи; ишлаб чиқарувчи (сотувчи) ютуғи.

XV боб. ИҚТИСОДИЙ ҶСИШ

15.1. Миллий иқтисодиёт

Иқтисодий фаолият муайян мамлакатлар миқёсида икки даражада юз беради. Биринчиси микродаража, яъни фирмалар (корхоналар) ва хонадонлар даражасидаги иқтисодиёт бўлиб, бу микроиқтисодиётни ташкил этади. Бунинг қандай юз беришини олдинги бобларда кўриб чиқдик. Иккинчиси жамият миқёсида, яъни мамлакатларнинг миллий доирасида юз берадиган иқтисодий фаолият бўлиб, бу макроиқтисодиётни ҳосил қилади.

Миллий иқтисодиёт муайян мамлакатнинг ичида юз берадиган иқтисодий фаолият бўлиб, бунда фирмалар, хонадонлар ва давлат ишгирок этади.

Ер юзида қанча мустақил мамлакатлар бўлса шунча миллий иқтисодиёт бор, деб айтиш мумкин. Ҳозир дунёда 200 дан зиёд миллий иқтисодиёт мавжуд.

Миллий иқтисодиёт мамлакат мустақиллигининг таянчи ҳисобланади. Чунки у мустақилликни моддий жиҳатдан таъминлайди. Миллий иқтисодиёт муайян мамлакатда яратилган товар ва хизматлар, тўпланган моддий ва номоддий бойлик шу мамлакатга қарашли бўлишини, яъни миллий мулкчилик мавжудлигини билдиради. Миллий мустақиллик мамлакатдаги иқтисодий фаолият, ҳатто хорижликларга қарашли секторнинг фаолияти ҳам миллий манфаатларга зид эмас, балки бунга мос бўлишини билдиради. Миллий мулкнинг иқтисодиётдаги устуворлиги хориж мулкидан юз ўгиришини билдирмайди. Миллий иқтисодиётда хориж мулки бўлган капитал, товарлар, хорижликларнинг меҳнати ҳам қатнашади, бироқ булар назорат остига олиниб, улар миллий манфаатларга путур етказишига йўл берилмайди.

Иқтисодиётнинг миллийлиги уни бошқалар учун ёпиқлигини билдирмайди, аксинча у очик бўлади, ташқи дунё билан ўзаро манфаатли алоқага таянади. Бироқ миллий иқтисодиёт асосан ўзининг ресурсларига таянади, миллий анъаналар, одатлар ва кўникмаларни ўзида мужассамлаштиради. Ҳар бир миллий иқтисодиёт ўзининг таркибий тузилиши (структураси) ва даражаси жиҳатидан бошқалардан фаркланади. Бир ерда миллий иқтисодда экспорт ва импортнинг роли қатта бўлса, бошқа ерда бунинг роли кичик бўлади. Миллий иқтисодиёт индустриал, аграр ва аграр-индустриал характерда бўлади ҳамда саноат ва қишлоқ

хўжалигининг иқтисодиётдаги ўрни билан тавсифланади. Масалан, АҚШ, Англия ёки Германия иқтисодиёти индустриал бўлса, яъни саноатга таянса, Ўрта Осиё мамлакатлари иқтисодиёти ҳам кишлоқ хўжалиги, ҳам саноатга таянади. Шундай миллий иқтисодиёт ҳам бўладики, у на саноатга, на кишлоқ хўжалигига асосланади, у хизмат кўрсатиш (сервис)га таянади. Масалан, Гонконг ва Сингапур иқтисоди ривожланган мамлакат ҳисобланади, лекин у молиявий хизмат ва денгиз сув кемалари ва порти билан хизмат кўрсатишга асосланади.

Миллий иқтисодиётлар даражаси ҳам фарқланади. Шу жиҳатдан миллий иқтисодиётлар юксак ривожланган, ўртача, ўртачадан пастроқ даражадаги, кам ривожланган ва ўта колок иқтисодиётларга ажратилади.

Миллий иқтисодиётлар қанчалик фарқланмасин, барибир улар ҳамма учун умумий бўлган бозор қонунларига биноан ривожланади ва бу яратилган товар ва хизматларнинг кўпайиб боришида ифода этилади. Макроиқтисодиёт миллий иқтисодиёт бўлар экан, бу иқтисодиётнинг яхлитлигини билдиради, барча фирмалар, хонадон хўжаликлари ва барча бозорлар фаолиятининг пировард натижаси бўлади. Макроиқтисодиёт жамиятнинг умумиқтисодий фаолияти бўлганидан бу ердаги ўзгаришлар қайтадан фирмалар ва хонадонлар иқтисодиётига таъсир этади. Демак, микро ва макроиқтисодиёт узвий боғлиқликда бўлади. Иқтисодиётнинг асосий иштирокчилари фирмалар ва хонадон хўжаликлари макроиқтисодий оборотда иштирок этадилар. Улар бир-бирига ресурслар ва истеъмол товарларини етказиб берадилар. Хонадонлар ишлаб чиқариш омиллари бозорига меҳнат, ер ва капитал каби ресурсларни етказиб берадилар ва уларни сотишдан пул даромадига эга бўладилар. Бу ресурсларни фирмалар бозордан сотиб олиш учун пул шаклида харажат қиладилар. Улар ресурсларни ишлаб чиқариш омилига айлантириб товар ва хизматларни яратадилар, уларни истеъмолчилар бозорига чиқариб хонадонларга сотадилар. Ресурслар сотилган пайтда хонадонлар даромад олса, истеъмол буюмларини фирмалардан харид қилганларида харажат қиладилар. Шу тахлитда фирмалар ресурс олганда харажат қилсалар, ўз товар ва хизматларини сотишганда даромад оладилар. Фирмалар ва хонадонлар макроиқтисодий оборотнинг асосий иштирокчилари бўлсаларда, бу ишда давлат ҳам қатнашади. Давлат фирмалар ва хонадонларга ижтимоий хизматлар кўрсатади ва улардан унинг ҳақи сифатида солиқларни олади. Хуллас, иқтисодий оборот юз берганда фир-

фирмалар, хонадонлар ва давлат ўртасида иктисодий алоқалар ўрнатилади. Буни қуйидаги чизмадан кўришимиз мумкин (15.1-расм).

15.1-расм. Макроиктисодий оборот

Чизмадаги стрелка шаклидаги яхлит тўғри чизик товар ва хизматлар ҳаракатини, стрелка шаклидаги узилган чизик пул ҳаракатини билдиради. Чизмага кўра, товар ва хизматлар оқимига қарама-қарши равишда пул оқими юз беради, чунки товарлар ва хизматлар пулга сотиб олинади. Демак, макроиктисодий оборотда фирмалар, хонадонлар ва давлат ўртасида товар ва хизматларни пул воситасида айирбошлаш, яъни товар-пул муносабатлари юз беради. Шу жараёнда иктисодиёт иштирокчилари ўз товарини сотиб, бошқа товар сотиб олиш орқали ўз эҳтиёжини қондиради.

Макроиктисодий оборот жараёнида иктисодиёт икки секторга ажратилади:

1. Реал сектор – бу яратилган товар ва хизматларнинг иктисодиёт субъектлари ўртасидаги ҳаракати;

2. Пул сектори – бу субъектлар ўртасидаги товар ва хизматлар ҳаракатига қарама-қарши равишда юз берадиган пул оқимининг ҳаракати.

Реал сектордаги фирмалар ялпи ички маҳсулот яратишади.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), деганда маълум давр мобайнида мамлакат ичида пировард натижада яратилган товар ва хизматларнинг бозор қиймати тушунилади.

ЯИМ бу оралиқ яъни қайта ишланадиган маҳсулот эмас, балки истеъмолга тайёр бўлганидан бозорда сотиладиган маҳсулотдир. Унинг бозорда сотилган нархи **бозор қиймати** бўлади. Бу қиймат товарнинг миқдори ва сифатини акс эттиради. ЯИМни фақат моддий шакли бор товарлар, масалан, озиқ-овқат,

кийим-кечак уй-жой, машина-ускуна ва транспорт воситаларигина қиймати эмас, балки моддий шакли бўлмаган хизматлар, чунончи санъаткор, шифокор, ўқитувчи, юрист, сартарош кабилар хизматининг қиймати ҳам ташкил этади. ЯИМга муайян даврда, масалан, бир йилда янгидан яратилган маҳсулотлар бозор қиймати киритилади. Аммо бунга илгари яратилган, лекин кейинчалик қайтадан сотилган маҳсулот қиймати кирмайди. ЯИМга муайян мамлакатнинг ичкарисида яратилган маҳсулот ва хизмат киради. Шу мамлакат вакиллари бошқа ерда, яъни хорижда яратган товар ва хизматлари унинг ЯИМига кирмайди, аксинча бошқа мамлакатнинг ЯИМини ташкил этади.

Мамлакатнинг ўзида ва ташқарисида унинг вакиллари яратган товар ва хизматларнинг бозор қийматлари биргалликда ялпи миллий маҳсулотни (ЯММ) ташкил этади.

ЯММдан жами амортизация ажратмаларини, яъни машина-ускуналар ва бино-иншоотларнинг тўзиган қисми қийматини чегириб ташласак, қолган қисми **соф миллий маҳсулот** ёки **миллий даромад**, деб юритилади. Миллий иктисодиёт ҳолатини тавсифловчи асосий кўрсаткич ЯИМ бўлади. Кўпчилик мамлакатларда ЯИМ ва ЯММ фарқланиши $\pm 1\%$ атрофида бўлади. Шу сабабли, мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятига баҳо берилганда ЯИМ асос қилиб олинади. ЯИМ бутун жамият иқтисодий фаолиятининг маълум даврдаги натижаси ҳисобланади. Унинг миқдори икки усул ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

1. **Даромад усули.** Бунда иқтисодиётнинг барча субъектларининг маълум даврдаги даромади жамланади. Бундан олинган ҳосила ЯИМга тенг бўлади. Бу даромадларга хонадонлар, фирмалар ва давлатнинг даромадлари киради.

2. **Харажат усули.** Бунда ҳамма иқтисодиёт субъектларининг харажатлари жамланади. Булар истеъмол, инвестиция, давлат хариди ва соф экспортдан иборат бўлади. Истеъмол сарфлари хонадонларнинг товар ва хизматлар хариди учун қилган харажати бўлади. Инвестициялар машина-ускуналар, кўчмас мулк (бино, иншоот, ер)ни сотиб олиш, хонадонларнинг уй қуриш, тайёр уй ёки квартираларни сотиб олиш харажатларидан иборат бўлади. Давлат хариди – бу давлат идора ва ташкилотларининг товар ва хизматларни сотиб олишга кетган харажати. Бунга мисол қилиб давлатга қарашли меҳрибонлик уйлари, шифохоналар, университетлар, коллежлар, мудофаа вазирлиги кабиларнинг товар ва хизматларни харид этишини олиш мумкин. Соф экспортга келсак бу экспорт ва импортнинг фарқидан иборат. Бу фарқ мусбат (+)

бўлса, у ЯИМга қўшилади, агар у манфий (–) бўлса, ЯИМ дан чегириб ташланади.

Айтилган 2 усул билан ЯИМ ҳажмининг аниқланиши муайян пайтдаги иктисодий оборотда даромад ва харажатларнинг тенг бўлишидан келиб чиқади.

15.2. Номинал ва реал ялпи ички маҳсулот

Жамият эришган иктисодий натижани ЯИМ ҳажми белгилайди. Бироқ бунинг учун номинал ва реал ЯИМ ни фарклантириш керак.

Номинал ЯИМ – бу товар ва хизматларнинг жорий нархларда ҳисобланган бозор қийматидир. Бу икки нарсага боғлиқ бўлади. Биринчиси, товар ва хизматларнинг миқдори. Иккинчиси, булар нархнинг ўсиши. Номинал ЯИМ инфляция таъсирида бўлган, яъни ундан тозаланмай туриб ҳисобланган маҳсулот бўлади. Бу нархнинг ўзгаришига боғлиқ бўлганидан ҳақиқий иктисодий натижани тўғри кўрсатмайди. Масалан, А товар илгари 10000 дона чиқарилган бўлиб, ҳар бирининг нархи 5000 бўлган. Бунда уларнинг бозор қиймати 50 млн ($10000 \cdot 5000 = 50000000$)га тенг бўлади. Кейинчалик А товар 10000 дона чиқарилган бўлиб, ҳар бирининг нархи 6000 га етган. Демак, жами товарнинг бозор қиймати 60 млн ни ташкил этган. Демак, товар миқдори амалда ошмаган, лекин унинг бозор қиймати 20 %га ошган. Шунга қараб ЯИМ 20 % кўпайди, деб ҳисоблаш хато бўлади, чунки унинг ҳажми нарх ҳисобидан ошган, амалда эса унинг миқдори ўзгармай қолган.

Реал ЯИМ – бу базис нархларида ёки ўзгармас нархда ҳисобланган маҳсулотдир. Бу иктисодиётнинг ҳақиқий ҳолатини кўрсатиб беради, чунки бу усулда маҳсулотнинг бозор қиймати инфляция таъсиридан холи этилади, чунки ҳозирги маҳсулот олдинги давр нархида ҳисобланади. Олдинги мисолга қайтсак «А» товардан 12000 дона чиқарилиб, ҳар бири жорий нархда 6000 дан сотилганлиги учун унинг бозор қиймати 72 млн ни ташкил этган. Агар буни олдинги йилдаги (бу базис йили) нарх – 5000 деб ҳисобласак, унинг ҳақиқий бозор қиймати 60 млн ни ташкил этади. Мана шу реал иктисодий натижани билдиради.

Макроиктисодий вазиятга баҳо берилганда, нархлар ўзгаришини эътиборга олиб реал ЯИМ ни аниқлаш ва динамикасига қараб унинг ҳолатини аниқлаш керак бўлади.

15.3. Иқтисодий ўсиш

Эҳтиёжлар узлуксиз кондирилиши учун иқтисодиёт доимо ўсиб бориши талаб қилинади. Чунки шундай йўл билангина кишилар истеъмолига зарур бўлган товар ва хизматлар кўпайиб ва хилма-хил яратилади.

Иқтисодий ўсиш – бу иқтисодиётнинг ривожланиши, яъни ҳаётий неъматлар бўлган товар ва хизматларнинг ишлаб чиқарилишининг кўпайиб боришидир.

Иқтисодий ўсиш мутлақ ва нисбий бўлади. Мутлақ иқтисодий ўсиш товар ва хизматлар қандай миқдорда кўпайганини билдиради. Буни (O'_m) аниқлаш учун реал ЯИМ нинг ҳозирги ҳажмидан (M_2) олдинги ҳажми (M_1) чегириб ташланади. Бунда $O'_m = M_2 - M_1$ бўлади. Масалан, шу йили реал ЯИМ ҳажми 185 млрд доллар бўлса, 5 йилдан сўнг бу 225 млрд долларни ташкил этади. Бунда мутлақ иқтисодий ўсиш 40 млрд долларга ($225 - 185 = 40$) тенг. Мутлақ ўсиш иқтисодий салоҳиятнинг катта ёки кичиклигини билдиради. Агар мамлакатнинг иқтисодий кудрати улкан бўлса, мутлақ ўсиш ҳажми катта бўлади. Агар унинг иқтисодиёти заиф бўлса, мутлақ ўсиш ҳажми кичик бўлади. Масалан, 2002 йилда мутлақ ўсиш АҚШда 110,9 млрд доллар бўлса, Монголияда бу атиги 125 млн доллар бўлди, яъни АҚШдан 88,8 марта кам бўлди.

Нисбий иқтисодий ўсиш унинг жадаллик суръатини билдиради ва фоизда ифода этилади. Уни (O''_n) аниқлаш учун ҳозирги реал ЯИМ ҳажмининг ўсиши дастлабки маҳсулот ҳажми билан таққосланади. Бунда $O''_n = \frac{M_2 - M_1}{M_1} \times 100$ ҳосил бўлади. Масалан, олдинги даврда реал ЯИМ 630 млрд долл, кейинчалик у 700 млрд доллар бўлган. Бунда $O''_n = \frac{700 - 630}{630} \times 100 = 11,1 \%$.

Айтилган даврда ЯИМ ўсиш суръати 11,1 % бўлган. Лекин, бу мутлақ ўсишни эмас, балки нисбий ўсишни билдиради. Мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятига қараб нисбий ўсишнинг мутлақ салмоғи турлича бўлади. Масалан, бир ерда 1 % иқтисодий ўсиш ЯИМ ни 5 млрд долларга кўпайишини билдирса, бошқа ерда буни 60 млрд долларга ошиганини билдиради. Бирок иқтисодий ўсиш қанчалик жадал кечса, шунчалик мамлакатнинг салоҳияти ҳам ошиб боради. Буни Хитой мисолида кўриш мумкин. Кейинги 20 йилда бу ердаги ЯИМ йилига 8–10 % кўпайди. Агар 1993 йили Хитойнинг иқтисодий қуввати 630,2 млрд долларлик ЯИМ берган бўлса, 2000 йилга келиб бу кўрсаткич 4000 млрд, 2012 йилда

эса 10132,1 млрд долларни ташкил этди. Узок даврдаги иқтисодий ўсишни кузатсак унинг суръатлари ҳар хил бўлганидан турли мамлакатлар ҳар хил даражага эришиб, улардан бири бой, бошқаси камбағал бўлиб қолганлигини кўрамиз (15.1-жадвал).

15.1-жадвал

Турли мамлакатларнинг иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари ва ҳозирги иқтисодий даражаси

Мамлакатлар	Иқтисодий ўсиш даври	Дастлабки жон бошига реал ЯИМ, долл	Сўнгги жон бошига реал ЯИМ, долл	Иқтисодий ўсиш суръати, %	Ҳозирги (2010) жон бошига реал ЯИМ, долл
Япония	1890-1990	842	16144	3,00	34790,0
Бразилия	1900-1987	436	3417	2,39	10920,0
Канада	1870-1990	1330	17070	2,15	37280,0
Германия	1870-1990	1223	14288	2,07	38170,0
АҚШ	1870-1990	2244	18258	1,76	47020,0
Хитой	1870-1990	401	1748	1,71	10132,3
Мексика	1900-1987	649	2667	1,64	15010,0
Буюк Британия	1870-1990	2693	13589	1,36	38540,0
Аргентина	1900-1987	1284	3302	1,09	8450,0
Индонезия	1900-1987	499	1200	1,01	2580,0
Покистон	1900-1987	413	885	0,88	2780,0
Ҳиндистон	1900-1987	378	662	0,65	3560,0
Бангладеш	1900-1987	349	375	0,08	1620,0

Жон бошига ҳисобланган реал ЯИМ бу иқтисодиёт эҳтиёжини қондиришга нақадар қодир эканлигини билдиради. Буни аниқлаш учун ЯИМ ҳажми аҳоли сонига бўлинади. ЯИМ ҳажми кўп бўлгани билан, агар аҳоли ҳам кўп бўлса жон бошига ЯИМ кам бўлади. ЯИМ ҳажми кичик бўлгани ҳолда аҳоли сони ҳам кам бўлса, жон бошига ЯИМ кўп бўлиши мумкин. Масалан, 2000 йили Хитойда ЯИМ 4000 млрд долл, Голландияда эса у 26,2 млрд долл бўлган. Демак, Хитойнинг ЯИМи Голландияникидан 154 марта кўп. Бироқ, Хитой аҳолиси Голландияникидан 79,9 марта кўп бўлганидан жон бошига ЯИМ 6,4 марта кам. Маълумотлар иқтисодий ўсиш нотекис боришини кўрсатади. Агар илгарилари Англия энг илғор мамлакат бўлса, кейинчалик унинг ўрнини Япония, АҚШ ва Канада эгаллади.

Хитой ва Ҳиндистон илгари орқада қолгани ҳолда, кейинги пайтда жадал ўса бошлади. Масалан, 2000–2010 йилларда Ҳиндистондаги иқтисодий ўсиш йилига 8 % ни ташкил этди. Хитой ҳар 10 йилда ЯИМнинг 2 баробардан зиёд кўпайишига эришди. Агар XX асрнинг 2-ярмида жадал ўсиш натижасида Япония ва Германия мўъжизаси юз берган бўлса, XXI аср Хитой феномени, мўъжизаси билан бошланди. 30 йилда (1981-2010) Хитой ЯИМ ҳажми 20 марта, жон бошига 15 марта кўпайди. Бундай ўсишга Англия 200 йил, АҚШ эса 150 йил деганда эришган эди. Бу шундан дарак берадики, илғор мамлакатлар абадул-абад олдинда бориб, бошқалар орқада судралиб қолмайди. Буни ҳозирги иқтисодий ўсиш ҳам тасдиқлайди. Осиёдаги Корея Республикаси, Малайзия, Тайван каби мамлакатлар жадал ривожланиб, қолоқликдан чиқа олдилар. Европада Норвегия ва Финляндия ҳам илғорлар сафига кўшилди. Улардаги ЯИМ ўсиши дунёнинг ўртача суръатидан анча ошиб кетди. 2007 йил Норвегия ЯИМи жон бошига 82480 доллар бўлиб, бу дунёдаги энг юқори кўрсаткич бўлди. Ўзбекистон ҳам келажакда иқтисоди ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олиш вазифасини ўз олдига қўйган.

15.4. Иқтисодий ўсиш омиллари

Иқтисодий ўсиш ишлаб чиқаришнинг ривожланиши бўлар экан, бунга таъсир этувчи кучлар ишлаб чиқариш омилларидан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас. Шу сабабли, бу ресурсларнинг миқдори, сифати ва уларнинг нақадар самарали ишлатилишига боғлиқ бўлади, чунки ресурслар ишлаб чиқариш омилларига айланади. Ресурслар кўпайганда товарлар ва хизматлар олдингидан кўпроқ яратилади. Масалан, янги ерлар очилса, янги қонлар, сув манбалари ишга туширилса, машина-ускуналар ва ишловчилар сони кўпайтирилса, шубҳасиз ишлаб чиқариш ўсади. Айни пайтда уларнинг сифати юқори бўлса, уларни сарфига нисбатан ишлаб чиқариш тезроқ ўсади. Агар янги очилган ерда тупроқнинг табиий ҳосилдорлиги юқори бўлса, етиштирилган маҳсулот кўп бўлади. Очилган нефть қонидаги нефть саёз жойлашган бўлиб, у тоза бўлса олинган нефть маҳсулоти ҳам кўп бўлади. Олтин қонидаги руда таркибида олтин ҳиссаси кўп бўлса, табиий равишда, олтин қазиб олиш кўпаяди. Корхоналарда ишлатиладиган машина-ускуналар кўпайтирилса, ишловчилар сони ошса ҳам маҳсулот ишлаб чиқариш ўсади. Бироқ ресурслар чекланганлигидан, уларни тўхтовсиз кўпайтириб бўлмайди. Шу

сабабли ресурслардан тежамли фойдаланиб иқтисодийни ўстириш заруратга айланади.

Иқтисодий ўсиш юз бериши учун бозор талабига мувофиқ товар ва хизматларни яратиш керак бўлади. Биз биламизки, иқтисодий ўсиш ЯИМ кўпайишини англатади. ЯИМ эса, товар ва хизматларнинг бозордаги қиймати. Агар улар сотилмаса бозор қиймати юзага келмайди. Шу сабабли бозорбоп товар ва хизматларни яратиш иқтисодий ўсишни таъминлайди. Ресурслар камёб бўлганидан, улардан самарали фойдаланиш иқтисодий ўсишнинг асосий шартига айланади, бироқ табиий ресурсларнинг оз ёки кўпчилиги ҳам ўз аҳамиятини йўқотганича йўқ. Шу сабабли Кувайт, Саудия Арабистони, Эрон, Венесуэла каби мамлакатларнинг иқтисодий ўсиши улар ерининг нефтга бойлиги билан изоҳланади.

Агар табиий бойлик эътибордан қочирилса ҳозирги пайтдаги иқтисодий ўсиш омиллари қуйидагилардан иборат бўлади:

1. **Ишлаб чиқаришдаги моддий капитал** саналган машина-ускуналарнинг техникавий даражаси, уларнинг юкори унум бера олиши. Агар машина-ускуналар қанчалик мукамал бўлса, шунчалик товар ва хизматлар кўп яратилади.

2. **Инсон капиталининг сифат даражаси.** Инсон капитали бу ишловчиларнинг билим даражаси, ишлаш маҳорати ва тажрибасидир. Инсон капитали моддий капиталдан фаркли ўларок, моддий шаклга эга эмас, уни кўз билан кўриб ёки қўл билан ушлаб бўлмайди, у инсоннинг жисмида мужассамлашган бўлади, инсон тирик экан унда сақланиб қолади. Бу капитал амалда кишиларнинг меҳнат савиясида ифода этилади. Энг мукамал техника ҳам инсонсиз иш бермайди. Қаерда иш кучи сифатли бўлса, шу ерда техника яхши натижа беради.

3. **Ишлаб чиқаришнинг технологик усуллари.** Бу муайян бозор шароитида янги усуллар билан товар ва хизматларни яратиш, уларни ўз вақтида бозорга етказишни талаб қилади. Технологик новация (янгилаш) қанчалик тез борса, бошқа шарт-шароитлар ўзгармаган тақдирда ишлаб чиқариш шунчалик тез ўсади, чунки меҳнат унумдорлиги юксалиб, вақт бирлигида яратилган товар ва хизматлар кўпаяди. Миллий иқтисодий даражаси технологик новацияга тўғри мутаносибликда бўлади.

4. **Инвестициялар миқдори ва таркиби.** Ишлаб чиқариш инвестицияси— бу ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун юборилган моддий ва пул маблағларидир. Иқтисодий ўсиш инвестиция миқдорига тўғри мутаносибликда бўлади. Бироқ, бу инвестиция

яниги технологияларга ва керакли соҳаларга юборилганда юз беради. Инвестиция капиталнинг жамғарилишини билдиради ва бу ЯИМ муайян қисмини қайтадан ишлаб чиқаришга жойлаштирилганда юз беради. Инвестициянинг ЯИМ даги ҳиссаси **инвестиция нормаси**, деб аталади. Агар ЯИМ 560 млрд доллар бўлиб, инвестиция миқдори 112 млрд доллар бўлса, инвестиция нормаси 20 % бўлади, чунки $Y_n = \frac{Y}{M} \times 100$, $MY_n = \frac{112}{560} \times 100 = 20\%$ ҳосил бўлади.

Инвестиция ўз йўналиши жиҳатидан 2 турга бўлинади:

а. Моддий капиталга инвестиция – бу ишлаб чиқаришнинг моддий омилларини кўпайтириш ва такомиллаштиришга юборилади.

б. Инсон капиталига инвестиция – бу кишиларнинг билим даражаси ва меҳнат малакасини оширишга, соғлигини таъминлашга юборилади.

Инвестиция чексиз ошиб бориши мумкин эмас, чунки бунинг ўз чегараси бор ва бу мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятига қараб ҳар хил бўлади. Иқтисодиётда шундай қонуният борки, унга кўра инвестиция нормаси иқтисодиёт даражасига тесқари мутаносибликда бўлади. Агар инвестиция нормасини i , деб қабул қилсак $i_1 > i_2 > i_3 > \dots > i_n$ келиб чиқади. Буни ривожланган мамлакатлар тажрибаси тасдиқлайди. Бу мамлакатларда XX аср ўрталарида ишлаб чиқаришга инвестиция қилиш нормаси 20–25 % бўлса, XXI аср бошларига келиб бу кўрсаткич 14–16 %га тушиб қолди. Аммо, инвестицияларнинг мутлақ ҳажми ўсади, чунки ЯИМ миқдори ошиб боради. Натижада, инвестиция ўсимининг ҳар бир фоизининг миқдори кўпаяди. Иқтисодиётда **инвестиция мультипликатори** деган нарса бор, бунга кўра, қўйилган инвестиция миқдорининг ўсишига нисбатан ЯИМнинг миқдори тезроқ кўпаяди. Мультипликатор инвестиция ўсимига (ΔY) нисбатан ЯИМ қандай ўсганлигини (ΔM) билдиради, яъни бу $\frac{\Delta M}{\Delta Y}$ демақдир. Иқтисодиёт ривожланиши билан инвестициянинг бу ишга қўшган ҳиссаси ортиб боради. Инвестиция бирлигининг иқтисодий ўсишдан иборат натижаси ортиб бориши учун, у иқтисодиётнинг илғор соҳаларига юборилиб, янги технологияни жорий этишга қаратилиши керак. Бу инвестицияларнинг новацияларга, яъни янгиликни жорий этишга юборилишини билдиради. Шундагина **мультипликация самараси** ортиб боради, яъни инвестиция бирлигига ҳисобланган иқтисодий ўсиш тез боради. Агар инвестиция эски соҳаларга қўйилиб, эски технологияга қаратилса самара бермайди, чунки товар ва хизматлар

микдори ресурс сарфига нисбатан тез ўсмайди ва энг муҳими эски соҳаларда яратилган маҳсулотларга талаб бўлмай, улар сотилмай қолади, натижада маҳсулот ва хизматларнинг бозор қиймати пасайиб, иқтисодийёт орқага кетади. Агар инвестициялар новацияга юборилса иқтисодийёт тез ўсади, чунки булар бозорда талаб бор товарларни янги юксак унумли технологияга таяниб ишлаб чиқарилишини билдиради.

Инвестиция ишлаб чиқариш омилларининг сифатини оширган тақдирда ишлаб чиқариш функциясини кучайтиради, бу эса биз олдинги бобларда кўрганимиздек ишлаб чиқариш ҳажмини унинг омилларига боғлиқлигини кўрсатади. Агар маҳсулот ҳажмини Q_m , меҳнат миқдорини U , моддий капитал миқдорини K , инсон капиталини S , маҳсулот яратишнинг ишлаб чиқариш омилларига боғлиқлигини E , технология самарасини A , деб олсак $\Delta Q = \Delta E (\Delta U, \Delta K, \Delta S)$ ҳосил бўлади. Инвестиция барча ишлаб чиқариш омилларини бир-бирига боғлиқ ҳолда такомиллаштирган тақдирда, жадал иқтисодий ўсиш юз беради. Бирок, бу ерда иқтисодий ўсишни иқтисодийёт даражасига тескари мутаносибликда боғланиши бор. Агар иқтисодий даража қанчалик паст бўлса, бошиқа шарт-шароит бир хил бўлганда, шунчалик инвестиция берадиган иқтисодий ўсиш жадал боради. Масалан, маҳсулот миқдори $Q=120$ бўла туриб инвестиция туфайли янгидан 12 та маҳсулот яратилса, иқтисодий ўсиш 10% ($\frac{12}{120} \times 100 = 10\%$) бўлади.

Агар $Q=6000$ бўла туриб, янгидан 180 та маҳсулот ишлаб чиқарилса иқтисодий ўсиш 3% ($\frac{180}{6000} \times 100 = 3\%$) бўлади.

Бунда ишлаб чиқариш ҳажми $120 < 6000$ бўлгани ҳолда, $10\% > 3\%$ келиб чиқади. Инвестициялар етарли бўлганда дастлабки иқтисодий даражаси паст мамлакатлар бу юқори бўлган мамлакатларга нисбатан жадалроқ ривожланади. Бундай ҳодисанинг тагида қўшимча капитал даромадлигининг пасайиб бориши ётади.

Бир ишловчига тўғри келадиган капитал миқдори қанчалик кўп бўлса, инвестиция туфайли қўшимча киритилган капитал шунчалик маҳсулот ўсимини кам беради. Агар бу кўрсаткич қанчалик кам бўлса, иқтисодий ўсиш шунча илдам боради. Бу меҳнат унумдорлиги даражасининг ўзгариши билан боғлиқ. Юксак унумдорлик бор ерда уни ўстириш қийин бўлади. Унумдорлик паст ерда кичик миқдордаги инвестиция ҳам иқтисодий ўсишни тезлатади, чунки даражаси паст жойда унумдорликни даражаси юқори жойдагига нисбатан кўтариш

енгил бўлади. Бироқ инвестицияни моддий капиталга юбориш билан чекланиб бўлмайди, чунки иқтисодий ўсиш учун инсон капитали ҳам такомиллашиб бориши керак;

5. **Таълим даражаси.** Иқтисодий ўсиш юз бериши учун моддий ва инсон капиталининг муқамаллиги бир-бирига мос бўлиши талаб қилинади. Бунинг учун ишлаб чиқаришнинг технологик даражасига иш кучининг сифати мос тушиши керак, акс ҳолда янги технологиядан унумли фойдаланиб бўлмайди. Шу ўринда таълим даражасини кўтариш иқтисодий ўсиш омилига айланади. Таълим даражаси кишиларнинг билим олиш вақти исчоғли узун бўлишига ва энг муҳими олинган билимнинг чуқур бўлишига боғлиқ. АҚШ да бир йил давомида олинган билим кейинчалик шу ўқиган кишининг иш ҳақини 10 % оширади, чунки бу унумдорликнинг ортишига олиб келади. Билимдонлар қанчалик кўп бўлса, шунчалик илмий кашфиёт ва технологик ихтиро кўп бўлади. Улар ишлаб чиқаришга кириб бориб, меҳнат унумдорлигини оширади. Илғор мамлакатларда меҳнат унумдорлиги ўсишининг технологик янгиликлар беради. Янгиликлар оммавийлашган сари иқтисодий ўсиш тезлашади. Масалан, Корея Республикасидаги технологик янгиликларнинг кўпчилигини АҚШ ва Японияда ўқиб келган олимлар ва мутахассислар яратган, улар ишлаб чиқаришга жорий этилиб, жадал иқтисодий ўсиш юз берган. XXI аср янги технологиялар асри бўлади, шу боис иқтисодий ўсишда таълим ролининг янада кучайиши кутилади.

6. **Иқтисодий эркинлик даражаси.** Бу бозор кучларининг эркин амал қилишини ва иқтисодиётга таъсирини билдиради. Эркинликнинг пойдеворини хусусий мулк ташкил этади. Шу боис, мулкнинг дахлсизлигини, унинг ўз эгаси манфаати йўлида ишлатилишини қонунчилик асосида таъминлаш иқтисодий ўсишнинг шарти ҳисобланади. Шу сабабли мулккий ҳуқуқ химоя қилинган бўлиши зарурат ҳисобланади. Мулк соҳиби ундан ўз билганича эркин фойдаланиб, даромад чиқариб олиши керак. Шундагина у ташаббус кўрсатиб иқтисодий ўсишга ҳисса қўшади.

7. **Иқтисодиётнинг очиклиги.** Бу миллий иқтисодиётни ўзгалар учун очик бўлишини, бу ерга ташқаридан ресурсларнинг эркин кириб келишини, экспорт ва импортнинг кенгайиб боришини англатади. Очик иқтисодиёт шароитида ресурслар, жумладан чет эл капитали ишлаб чиқаришнинг керакли соҳаларига юборилиб, улар ривожини тезлаштиради, бу билан

ЯИМ нинг кўпайиб боришини таъминлайди. Очик иктисодиёт ташки савдонинг афзаллигидан фойдаланишга шароит яратади. Бирок, бунинг учун транспорт коммуникацияси ривожланган бўлиши керак. Шу сабабли сув йўли билан жаҳон бозорига чиқа оладиган мамлакатларда иктисодий ўсишга эришиш нисбатан енгил бўлади. Илғор «Осиё арслонлари» мамлакатлари қулай сув йўллари орқали жаҳон бозорига кўшилиб иктисодиётнинг юқори марраларига етиб олишди. Куруклик билан ўралиб, сув йўли билан четга чиқа олмаган мамлакатларда очик иктисодиётнинг афзаллигидан фойдаланиш муаммо бўлиб қолади;

8. **Халқаро бозордаги ҳолат.** Бу ташки бозор конъюнктураси бўлиб, бу ерда нархларни пасайиб ва ошиб туриши экспорт катта мамлакатлардаги иктисодий ўсишга таъсир этади. Экспорт товарлари нархи ошса ЯИМ ҳажми ортади. Борди-ю, улар пасайса ЯИМ ҳажми ҳам қисқаради. Масалан, 2003–2005 йилларда жаҳон бозорида нефть нархининг шиддат билан ўсиши уни экспорт қилувчи мамлакатлар иктисодий ўсишига катта ҳисса қўшди.

9. **Демографик вазият.** Иктисодий ўсиш жон бошига ҳисобланган ЯИМ нинг кўпайишини билдирар экан, бу аҳолининг сонига ҳам боғлиқ бўлади. ЯИМ жон бошига ортиб бориши учун, ишлаб чиқариш аҳоли сонига нисбатан тезроқ ўсиб бориши зарур. Агар аҳоли 2 % ўсиб, ишлаб чиқариш 5 % ўсса, жон бошига ЯИМ 3 %га ортади. Аҳоли ўсишининг суғлашуви иктисодий ўсишга кўмак беради, унинг тез ўсиши акс натижага келтиради. Шу боис, иктисодий ўсишга эришиш учун аҳолининг ўсиши тартибланиб туриши талаб қилинади.

Иктисодий ўсишнинг омиллари бир хил амал қилмайди, шу ваддан улар иктисодиётга ҳар хил ҳисса қўшади. Уларнинг аксарият қисми меҳнат унумдорлигини ошириш орқали иктисодиётни ривожлантиради.

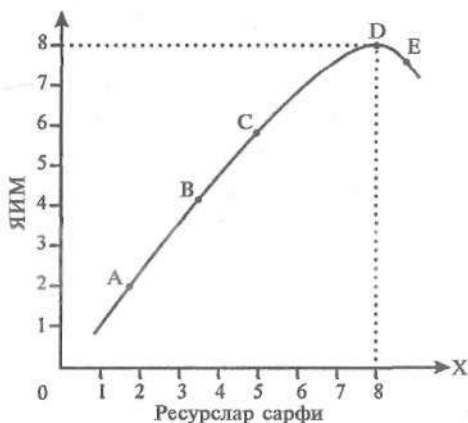
15.5. Иктисодий ўсиш турлари

Иктисодий ўсиш унга турли омиллар таъсирига қараб ҳар хил кечади. Иктисодий ўсишнинг 3 тури мавжуд, булар ресурсталаб, ресурстежам ва аралаш усуллар. Улардан ҳар бирини кўриб чиқамиз.

Ресурсталаб ўсиш юз берганда ЯИМ ишлаб чиқаришга кўшимча ресурсларни жалб этиш ҳисобидан кўпаяди. Бу усул табиатан экстенсив бўлиб, кўп сарфлаб, кўп ишлаб чиқаришни билдиради. Бунда иктисодий ўсишнинг миқдорий омиллари ҳаракатга келади, яъни янги ерлар ва конлар очилади, янги

завод-фабрика ва цехлар қурилади, ишлаб турган станоклар, ишчи ва хизматчилар сони ортади, хом ашё, ёқилғи ва электроэнергия сарфи кўпаяди, бироқ меҳнат унумдорлиги ошмайди, маҳсулот бирлигининг сарфи камаймайди. Ресурслар сарфига мос равишда ЯИМ ўсади. Масалан, ресурслар сарфи 10 % ортса, маҳсулот ҳам шунчага кўпаяди.

Бу усул ресурс сарфини кўпайтиришни талаб қилганидан иқтисодий ўсиш охир-оқибатда ресурсларнинг камёблигига бориб тақалади. Шу сабабли, бу усул табиатан истикболли ҳисобланмайди. Аксинча бу усул табиат ва унинг бойлигини авайлаб ишлатиш, унинг ресурсларидан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш, экологик муҳитни химоя қилиш талабларига жавоб бермайди. Бу усул устувор бўлганда ишлаб чиқариш узокка бормайди, чунки ресурслар тугалланишига қараб у қисқаради. Буни чизмадан ҳам кўрсак бўлади (15.2-расм).

15.2-расм. Ресурсталаб иқтисодий ўсиш

Чизмадан шуни кўриш мумкинки, ресурслар сарфига мос равишда ЯИМ кўпайиб борган. А нуктада 2 бирлик ресурс сарфига 2 бирлик ЯИМ олинган.

Д нуктада 8 бирлик ресурс 8 бирлик маҳсулот берган. Шунга қадар AD оралиғида ЯИМ ортиб борган. Қуйилашган ёйсимон чизик DE оралиғида ЯИМ камайишга мойил бўлган, чунки ресурслар етишмаслиги ҳосил бўлган. Ресурсталаб усул амал қилганда ресурслар сифати ўзгармайди, деб фараз қилсак, ЯИМ ўсими ресурс сарфи ўсимига тенг бўлади. Ресурсталаб усул

эҳтиёжларни тўларок кондиришга қодир бўлмайди. Шу сабабли ресурстежам иқтисодий ўсиш заруратга айланади.

Ресурстежам усул иқтисодий ўсишни ресурсларни тежаб-тергаб ишлатиш, товар ва хизматлар бирлигига кетадиган сарф-харажатларни камайтириш орқали таъминланишини билдиради.

Бу усул биринчидан, товар ва хизматларнинг миқдоран кўпайишини, иккинчидан, улар сифатининг яхшиланиб боришини тақозо этади. Бирок бундай натижага ресурсларни самарали ишлатиш орқали эришилади, яъни ресурс бирлигини ишлатишдан кўпроқ ва сифатлироқ маҳсулот олинади. Масалан, кишлок хўжалигида 1 гектар ердан олдин 25 центнер ҳосил кўтарилган бўлса, кейинчалик 30 центнер кўтарилади. Саноатда 1 тонна металлдан 2 та станок ишлаб чиқарилган бўлса, металл тежам технология қўллангандан сўнг 3 та станок яратилади. Бирок ресурстежам ишлаб чиқариш ресурслар сарфи йил сайин мутлақ қисқариб боради, яъни ишлатиладиган станоклар сони, хом ашё, энергия миқдори, ишловчилар сони ҳадемай камайиб боради деган гап эмас. Аҳоли сони кўпаяди, унинг эҳтиёжи юксалади. Бу эса ресурсларнинг кўпайишини талаб қилади. Бирок ҳамма гап шундаки, ресурслар тежамли ишлатилганидан, ресурсларга нисбатан улардан олинган товар ва хизматлар тезроқ кўпаяди. Масалан, ресурслар 10 % ортса, товар ва хизматлар 20 % ортади. Бунда товар бирлигига кетган сарф икки марта қисқарган бўлади. Буни чизмада кўриш мумкин (15.3 ва 15.4-расм).

15.3-расм. Ресурстагаб ўсиш

15.4-расм. Ресурстежам ўсиш

Расмлардан хулоса чиқарсак, биринчи ҳолда ресурс миқдорига товар миқдори тенг бўлган ($2=2$), иккинчи ҳолда товар миқдори ресурс миқдоридан кўп бўлган ($4>3$), демак бунда ресурс бирлигидан олинган товар кўп, чунки товар бирлигига кетган ресурс сарфи қисқарган. Биринчи ҳолда битта товарга 1 бирлик ресурс кетса ($2/2=1$), иккинчи ҳолда бир товарга 0,75 бирлик

($3/4=0,75$) ресурс кетган. Демак ресурс сарфининг қисқаришини мутлақ эмас, балки нисбий, деб қараш керак.

Иқтисодий ўсишнинг икки усулидан фақат биттаси амал қилади, деб ўйлаш нотўғри. Бир вақтнинг ўзида ҳар иккала усул ҳам биргаликда амал қилади, лекин улардан бири устувор бўлади. Мана шунда иқтисодий ўсишнинг **аралаш усули** келиб чиқади. Аралаш усул бўлганда иқтисодий ўсиш ҳам ресурсларнинг кўпайишини, ҳам уларнинг тежалишини, юқорида айтганимиздек ресурслар сарфига нисбатан товар ва хизматлар кўпроқ яратилишини билдиради. Ҳозирги иқтисодиётда айрим усул соф ҳолда учрамайди, шу сабабли икки усул қоришмаси бўлган аралаш усул амалда бўлади. Шу сабабли, қайси усулнинг устуворлигини билиш аҳамиятли, чунки шунга қараб иқтисодий ўсишнинг самарали йўлини белгилаш мумкин бўлади. У ёки бу усулнинг иқтисодий ўсишга таъсирини билиш учун ишловчилар сонининг ортиши ёки меҳнат унумдорлиги ортиши ҳисобидан ЯИМ ўсимининг қандай қисми олинганлигини билиш керак. Фараз қилайлик ЯИМ 10 млрд долларга кўпайди. Шундан 4 млрд ишловчилар сонининг кўпайиши ҳисобидан, 6 млрд меҳнат унумдорлигининг ортиши ҳисобидан бўлди. Демак, бу ерда ресурстежам усул устуворлик қилади, чунки меҳнат унумдорлиги ҳисобидан иқтисодий ўсишнинг 60 фоизига эришилди. Ҳозирги иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда иқтисодий ўсишнинг 70–80 фоизи меҳнат унумдорлиги ҳисобидан бўлади. Демак, бу ерда иқтисодий ўсишнинг ресурстежам ёки интенсив усули устуворлик қилган.

Ресурстежам иқтисодий ўсишнинг асосий шarti – бу миллий иқтисодиётдаги меҳнат унумдорлигини оширишдир.

Миллий иқтисодиётдаги меҳнат унумдорлиги бутун жамиятдаги меҳнатнинг унумдорлиги бўлиб, моддий ва номоддий ишлаб чиқаришда банд бўлганларнинг ҳар бири ўртача қандай суммада ЯИМ яратганлигини билдиради.

Буни (U) аниқлаш учун ЯИМ қиймати (M) ишловчилар сонига (N) бўлинади. Бунда $U = \frac{M}{N}$ ҳосил бўлади. Агар муайян мамлакатда ишловчилар 12 млн нафар бўлиб, улар бир йилда 600 млрд долларлик товар ва хизматлар яратишган бўлса, миллий иқтисодиёт даражасидаги меҳнат унумдорлиги 50 минг ($U = \frac{600 \text{ млрд}}{12 \text{ млн}} = 50 \text{ минг}$) долларни ташкил этади.

Миллий иқтисодиётдаги меҳнат унумдорлиги барча корхоналар ва секторлардаги унумдорликнинг ҳосиласи, натижаси

бўлади. Шу сабабли, бунга турли соҳалар ҳар хил ҳисса кўшади. Бир ерда унумдорлик паст бўлгани ҳолда (масалан, кишлок хўжалигида), бошқа ерда у юқори бўлса, масалан, енгил саноатда, яна бошқа ерда масалан, электроника саноатида у янада юқори бўлади. Натижада, меҳнатнинг миллий унумдорлиги ортиб боради. Шу сабабли иқтисодиётдаги структуравий (таркибий) силжишлар ёки **реструктуризация** иқтисодий ўсиш учун аҳамият касб этади. Бунда ишлаб чиқаришнинг янги замонавий тармоқлари жадал ўсади. Улар бозорбоп товарларни ҳам харажат қилгани ҳолда ишлаб чиқарадилар. Натижада, ЯИМ тез ўсади ва бу ишда меҳнат унумдорлиги бирламчи ўрин тутади.

15.6. Иқтисодий ўсиш самарадорлиги

Иқтисодий ресурслар чекланганлигидан эҳтиёжларни тўла-роқ кондириб фаровон яшаш учун иқтисодиётнинг самарадорлигини ошириш керак. Иқтисодиётнинг ўсиш **самараси** – унинг берган пировард натижаси бўлиб, бу ЯИМ қанчага кўпайганини билдиради. Масалан, АҚШ нинг ЯИМи 2000 йили 34,3 триллион доллар бўлса, 2001 йилга келиб 34,9 триллион долларга етди. Демак, иқтисодий ўсиш 600 млрд долларни ташкил этди. Мана шу иқтисодий ўсиш самараси, лекин бу иқтисодий ўсиш қанчага тушганини билдирмайди. Буни билиш учун олинган натижа қилинган сарфлар билан қиёсланиши керак. Шунда иқтисодий ўсишнинг самарадорлиги келиб чиқади.

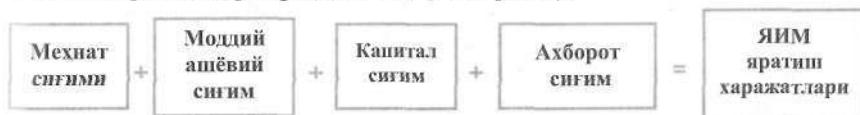
Иқтисодий ўсишнинг самарадорлиги – бу ўсишга қандай сарфлар билан эришилганлиги бўлиб, ЯИМ ўсимини сарфлар ўсимини билан таққослаш орқали аниқланади.

Иқтисодий ўсиш самарадорлиги – бу макроиқтисодий фаолиятнинг натижаси ҳисобланади. Уни (S) аниқлаш учун ЯИМ ўсимини (ΔM) сарфлар ўсимини (ΔW) билан нисбатланади. Бунда $S = \frac{\Delta M}{\Delta W}$ ҳосил бўлади.

Энг аввал шу ўсимини аниқлаш керак. Бунинг учун шу йилги ЯИМ дан (M_2) олдинги йилдагиси (M_1), шу йилги харажатлардан (W_2) олдинги йилдагиси (W_1) айириб ташланади. Бунда $M_2 - M_1$ ва $W_2 - W_1$ ҳосил бўлиб, улар айирмаси ўсимини билдиради. Масалан, муайян мамлакатда шу йили ЯИМ 550 млрд доллар бўлса-ю, олдингиси 500 млрд доллар бўлса, унинг ўсимини 50 млрд долларга ($550 - 500 = 50$) тенг бўлади. ЯИМ яратиш учун шу йил 475 млрд доллар, олдинги йили эса 450 млрд доллар сарфланган бўлса, сарфлар ўсимини 25 млрд доллар ($475 - 450 = 25$) бўлади. Буни

юқоридаги формулага туширсак, $s = \frac{50}{25}$ келиб чиқади. Демак, сарф бирлиги 2 бирлик ЯИМ ўсимини берган. Демак, иктисодиёт юксак даражада самарадор бўлган. Борди-ю бу кўрсаткич кейинчалик 2,2 бўлса самарадорлик ошган ($2,2 > 2$), агар 1,8 бўлса, самарадорлик пасайган ($1,8 < 2,0$) бўлади.

Ишлаб чиқаришдаги сарфлар – булар ресурсларнинг сарфлари ҳисобланади. Булар меҳнат, моддий-ашёвий капитал ва информация сарфларидан ташкил топади. Булар биргаликда ЯИМнинг сарфлар сифимини ҳосил қилади. Сифим ЯИМ қандай сарфлар билан яратилганлигини билдиради. Буни ЯИМ бирлигига кетган харажатлар ифодалайди (15.5-расм).

15.5-расм. ЯИМ харажат сифими

Меҳнат сифими ЯИМ бирлигини яратиш учун сарфланган иш ҳақи ва мукофотлар сарфини, моддий-ашёвий сифим хом ашё, ёқилғи, материаллар сарфини, капитал сифим машина-ускуналар ва бино-иншоотлар сарфини ва ниҳоят информацион сифим информацияни топиш ва ишлатиш сарфларини билдиради. Бу сарфлар қанчалик кам бўлса, шунчалик ЯИМ харажатлар сифими паст бўлади, бинобарин самарадорлик ҳам юқори бўлади. Самарадорликни аниқлашда, демак, сарфлар ва натижалар таққосланади. Бу қандай сарф эвазига қандай натижа олинганлигини англатади. Муайян пайтда сарфлар самарадорликка ҳар хил йўналишда таъсир этиши мумкин. Улардан бири самарадорликни оширса, бошқаси уни ўзгартирмайди, яна бошқаси ҳатто уни пасайтириши ҳам мумкин. Демак, сарфлар натижаси фарқланади. Бирок нима бўлганда ҳам натижа жами сарфдан ортик бўлиши керак акс ҳолда иктисодиёт ривожланмайди. Самарадорликни ошириш учун меҳнат, моддий-ашёвий, капитал ва информация сифимини пасайтириш талаб қилинади. Бунга ишлаб чиқариш омилларидан тўлароқ фойдаланиш орқали эришилади.

15.7. Самарадорликнинг ижтимоий аҳамияти

Самарадорлик иқтисодий фаровонликни оширишга хизмат қилади. Бу унинг ижтимоийлигидир.

Иқтисодиётда шундай қоида борки, унга кўра кишиларнинг иқтисодий фаровонлигини, улар товар ва хизматларни нақадар даражада ярата олиши белгилаб беради.

Кишилар ўз меҳнати билан яратган неъматларни истеъмол қиладилар. Агар бундан ортиқ истеъмол қилинса, тўпланган миллий бойлик сб юборилади ёки мамлакат ташқи қарзга ботиб қолади. Айни пайтда иқтисодиётни келажакда ривожлантириш учун инвестиция етишмай қолади, чунки истеъмол кўплигидан жамғарма ҳосил бўлмайди. Шу боис, турмуш фаровонлиги иқтисодиётнинг самарадорлигига боғлиқдир. Агар жамият қанчалик кам сарфлаган ҳолда кўп ишлаб чиқарса, шунчалик кишилар фаровон яшайдилар. Ҳозир дунёдаги мамлакатларда фаровонликнинг жиддий фарқланишини иқтисодиёт самарадорлигининг турлича бўлиши юзага келтиради. Бой мамлакатларда самарадорлик юқори бўлганидан турмуш фаровонлиги юксак. Камбағал мамлакатларда аксинча, самарадорлик паст бўлганидан турмуш даражаси ҳам паст.

Аҳолининг фаровонлигини ошириб ривожланган мамлакатлардагидек фаровон ҳаётга эришиш учун самарадорликни муттасил кўтариш зарур.

15.8. Ялпи ички маҳсулотнинг тарқатилиши

Жамиятнинг меҳнати билан яратилган ЯИМ, биринчидан, аҳоли истеъмолини қондиришга, иккинчидан, келажакда иқтисодиётни ривожлантириш учун сарфланади. У тақсимланганда турли қисмларга ажратилади.

1. Истеъмол фонди. Бу ҳар йилги истеъмолни қондиришга кетадиган қисм бўлиб, бу биринчидан хусусий, иккинчидан **давлат** истеъмоли учун хизмат қилади.

2. Ялпи жамғарма фонди. Бу иқтисодиётни ўстиришга юборилади.

ЯИМ асосий қисми **хусусий** истеъмолга юборилади ва бу хонадонлар ҳамда фирмалар истеъмолидан иборат бўлади. Ҳозир ер юзида хусусий истеъмол ЯИМ нинг 2/3 қисмини ташкил этади. Хонадон истеъмоли унинг жорий эҳтиёжини қондиришга қаратилади. Бу ишловчиларнинг иш қобилиятини тиклаш, уни ривожлантириш, болаларни боқиб тарбиялаш учун кетади. Унинг ҳисобидан хонадонда инсон капиталини инвестициялаш ҳам юз беради. Фирмаларда **истеъмол** бу ресурслар истеъмоли бўлади, яъни ЯИМнинг машина-ускуна, хом ашё, ёқилғи ва турли материаллардан иборат қисми ишлаб чиқаришда ишлатилади.

Давлат истеъмоли – бу давлат идора ва ташкилотлари истеъмоли бўлиб, ижтимоий неъматларни, яъни биргаликда истеъмол қилинадиган хизматларни яратишга қаратилади. Бу амалда ижтимоий сектордаги истеъмол ҳисобланади, чунки бу сектор давлат тасарруфида туради. Давлатнинг турли идора, ташкилот ва маҳкамаларида ЯИМнинг ҳам ресурслардан, ҳам истеъмол буюмларидан, ҳам қурол-аслаҳадан иборат қисми ишлатилади. Турли истеъмол ва жамғарманинг ЯИМдаги ҳиссаси ўзгариб туради. Бу ҳар бир мамлакатнинг тараққиёт даражасига, давлатнинг ижтимоий сиёсатига боғлиқ бўлади. Қаерда давлат ўз зиммасига катта ижтимоий мажбуриятларни олса, шу ерда давлат истеъмоли кўп бўлади. Ўзбекистонда ҳам шундай. Бу ерда давлат аҳолини ижтимоий неъматлар билан қанда қилмай таъминлаб туришни, хусусан билим бериш, соғлиқни сақлаш, ободончилик экологияни ҳимоя қилиш, ҳуқуқ-тартиботни сақлаш каби хизматларни ўз зиммасига олган. Шу боис, Ўзбекистонда давлат истеъмолининг ЯИМдаги ҳиссаси анча катта. Бироқ аҳоли даромади ошиб, у бир қатор ижтимоий хизматларни ўзи сотиб ола билгани сари мазкур ҳисса камайишга мойил бўлади.

Ялпи жамғармани ЯИМ нинг бир қисми ҳосил қилади. Бу қисмнинг ҳиссаси мамлакатнинг иқтисодий қудратига боғлиқ. ЯИМ қанчалик кўп яратилса, шунчалик у истеъмолдан кўпроқ ортиб қолиб жамғарма ҳосил қилади. Жамғарманинг бир қисми аҳоли ва фирмаларники, иккинчи қисми давлатники бўлади. Аҳоли жамғармаси банклар ва молия бозори орқали инвестицияга юборилади, бундан ортиқ қисми унинг кўлида сақланади. Фирмалар жамғармаси инвестициялаш орқали уларнинг асосий ва айланма капитални кўпайтиришга сарфланади. Давлат жамғармаси унинг истеъмолидан ортиб қолган маблағи бўлиб, ҳукуматнинг турли резервларини ҳосил қилади.

Жамғарма таркибида **қарз фонди** бўлади, бу хонадон, фирма ва давлат ихтиёрида туради. Бу фонднинг пули бир ерда харажат бўлса, бошқа ерда даромад ҳосил қилади. Давлат олган қарзини тўлаганда у харажат қилади, бироқ бу қайтариб берилган чоғда қарз берган хонадон ва фирмалар учун даромад бўлади. Фирмалар ва банклар аҳолига қарз берганда харажат қилсалар, бу хонадонлар учун даромад бўлади.

ЯИМ қийматини солиқлар орқали давлат даромадига айланган қисми қарз фондини ҳосил қилганда у 2 қисмга ажратилади:

1. **Ички қарз фонди.** Бу турли фирмаларга давлат кредити шаклида берилади.

2. **Ташқи қарз фонди.** Бу бошқа мамлакатларга қарз бериш ва ташқаридан олган қарзнинг ўзини узиш ва унинг фоизларини тўлаш учун сарфланади. Ташқи қарз қанчалик кўп бўлса, бу қисмнинг ЯИМ даги ҳиссаси шунчалик катта бўлади ва аксинча.

ЯИМнинг турли йўналишларда ишлатилиши дунё мамлакатларида фарқланади. Бир ерда истеъмол фонди ҳиссаси катта бўлса, бошқа ерда жамғаришнинг ҳиссаси кўпроқ бўлади. Бир ерда давлат истеъмоли кўпроқ бўлса, бошқа ерда у кичикроқ бўлади. Бундай фарқларни келтирилган чизмадан ҳам пайкаб олиш мумкин (15.6-расм).

15.6-расм. Дунё мамлакатларида ЯИМ ишлатилиши

Хулосалар

1. Миллий иқтисодиёт муайян мамлакат чегараси доирасидаги иқтисодий фаолият бўлиб, миллий ресурслар ва анъаналарга таянади, миллий манфаатларга хизмат қилади. Миллий мустақилликнинг моддий асоси ҳисобланади, мазмунан макроиқтисодиётни ташкил этади.

2. Макроиқтисодий оборот (айланма ҳаракат) бир-бири томон ҳаракат қилувчи товарлар, хизматлар ва пул оқими бўлиб, бу реал ва пул сектори оралиғида кечади, бунда хонадонлар, фирмалар ва давлат иштирок этади. Унинг натижасида реал ЯИМ яратилади, тақсимланади ва ишлатилади. ЯИМ муайян пайтда яратилган жамики товар ва хизматларнинг бозор қиймати бўлади.

3. ЯИМнинг кўпайиши иқтисодий ўсишни билдиради. Бунга ресурслар миқдори, уларнинг сифати ва технология даражаси таъсир этади. Унинг омиллари жисмоний ва инсоний капитал,

технология усуллари, инвестициялар, таълим даражаси, иқтисодиётни нақадар эркинлиги даражаси, иқтисодиётнинг очиклиги, халқаро бозор конъюнктураси (ҳолати) ва демографик вазиятдир. Булар иқтисодий ўсишга турли ва ҳатто қарама-қарши йўналишда таъсир этади.

4. Иқтисодий ўсишнинг 3 тури мавжуд, булар ресурсталаб, ресурстежам ва аралаш усуллардир. Биринчи ҳолда ўсиш ресурсларни кўпайтириш ҳисобидан, иккинчи ҳолда уларни тежаб ишлатиш ҳисобидан, учинчи ҳолда ўсиш ҳам ресурсларни кўпайтириш, ҳам уларни тежаш натижасида юз беради. Ҳозирги иқтисодиётга аралаш усул хос, лекин усуллардан бирининг устуворлиги мавжуд бўлади.

5. Иқтисодий ўсишнинг самараси унинг пировард натижасидир. Унинг самарадорлиги эса мазкур натижанинг харажатлар билан қиёсланишидир, бу нима сарфлаб, нимага эришилганлигини билдиради. Бу самарадорликни аниқлаш учун ялпи ички маҳсулот ўсими харажатлар ўсимига нисбатланади. Бу билан харажат бирлигига олинган натижа маълум бўлади. Бу натижа кўпайса самарадорлик ошган бўлади, у камайса акси юз беради. Самарадорликнинг ижтимоий жиҳати – бу фаровонликнинг ошишидир.

6. Ялпи ички маҳсулот пировард натижада хусусий истеъмол ва давлат истеъмолига юборилади ва ялпи жамғармани ҳосил қилади. Жамғармани хонадонлар, фирмалар ва давлат ҳосил қилади. Бу қисмларнинг нисбати миллий иқтисодиётнинг тараққиёт даражасига боғлиқ бўлади.

Таълим турмушчалар

Миллий иқтисодиёт; макроиқтисодий оборот; иқтисодиётнинг реал сектори; иқтисодиётнинг пул сектори; ялпи ички маҳсулот (ЯИМ); номинал ЯИМ; реал ЯИМ; иқтисодий ўсиш; иқтисодий ўсиш омиллари; иқтисодий ўсиш турлари; иқтисодий ўсиш самарадорлиги; хусусий истеъмол; давлат истеъмоли; ялпи жамғарма.

16.1. Умумиқтисодий мувозанатлар

Иқтисодиёт бир маромда ривожланиши учун унинг турли томонлари ўртасида мувофиқлик бўлиши талаб қилинади ва буни улар ўртасидаги узвий алоқаларнинг мавжудлиги такозо этади. Мувофиқлик **мувозанат**, деб юритилади, унинг сифатли ва миқдорий жиҳатлари мавжуд. Сифат жиҳатидан мувозанат иқтисодиёт турли жиҳатларининг ҳамоҳанг, бир-бирига мос бўлишини билдиради. Миқдорий жиҳатдан қаралганда мувозанатнинг маълум ҳисоб-китоби бор, кўрсаткичлари мавжуд. Шуларга қараб иқтисодиётда мувозанат ҳолати сақланган ёки бузилган, деб айтиш мумкин. Мувозанатлар икки даражали бўлади. Биринчиси, қуйи ёки микро даража, яъни фирмалар ва хонадонлар фаолиятига ҳос мувозанатлар. Иккинчиси, юқори ёки макро даражадаги мувозанатлар, бу миллий иқтисодиётга ҳос бўлади. Мана шулар умумиқтисодий мувозанат бўлади. Фирма фаолияти турли жабҳаларини ўзаро қандай боғланишини олдинги бобларда кўриб чиққан эдик. Бу бобда умумиқтисодий мувозанатларни таҳлил этамиз. Улардан асосийлари – бу жами талаб ва жами таклиф мувозанати, товар ва пул мувозанати, даромадлар ва харажатлар мувозанати ва ниҳоят истеъмол ва жамғариш ўртасидаги мувозанатлар. Улардан ҳар бирини кўриб чиқамиз.

Жами талаб ва таклиф мувозанати. Индивидуал талаблар бирлашиб бозор талабини ҳосил қилса, турли бозорлардаги талаблар мажмуаси жами талабни юзага келтирадики, бу бутун жамият аъзоларининг талабидир. Бунга жавобан жами таклиф юзага келадики, бу барча товар ишлаб чиқарувчиларнинг барча бозорларга чиқарган товар ва хизматларининг суммасидир. Унинг таркибига ташқаридан импорт этилган товарлар таклифи ҳам қиради.

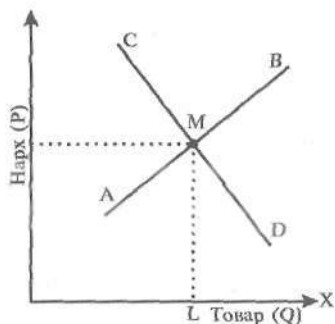
Жами талаб – бу барча истеъмолчилар (хонадонлар, фирмалар ва давлат идоралари)нинг муайян нарх бўлганда қандай миқдорда ва турдаги товар ҳамда хизматларни сотиб олабиши демақдир.

Жами таклиф – мамлакатдаги барча фирмалар ва индивидуал тадбиркорлар муайян нарх билан бозорга қандай ҳажмда товар ҳамда хизматларни етказиб бериши демақдир.

Бизга маълумки, талаб ва таклифнинг ҳажми товарлар, хизматлар миқдори ва уларнинг нархига боғлиқ. Уларнинг ҳажмини пул-қиймат шаклида ифодалаганда бу товарлар миқдори-

нинг улардан ҳар бири нархининг кўпайтмасига тенг бўлади. Айтилик барча истеъмолчилар 3 гуруҳ товарга талаб билдиради. Булар озик-овкат, кийим-кечак ва турли хизматлардан иборат. Озик-овкат 10 млрд бирлик талаб қилинади, улардан ҳар бирининг нархи 5 доллар, кийим-кечак 1 млрд дона талаб қилинади, унинг ҳар бирининг нархи 12 доллар, ҳаммаси бўлиб 2 млрд бирликка тенг хизмат керак унинг биттасининг нархи 3 доллар. Айтилганларни жамласак $(10 \text{ млрд} \times 5 \text{ долл}) + (1 \text{ млрд} \times 12 \text{ долл}) + (2 \text{ млрд} \times 3 \text{ долл})$, жами талаб 68 млрд долларга тенглигини кўрамыз $(50 + 12 + 6 = 68)$.

Мувозанат ҳосил бўлганда барча фирмалар ва якка тадбиркорлар 68 млрд долларлик товар ва хизматларни бозорга таклиф этади. Бунда $T_6 = T_ф$, яъни $68 = 68$ ҳосил бўлади. Бундай тенглик юзага келиши учун товарлар нархи ҳам ишлаб чиқарувчиларга, ҳам истеъмолчиларга маъқул бўлиши зарур. Демак, жами талаб ва таклиф мувозанати муайян нарх бўлгандагина юзага келади. Мувозанат ҳолатини чизмада ифодаласак у куйидаги кўринишга эга (16.1-расм).

16.1-расм. Жами талаб ва таклиф мувозанати

Чизмага биноан жами талаб CD чизиғи, жами таклиф AB чизиғи билан M нуқтада кесишган, чунки нарх P бўлганда L миқдорда товар таклиф этилган. $CD = AB$ бўлганидан мувозанат юзага келган, яъни таклиф этилган (L) миқдордаги товарнинг нархи (P) бозор учун маъқул бўлганидан талаб кондирилган, демак, ҳамма товарлар сотилиб кетган. Барча фирмалар ва индивидуал тадбиркорлар харажатларини қоплаб фойда олишган, натижада ишлаб чиқаришни давом эттиришган. Бу билан иқтисодиёт ўсган. Жами талаб ва таклиф мувозанати ҳам статик эмас, балки динамик бўлади, яъни улар ўзгариб турган ҳолатда мувозанатлашади, чунки иқтисодиёт

ривожланиб боради. Агар ҳозир $T_6=T_{\phi}$, $120=120$ бўлса, кейинчалик бу $128=128$, сўнгра эса $132,5=132,5$ бўлади. Демак, ҳар хил иқтисодий даражада турлича мувозанат юзага келади.

Даромадлар ва харажатлар мувозанати. Бу муайян вақтда (масалан, бир йилда) ишлаб топилган даромадлар ва харажатларнинг бир-бирига мувофик бўлишини билдиради. Маълумки, жамиятнинг даромади – бу ЯИМнинг қиймати бўлиб пулда ифодаланади. Бу даромадлар тўла сарфланиб, уларга керакли товарлар айирбошланади, натижада иқтисодиёт барча иштирокчиларининг эҳтиёжи кондирилади. Даромадлар-харажатлар мувозанати ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги мувозанатни билдиради. Ишлаб чиқариш натижасида даромадлар олинса, улар харажат қилинганча, истеъмол кондирилади. Айтилган мувозанатни расмда ифодаласак, у қуйидаги кўринишда бўлади (16.2-расм).

16.2-расм. Даромадлар ва харажатларнинг мувозанат ҳолати

Кўрсатилган мувозанатларнинг боғликлиги макроиқтисодий оборотда реал ва пул секторининг мавжудлигидан келиб чиқади. Ишлаб чиқариш ва истеъмол мувофиклиги реал секторга хос бўлса, шунга биноан пул секторида даромадлар ва харажатлар тенглиги келиб чиқади. Биз биламизки, реал сектордаги товар ва хизматларнинг пул-қиймат шакли бўлиб, бу пул секторидаги даромадлар ва харажатларнинг карама-қарши оқимини келтириб чиқаради. Маълумки, даромадлар иқтисодиёт барча иштирокчилари ихтиёрига келган пул тушуми бўлиб, бу ЯИМ қийматига тенг бўлади. Даромадлар харажат қилинганда иқтисодиёт субъектларининг истеъмоли, чунончи хусусий ва давлат истеъмоли кондирилади, ялпи жамғарма ҳосил қилинади, товарлар экспорти юз беради. Бирок истеъмолни кондиритиш учун товарлар импорт ҳам қилинади. Экспорт ва импортнинг фарқи ЯИМнинг қандай ишлатилишини билдиради. Айтилган мулоҳазаларни чизмада тасвирласак, у қуйидаги кўринишга эга бўлади (16.3-расм).

16.3-расм. ЯИМ ишлатилишидаги мувозанат

Расмда тасвирланган мувозанат товар-пул муносабатлари шароитида даромадлар ва харажатларнинг тенглигини билдиради.

Истеъмол ва жамғариш мувозанати. Жамиятнинг истеъмоли у қанча ишлаб чиқарганлиги билан белгиланади. Бирок ЯИМнинг ҳаммаси истеъмол қилиниши мумкин эмас, албатта унинг бир қисми жамғарилиши керак, аке ҳолда иқтисодиёт ривожланмайди. Биз биламизки, иқтисодий ўсишнинг муҳим омили бу инвестициядир, унинг асосий манбаи эса жамғаришдир. Истеъмол ва жамғариш мувозанати уларнинг миқдоран **тенглиги** эмас, балки уларнинг **оптимал** нисбатда бўлишини билдиради. Бу ердаги оптималлик шундан иборатки, у бир вақтнинг ўзида иқтисодий ўсиш ва фаровонликни таъминлаши зарур. Гап шундаки, ЯИМ миқдори муайян бўлганидан истеъмолнинг кўпайиши жамғаришни қисқартиради ва аксинча жамғаришнинг ортиши истеъмолни қисқартиради. Фараз қилайлик ЯИМ 400 млрд долларга тенг. Агар истеъмолга ундан 350 млрд кетса, жамғаришга 50 млрд доллар қолади. Борди-ю жамғаришга 70 млрд кетса, истеъмолга 330 млрд доллар қолади. ЯИМ миқдори чегараланганлигидан истеъмол ва жамғариш оптимал нисбатда бўлиши керакки, бу иқтисодиётнинг ўсишига караб халқ фаровонлиги ошиб боришининг таъминланиши деганидир. Бу нисбат ҳам динамик, яъни ўзгарувчан бўлади. Масалан, ривожланган мамлакатларда XX аср ўрталарида ЯИМнинг 75 %и истеъмол қилинса, 25 фоизи жамғарилган. XXI аср бошига келиб ЯИМнинг 15–20 фоизи жамғарилса, унинг 80–85 фоизи истеъмолга юборилади. Иқтисодиёт қанчалик ривожланган бўлса, шунчалик ЯИМда истеъмол хиссаси катта бўлгани ҳолда, жамғариш хиссаси кичик бўлади, чунки иқтисодий салоҳият қудратли бўлганидан ЯИМ нинг нисбатан кам қисми жамғарилгани билан

унинг миқдори катта бўлади, бу ҳолда иқтисодиёт бир маромда ўса олади. Иқтисодиёт заиф жойда ЯИМ нинг ўсиши жамғаришни кўп талаб қилади. Бирок хориж инвестициялари кўп киритилса мамлакатнинг ўзида жамғариш қисқариб, истеъмол кўпайиши мумкин. Шу сабабли, ҳозир иқтисодий салоҳияти турлича мамлакатларда истеъмол ва жамғариш нисбати фаркланади.

Товар ва пул мувозанати. Иқтисодиётда жами товарлар нархининг миқдори ва пул миқдори ўртасида мувофиқлик бўлганда товар-пул мувозанати ҳосил бўлади. Бу мувозанат ишлаб чиқариш даражасига мос равишдаги пул муомалада бўлишини билдиради. Иқтисодиёт пул билан тўйинган бўлиши зарурки, бу пулнинг керагича бўлишини, уни кам ёки ортикча бўлмаслигини билдиради. Пул кўпайиб кетса, у кадрсизланади, пул камайиб кетса, олди-сотди ишлари ўз вақтида амалга ошмай қолади. Товар-пул мувозанати шуни билдирадики, муомаладаги пул миқдорини (M_p) пулнинг айланиш тезлигига (V) кўпайтмаси ҳар бир товар нархининг (P) унинг миқдорига (Q) кўпайтмасига тенг бўлиши талаб қилинади. Бу иқтисодиётда $M_p * V = P * Q$ зарурлигини билдиради. Шундай бўлганда пул қадрининг барқарорлиги таъминланади, пулга ишонч сақланиб, уни ишлаб топишга интилиш мавжуд бўлади. Бунинг натижасида иқтисодий фаоллик юзага келади. Айтилган мувозанат бузилиб пул кўпайиб кетса, яъни $M_p * V > P * Q$ ҳолати келиб чиқса инфляция юз беради ва бу иқтисодиётга путур етказилади. Мувозанатнинг бузилиши пул етишмай қолганда, яъни $M_p * V < P * Q$ бўлганда ҳам юз беради. Бунда бозор алоқаларининг пул билан таъминланиши паст бўлади, товарлар вақтида сотилмай қолади, бинобарин ресурсларни харид этиб, ишлаб чиқаришни давом эттириш қийинлашади. Шу боис, товар-пул мувозанатини сақлаб туриш заруратга айланади.

16.2. Иқтисодиётнинг цикли ўсиши

Мувозанатлар иқтисодий ривожланишнинг шарт-шароити ҳисобланади-да улар ҳар доим ҳам мавжуд бўлавермайди. Улар бузилиб ва тикланиб туради. Улар бузилган пайтда иқтисодий беқарорлик пайдо бўлса, улар тикланган чоғда иқтисодиёт барқарор ўсади. Иқтисодий беқарорликнинг иқтисодий кризис – инқироз, молиявий танглик, ишсизликни меъеридан ортиб кетиши, аҳоли турмуш даражасининг пасайиб кетиши, унинг норозилигининг ортиши каби аломатлари мавжуд. Мувозанатларнинг сақланиб туришини иқтисодиётга хос **тенденция**, яъни

мойиллик, деб айтиш мумкин, чунки улар абадий сақланмайди, вақти-вақти билан бузилиб ҳам туради. Мувозанатларнинг бузилиб ва тикланиб туришидай ҳолат бозор иқтисодиёти учун хос бўлади, чунки бу унинг ички табиатидан келиб чиқади. Биз биламизки, хусусий мулкчилик иқтисодиёт иштирокчиларини бир-биридан ажратади, бозор эса уларни бир-бирига боғлаб туради. Ажралиш тарқоқликни, тарқоқлик эса ноаниқликни юзага келтиради. Бизга маълумки, бозордан асимметрик ахборот келганда у бозордаги ҳақиқий ҳолатни акс эттирмайди, лекин унга биноан ишлаш юз берганда мувозанатлар бузилади. Бозор гизимида маълум даражада иқтисодий ноаниқлик, бинобарин тартибсизлик мавжудлигидан ҳар доим ҳам мувозанатлар сақланиб туравермайди. Уларнинг вақти-вақти билан бузилиб туриши бозор механизмида носозлик пайдо бўлиб, у лаёқатсизлик бўлиб туриши натижасидир.

Жами талаб ва таклиф мувозанати етакчи бўлганидан унинг бузилиши бошқа умумиқтисодий мувозанатларни ҳам изидан чиқаради. Бозор иқтисодиёти катта афзалликларга эга, бироқ у идеал тарздаги мукамал иқтисодиёт эмас, унинг ўз нуқсонлари ҳам бор.

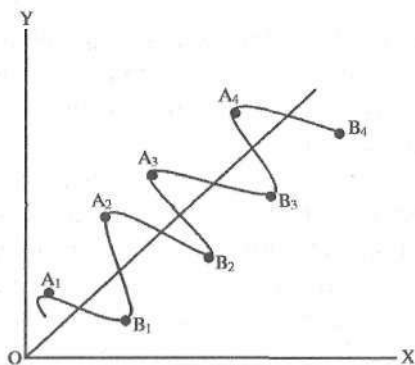
Булар жумласига юқорида айтган тарқоқлик, ноаниқлик ва мувозанатларнинг бузилиб туриши, иқтисодий тангликнинг вақти-вақти билан пайдо бўлиши киради. Шу сабабли бозор иқтисодиёти табиатан цикли иқтисодиётдир.

Бозор иқтисодиётининг цикли бўлиши унинг бир кўтарилиб, бир пасайиб туриш орқали ривожланиб бориши, яъни унинг ўсишининг тўлқинсимон шаклда бўлишидир.

Буни биз амалиётда кузатамиз, фалон мамлакат иқтисодиёти шунча фоизга ўсди, фалон мамлакатники эса шунча фоизга камайди деган хабарни эшитамиз. Ёки бўлмаса фалон мамлакатда кризис ҳолати юз берди, лекин иқтисодиётда жонланиш кузатилмоқда деган гапни ахборот воситалари бизга етказиб туради.

Иқтисодиётдаги ҳаракат сувдаги тўлқиннинг бир кўтарилиб, бир пасайиб туришига қиёсланади. Дарҳақиқат иқтисодиёт ўсади, лекин бу кўтарилиш, пасайиш, сўнгра яна кўтарилиш шаклида бўлади. Буни чизмада кузатсак ҳам бўлади (16.4-расм).

Чизмадан шунни кўриш мумкинки, иқтисодиёт ўсиб боради. Бироқ у тўлқинланиб туради. A_1 , A_2 , A_3 , A_4 нукталарида иқтисодиёт кўтарилган. B_1 , B_2 , B_3 , B_4 нукталарида у пасайган. Демак, маълум давр мобайнида иқтисодиётдаги тебранма ҳаракат кузатилади.

16.4-расм. Иқтисодиётнинг тўлқинсимон ҳаракати

Иқтисодиётнинг тебраниб туриши флуктуация дейилади.

Флуктуациянинг асосий сабаби жами талаб ва таклифнинг мувозанат ҳолатига кириши ва ундан чиқиб туришидир. Мувозанатлар сақланганда иқтисодиёт кўтарилади, улар бузилганда эса пасаяди. Иқтисодиётнинг бундай нотекис ҳаракати бозор тизимининг нуксонидир. Бозор механизми идеал ишламайди, албатта. У яхши ишлаган пайтда, яъни лаёқатли бўлганда талабга биноан ресурслар оқилона тақсимланади, керакли товарлар ишлаб чиқилади, шу сабабли улар бир маромда сотилиб туради, натижада иқтисодиёт ўсиб боради. Бирок шундай вазият ҳам бўлиб турадики, бозор механизми лаёқатсиз бўлиб қолади, яъни у ресурсларни керакли соҳаларга тақсимлашни тўла таъминлай олмайди. Бозор тўла ҳисобга олинмаганидан талаби қисқарган товарлар ҳам чиқарилади. Уларнинг бозори касод бўлиб, яхши фойда келтирувчи нархларда сотилмайди. Товарлар захиралари меъеридан ошиб кетади. Товарларни ишлаб чиқаришга кетган пул улар жисмида қотиб қолади. Товар сотиш қисқарганидан сарфланган пул вақтида қайтиб келмайди, натижада капитал обороти (айланма ҳаракати) секинлашади.

Бозор механизми гоҳ узлуксиз яхши ишлаб, гоҳ лаёқатсиз бўлиб колганидан иқтисодиёт гуркираб ўсиши билан унинг танг аҳволга тушиб қолиши ҳам юз беради. Мана шу унинг циклли ўсишидир. Бу иқтисодиётни турли босқичлардан ўтишини билдиради. Булар қуйидагича:

1-босқич. Юксалиш. Бу жонланиш ва бумни (гуркираб ўсишни) ўз ичига олади. Иқтисодиёт аввал жонланади, сўнгра у гуркираб ўсади. Дастлаб иқтисодий ўсиш жадаллашади. Масалан,

у йилига 1–2 % ўсса, сўнгра бу 3–4 фоизга чиқади ва ниҳоят у чўққига чиққанда 6–8 % ўса бошлайди.

Иқтисодиётнинг кўтарилиб энг юқори босқичга чиқиши бум дейлади.

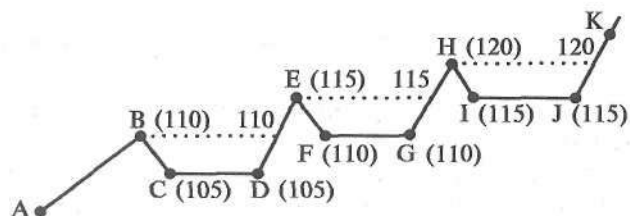
Бум ҳолатида ЯИМ ишлаб чиқариш муттасил ошиб боради, бандлик ортади, фойда кўпаяди, пул кадри барқарорлашади, фирмалар ва аҳоли жамғармаси ўсади, турмуш даражаси ошади. Аммо бундай ҳолат абадий бўлмайди, унинг ўрнига вақти-вақти билан танглик ҳолати ҳам келиб туради.

2-босқич. Рецессия. Бу кризис ва депрессия (турғунлик) дан иборат. Бозорда жами таклиф талабдан ошиб кетади, яъни бозорга чиқарилган товарлар у ерда туриб қолади. Кризис пайтида товарларнинг сотилиши қисқаради. Бу ишлаб чиқаришнинг қисқаришига олиб келади, ишчилар бўшатилиб юборилади, фойда камайганидан инвестицион фаоллик сўна боради. Ишлаб чиқариш қисқарганидан таклиф ҳам қисқариб талабга яқинлашади. Бироқ иқтисодиёт турғун ҳолатда, яъни бир ерда туриб қолади. Буни **депрессия** ҳолати, деб юритишади. Бу пайтда ишлаб чиқариш на ўсади, на пасаяди.

Кризис ва депрессия биргаликда рецессия, деб аталади.

Рецессия иқтисодиётдаги танглик ҳолатини билдиради. Тангликнинг энг оғир шакли **стагнация** бўлади. Стагнация юз берганда танглик узоқ давом этади, иқтисодиёт ўзини тезда ўнглаб ололмайди, оммавий ишсизлик юз беради, аҳолининг турмуш даражаси пасайиб кетади. Стагнация қанчалик кучли бўлса, ундан чиқиш шунчалик мушкул ишга айланади. Танглик оқибатида кўпчилик иқтисодий талофотга дуч келади. Фирмалар фойдадан айриладилар, ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи пасайиб кетади, давлат бюджетига тушум ҳам қисқаради. Танглик маълум вақтгача давом этади, унинг узун ёки қисқа бўлиши тангликнинг нақадар чуқур бўлишига, бозор механизмнинг лаёқатлигининг тикланишига ва давлатнинг тангликдан чиқиш чораларининг самарадорлигига боғлиқ бўлади.

Циклнинг қандай кечишини англаш учун бир мисолга эътибор қаратамиз. Айтайлик муайян мамлакатда бумдан сўнг кризис бошланиб, ишлаб чиқариш қисқариб кетди. Турғунлик – депрессив ҳолати юз берганда ишлаб чиқариш қисқарганича қолиб, унда ўзгариш бўлмайди. Жонланиш бошланганда у аввал 0,5–1,0 %га, кейин 2–3 %га ўсади, ниҳоят юксалиш бошланиб, у 5–6 %га ўса бошлайди, бум юзага келади. Иқтисодиётнинг жадал кўтарилиши маълум вақт давом этади, жами талаб ва таклиф мувозанати бузилгач, яна қайтадан иқтисодиётнинг пасайиши келиб чиқади. Бу куйидаги кўринишда бўлади (16.5-расм).

16.5-расм.

Расмда иқтисодиётнинг А нуктадан К нуктага қадар 100 бирликдан 120 бирликка қадар ўсганини кўраемиз. Бирок, бу нотекис борган, аввал иқтисодиёт АВ чизиғида ўсган, сўнгра ВС чизиғида қисқарган, CD оралиғида, шу ҳолатда бир оз сақланган. Кейинчалик у яна DE оралиғида ўсган. Аммо пасайиш қайталаниб у қисқарган (EF), шу ҳолат яна сақланган (FG). Кейин эса у яна ўсган (GH), ниҳоят қисқарган (HI). Маълум вақт бу ҳолат сақланиб (IJ), сўнгра яна иқтисодиёт ўса бошлаган (JK). Расмга кўра, иқтисодиётнинг кўтарилиши, пасайиши ва турғунлиги ва яна кўтарилиши такрорланган. Бирок иқтисодиёт бошланғич ҳолига сира ҳам қайтмаган, аксинча у ўсган ($120 > 100$). Ҳатто бир кризис ҳолатидаги ишлаб чиқариш даражаси олдинги кризисдагидан юқори бўлган ($C < F$, $F < I$). Чизмадаги узилган чизиклар шуни кўрсатадики, депрессиядан кейинги жонланиш туфайли ишлаб чиқариш дастлаб кризисдан олдинги даражага чиқиб олади. Сўнгра ундан ошиб кетади, шундан бошлаб иқтисодий ўсиш бўлади, деб айтиш мумкин.

Цикл таҳлил этилганда иқтисодиёт қандай ҳолатда эканлигини **фаол ишчанлик индекси** кўрсатиб беради. Бу индекс буюртмалар миқдори, маҳсулот миқдори, унинг сотилиши, экспорт ва импорт, нархлар ҳолати, моддий ресурслар захираси, бандлик кўрсаткичлари асосида аниқланади, унинг қиймати 0-100 баллгача бўлади. Агар индекс 50 дан паст бўлса, иқтисодиёт тангликда, деб баҳоланади, борди-ю бу 50 дан ортик бўлса иқтисодий жонланиш бўлади, агар у 80 дан ортиб кетса бум мавжуд бўлади. Ишлаб чиқаришнинг айрим соҳаларидаги ҳолатни суб(ҳосила) индекслар баҳолайди. Булар диффузия индекси, деб ҳам юритилади.

Бозор иқтисодиёти табиатига цикли ўсиш хос. Шу сабабли биринчи кризис 1825 йилда кузатилган бўлса, энг сўнггиси 2008 йилда бошланди. Энг кучли кризис 1901, 1929-1933, 2008-2009 йиллари юз берган. 1929-1933 йиллардаги кризис энг даҳшатли

бўлиб, катта талофотларга ва фожиали ҳодисаларга олиб келган. Ишлаб чиқариш АҚШ да 25 %га қисқарган, ишсизлик 35 %га чиқиб кетган. Бу тарихда буюк депрессия номини олган. Иккинчи буюк депрессия 2008-2009 йилларда юз берган.

Цикли ривожланиш иқтисодиёт ҳамма вақт ва ҳамма ерда айтилган ҳамма босқич (фаза) лардан ўтади деган гап эмас. XX асрнинг 60 йилларига қадар саноатлашган мамлакатлар иқтисодиёти 4 босқични (жонланиш, юксалиш, кризис, депрессия) бошдан кечирган. Бироқ шундан сўнг циклниң ўзини ва унинг босқичларининг қисқариши ва ҳатто навбатдаги босқичнинг тушиб қолиши юз берган. Иқтисодиёт турғунлик ҳолатини четда қолдириб кризисдан юксалишга ўтиб кетган, кризис даври қисқарган, кризислар енгил кечган. Даҳшатли кризислар кейинги 70 йилда такрорланмади. Бироқ, 2008-2009 йилларда қайтадан пайдо бўлди. Илгарилари кризислар кўпчилик мамлакатларда бир вақтда юз бериб халқаро мазмунга эга бўлса, кейинги пайтда кризислар айрим мамлакатларда учрайдиган бўлди. Бироқ 2008 йил глобал (халқаро) кризис такрорланди. Иқтисодиётдаги тангликнинг кам учраши, унинг қисқа вақтда бўлиши ва енгил кечиши давлатнинг фаол антициклик чора-тадбирлари туфайли юз берган. Давлат танглик кезларида ўз буюртмаларини кўпайтирган, экспортга шароит яратиб берган, солиқларни туширган, бандликни, бинобарин даромадни ошириш ва шу орқали жами талабни кўпайтириш чораларини қўллаган. Бироқ бу тадбирлар камлик қилиб, чуқур кризис юзага келди (2008 йил).

Иқтисодиётдаги тўлқинсимон ҳаракат маълум вақтда юз бергани учун уни даврий ҳодиса, деб айтиш мумкин. Аммо цикл даврининг узун-қисқалиги ўзгариб туради. XIX асрда ўртача цикл 8–12 йил давом этган, XX асрнинг биринчи ярмида бу давр 6–8 йилга келиб қолган. XX асрнинг 80-йилларидан эътиборан бу даврнинг чўзилиши кузатилмади. Ривожланган мамлакатларда кейинги 25 йил давомида (1980-2005 йиллар) чуқур танглик бўлмай, бу енгил кечди, ўхтин-ўхтин ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларининг пасайиши, айрим пайтда депрессив ҳолат кузатилади. Энг сўнгги даврий кризис 2001–2002 йилларда фақат Японияда кузатилди. Бу ерда ЯИМ 2001 йили 0,6 %, 2002 йили 0,7 %га қисқарди. Бунинг сабаби, жами таклифнинг талабдан ошиб кетиши бўлди, чунки Япония ички бозори тўйиниб кўпгина узоқ муддатда ишлатиладиган товарларга талаб қисқарди, ташқи бозорда эса ўринбосар товарлар кўпайиб, Япония товарларига талаб камайди. 2008-2010 йиллардаги кризис кучли бўлиб, ишлаб чиқариш дунёнинг етакчи мамлакатларида жиддий қисқарди.

Бозорга ўтиш давридаги иқтисодий тангликни том маънодаги циклик кризис деб бўлмайди, чунки унинг сабаблари бошқача. Ўтиш даври мамлакатларидаги 90-йилларда юз берган чуқур танглик бозор иқтисодиётининг маҳсули эмас, албатта. Бу режали тизим инқирозининг давомидир. Режалаштириш механизми иш бермай қолган шароитда бозор механизми шаклланиб улгурмаганидан ўтиш даври иқтисодиёти аросатда қолади. Иқтисодий стимуллар издан чиқиб, иқтисодиёт пасая боради. Бу ерда пасайиш талаб ҳисобидан эмас, балки таклиф ҳисобидан бўлади. Таклифнинг қисқариши ресурсларнинг етишмаслиги натижаси бўлади, чунки ягона ресурс бозори тарқаб кетади, мамлакатлар ўртасидаги хўжалик алоқалари издан чиқади. Натижада, ишлаб чиқариш қисқаради, ишсизлик кучаяди, аҳолининг турмуши оғирлашади. Ўтиш даврига хос танглик МДҲ мамлакатларида яққол кузатилди. Бирок тангликнинг чуқурлиги ва давомийлиги хар хил кечди. Ўзбекистонда у нисбатан енгил бўлди.

16.3. Цикл турлари

Иқтисодий цикллар келиб чиқиш сабаблари, асл белгилари, оқибатлари ва давомийлигига қараб 3 турга бўлинади. Булар: катта, ўрта ва кичик цикллардир.

Катта цикллар. Булар иқтисодиёт таракқиётида узоқ давом этадиган давр бўлиб, одатда 50–60 йилга чўзилади. Иқтисодиётдаги туб бурилишнинг юз бериши билан тавсифланади. Катта цикл фан-техникадаги буюк кашфиётларнинг ишлаб чиқаришга жорий этилиши натижасида мутлақо янги технологияларнинг киритилиши билан ажралиб туради. Ишлаб чиқаришнинг янги истиқболли соҳалари юзага келади, улар технологик янгиланади, бу эса меҳнат унумдорлигини янги босқичга олиб чиқади. XX аср икки катта циклни бошидан кечирди. Биринчи цикл XIX асрнинг охиридан XX асрнинг ўрталарига қадар давр бўлиб, бу ички ёнув двигателлари, электр энергияси, электр двигателлари, янги юксак унумли машиналарнинг пайдо бўлиши билан ажралиб туради. Иккинчи цикл XX асрнинг ўрталарида бошланган бўлиб, у ҳозир ҳам давом этади. Бу давр атом энергетикаси, компьютерлар, сунъий кимёвий материаллар, роботлар, автоматлашган машиналар тизими, космик саноат пайдо бўлиши билан тавсифланади. Буларнинг ҳаммаси иқтисодиётдаги янги бурилиш даврини очган, чунки меҳнат унумдорлигини мислсиз

даражага олиб чиққан, ишлаб чиқаришни тубдан янгилаб юборган.

Ҳозир кутилаётган яна бир катта цикл – бу бошқариладиган термоядро энергетикаси, мини-электроника, нанотехнология ва генинженерияси ютуқларининг ишлаб чиқаришга кириб бориши билан тавсифланади. Ишлаб чиқариш модернизациялашади, у инновацион тус олади, меҳнат унумдорлигининг жадал ошиб бориши кутилади. Янги цикл робототехникани ҳамма соҳаларда, ҳатто уй хўжалигида кенг қўлланиши билан ажралиб туради.

Ўрта цикллар. Бу катта цикллар мобайнида бир неча бор такрорланиб турувчи цикллар ҳисобланади. Бу цикл ўртача вақт давомида (илгари 8–12 йил, ҳозир 6–8 йилда) бўлади. Катта цикл даврига хос бўлган технология такомиллашиб турганидан у ишлаб чиқаришда оммавий тарзда янгиланади, уларни эски, кам унумлиси янги, унуми юқориси билан алмаштирилади. Бу ишлаб чиқаришни кенгайтириб товар таклифини оширади. Таклиф ҳаддан ташқари қўпайиб кетганда у талабдан ошиб кетади. Мувозанат бузилиб, кризис ҳолати келиб чиқади.

Кичик – конъюнктура цикллари. Бу қисқа вақтда (3–4 йилда) такрорланувчи цикллар бўлиб, бозор конъюнктурасининг (ҳолатининг) жузъий ўзгариши билан изоҳланади. Талаб эластик бўлганидан у тез ўзгариб туради. Чиқарилган товарларнинг таркиби, нархи ва сифати талабга жавоб бермай қолган кезларда уларнинг сотилиши қисқаради. Натижада, ортиқча таклиф юзага келиб, бозор мувозанати бузилади. Бу қисқа муддатли иқтисодий тўлқинларни ҳосил қилади. Иқтисод аввал кўтарилса, кейин пасаяди, сўнгра яна кўтарилади.

16.4. Иқтисодий беқарорликдан чиқиш

Иқтисодий беқарорлик муқаррар бўлсада, даврийдир, яъни у бир юзага келса, бир йўқолиб туради. Танглик ва иқтисодий ўсиш ўрин алмашиб турганидан беқарорликдан чиқиш юз беради. Рецессия маълум вақтдан сўнг тўхтайтиди, иқтисодиёт депрессив ҳолатидан чиқиб яна жонланади. Хўш, бу қандай юз беради? Бозор механизмининг ўзи иқтисодиётни беқарорликдан чиқишига шароит ҳозирлайди. Таклиф ортиб кетганлигидан, унга нисбатан талаб қисқаради, натижада нархлар туша бошлайди, нарх воситасида талаб ва таклиф мувозанатлашади. Янги мувозанат нархлари олдингисидан паст бўлиб, товарларнинг сотилишига имкон беради. Товарлар захираси қисқаради, уларни сотишдан келган пулни

қайтадан ишлаб чиқаришга сарфлаш мумкин бўлади. Товарлар сотилиб турганидан пулни қарзга қўтариб ишлаб чиқаришга қўйилади. Янгидан қўйилган пул технология янгиликларини киритишга юборилади, натижада харажатлар тушиб фойда қўпая боради. Фойда топиш ишлаб чиқаришни кенгайтиришга стимул беради. Ишлаб чиқаришнинг кенгайиб бориши бандликни ва шунга кўра даромадларни, бинобарин харид қобилиятини оширади. Бу ерда биз олдин кўриб ўтган **даромад самараси** иш беради, яъни даромаднинг ортиши талабни эластик қилиб товарлар сотилишини кўпайтиради. Талаб ошганидан нархлар ҳам кўтарилади, бунга жавобан эластик тақлиф ҳосил бўлади, чунки товар сотишдан келган фойда қўпаяди.

Агар иқтисодиёт депрессияга кирганда паст нархлар асосида талаб ва тақлиф мувозанатлашса, иқтисодиёт юксалаётганда юқорилашган нархлар замирида бозор мувозанати юзага келади. Демак, бозор механизмнинг ўзи талаб-тақлиф мувозанатини тиклаб, иқтисодиётнинг юксалишига йўл очади. Бу билан бозорнинг лаёқатлиги намоён бўлади. Беқарорликдан чиқишнинг шарти фирмаларнинг **селектив** сараланиши ҳисобланади, яъни танглик шароитида заиф фирмалар ёпилади, бақувват, яшовчан фирмалар жон сақлаб қолади, иқтисодиёт улар қўлига ўтиб юксалиш юз беради. Кризис иқтисодиёт учун фақат тушқунлик эмас, балки уни заиф фирмалардан холис бўлиб, соғломлашиб олиши ҳамдир, бу эса иқтисодий ўсишга қайтадан имкон яратишни билдиради. Демак, кризис, биринчидан, талофот келтирса, иккинчидан, иқтисодиётнинг янгиланишини талаб қилади, бу билан унинг келажагига ижобий таъсир этади.

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, беқарорликдан чиқиб кетишни фақат бозор механизмнинг ўзига ташлаб қўйилса, танглик чўзилиб кетади, бундан жамият кўрган талофот катта бўлади. Шу сабабли давлат иқтисодиётга фаол аралашади, уни барқарорлаштиришга ўз хиссасини қўшади. Масалан, 1901 йилги кризис чоғида давлат иқтисодиётга унчалик аралашмай турганидан, ундан чиқиб кетиш анча чўзилиб кетган. 1929–1933 йилги кризис энг дахшатли бўлишига қарамай ундан чиқиш енгил кечган, чунки давлат иқтисодиётга фаол аралашган. 1975 йилги кризисдан чиқиш бундан ҳам енгил бўлган, чунки давлат тангликдан тез чиқиш учун ҳамма чораларни кўрган. Давлат иқтисодиётга фаол аралашган жойда рецессия қисқа вақтда бўлади, депрессия юз бермай иқтисодиёт кризис ҳолатидан жонланишга ўтиб кетади. Давлатнинг кризисга қарши сиёсати икки йўналишда олиб борилади. Биринчиси, циклнинг олдини

олиш, танглик юз берганда ҳам унинг енгил бўлишини таъминлаш. Иккинчиси, юз берган танглик ҳолатидан кам галофот билан ва тезда чиқиб кетишни таъминлаш.

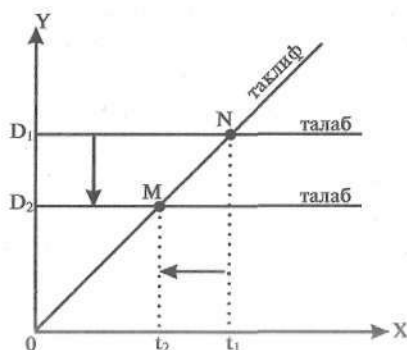
Давлат тангликнинг олдини олиш учун ғоят қизиб кетган иқтисодиётни совутиш чораларини қўллайди. Иқтисодиёт қизиб кетганда ишлаб чиқариш ҳаддан зиёд тез ўсиб таклиф жадал кўпаяди. Натижада таклифнинг тезда талабдан ошиб кетиши хавфи туғилади, фирмалар фойда кетидан қувиб товарларни кўплаб чиқариб бозорга ташлайдилар. Бу жами талаб-таклиф мувозанатининг бузилишига, бинобарин тангликка олиб келиши мумкин. Буни тушуниш учун эркин мисол оламиз. Муайян мамлакатда иқтисодиёт йилига 4 % ўсса, бозорга 500 млрд долларлик товар чиқарилади, талаб ҳам 500 млрд доллар бўлганидан таклифга тенглашган бўлади. Агар иқтисодиёт йилига 6 % ўсса, таклиф 750 млрд долларга тенг бўлади, яъни 250 млрд долларга ортади, талаб эса фақат 150 млрд долларга ортади. Бунда 100 млрд долларлик товарнинг мавжуд нархда сотилмаслиги вужудга келиши мумкин, чунки $750 > 650$ ҳосил бўлади. Шундай пайтда давлат ишлаб чиқариш ўсишини секинлаштириш чорасини кўради. Давлат ишлаб чиқаришни маъмурий таққлаш йўлидан бормайди, албатта. У иқтисодий чораларни қўллайди. Бунда давлат фирмаларга берадиган буюртмаларини қисқартиради, фирмаларга экспорт квотаси (меъёри)ни қисқартиради. Муҳими, давлат солиқларни оширади. Бу фирмалар фойдасини қисқартириб, ишлаб чиқаришга инвестиция қилишни чеклаб қўяди.

Шунингдек, давлат қиммат пулларни-кредитни ҳосил қилади. Давлат фирмаларга ўз облигацияларини сотиб, улардан қарз олади. Фирмалар қўлидаги пул давлат кўтарган қарз сўммасига қисқаради, бу ҳам уларнинг инвестиция имкониятини торайтиради. Давлат банклар қўлидаги қарзга бериладиган пулни қисқартиради. Банк қарзга бериши мумкин бўлган пул таклифнинг қисқариши унга талабни оширади, натижада банк фоизи ошади, бу эса пулнинг қимматлашувини билдиради. Пул қимматлашган тақдирда уни фирмалар камроқ миқдорда қарзга олади ва ишлаб чиқаришга қўяди. Бунинг натижасида таклиф қисқаради, унинг талабдан ошиб кетиши орқага сурилади.

Давлат иштирокида таклифнинг қисқариб талабга мослашувини чизмада ифода этсак, у қуйидаги кўринишга эга бўлади (16.6-расм).

Чизмага кўра, t_1 вақтга келиб иқтисод қизиб кетган. Талаб ва таклиф N нуқтасида кесишган. Бироқ талаб пасайиб D_1 , нуқтадан

D_2 нуктага тушган. t_1 вақтидан бошлаб таклиф давлат таъсирида қисқарган, t_2 вақтига келиб, у қисқариб талабга етгунча пасайган. Агар илгари мувозанат N нуктада бўлса, сўнгра M нукта томон ҳаракат қилган. Талабни D_1 ва D_2 оралиғида қисқаришига қараб таклиф t_1 ва t_2 давр оралиғида қисқарган. Шу пайтда иктисодиётнинг совитилиши юз берган.

16.6-расм. Талаб-таклиф мувозанатининг ўзгариши

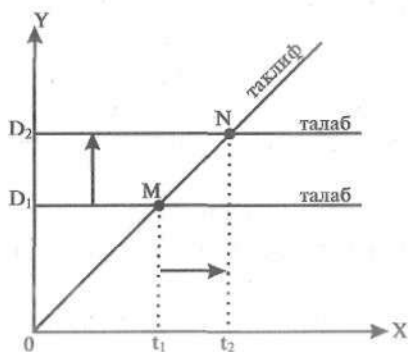
Иктисодиёти тез ўсаётган мамлакатларда танглик хатарига йўл бермаслик учун уни совитиш чораларига қўл урилади. Иктисодиётнинг қизиқ кетиш аломатлари ишлаб чиқаришга нисбатан товарларнинг секинроқ сотилишида ифода этилади. Шунининобатта олиб ишлаб чиқаришнинг ўсишини бироз сусайтириш чоралари кўрилади.

Жами талабга давлатнинг таъсири бир неча йўналишда боради. Давлат энг аввал ўз буюртмаларини кўпайтиради, яъни бозордаги ўз талабини кенгайтиради. Давлат буюртмалари фирмалар учун кафолатланган бозор бўлиб, улар учун ғоят қулай ҳисобланади.

Давлат арзон пуллар сиёсатини қўллаганда у ўз облигацияларини фирмалардан сотиб олиб улар ихтиёридаги пулларни кўпайтиради. Бу билан фирмалар хариди кўпайтирилади. Фирмаларнинг ресурсларга талабини ошириш учун давлат банклар фирмаларга қарз қилиб берадиган пулни кўпайтиради. Банклар пули кўпайганидан уни қарзга олиб ишлатиш нархи (фоиз) камаяди. Фирмалар қарзни кўпроқ олиб, ишлаб чиқаришга юбориладиган пулни кўпайтирадидлар, бу билан бандлик табиий равишда ошади. Бандликнинг ошиши аҳоли пул даромадларини кўпайтиради, бу билан

хам жами талаб ўсиб, у таклифга тенглашади. Давлат бандликни: жамоат ишларини, яъни ободончилик ишларини, янги қурилишни, чунончи ҳамма учун зарур йўллар, сув каналлари, спорт майдончалари кабиларни қуришни ташкил этади. Бу ишларда аҳоли банд бўлиб, унинг харид қобилияти, бинобарин талаби ҳам ошади. Давлатнинг талабни оширишга таъсири аҳолидан ўз корхоналари акциялари, олдин чиқарилган облигацияларини сотиб олиш, уларнинг фоизини тўлаш орқали ҳам юз беради. Шунингдек, давлат ўзининг ижтимоий дастурларига биноан муҳтожларга ёрдам пулини кўпайтиради. Бу ҳам талабни кенгайтиради.

Давлат таъсирида талабнинг ошиб таклиф даражасига чиқиши ишлаб чиқаришни тангликдан холи этади. Бозордаги мувозанатнинг талабни ошириш ҳисобидан тикланишини куйидагича тасвирлаш мумкин (16.7-расм).

16.7-расм. Талабнинг силжиши ва унга таклифнинг мослашуви

Талабнинг давлат таъсирида ортиши таклифни ўзига чорлаб мувозанат ҳосил қилганда талабнинг D_1 дан D_2 томон кўтарилиши юз беради. Бунга боғлиқ ҳолда таклиф t_1 дан t_2 томон силжийди. Улар мувозанатлашганда D_1 ва D_2 оралиғи t_1 ва t_2 оралиғига тенг бўлади. Силжишлар натижасида мувозанат дастлаб M нуктада бўлса, сўнгра N нуктага кўчади.

Талабни ошириш орқали давлат иқтисодиётни киздиради, бу талаб пасайиб танглик ҳолати пайдо бўлганда ёки иқтисодиётда ланжлик юз берганда қўлланилади. Талабнинг ортиши қулай конъюнктура ҳосил қилади. Аксинча, таклиф ортиб кетиб конъюнктурада ноқулайлик кутилганда иқтисодиёт таклифни қисқартириш орқали совитилади. Хуллас, иқтисодиёт гоҳ совитилиб, гоҳ киздирилиб туриши тангликнинг олдини олади.

Хулосалар

1. Бозор иқтисодиёти раван ривожланиши учун макроиқтисодий мувозанатлар таъминланиши шарт, булар жумласига жами талаб ва таклиф, даромадлар ва харажатлар, истеъмол ва жамғариш, ниҳоят товар-пул мувозанатлари киради.

2. Бозор тизимида мувозанатларнинг сакланиши тенденция тарзида бўлади, яъни улар тикланиб, бузилиб ва қайта тикланиб туришга мойил бўлади. Шу сабабли иқтисодий ўсиш тўлқин-симон, тебранма ҳаракат шаклида юз беради, бу циклли ўсишни ҳосил қилади. Иқтисодиёт кўтарилганда юксалиш, у пасайганда рецессия ҳолати пайдо бўлади. Рецессия танглик бўлиб, кризис (пасайиш) ва депрессия (турғунлик)ни ўз ичига олади. Тангликнинг энг оғир кўриниши стагнация ҳисобланади.

3. Иқтисодиётда тўлқинсимон ҳаракат юз берадиган давр циклли ташкил этади. Циклли ўсишнинг сабаби бозор кучлари лаёқатсиз бўлиб қолганда макроиқтисодий мувозанатларнинг вақти-вақти билан бузилиб туриши, улар лаёқатли бўлганда қайтадан тикланишидир. Иқтисодиётда катта, ўрта ва кичик цикллар бўлади.

4. Иқтисодиёт беқарорликдан ўз кучи билан чиқа олади. Бозор механизми нарх воситасида талаб ва таклифни тенглаштириб, ишлаб чиқаришни тангликдан чиқариб, уни ўсиш йўлига бура олади. Бироқ бу ўз ҳолига қўйилса узок вақтда юз бериши мумкин. Иқтисодиётни тангликдан тез чиқариш учун бунга давлат аралашishi керак бўлади. Тангликнинг олдини олиш учун давлат иқтисодиётни совитади. Танглик юз берганда бундан чиқиш учун давлат иқтисодиётни қизитади. Бунга давлат қўлидаги воситалар билан жами талаб ва таклифларга таъсир этиш орқали эришади.

Таянч тушунчалар

Макроиқтисодий мувозанатлар; циклли иқтисодий ўсиш; флуктуация; юксалиш; депрессия; рецессия; стагнация; катта цикллар; ўрта цикллар; кичик конъюнктура цикллари; селектив сараланиш; бозор кучлари; иқтисодиётни совитиш; иқтисодиётни қиздириш.

17.1. Иқтисодий хавф-хатарлар

Бозор иқтисодиёти ҳаракатланиш йўлида турли хавф-хатарларга дуч келади, натижада қоқилишлар, яна ҳаракатни давом эттириш юз беради. Хавф-хатар иқтисодий рискларнинг кўриниши ҳисобланади. Рискларни эса бозорнинг объектив шароити пайдо қилар экан хавф-хатар ҳам шундай юзага келади. Хавф-хатарга иқтисодиёт вақти-вақти билан дуч келади. Лекин ҳар сафар унинг миқёси, кўриниши ва иқтисодиётга таъсири турлича бўлади. Хавф-хатар иқтисодий таҳдидни юзага келтиради.

Иқтисодий таҳдид – бу хавф-хатарни иқтисодиётга салбий таъсир этишидир.

Таҳдид иқтисодиётга раҳна солиб хавфсизлик муаммосини юзага чиқаради (17.1-расм).

Хавф-хатарлар характери жихатидан объектив ва субъектив бўлади. Объектив – бу иқтисодий ва табиий шарт-шароит ҳосил қилган хавф-хатардир. Субъективи иқтисодий сиёсатда йўл қўйилган хатолар юзага келтирадиган хавф-хатарлардир.

Хавф-хатарларнинг сабаби иқтисодий, табиий-демографик ва ижтимоий-сиёсийдир. Булар орасида иқтисодий сабаблар бирламчидир. Бозор иқтисодиёти ривожланган сари унга дастлаб ҳос бўлган таркоклик, стихиялилик, алоҳидалашув, ўз манфаатини устун қўйиш кабилар чекланади. Бироқ улар йўқолиб кетмайди, бозор механизми ҳар доим ҳам бир маромда ишлаб турмайди, унга ҳос бўлган лаёқатлилик доимий эмас, чунки вақти – вақти билан у лаёқатсиз ҳам бўлиб туради. Бозор кучлари нолаёқатсизлик ҳолатига тушганда иқтисодиётда номутаносиблик, унинг механизмларидаги носозлик юзага келиб бу хавф-хатарга сабаб бўлади.

Коррупция ҳам иқтисодиётнинг хавф-хатар манбаидир. Бу порахўрлик муносабати бўлиб, давлат номидан хизмат кўрсатиш чоғида ўз мансабини суиистеъмол қилувчи амалдорлар билан шу хизматдан фойдаланувчи фирмалар, ташкилотлар ва айрим фуқаролар ўртасида юз беради. Бунда порани бериш ва уни олиш

юз беради. Коррупция бозор қоидаларига биноан хизматларни ихтиёрий равишда олди – сотди қилиш эмас, балки уларни кўрсатиш учун ғайриқонуний ҳақ олишдир. Давлат кўрсатган хизматлар учун пора бериш бозор қонунарига биноан юз бермайди. Пора хизмат учун бериладиган устама тўловдир, чунки бирламчи ва қонуний тўловни давлат ўз хизматчисига иш ҳақи шаклида тўлайди. Коррупцион даромад харом даромад бўлиб, бу даромадлардаги тенгсизликни кучайтириб юборади. Коррупциянинг хатарли жиҳати шундаки, бу кишиларда норозилик уйғотиб жамиятдаги ижтимоий мувозанатга раҳна солади. Бу биринчидан, иккинчидан коррупция даромадларни порахўрлар қўлида тўпланишига олиб келади. Натижада, ўз соҳиби ишлаб топган даромаднинг порага айланган қисми яширин равишда жамғарилади. Порахўрлар қўлидаги яширин пул инвестиция учун ҳам хизмат қилмайди. Бу аҳоли қўлидаги пул қолдиғини кўпайтиради, бу билан пул муомаласига таҳдид солади.

Демографик вазиятни ўзгариши ҳам хавф-хатарни сабабчисидир. Аҳолини тез ўсиши натижасида ортиқча иш кучи ҳосил бўлиб, бандлик масаласи кескинлашади, ишсизларни оз бўлса-да тирикчилигини таъминлаш давлат бюджетига оғир юк бўлади, унинг иқтисодий харажатларини қисқартириб ижтимоий харажатларини оширишга тўғри келади. Аҳолини озик-овқат ишлаб чиқаришга нисбатан тез ўсиши аҳоли таъминотида катта қийинчиликлар туғдиради. Аҳоли секин ўсган ёки у ўсмаган шароитда иш кучи дефицити пайдо бўлиб, бу моддий капитал ва инсон капитали ўртасидаги номуаносибликни ҳосил қилиб иқтисодиётга путур етказиши мумкин.

Хавф-хатарни ижтимоий беқарорлик ҳам ҳосил қилади. Ижтимоий муносабатлардаги кескинлик, иш ташлаш, намоёнликлар, қонунга итоат этмаслик каби ҳодисаларни юзага келтирадики бу иқтисодиётни издан чиқариши мумкин. Бунга мисол қилиб 2012 йил Греция, Испаниядаги оммавий иш ташлашларнинг иқтисодиётга келтирган зарарларини кўрсатиш мумкин.

Иқтисодий хавф-хатарни сиёсий беқарорлик, ҳокимият билан оппозициянинг узлуксиз кураши, ҳатто фуқаролар урушини келиб чиқиши, сиёсий конфронтацияни (сиёсий қарши туришни) ҳалдан ошиб кетиши ҳам юзага келтиради. Масалан, кучли сиёсий конфронтация Грузия иқтисодиётини қўшнилар иқтисодиётидан орқада қолишига олиб келди, шундай воқеа Украинада ҳам юз берди.

Хавф-хатарнинг табиий ва техноген сабаблари ҳам бор. Иқтисодиётга хизмат қилувчи табиий ресурсларни охирлаб қолиши, уларни қайтадан тиклаш ёки четдан келтириш катта сарфларни талаб қиладики, бу иқтисодиётга катта юк бўлиб тушади. Табиий ва техноген фалокатлар (зилзила, сув тошқини, қурғоқчилик, ўт кетишлар, техник авариялар) ҳам иқтисодиётга зарар келтиради. 2012 йил АҚШнинг шарқий қирғоқларида бўлган тўфон ва сув тошқини келтирган талофот. Россиядаги Саён – Шушен гидростанциясидаги 2010 йил катта авария ва 2012 йилги Япониядаги «Фукусимо» атом электростанциясидаги авария ҳам қимматга тушди.

Таҳдид сабаблари ички ва ташқи бўлади. Ички сабаб бу муайян мамлакатнинг ўзига хос шароитда бозор кучларининг яхши натижа бермаслиги, давлат иқтисодий сиёсати самарасининг пастлиги ҳисобланади. Буни тасдиғи сифатида иқтисодий кризисларни такрорланиб туришини кўрсатиш мумкин.

Ташқи сабаблар четдан кириб келадиган хавф-хатарни пайдо қилади. Ташқи иқтисодий алоқалар механизмини ҳам маълум вақтдан кейин шароит ўзгариши муносабати билан яхши натижа бермай қўяди. Бу экспорт, импорт, иш кучи ва капиталнинг халқаро миқёсдаги тақсимланишида узилишларни келтириб чиқаради, натижада миллий иқтисодиётлар ташқи хатарга тўқнаш келади. Капитални четга чиқиб кетиши экспортдаги қийинчилик, иқтисодиётни танг аҳволга солади.

Миллий иқтисодиётлар интеграция жараёнига киришиб тобора глобаллашиб боради. Улар бир-бири билан ҳамбарчас боғланиб қолганидан хатарлар бир мамлакатдан бошқасига кўчиб умумий хавф-хатар тусини олади.

17.2. Иқтисодий хавфсизлик ва унинг турлари

Иқтисодий хавф-хатарлар иқтисодиётга таҳдид ўтказар экан, булардан сақланиб хавфсизликни таъминлаш зарур, чунки бу иқтисодий ўсишнинг муҳим шартидир.

Иқтисодий хавфсизлик – бу миллий иқтисодиётни ички ва ташқи таҳдидларга дош бериб, улардан химояланган бўлиши, ўз салоҳиятини сақлаб қолиб ривожланишга мойил бўлиши уни яшовчан бўлиб дестабилизация (бекарорлик) бўлганда ўз қаддини ростлай олиши кабиларни англатади.

Иқтисодиёт тизимли бўлганидан унинг хавфсизлигининг турли йўналишлари бор.

Ишлаб чиқариш хавфсизлиги – Бу иктисодий хавфсизликни бирламчи асоси ҳисобланади, чунки ишлаб чиқаришдаги хавфсизлик бошқа соҳалардаги хавф-хатарни олдини олади.

Ишлаб чиқариш хавфсизлиги-бу товар ва хизматларни яратиш жараёнини мунтазам ва чекловларсиз бир меъёрда ўсиб боришига шароит мавжудлигини билдиради.

Ишлаб чиқариш хавфсизлиги таъминланганда иктисодий барқарорлик мавжуд бўлади, яъни миллий иктисодиёт бир маромда ривожланиб боради.

Бунда ишлаб чиқариш қобиляти сақланган ҳолда ЯИМнинг жон бошига ҳисобланган ҳажми ортиб боради. Бундан ташқари хавфсизлик ишлаб чиқаришнинг технологик даражаси ва миллий иктисодиётдаги меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқаришни инновацияларга мойиллиги, ишлаб чиқариш таркибий тузилишини бозор талабига мослиги, иктисодиётни танглик пайдо бўлганда ундан кичик талофотлар билан чиқиш, яъни уни жон бошига сақлай билиши кабиларни билдиради.

Молиявий хавфсизлик иктисодий хавфсизликнинг муҳим томонидир. Молиявий хавфсизлик таъминланган ерда молиявий барқарорлик ҳукм суради. Шундай бўлганда иктисодиётнинг реал сектори билан молиявий секторлари бир-бирига мос равишда фаолият юритади.

Молиявий хавфсизлик иктисодиётнинг ички ва ташқи субъектлари ўртасидаги пул оқимини барқарор бориши учун шароит ҳозирлигини билдиради.

Хавфсизлик бу давлат бюджети дефицитсиз бўлиши, дефицит юзага келганда уни кичик бўлиши, миллий пул кадр-қийматини барқарор бўлиши, банklar капиталининг етарли бўлиши, мамлакатдаги олтин-валюта захираларини (буни халқаро захиралар, деб ҳам юритишади) етарли бўлиши молия бозорини бир маромда ишлаб туришини билдиради.

Пул оқими бу иктисодиёт учун озуқади, уни тўхтовсиз бориши иктисодий ўсишнинг муҳим шарти ҳисобланади, чунки бусиз товар ва хизматларни ўз вақтида айирбошланиши юз бермайди. **Монетар хавфсизлик**, яъни пул муомаласининг хавфсизлиги алоҳида ўрин тутади. Бу муомаладаги пул миқдорини иктисодиёт кўламига мос бўлишини талаб қилади, чунки пул етишмай қолса иктисодий оборот суетлашади. Бордию пул кўпайиб кетса инфляция хавфи туғилади. Шу сабабли иктисодиётни монетизация (пул билан таъминланиш) даражаси етарли бўлиши талаб қилинади, шунга қараб пул миқдори

кўлайтирилади ёки камайтирилади. Миллий валюта (пул) мамлакат докрасидаги ягона тўлов воситаси бўлади, четдан келадиган молиявий тажовуз йўлини тўсувчи чегара яратади, чунки ўзга пул мамлакат ички бозорида ўтмайди. Шу сабабли миллий пулни мустақкамлаш хавфсизликка хизмат қилади. Умумий пул бор жойда (масалан, еврозонада) миллий хавфсизликка эришиш учун умумий пул – еврони мустақкамлаш керак бўлади, чунки бу пул нафақат умумий бозорда, балки миллий бозорда ҳам ягона тўлов воситаси функциясини бажаради.

Энергетика хавфсизлиги. Миллий иқтисодиёт барқарор ўсиб бориши учун унинг ҳамма соҳалари узлуксиз ва етарли миқдорда энергия билан таъминланиши керак бўлади. Сарфланадиган энергия турлари ҳам талабга жавоб бериши зарур. Энергия хавфсизлиги таъминланмаса иқтисодиёт издан чиқади.

Энергетика хавфсизлиги – бу мамлакатдаги барча энергия истеъмолчиларини энергоресурслар билан етарли миқдорда ва уларга оғирлик қилмайдиган нархларда узлуксиз таъминланиб туришларини билдиради.

Иқтисодиёт саноатлашган сари, аҳоли турмуш маданияти ўсган сари ишлаб чиқаришда ва кундалик аҳоли турмушида энергия талабманд машина, ускуна ва асбоблар кўп қўлланилади. Иқтисодиётда узлуксиз энергия таъминотига эришиш учун ўз энергоресурсларидан тўлиқ фойдаланиш, улар етишмаган тақдирда импортини мунтазам бўлишига эришиш керак бўлади. Хавфсизлик энергия таъминотида қоллапс (тўхтаб қолиш) бўлишига йўл қўйилмасликни билдиради, чунки бу иқтисодий қоллапсга олиб келиши мумкин.

Энергетика хавфсизлиги куйидаги йўллар билан таъминланади:

1. Энергия яратиш ва уни узатишнинг энг самарали усуллари кўллаш.

2. Энергоресурслар манбаларини диверсификациялаш, яъни янги манбаларини ишлатиб энергия истеъмоли бир манбага боғлиқ бўлишига йўл қўймаслик.

3. Экологик тоза энергоресурсларни кенг қўллаш, бу билан энергия истеъмоли экологик зарарсиз бўлади.

4. Энергия истеъмолида тежамкорликка эришиш. Нафақат ишлаб чиқариш балки уй турмушида ҳам энергия сарфи кам бўлган машина, асбоб ва ускуналарни ишлатилиши.

5. Ерости тикланмайдиган энерго ресурслар тугалланиб борганидан доимо тикланиб турадиган энергоресурслардан кенг

фойдаланиш керак бўлади. Шу ўринда биоэнергия (ўсимликларни чириш энергияси), шамол ва қуёш ерости сувлари ҳамда денгиз тўлқинлари энергиядан фойдаланиш энергетика хавфсизлиги учун истикболли саналади.

6. Энергия истеъмолини бир маромда ва узлуксиз боришига эришиш турли давлатларнинг энергия таъминоти тизими бир-бирига уланади, яъни давлатлараро энергия таъминотига ўтилади. Бу билан энергия таъминоти канда қилмай амалга оширилади. Энергия ресурсларини олдиндан келишилган нархларга биноан етказиб берилади, булар энергия истеъмолчиларига ҳам маъқул бўлади.

Озиқ-овқат хавфсизлиги. Буни озиқ-овқат ресурсларини чекланган бўлиши ва уларни аҳоли истеъмолини қондиришга етишмай қолиши талаб қилади. Мутлақ етишмовчилик келиб чикканда умуман озиқ-овқат, унинг сифатидан катъий назар етишмай қолиб, очлик хавфи туғилади. Озиқ-овқатни нисбий етишмовчилиги сифатли (гўшт-ёғ, сут-катик, мева-сабзавот) маҳсулотларни аҳоли истеъмоли учун озлигини билдиради. Бу ерда қорин тўқ бўлади, лекин бу юзаки тўқлик бўлиб, сифатсиз маҳсулотлар ҳисобидан пайдо бўлади, шу сабабли сифатли маҳсулотларга муҳтожлик мавжуд бўлади.

Озиқ-овқат хавфсизлиги – бу кишиларни миқдоран етарли ва сифати жиҳатидан қониқарли озиқ-овқат билан узлуксиз таъминланиб туришидир.

Хавфсизлик бўлиши учун қуйидагилар талаб қилинади:

1. Мамлакатнинг имкони борича ўзини-ўзи таъминлаб, импортга камроқ қарам бўлиши.

2. Овқатланиш берадиган қуч-қувват соғлом яшаш учун етарли бўлиши, бир кунлик озиқ-овқат энг камида 2600 каллория, кўп бўлганда 3500 каллория бериши.

3. Озиқ-овқат сифатли бўлиб, унинг таркибида оксил, ёғ, витаминлар ва минерал моддаларга бой маҳсулотлар етарли бўлиши.

4. Асосий озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи кўпчилик аҳоли учун оғирлик қилмаслиги.

5. Аҳолининг озиқ-овқат учун сарфи унинг истеъмол харажатларининг ярмидан ошмаслиги.

6. Йиғилган озиқ-овқат захиралари аҳоли таъминотида жиддий узилишларга йўл бермаслиги.

Хавфсизликни таъминлаш учун озиқ-овқат ишлаб чиқаришни аҳоли сонини ўсишига нисбатан жадалроқ ўсишига эришиш

зарурки, бу экин майдонларини кенгайтириш, ҳосилдорликни ошириш (генетик модификациялашган маҳсулотларни кўпайтириб бўлса ҳам) талаб қилади. Қишлоқ хўжалигига катта инвестициялар юбориш, аграр ислохотларни чуқурлаштириш, фермерларни қўллаб-қувватлаб, уларга бошқа ердагилардан кам бўлмаган даромад топишга имкон бериш керак бўлади.

Ҳозир (2012 йил) дунё аҳолиси 7 млрд бўлса 2050 йилга бориб 10 млрд нафарга етади. Бу Осиё ва Африка ҳисобидан бўлади, шу боис у ерда озиқ-овқат тақчиллиги кучайиши мумкин. Ҳозирнинг ўзидаёқ, бу ерда очлик кузатилади. Масалан, 2012 йили ер юзидаги оч қолган кишилар сони 1,2 млрд нафарга етди. Бу озиқ-овқат хавфсизлигини жиддий қилади, чунки очликдан йилига 35 минг киши ўлади.

Ташқи иқтисодий алоқалар хавфсизлиги

Хавфсизликни ташқи жиҳати ҳам бор, чунки миллий иқтисодиётлар бир-бирига боғлиқ бўлиб қолади. Улардан ҳар бирининг хавфсизлиги бошқасининг хавфсизлигига бориб тақалади. Бу айниқса, экспорти катта мамлакатларда яққол кузатилади.

Ташқи иқтисодий алоқалар хавфсизлиги – бу мазкур алоқаларни мунтазамлиги ва миллий манфаатларга мос бўлишини билдиради.

Ташқи иқтисодий алоқалар хавфсизлиги экспорт ва импорт узлуксиз равишда ҳамда манфаатли бўлишини, четдан капитални кириб келиши иқтисодий ўсишни таъминлаши, капитални чиқиб кетиши зарарли бўлмаслиги, ташқи савдода экспортнинг катта бўлиши мамлакат валюта захираларининг сақланиши ёки ўсиб боришини таъминлайди.

Ижтимоий хавфсизлик. Бу миллий хавфсизликни муҳим жиҳати ҳисобланади, чунки бунга иқтисодий барқарорлик боғлиқ бўлади. Ижтимоий мувозанат бузилиб, аҳолининг турли қатламлари ўртасида тўқнашувлар бўлиб, тўс-тўполон юз берганда иқтисодиёт катта зарар кўради. Шу боис, ижтимоий барқарорлик катта аҳамиятга эга.

Ижтимоий хавфсизлик аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари ўртасида ўзаро муроса ва тинч-тотувлик муносабатининг қарор топиши ва ижтимоий мувозанатнинг мавжудлигини билдиради.

Хавфсизлик аҳоли турли тоифалари ўртасидаги партнёрлик (шерикчилик) муносабатлари қонун йўли билан ўрнатилганда қарор топади. Ижтимоий барқарорлик юзага келиши учун барча

тоифадаги аҳоли манфаатлари уйғунлашуви, улар зидлик ҳолатига келганда ўз вақтида бартараф этилиши керак бўлади. Бунинг учун камбағал аҳолининг кўпайиб кетиб меъёридан ортишига йўл бермаслик талаб қилинади. Бозор кучлари аҳолини табақалашувига олиб келади, шу сабабли давлат буни олдини олади. Камбағалларни янада камбағаллашуви шароитида бойларни янада бойиб кетишига йўл қўймаслик чораларини давлат қўллаши керак бўлади. Давлат бойларга катта солиқ солиб, бундан тушган пулни камбағалларга ёрдам сифатида таркатади, ночорларни бепул овқатлантириш, кийинтириш, бепул даволаш ва турар жой билан таъминлашга сарфлайди. Камбағалларга турли хайр-эхсон фондлари ҳам ёрдам қўлини чўзади. Хуллас, ижтимоий хавф-хатарни олдини олиш ва бартараф этиш учун давлатдан фаол ижтимоий сиёсат юргизиш талаб қилинади.

17.3. Хавфсизликнинг меъёрий чегаралари

Иқтисодий хавфсизлик ҳамма ерда бир қолипга тушадиган ҳодиса эмас. Турли мамлакатларда иқтисодий хавф-хатарнинг манбаалари, намоён бўлиш шакли, айрим хавф-хатарнинг устуворлиги, уларни камайтириш имкониятлари фарқланади. Шу сабабли хавфсизликни миқдорий меъёрлари ҳамма учун бир хил бўлолмайди. Аммо кўпчилик мамлакатлар учун умумий бўлган меъёрлар ҳам борки, улар айрим мамлакатлар учун мўлжал вазифасини бажаради.

1. Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши аҳоли ўсишидан тезроқ бориши керак, чунки бу жон бошига яратилган маҳсулот ва хизматларни ортиб боришини таъминлаб халқ фаровонлигини ва келажақдаги иқтисодий ўсишни кафолатлайди.

2. Давлат бюджетининг дефицити ЯИМ кийматининг 3 – 4 % дан ошмаслиги лозим, чунки шундай бўлганда харажатларни тежаш ҳисобидан келажақдаги дефицитни камайтириш ва давлат қарзини ошиб боришига йўл берилмайди.

3. ЯИМ яратишга кетган энергия сарфи унинг кийматининг 5 – 6 %дан ошмаслиги керак, акс ҳолда энергия қарамлиги келиб чиқади. Энергоресурслар етишмаган ҳолда улар импорти учун старли пул захиралари ҳосил қилиниши зарур.

4. Давлатнинг ташки қарзи ЯИМ кийматининг 60 %дан ортмаслиги талаб қилинади, чунки қарз бундан ортиб кетса, мамлакат банкрот ҳолига тушади, уни кредит рейтинг (қарзни тўлай олиш қобилияти) пасайиб, унга ишонч йўқолади.

5. Озиқ-овқат маҳсулотлари импорти уларни мамлакатдаги истеъмолига нисбатан 30 – 50 %дан ошмаслиги зарур, акс холда четга қарамлик пайдо бўлади. Бунга йўл бермаслик мақсадида озиқ-овқат маҳсулотлари импортини молиялаштириш учун валюта резервлари бўлиши лозим.

6. Мамлакатнинг олтин-валюта резервлари, яъни халқаро резервлар энг кам деганда ЯИМ қийматининг 10 % га тенг бўлиши талаб қилинади. Шундай бўлганда четдан олинган қарзни тўлаш ва минимал даражада энг зарур товар ва хизматлар импорти ҳақини тўлаш мумкин бўлади.

7. Мамлакатдаги ишсизлик даражаси, яъни ишсизларни меҳнатга лаёқатли аҳоли таркибидаги ҳиссаси 6 – 8 % ошмаслиги керак. Шундай бўлганда ишсизларни нафақа билан таъминлаш оғирлик қилмайди, ишсизлар учун янги иш ўринларини яратиш учун ғоят катта харажат талаб этилмайди. Энг муҳими ишсизлар сони меъёридан ортиб кетса ижтимоий зиддият кучайиб жамиятдаги ижтимоий мувозанат бузилади.

8. Аҳоли табақалари ўртасидаги тенгсизлик кучаймаслиги учун камбағаллар аҳолининг 10 – 12 %дан ошмаслиги, жамият даромадининг бойлар қўлида тўпланиши унинг 36 – 40 % дан ошмаслиги зарур бўлади. Бундай меъёр ижтимоий хавфсизлик учун ҳам талаб қилинади.

Келтирилган меъёрлар уларга ҳамма ерда тўла – тўқис амал қилинади деган гап эмас. Уларга бир ерда эришилса, бошқа ерда эришилмайди. Аммо, улар хавфсизлик мезони сифатида қаралади ҳамма уни таъминлашга интилиши зарур.

Хавфсизлик муаммосини юзага келтирувчи хатарларнинг манбаи ва таъсир кучи турличадир. Улар хавфсизликнинг айрим турларига ҳар хил даражада таъсир этади. Масалан, озиқ-овқат хавфсизлигига табиий шароит таъсир этса молиявий ёки ижтимоий хавфсизлик бунга алоқадор бўлмайди.

Турли хавфсизликларнинг якуний натижаси умумий хавфсизлик бўлганидан буни аниқлашдан олдин ҳар бир турдаги хавфсизликнинг миқдорий ўлчами аниқланади.

Турли хавфсизликларнинг кўрсаткичларига таяниб умумий хавфсизлик индекси аниқланади ва бу хавфсизлик даражаси мониторингини ўтказиш ва уни камайтириш ёки бартараф этиш чораларини амалга оширишга хизмат қилади.

17.4. Иқтисодий хавфсизликнинг таъминланиши

Иқтисодий хавфсизлик мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти, дунё иқтисодиётида тутган ўрни, табиий, моддий ва инсоний ресурслар билан таъминланиши, илмий-технологик салоҳияти, иқтисодиётни тартиблаб турувчи механизмларни нақадар яхши ишлашига қараб турли даражада таъминланади. Одатда иқтисоди юксак мамлакатларда бу тўла таъминланса, иқтисоди ўртача мамлакатларда бунга қисман эришилади, иқтисоди заиф мамлакатлар бунга ғоят кам эришадилар ёки мутлақо эришолмайдилар.

Хавфсизликни таъминлашнинг асосий шарти бу миллий иқтисодиётнинг рақобатлашув қобилиятини ошириш ҳисобланади. Бу рақобат курашига бардош бериш, унда ютиб чиқишни, иқтисодий ўсишга ҳисса қўшилишини билдиради.

Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги бу экспортга чиққан товарлар ва хизматларнинг ташқи бозор талабига сифати ва нархи жиҳатидан жавоб бера олиши, у ердаги ўз сегменти ўрнини сақлаб қола олишидир.

Рақобатбардошлик бу товар бозоридаги рақобатга чидай олишни ўзи эмас, балки беллашувда устунликка эга бўлишидир. Бунинг учун мамлакат ичидаги товар экспортга кодир фирмалар инновацион ишлаб чиқариш базасида товарлар диверсификацияси узлуксизлигини таъминлаган ҳолда меҳнат унумдорлигини тўхтовсиз ошириб боришлари, товарларга кетган харажатларни пасайтиришлари ва энг муҳими ташқи бозорга сифатли ва нархи жиҳатидан маъқул бўлган товарларни таклиф қилишлари лозим. Чет элдаги рақобатбардошлик ички бозордаги рақобат кўлами ва шиддатига боғлиқдир. Мамлакат ичида нечоғлиқ эркин ва соғлом рақобат кучли бўлса, шунчалик экспорт килувчи фирмалар хориж рақобатига чидамли бўладилар. Аммо, ташқи бозордаги рақобатда иштирок этиш ҳаммага эмас, балки ғолибларнинг ғолиби бўлган элитар фирмаларга насиб этади. Рақобатбардошлик қобилияти энг аввал ички бозорда шаклланганидан, шу ернинг ўзида иқтисодий эркинлик кўлами катта бўлиши талаб қилинади, яъни мамлакат ичида либерализм тамойиллари қанчалик кучли бўлса, шунчалик чет элдаги рақобатга тайёргарлик ҳам кучли бўлади. Аммо, ташқи муносабатларда ҳам либерализмга йўл берилиши лозим. Миллий бозордаги рақобат курашида давлат иштирок этмайди, бироқ миллий фирмаларнинг халқаро рақобатдаги иштирокига қулай шароит яратиб, миллий манфаатларни ҳимоя қилади. Давлат экспортчиларга лицензиялар беради, уларни солиқ енгилликлари билан сийлайди, экспортнинг

божхона тўловларини қисқартиради, экспортни расмийлаштиришни осон қилади, экспортчиларга дотация ва субсидиялар ажратади. Давлат рақобатбардошликни оширишга қаратилган стратегик дастурларни ишлаб чиқади, уларни амалга оширишни таъминлайди. Бунинг учун рақобатбардошлик мониторинги ўтказилади. Бунда рақобатбардошлик даражаси аниқланади. Агар у юқори бўлса, уни сақлаб қолиш, агар у паст бўлса ошириб бориш чора – тадбирлари белгиланади. Хуллас, рақобатбардошликни фақат бозорнинг ўзи эмас, балки давлат сиёсати ҳам шакллантиради.

Хавфсизликни таъминлаш ишлаб чиқаришни технологик даражасини инновация асосида ошириб бориш, меҳнат унумдорлигини иқтисодий ўсишнинг асосий омилга айлантиришни талаб қилади. Замонавий ишлаб чиқариш серкапитал экан, хавфсизликни таъминлаш учун катта инвестициялар жалб этилиши керак бўлади, бунга биринчидан миллий инвестицияларни кўпайтириш, иккинчидан хорижий инвестицияларни жалб этиш орқали эришилади, бу айниқса иқтисоди заиф мамлакатларнинг хавфсизлиги учун муҳимдир. Инвестициялар ҳисобидан модернизация юз беради, энг янги технологиялар ишлаб чиқаришга киритилиб, бу ресурсларни тежовчи иқтисодий ўсишга қаратилади. Аммо модернизация ишлаб чиқаришнинг диверсификациясини ҳам таъминлайди, бунда эски ишлаб чиқариш ўрнига янгиси келади, товарлар таркиби ҳам жиддий янгиланади, ғоят хилма-хил, нафлилиги баланд, ўринбосарлик хусусияти кучли, экологик тоза товарлар яратилади. Диверсификация миллий иқтисодиётни жадал ўзгарувчи бозор талабига мослаштириб унинг барқарор ўсишини таъминлайди.

Молия секторини реал секторга мос равишда ривожланиши, молиявий активларни (акция, облигация, сертификат ва ҳ.к.) муомалага меъёрида чиқарилиши, улар оборотини назоратга олиниши молия бозоридagi чайковчиликни чеклаш, кредитни меъёрида берилиши молиявий таҳдидларни чеклаб улардан молия секторини ҳимоя қилади.

Ёқилги – энергетика хавфсизлигини таъминлаш учун мамлакатдаги ички энергия ресурсларининг барча манбалари ишга солинади, етишмаган бир энергия тури бошқаси билан қопланади. Энергоресурсларни узатишдаги табиий – техникавий йўқотишлар қисқартирилади, ишлаб чиқаришнинг энергия сифими қисқартирилади, яъни ЯИМ бирлигини яратиш учун кетадиган энергия сарфи камайтирилади. Бунинг учун энергия тежовчи техноло-

гиялар жорий этилади. Уй турмушида энергияни тежовчи асбоблар қўлланилади. Ички энергоресурслар (газ, нефть, кўмир, электроэнергия) етишмаганда, уларни импорт қилишнинг кафолатланади. Масалан, шимолий ва жанубий газ оқимлари, деб аталган газ қувурлари орқали газни Россиядан Европага етказиб берилиши у ердаги энергетика хавфсизлигини таъминлайди.

Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун энг аввал ички ишлаб чиқариш имкониятларидан фойдаланилади. Бунга экин майдонларини кенгайтириш, экинлар ҳосилдорлиги ва уй ҳайвонлари маҳсулдорлигини ошириш билан эришилади. Шу ўринда генетик модификациялашган (генларни чапиштириш орқали олинган) маҳсулотларни кўпайтириш озиқ-овқат танқис мамлакатлар учун катта аҳамиятга эга, чунки бу усул ҳосилдорлик ва маҳсулдорликни оширади. Озиқ-овқат ишлаб чиқариш салоҳияти ҳар хил. Масалан, Бразилия, Аргентина, Голландия озиқ-овқатни экспорт қила олади. Айни вақтда Италия, Япония ва Жанубий Корея, уни катта миқдорда импорт қилиб, эҳтиёжини 60 – 70 % қондирилади, қолгани эса ўз ишлаб чиқаришига тўғри келади. Ўзини-ўзи боқаолмайдиган мамлакатлар ҳам борки (Осиё ва Африка) улар чет элнинг озиқ-овқат ёрдами билан кун кўради, чунки озиқ-овқат ишлаб чиқариш аҳолининг ўсишига нисбатан суст боради. Дунёда жон бошига ҳисобланган экин майдони қисқаришга мойил бўлади. Бу келажакда озиқ-овқат таъминотини мушкуллаштиради ва бу дунё ҳамжамиятини ташвишлантиради.

Ташқи иқтисодий алоқалар хавфсизлиги уларга мунтазам тус бериш ва уларни кенгайтириш орқали таъминланади. Уларни тартиб ва қоидалари ҳамма учун манфаатли бўлади. Шу ўринда Халқаро савдо ташкилоти катта аҳамиятга эга, чунки бу ерда давлатлараро савдо-сотикнинг ягона ва умумий қоидалари амал қилади, унга аъзо бўлган мамлакатлар (2012 – 130 та мамлакат) ташқи савдоси кафолатланади. Ташқи алоқалар хавфсизлиги иқтисодиётнинг бошқалар учун очиклигини маълум чегарада бўлишини билдиради, чунки очиклик четдан хатарни ҳам келтиради ва бу чегарани миллий манфаатлар белгилайди. Иқтисодий чегара вазифасини миллий пул, миллий банк тизими ва ягона божхона тизими бажаради. Экспорт, импорт, капитални кириб келиши ва чиқиб кетиши, иш кучи эмиграцияси ва миграцияси тартиблари белгилаб қўйиладики, бу хавфсизликни таъминлайди.

Иқтисодий хавфсизликка эришишнинг 2 усули мавжуд. Биринчиси бозор усули, яъни бозор механизмини қўллаш. Бу усул

миллий фирмалар ва компанияларнинг ракобатбардошлигига таянади. Аммо, бунинг учун мамлакат ичида эркин ракобат мухити бўлиши лозим, чунки ички ракобатда кучли фирмалар сараланадики, улар ташқи ракобатга ҳам чидамли бўладилар. Бунинг учун иқтисодиётнинг либераллик даражаси етарли бўлиши лозим. Либерал (эркин) иқтисодиёт инсоннинг ташаббуси ва фаоллигига таянади, чунки шу йўл билан унинг манфаати юзага чиқади. Унинг асосида корпоратив – гурухий манфаат ташкил топади, бу эса фойдани кўпайтиришни мўлжаллайди. Шу мўлжалга етишгандагина корпоратив манфаатлар миллий манфаатлар билан сиғишади. Фирмалар мамлакат иқтисодий хавфсизлигига ўз мақсади жихатидан ёндашадилар. Шу боис, бозор механизмининг фақат ўзи хавфсизликни таъминлай олмайди, унга асос бўлган лаёқатсизлик хатарларни қайта-қайта яратиб туради, уларни яратиш ва бартараф эта олиш ҳар доим ҳам бир вақтда юз бермайди. Иккинчи усул – давлат усулидир. Фирмалардан фарқлироқ давлат умуммиллий манфаатларни хомийси бўлади. Шу важдан у макроиқтисодий хавфсизликни таъминлашда етакчи куч бўлади, айниқса ,бу бозор кучлари лаёқатсиз бўлиб қолганда яққол сезилади.

Давлат узоқ муддатга мўлжалланган стратегик сиёсатни белгилайди, хавфсизликка бағишланган махсус дастурларни ишлаб чиқади, улар хавф-хатарни манбалари ва турларига қараб қисқартириб бориш ёки тугатиш чоралари белгиланади. Давлат дастурларида ишлаб чиқаришдаги номутаносибликларга йўл бермаслик чоралари белгиланади. Давлат ишлаб чиқаришнинг моддий ҳажми, унинг пул – қиймат шакли ўртасидаги мутаносибликни тиклаш чорасини кўради. Давлат реал секторнинг ўсишини рағбатлантирган ҳолда молия секторини назоратга олиб, у ердаги спекулятив операцияларни чеклайди. Давлат дастурлари ишлаб чиқаришнинг таркибий янгилалиши йўллари белгилайди. Эски ва янги тармоқлар, ишлаб чиқариш ва сервис ўртасидаги, ишлаб чиқариш ва социал инфратузилма ўртасидаги, ишлаб чиқариш, транспорт ва энергетикани бир-бирига мос ривожлантириш чоралари давлат дастурларида кўрсатилади.

Хавфсизликни таъминлаш йўлида давлат антикоррупцион сиёсатга амал қилади, бунда коррупцияни йўқ қилиш, бунини иложи бўлмаганда, уни хавфсиз даражага тушириш чоралари қўлланилади. Сиёсий оппозицияга йўл берилади, бу билан сиёсий муҳолиф кучлар бир – бирини назорат қилиб, улар вакилларини давлат ишларида порахўрлик қилишига тўсқинлик яратади.

Порахўрлик қаттиқ жазоланади. Масалан, Хитойда 2012 йил 73 минг мансабдор кишилар порахўрлик учун жавобгарликка тортилди. Давлат кишиларни мансабдорларга қарамлигини қискартириш учун иқтисодий эркинликни кенгайтириб, турли рухсат беришларни қискартирди. Қонунчилик йўли билан амалдорларга совға-салом бериш тақиқланади, амалдорлар ва улар яқин қариндошларининг даромади ва харажати декларация қилинади. Бунда уларни қандай суммада эканлиги ва қаердан келиши аниқланади, давлат амалдорларига чет элда кўчмас мулк сотиб олиш, четга капитал қўйиш, чет эл банкларида ҳисобварағи очиш, у ерда қимматли қоғозлар сотиб олиш ман этилди. Амалдорларга бизнес билан шуғулланиш тақиқланади. Бу чоралар коррупцияни ҳеч бўлмаганда меъёрий чегарада тутиб туриш имконини беради.

Давлатнинг стратегик ижтимоий сиёсати даромад – сарфдаги тенгсизликни кучайтиришга йўл бермай, барчанинг фаровонлигини оширишга қаратилади. Бу билан хавфсизлик яратувчи ижтимоий конфликт ва тўқнашувларга йўл берилмайди. Хуллас, давлатнинг фаол иштирокисиз хавфсизликни таъминлаб бўлмайди, чунки бунинг учун бозор механизмини ўзи етарли эмас.

Глобализация шароитида хавф-хатарлар умумий тус олади, чунки миллий иқтисодиётлар бир-бирига боғланиб қолганидан, хавф-хатарлар миллий доирадан чиқиб, байналминал тус олади. Улар бир мамлакатдан бошқасига ўтиб туради. Шу боис, хавфсизликни таъминлаш мамлакатларнинг ҳамкорлигини талаб қилади. Шу йўлда умумий лойиҳалар ишлаб чиқилади ва молиялаштирилади, иқтисодиётга салбий таъсир этувчи экология муаммолари биргаликда ҳал этилади. Хавфсизлик учун турли мамлакатлар иттифоқи доирасида биргаликда курашилади. Масалан, 2012 йил Еврозона мамлакатлари (умумий пул – Евро муомала қилувчи) Греция, Португалия ва Испанияга молиявий тангликдан чиқиши учун катта миқдорда қарз берди. Хавфсизликни таъминлашда дунёдаги ягона ахборотлар тизими интернет ҳам хизмат қилади. 2012 йил ер юзида 2 млрд киши интернетдан фойдаланди, бу дунё аҳолисининг 28,5 %ни ташкил этади. Бу хавф-хатардан ўз вақтида воқиф бўлиб хавфсизлик чораларини кўриш имконини беради. Хуллас, таҳдидлар умумий тус олганидан хавфсизликка биргаликда эришиш мумкин бўлиб қолади.

Миллий иқтисодиётларнинг хавфсизлиги турли даражада таъминланади, буни сабаби қуйидагича:

1. Мамлакатларнинг куч-қудрати бир хил эмас, иқтисодийети кучли, ўртача ва кучсиз мамлакатлар борки, улар таҳдидларга ҳар хил даражада дош бера оладилар.

2. Иқтисодий хавф-хатарларнинг мамлакатлардаги таҳдид даражаси бир хил эмас. Бир ерда энергетика таҳдиди устувор бўлса, бошқа ерда озик-овқат таҳдиди, яна бошқа бир ерда молиявий таҳдид устувор бўлади.

3. Таҳдидларга қарши туриб хавфсизликни таъминловчи механизмлар ҳам турли мамлакатларда ҳар хил ишлайди. Бозор муносабатлари ривожланган ерда, уларга хос бўлган механизмлар иқтисодиётдаги носозликлар ва узилишларни бартараф этишга кодир бўлса, бозор тизимига янгидан ўтган мамлакатларда бу механизмлар етарлича ишламайди. Шу боис, хавфсизликни таъминлашда давлат анча фаол бўлади. Хавфсизликни таъминланиши уни абадул – абад қарор топиши эмас. Хатарлар бир пайдо бўлса, бир қисқариб ёки йўқолиб туради. Шу боис, хавфсизлик масаласи қайта ва қайта юзага келади, чунки иқтисодиётга циклли ривожланиш ва рискли ҳолат ҳосдир.

Хавфсизликни таъминланиши бу таҳдидларни меъёрий даражага келишики, бу уларни иқтисодиётни таҳликага солиб, уни издан чиқармайди. Хавфсизлик умуман таъминланган ҳолда ҳам хавф-хатар бўлади, лекин унинг таъсири кучли бўлмайди. Таҳдидлар ҳар хил бўлгани сингари улардан холи бўлиш ҳам бир хил эмас албатта. Бир ерда хавфсизлик тўла бўлса, бошқа ерда қисман ва яна бошқа ерда унга умуман эришилмаслиги мумкин.

Хулосалар

1. Бозор иқтисодийети рискли бўлганидан бу ерда хавф-хатарлар пайдо бўладикки, булар иқтисодиётга таҳдид солади ва хавфсизлик муоммосини келтириб чиқаради. Иқтисодий хавф-хатарларнинг асосий сабаби бозор иқтисодийетида бўлиб турадиган нолаёқатлик бўлиб, бу бозор механизмнинг вақти келганда яхши иш бермаслиги, коррупцияни мавжудлигидир. Унинг демографик сабаби аҳолининг ғоят тез кўпайиши натижасида ресурсларнинг етишмай қолишидир. Хавф-хатарни жамиятда бўлиб турадиган ижтимоий ва сиёсий беқарорлик, шунингдек, табиий ва техноген фалокатлар ҳам юзага келтиради.

2. Иқтисодий хавфсизлик-бу миллий иқтисодиётни таҳдидларга дош бериб улардан ҳимояланишидир. У ишлаб чиқариш, молиявий, энергетика, озик-овқат ва ташқи иқтисодий алоқалар хавфсизлигини ўз ичига олади. Иқтисодиётга алоқадор

бўлган ижтимоий хавфсизлик ҳам бор, бу турли тоифага мансуб кишилар манфаати уйғунлашиб, улар ўртасидаги иноқлик, шерикчилик ва ҳамкорлик муносабатларини ҳам юзага келтиради.

3. Хавфсизлик маълум чегараларда бўладики, буни иқтисодийда юз берадиган салбий ҳодисаларни бир меъёрдан чиқиб кетмаслиги билдиради. Бу меъёрлар иқтисодий ва аҳолининг нақадар ўсиши, технология, озиқ-овқат, энергоресурслар импортига қарамлик даражаси, ишсизлик ва инфляция даражаси, давлатнинг ташқи қарзи, олтин-валюта захиралари, давлат бюджети дефицити ялпи ички маҳсулот қийматининг қандай қисмини ташкил етиши, камбағалларни аҳолининг қандай қисмини ташкил етиши, даромадларнинг қандай қисми бойлар қўлида тўпланиши каби чегаралар билан белгиланади.

4. Хавфсизликни таъминлашда бозор қучларининг ўзи ва давлат иштирок этади. Унинг асосий шартин миллий иқтисодий рақобатбардош бўлишики, бу мамлакат ичидаги рақобат муҳитининг нақадар бўлишига боғлиқдир. Хавфсизликни таъминлашга бозор қучларининг ўзи етарли бўлмаганидан, бунда давлат фаол иштирок этади, унинг дастурларида хавфсизликни таъминлаш чоралари белгиланади. Давлат бозор механизмига йўл очиш учун уни ривожлантиришга қаратилган ислохотларни ўтказиши. Бозор ҳамда давлатнинг иштирокида ишлаб чиқариш модернизацияланади ва диверсификацияланади, янги технология, энергетика, озиқ-овқат ресурслари ишга туширилади, етишмаган ресурслар импорти кафолатланади.

5. Таҳдидларни умумий тус олиши ва четдан кириб келиши хавфсизликни таъминлашда давлатлар ҳамкорлигини талаб қилади, бунга ташқи иқтисодий алоқаларни тартибга солиш ҳамма учун манфаатли қилиш орқали эришилади. Бироқ таҳдидлар манбаи ва уларни таъсир қилиши ва ниҳоят уларни ҳимояланиш имконияти турлича бўлганидан мамлакатлар хавфсизлиги турлича таъминланади.

Таянч тушунчалар

Иқтисодий хавф-хатар; иқтисодий таҳдид; иқтисодий хавфсизлик; ишлаб чиқариш хавфсизлиги; молиявий хавфсизлик; энергетика хавфсизлиги; озиқ-овқат хавфсизлиги; ташқи иқтисодий алоқалар хавфсизлиги; ижтимоий хавфсизлик; хавфсизлик чегаралари ва меъёрлари; миллий иқтисодий рақобатбардошлиги; ишлаб чиқариш модернизацияси ва диверсификацияси.

XVIII боб. ПУЛ ТИЗИМИ

18.1. Пулнинг моҳияти ва иқтисодиёт учун аҳамияти

Макроиктисодий оборотда товар ва хизматлар ҳаракатига қарама-қарши равишда пул ҳаракати юз беришини олдинги бобда кўриб чиққан эдик. Энди мана шу пул оқимини таҳлил эта-миз. Иқтисодиётнинг пул тизимига пулнинг ўзи, пул эмиссия-си (уни муомалага чиқариш), пулнинг шакллари, валюта режи-ми (миллий пулни бошқа пулга алмаштириш тартиби), пул би-лан шуғулланувчи молия институтлари (банклар ва банкдан бошқа ташкилотлар) ва ниҳоят давлатнинг пул борасидаги (мо-нетар) сиёсати киради. Пул бозор иқтисодиётининг тани-ю жони ҳисобланади, чунки у пул билан тирик. Пул бозор муносабатлари-нинг асосий воситаси, унинг ёрдамида барча иқтисодий алоқалар амалга оширилади.

Пул – бозор алоқаларининг ҳаммабон ва универсал иқтисо-дий воситасидир.

«ПУЛ – ПУЛЛИГИНИ ҚИЛАДИ»

– Сиз менга кўп яхшилик қилдингиз, сизга қандай миннатдор-чилик билдиришни ҳам билмайман.

– Пул бор жойда бунақа бемаъни саволни бермайдилар.

Биз биламизки, бозор иштирокчиларининг ҳаммаси пулдан фойдаланадилар. Хонадонлар ресурсларни сотганда, фирмалар

товар сотганда, давлат солик ундирганда пул олади. Шу пулга хонадонлар бозордан истеъмол товарлари сотиб олади, фирмалар ресурслар олади, давлат эса ҳам ресурслар, ҳам истеъмол товарларини харид қилади. Пул соликлар, бадал ва қарз каби мажбуриятларни тўлаш учун ҳам керак. Хуллас, пулсиз ҳеч бир иш битмайди, ҳеч кимнинг ҳожати чиқмайди. Пул молиявий активлардан бири, бошқаси эса акция, облигация ва сертификатлардир. Бироқ пул шундай активки, унга тўлов воситаси сифатида ҳамма вақт хоҳлаган товар ва хизматларни сотиб олиш мумкин, бошқа активлар воситасида эса бу ишни бажариб бўлмайди. Бунинг учун активларни олдин пулга сотиш керак. Масалан, «Ўзнефтгаз» компаниясининг акциясига, у қанчалик кадрли бўлмасин, бозорда ҳеч ким товар сотмайди, пулга эса албатта сотади. Ҳозирчалик ҳеч ким пулга ўхшатиб ишланган облигацияларга ҳам товар сотганича йўқ.

Пулнинг бозор иқтисодиёти учун бекиёс аҳамияти унинг функцияларида намоён бўлади. Пул 3 та асосий функцияни бажаради:

1. **Ҳисоб-китоб** ва иқтисодий ўлчов функцияси. Иқтисодий фаолиятнинг 2 хил ўлчами бўлади. Бири моддий ўлчам бўлса, иккинчиси пул-қиймат ўлчами. Маҳсулот ва хизматлар тури миллионлаб бўлганидан уларни моддий жиҳатдан бир ўлчамга келтириб, уларни таққослаб бўлмайди. Бу вазифани фақат пул бажариши мумкин. Пулнинг ҳаммабўлиги шундаки, ундан фойдаланмайдиган иқтисодий субъект умуман бўлмайди. Пул универсал восита бўлганидан, у ҳар қандай иқтисодий фаолиятнинг харажати ва натижасини аниқлайди. Хуллас, пул қиймат ўлчови вазифасини ўтайди. Қийматни ўлчаш дегани, кетган сарф-харажатларни, яратилган товар ва хизматлар миқдори ва сифатининг бозор нархида ифодаланишини билдиради. Нарх эса, биз биламизки, товар ва хизматлар харид этилган чоғда тўланадиган пулдир. Демак, пул қийматни нарх ёрдамида ўлчайди.

2. **Муомала воситаси функцияси.** Пул бу функцияни бажарганда олди-сотдига хизмат қилади. Сотувчи товарини пулга алмаштиради, бунда биз биламизки, **Т-П** операцияси юзага келади. Харидор эса ўз пулини товарга айирбошлайди, бунда **П-Т** операцияси юзага келади. Пул универсал тўлов воситаси сифатида ҳамма ерда қабул қилинади, чунки пулга алмаштирилмайдиган товар умуман бўлмайди. Пулни товарга айирбошланиши бир лаҳзали иш эмас, бу тўхтовсиз давом этади. Шу сабабли пул

қўлдан-қўлга ўтиб доимо ҳаракатда бўлади. **Пул инсониятнинг буюк кашфиётларидан биридир.** Бу билан айирбошлашда улкан қулайлик пайдо бўлган, айирбошлаш сарф-харажатлари мислсиз даражада қисқарган. Масалан, бартер чоғида бир маҳсулотга бошқа керакли маҳсулотни дарҳол топиб алмаштириш амримаҳол иш бўлади. Фараз қилайлик, агар деҳқон сигирини мотоциклга алмаштирмоқчи бўлса, мотоцикл эгасига сигир керак бўлмайди, унга уй керак уй эгасига эса мотоцикл эмас, балки музлатгич керак. Шу тахлитда деҳқон мотоцикл эгасига керакли товарни топиб, унга сигирини алмаштиргунча кўп овора бўлади, талай вақт сарфлайди. Пул бор жойда бундай узоқ оворагарчилик бўлмайди. Сигир дарҳол пулга сотилиб, пулга мотоцикл олинади. Пулнинг борлиги туфайли икки товар эгасининг иши бир зумда битади. Пул товар айирбошлашни жадаллаштирганидан иқтисодий ўсишга катта ҳисса қўшади, чунки айирбошлаш вақтини тежайди.

3. **Жамғариш воситаси.** Пул бу функцияни бажарганда бойлик тўплашга хизмат қилади. Бунда пулнинг ҳозирги кунги харид қобилияти келажакка кўчирилади, у тўпланиб боради ва бўлгусидаги харид ишига хизмат қилади. **Бойлик – бу жамланган барча активлардир.** Моддий актив – бу жамғарилиш хусусиятига эга бўлган ва узоқ сақланадиган моддий шаклдаги нарсалардир. Булар жумласига ер, ерости бойликлари, ўрмонлар, завод, фабрикалар, фермер хўжаликлари, бинолар, иншоотлар, транспорт воситалари, олтин, кумуш, платина, жавоҳирлар ва бошқалар киради. Молиявий актив – бу пул ва пулга тенглаштирилган қимматли қоғозлар, яъни акция, облигация ва сертификатлардир. Айтилган барча активлар жамғарилиш хусусиятига эга. Демак, пул бойликнинг ягона шакли эмас, чунки унинг бошқа шакллари ҳам бор. Бироқ пул жамғариш бойлик тўплашнинг энг қулай усули, чунки у энг юксак ликвидли актив ҳисобланади.

Пулнинг ликвидлиги унинг муомала воситаси сифатида ҳамма нарсага тез ва ҳеч бир тўсиксиз айирбошланишидир.

Пулдан бошқа ликвидли активлар ҳам бор, лекин улар ликвидлик жиҳатидан пулга тенглаша олмайди. Масалан, пул ҳеч бир харажатсиз хоҳлаган пайтда хоҳлаган нарсага айирбошланиши мумкин.

Бино, жавоҳир ёки транспорт воситаси бошқа нарсага айирбошланиши учун у сотилиши керак, бу кўп вақт ва харажатни талаб қилади.

Пул жамғариш воситаси бўлиши учун унинг **кадри барқарор** бўлиши керак. Пул кадрсизланганда, унга келажакда

кам товар беришади. Шу сабабли кадрсизланаётган пулнинг жамғарилиши бойликнинг қисман йўқотиб борилишини билдиради. Шундай шароитда пул ўрнига бошқа активларни жамғариш қулай бўлиб қолади.

18.2. Пулнинг кадр-қиймати

Пулнинг кадр-қиймати – бу пул бирлигининг харид қурбидир.

Пулнинг кадр-қиймати унга бозорда нима берилиши билан белгиланади. Қадри баланд пуллар кучли пуллар ҳисобланади. Қадри паст пулни одамлар пўчоқ ёки пуч пуллар, деб атайдилар. Аммо булар ҳам иқтисодиётда ўз функциясини бажаради, бироқ иқтисодий оборот учун улар миқдори кўп бўлиши керак.

Пул бирлигининг кадри қандай бўлишидан қатъий назар унинг барқарор сақланиши аҳамиятлидир, чунки у пасайиб борган шароитда пулга ишонч йўқолади. Пулнинг кадри турли мамлакатларда фаркланади. Шу сабабли, муайян товарни сотиб олиш учун ҳар хил миқдорда пул бериш керак. Масалан, 1 кг нон учун Англияда 0,6 фунт стерлинг берилса, Россияда 20 рубль, Италияда 2500 лира, Францияда 4 франк тўлаш керак бўлади. Пул кадри баланд ерда у яхши иш беради, кадри паст ерда ёмон ишлайди, деб ўйлаш керак эмас. Қадри энг юқори пул бу Кувайт динаридир. Бир динар Англия фунтидан, АҚШ долларида, Япон иенасидан, Италия лирасидан ҳам кучли. Лекин бундан АҚШ ёки Япония иқтисодиёти Кувайт иқтисодиётидан кучсиз деган хулоса келиб чиқмайди. Энг муҳими мавжуд пул бирлиги қадрининг сақланиб қолиши ёки унинг секин пасайишидир.

Пул бирлигининг кадри пулнинг умумий миқдорига тесқари мутаносибликда бўлади.

Ҳозирги даврда деярли ҳамма ерда пул бирлиги қадрининг пасайиши кузатилади, аммо кишилар пулни кўп топганидан, бу уларнинг турмуш даражасини пасайтирмайди, балки буни оширади. Масалан, ўтган асрнинг 60-йилларида бир долларга АҚШ да 0,5 кг мол гўшти олиш мумкин бўлган, 2000 йиллар бошига келиб шу пулга 125 г гўшт берган. Бироқ олдин ўртача иш хақи 600 доллар бўлса сўнгра 3600 долларга тенглашган. Демак, пул кадри 4 марта камайгани ҳолда иш хақи 6 марта ошган ва кишиларнинг фаровонлиги ҳам ошган. Пул қадрининг юқори ёки паст бўлиши муомала учун зарур пул миқдорини ўзгартиради, холос. Бироқ арзончилик бўлганда пул кадри юқори бўлади,

қимматчилик юз берса пул қадри камаяди. Муайян мамлакатдаги пул қадрини унинг миқдори ўзгармаган тақдирда турли омиллар белгилайди. Энг аввал буни пулнинг моддий таъминланиши, яъни пул ортида турган товарларнинг миқдори ва сифати белгилайди. Товар ва хизматлар қанчалик кўп бўлса, шунчалик уларни пулга кўпроқ харид этилади. Демак, пул қадри ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлади. Қаерда ишлаб чиқариш кучли бўлса, шу ерда пул қадри барқарор бўлади. Бундан ташқари пул қадри мамлакатнинг олтин ва валюта захиралари билан ҳам таъминланади, булар марказий банкларда сақланади. Олтин захираси 2 йўл билан ҳосил қилинади. Имкон бўлганда олтин ишлаб чиқарилиб, у ёмби шаклида жамғарилади. Бунинг иложи бўлмаган ерда олтин сотиб олиниб, хазина ҳосил қилинади. Илгарилари олтин пул бўлган, яъни олтин тангалар ясалиб, унга четдан товар келтирилган. Ҳозир муомалада олтин пуллар ўрнига қоғоз пуллар юради. Бироқ олтин юксак ликвидли товар ҳисобланади. Уни чет элда хоҳлаган вақтда сотиб, унинг пулига товар харид этиб мамлакатга келтириш ва шу ҳисобидан миллий пулни моддий жиҳатдан таъминлаш мумкин. Пул қадрини таъминлашда чет эл валютаси захираларини ҳосил қилиш кўпроқ қўлланилади. Кўпчилик мамлакатлардаги валюта захиралари энг камида 3 ойлик импортни таъминлайдиган миқдорда ҳосил қилинади. 2005 йил бошларида захиралари энг кўп мамлакатлар Япония (824,3 млрд долл), Хитой (610 млрд долл), Тайвань (241,8 млрд долл), Жанубий Корея (199 млрд долл), Россия (128,3 млрд долл), Гонконг (123,6 млрд долл), Ҳиндистон (123,4 млрд долл) бўлди.

Валюта захиралари ҳисобидан чет элдан товарлар импорт қилиниб ички бозорга ташланади, бу билан пул қадри таъминланади. Бу усул айниқса, ўзини-ўзи озиқ-овқат билан таъминлай олмаган мамлакатларда кенг қўлланилади. Масалан, Япония ва Италияда озиқ-овқат истеъмолининг 2/3 қисми импорт ҳисобидан кондирилади ва четдан ҳам ашё кўп миқдорда сотиб олинади, шу сабабли бу ерда пул қадрини таъминлаш учун чет эл валютаси кўп талаб қилинади. Захирадаги олтин ёки валютанинг нисбати турлича бўлади. Олтин захиралари АҚШ, Франция ва Россия каби мамлакатларда кўп бўлади. Аксинча, Гонконгда олтин ўрнига валюта захираси ҳосил қилинади. Бу ерда жон бошига ҳисобланган валюта захираси дунёдаги энг катта захира ҳисобланади, миллий пул қадри фақат валюта захираси билан таъминланади.

Иқтисодиёт учун муҳим нарса пул кадрининг ўзини юкори ёки паст бўлиши эмас, балки унинг барқарорлигидир. Барқарор пулга ишонч кўп бўлади, уни ишлаб топиш ва жамғаришга интилиш кучаяди. Мана шунинг учун жамият пул кадрини таъминлаб туришдан манфаатдор бўлади.

18.3. Пул турлари

Дунёда нечта мамлакат бўлса, шунча миллий пуллар (валюталар) бор. Уларнинг номида ўхшашлик бўлса-да, улар фарқланади. АҚШ, Канада, Австралия, Гонконг пуллари доллар номи билан юритилади, лекин булар ҳамма жихатидан фарқланади.

Миллий пул – бу муайян мамлакатда муомалада юрувчи ва танҳо тўлов воситаси, деб қабул қилинган пулдир.

Миллий пуллар турлича бўлади. Улардан бири товар шаклидаги пулдир. Шундай товарлар борки, уларнинг ички кадр-қиймати бўлади, яъни улар меҳнат сарфлаб ишлаб чиқарилади, лекин бошқа товарларга айирбошланиш хусусиятига эга бўлади. Бундай пулга мисол қилиб олтинни олиш мумкин. Унинг ички кадр-қиймати бор, у қазиб ва эритиб олинади, катта харажат талаб қилади, у саноатда ишлатилади, ундан заргарлик буюмлари, электроника учун бутловчи қисмлар тайёрланади. Гарчи ҳозир олтин танга пуллар ишлатилмас-да, олтин юксак ликвидли товар сифатида **товар пули** бўлиши мумкин. Иқтисодиётда шундай вазият ҳам бўладики, биронта товар пул вазифасини ўтайди, яъни унга бошқа товарлар олиш мумкин бўлганидан, уни пул ўрнига қабул қиладилар. Масалан, Россияда 1991–1994 йиллар сигаретлар пул вазифасини ўтаган, яъни чекмайдиганлар ҳам уни пул, деб қабул қилишган, чунки унга бошқа товар олиш мумкин бўлган. Ўша кезларда Наввий вилоятининг Томди туманидаги чорвадорлар хусусий машиналарда узок ерга бориб келиш учун кира ҳақиға пул ўрнида бир бош кўй беришган.

Ҳозирги иқтисодиётда товар шаклидаги пул қўлланилмайди дейиш мумкин. Уларнинг ўрнига қоғоз пуллар ишлатилади. Қоғоз пуллар **декретланган**, яъни давлат томонидан пул, деб эълон қилинган маҳсус белгилари бор қоғозлардир. Қоғоз пуллар давлат томонидан муайян мамлакатдаги ягона тўлов воситаси сифатида киритилади ва бу ҳақда пулнинг ўзига ёзиб қўйилади. Қоғоз пуллар купюра шаклига эга, улар ҳар хил қийматли бўлиб чиқарилади. Масалан, Ўзбекистан миллий пули сўмни олсак у 10,

25, 50, 100, 200, 500, 1000 ва 5000 сўмлик купюралар шаклида чиқарилади. Миллий пуллар тангалар шаклида ҳам зарб этилади. Улар йирик ва майда пулларга ажратилади. Йирик пул қоғоз шаклида, майда пул танга ва чақа шаклида бўлади.

Миллий пул қуйидаги хусусиятларга эга бўлади: у мамлакатдаги ягона тўлов воситаси ҳисобланади, у ҳимоя белгиларига эга (бу белги 12 тагача бўлади), уни қалбакилаштириш қийин бўлади. Миллий пулнинг ўз кўриниши бор, уни бошқа пулдан фарқлаб таниб олиш мумкин. Масалан, биз Ўзбекистон сўмини АҚШ доллари, Япония иенаси ёки Қозоғистон тангасидан осонгина фарқлантириб, дарҳол таниб оламиз. Миллий пул чидамли бўлиб, узоқ даврда тўзимасдан хизмат қила олади. Миллий пул йирик ёки майда бўлса-да пул бирлиги, харид қобилияти бир хил ҳисобланади. Битта минг сўмлик 2 та беш юз сўмлик ёки 5 та икки юз сўмлик пулнинг қадри бир хил бўлади. Шу сабабли йирик пулни майдалаб олиш ёки майда пулни йирик қилиб олиш ҳеч бир қийинчилик туғдирмайди.

Пул ўз шакли жиҳатидан қоғоз, танга ва чақа пуллардан ташкил топса, муомала қилиш жиҳатидан нақд ва нақд бўлмаган пулларга ажратилади.

Нақд пуллар – бу аниқ моддий шаклдаги қоғоз ва танга пуллар бўлиб, улар қўлдан-қўлга ўтиб юради. Бу энг кўп тарқалган тўлов воситасидир. Бироқ олди-берди алоқаларига нақд бўлмаган пуллар ҳам хизмат қилади. Бу пул аниқ моддий шаклга эга эмас, у хаёлий пул, яъни унинг бор-йўқлигини қўл билан ушлаб ва кўз билан кўриб бўлмайди, балки хаёлан тасаввур этилади. Нақд бўлмаган пул бу банкдаги айрим фуқаролар (жисмоний шахслар), фирмалар ёки давлат ташкилотлари (юридик шахслар) номига ёзилган пулдир. Нақд бўлмаган пул банкда тургани учун у эгасига фоиз келтирган ҳолда ўсиб боради. У банкдан банкка кўчиб оборот қилганидан, унинг муомала қилиш харажати оз бўлади, уни сақлаш хавфли бўлмайди. Нақд бўлмаган пуллар банкнинг жорий ва муҳлатли депозитларида туради, у ҳам тўловларда қўлланилади. Тўлов юз берганда пул бир ҳисоб варақдан бошқасига ўтказилади ёки чек ёзиб берилади, чек эса тўловга қабул қилинади. Масалан, фуқаронинг банкда 5000 минг сўм пули бўлса, 2000 минг сўмлик чек олиб, шу чекка магазиндан телевизор сотиб олиши мумкин, чунки чек нақд пул ўрнига қабул қилинади.

Аҳоли нақд пул ёки чекдан ташқари пластик карточкалардан ҳам фойдаланади. Бироқ уларнинг ўзини пул деб бўлмайди. Улар пул борлигини тасдиқловчи воситадир. Асл пул карточканинг ўзи эмас, балки борлиги унда қайд этилган, лекин банкдаги пул эгасининг ҳисобварағида ёзилган пулдир.

Пул қандай шаклда бўлишидан қатъий назар иқтисодиётда ҳар хил хизмат қилади. Шу жиҳатдан актив (фаол) ва пасив (фаол бўлмаган) пуллар мавжуд. **Актив пул** бу амалда ҳаракатда бўлган, яъни иқтисодиётдаги олди-берди муносабатларида тўлов воситаси сифатида ишлаб турган пулдир. **Пассив пул** бу иқтисодий оборотда иштирок этмай турган пулдир, у жамғарма, пул резервлари ва касса қолдиқларидан иборат пулдир. У одатда муҳлатли депозитлар ва банк омонатларида сақланган пул бўлиб, вақтинчалик эгаси томонидан ишлатилмай туради. Барча пул турлари иқтисодиётда пул массасини ташкил этади.

Пул массаси муайян мамлакатда, муайян пайтда муомалада юривчи барча пул турларининг миқдоридир.

Пул массаси унинг агрегатларидан иборат бўлади. Пул агрегати – бу пулнинг ликвидлиги жиҳатидан турли гуруҳларга ажралишидир. Энг олдинги агрегатга ликвидлиги юқори пуллар киритилади. Масалан, АҚШда биринчи агрегатга (уни M_1 деб белгилайдилар) нақд пул, йўл чеклари, хоҳлаган пайтда банкдан олиниши мумкин бўлган, лекин махсус ҳисобварақда турувчи пуллар, чек воситасида олиниши мумкин бўлган бошқа пуллар киритилади. Энг сўнгги агрегатлар ликвидлиги пастроқ пуллардан иборат бўлади.

Миллий пуллардан ташқари жаҳон пуллари ҳам бўлади, бу халқаро миқёсда, яъни мамлакатлараро иқтисодий алоқаларга хизмат қилувчи пулдир. Илгарилари жаҳон пули вазифасини олтин қуймалари, яъни ёмбилари ташкил этган. Ўтган асрнинг 30-йилларидан бошлаб олтин пуллар муомаладан чиқиб кетгач, олтин жаҳон пули вазифасини бажармай қўйган. Ҳозир махсус чиқарилган жаҳон пули йўк. Бу пул вазифасини қадри барқарор, яъни қаттиқ валюталар ташкил этади. Булар АҚШ доллари, Англия фунт стерлинги, Япония иенаси ва ниҳоят Европа Иттифоқининг евросидир. Евро Еврозонага кирган мамлакатларнинг умумий пулидир. У шу мамлакатларнинг ҳаммасида чекловларсиз қабул қилинадиган ягона тўлов воситаси бўлиб, 2002 йилдан эътиборан муомалага киритилган.

18.4. Пул муомаласи

Пул муомаласи – бу пулнинг қўлдан-қўлга ўтиб, доимо айланма ҳаракатда бўлишидир.

Пул банклардан чиқиб фирмалар, давлат идоралари ва нодавлат ташкилотлари кассасига келиб тушади. Бу ердан пул ишловчилар ва нафақахўрлар қўлига ўтади. Улар товар ва хизматларни тирикчилик учун харид этгач, давлат ва нодавлат ташкилотлар ресурс ёки истеъмол товарни олгач, пул яна қайта банкка келади. Товарлар харидидан ортиб қолган пул банкка омонатлар сифатида қўйилади. Пулнинг бундай ҳаракати узлуксиз такрорланиб туради. Мана шу пул **обороти** деб юритилади. Бу оборот пул даромадини олиш ва уни харажат қилишдан иборат бўлади, унда иқтисодиётнинг барча субъектлари қатнашади.

Иқтисодиётдаги олди-берди алоқаларига хизмат қилиш учун маълум миқдордаги пул талаб қилинади. Пул оз бўлса, у дефицит ҳосил қилиб, ўзаро пул ҳисоб-китоблари қийинлашади. Пул кўп бўлса унинг кадри тушиб кетади, унга ишонч камайиб, пул топишга интилиш сусаяди, иқтисодий фаоллик ҳам кучсизланади. Шу сабабли, иқтисодиётда пул етарли бўлиб, у етишмай қолиши ёки ошиб-тошиб кетиши каби ҳоллар юз бермаслиги керак.

Иқтисодиётнинг пул билан нақадар таъминланиши унинг монетизацияланиш даражаси, деб юритилади.

Буни (M_2) аниқлаш учун пул миқдори (M_p) ялпи ички маҳсулот қиймати (M_q) билан таққосланади. Шундай амал билан пул массасининг ЯИМ даги ҳиссаси аниқланади. Бунда

$M_2 = \frac{M_p}{M_q} \times 100$ бўлади. Масалан, мамлакатда яратилган ЯИМ

қиймати 640 млрд доллар бўла туриб, муомаладаги пул миқдори 128 млрд доллар бўлса, монетизация даражаси 20 % бўлади,

чунки $M_2 = \frac{M_p}{M_q} \times 100 = \frac{128}{640} \times 100 = 20\%$ келиб чиқади. Бу пул массаси

ЯИМ қийматининг 1/5га тенг деганидир. Монетизация даражаси турли мамлакатларда ҳар хил бўлади, чунки пулга талаб бир хил эмас.

Пул муомаласини бошқариб турувчи иқтисодий қонун борки, бу бозор иқтисодиётининг муҳим қонунларидан биридир. Бу қонун муомалада қанча пул зарур бўлишини белгилаб беради.

Пул муомаласи қонуни шундай иқтисодий қонундирки, унга биноан муомаладаги пул миқдори сотиладиган товар ва

хизматлар нархининг умумий суммасига тўғри мутаносибликда, пул ҳаракатининг тезлигига тескари мутаносибликда бўлади.

Бу қонунга биноан сотиладиган товар ва хизматлар (Q) қанчалик кўп бўлса ва улардан ҳар бирининг нархи (P) қанчалик юқори бўлса пул шунчалик кўп талаб қилинади, бунинг акси бўлса пул кам керак бўлади.

Бирок, пулнинг миқдорига (M_p) унинг айланиш тезлиги (V) ҳам таъсир этади. Шунга биноан, пул миқдори $M_p = Q \cdot P / V$ га тўғри мутаносиб, V га эса тескари мутаносибликда бўлади. Агар муайян мамлакатда 10 млрд дона товар ва хизматлар яратилиб, улардан ҳар бирининг ўртача нархи 160 доллар бўлса ва пул олди-сотдига 8 марта хизмат қилса, яъни оборот тезлиги 8 бўлса иқтисодиётга ҳаммаси бўлиб 200 млрд пул керак бўлади, чунки

$$M_p = \frac{Q \times P}{V} = \frac{10 \text{ млрд} \times 160}{8} = 200 \text{ млрд} \text{ ҳосил бўлади.}$$

Агар мамлакатнинг иқтисодиёти кучли бўлиб, сифатли товарлар кўшлаб яратилса, уларнинг олди-сотдиси учун пул кўпроқ керак бўлади, борди-ю иқтисодиёт заиф бўлиб, товарлар сифатсиз ва кам яратилса пул камроқ талаб қилинади. Шу сабабли йилига 10 трлн долларга тенг товар ва хизматлар яратган мамлакатга пул кўп керак бўлади, аксинча 3,7 млрд долларлик товар ва хизматлар яратган Гаитига пул камроқ керак бўлади.

18.5. Пулга талаб ва пул таклифи

Пулга талаб пул миқдорини белгилайди, шунга биноан муомалага пул чиқарилганда товар-пул мувозанати ($M \cdot V = Q \cdot P$) ҳосил бўлади. Пулга талаб барча товар ва хизматларга бўлган талабнинг ҳосиласидир. Харид этишга эҳтиёж кўп бўлса пул кўп талаб қилинади ва аксинча. Пулга талабни ҳамма хонадонлар ва фирмалар, давлат ва нодавлат ташкилотлари билдирса, пул таклифи уни муомалага чиқарувчи Марказий банк томонида бўлади, у эмиссия маркази ҳисобланади.

Пул эмиссияси – бу пулнинг давлат томонидан Марказий банк орқали муомалага чиқарилишидир.

Пул эмиссияси унга бўлган талабни қондиришга қаратилади. Пулга талабни эса қуйидаги омиллар юзага келтиради:

1. Товар ва хизматларни харид этиш эҳтиёжи, буни **трансакцион**, яъни олди-сотди битимлари юзага келтирадиган

эҳтиёж, деб юритилади. Бунда пулга талаб олди-сотди қилинадиган товар ва хизматлар миқдори на уларнинг ўртача бозор нархига боғлиқ бўлади. Нархлар юқори бўлса, пул кўп талаб қилинади, аксинча нарх паст бўлса, кам пул билан олди-сотдини ўтказиш мумкин. Лекин, пулга талабни сотиладиган товар ва хизматлар миқдори ҳам юзага келтиради.

2. **Спекуляция қилиш эҳтиёжи.** Бу биржаларда товарлар ва молиявий активларни (акция, облигация, сертификат) олиб-сотиш учун зарур бўлган пулга талаб чақиради. Спекуляция, яъни олиб-сотарлик ишлари (операциялари) қанчалик кўп бўлса, шунчалик пул кўп керак бўлади, борди-ю биржа операциялари кам бўлса, пул ҳам кам талаб қилинади.

3. Ҳар эҳтимолга қарши пулни қўлда сақлаб туриш зарурати. Иқтисодиёт иштирокчилари кутилмаган тўлов ишларига дуч келганда пулдан қийналиб қолмаслик учун унга эга бўладилар. Масалан, арзон товар учраб қолганда, уни харид этиш учун пул керак бўлади.

4. **Пулнинг айланиш тезлиги.** Бу пулни қандай вақтда қўлдан-қўлга ўтиб туришини билдиради. Агар пул тез айланса, у кам талаб қилинади ва аксинча. Ҳисоб-китоб ишларини электрон воситаларида ва автоматик тарзда бажарилиши кам пул билан кўп ишларни амалга оширилишини билдиради. Агар XX аср бошларида пулни Лондондан Тошкентга ўтказиб, бу ердан товар олиш учун 1 ой вақт кетган бўлса, XXI аср бошларида бу операцияни 10 минутда бажариш мумкин бўлиб қолди. Демак, пул операциялари қанчалик тез битса, пул шунчалик кам талаб қилинади.

Пулга талаб тез ўзгаради. Шунга биноан пул таклифи ҳам ўзгаради. Талабни ҳисобга олиб пулни бир озайтириб, бир кўпайтириб турадилар.

Бу ишда турли усуллар қўлланилади:

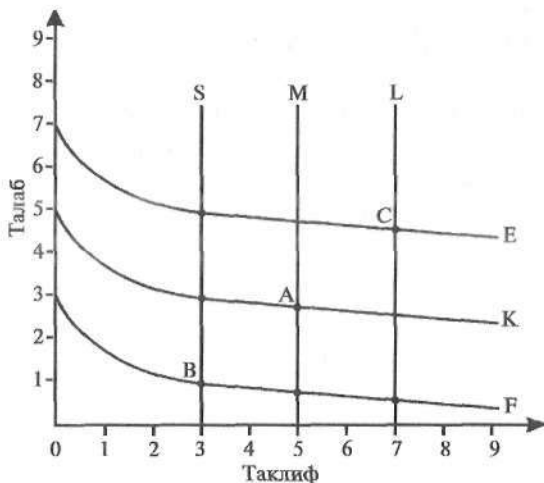
а) давлат қарз олганда пул камаяди, қарзни тўлаганда пул кўпаяди.

Муомалада 180 млрд доллар пул бор, деб фараз қилайлик, Давлат 20 млрд долларлик қарз олди, натижада муомаладаги пул 160 млрд доллар бўлиб ($180 - 20 = 160$) қолади. Борди-ю давлат 30 млрд долларлик қарзни тўласа, муомаладаги пул 190 млрд доллар бўлиб ($160 + 30 = 190$) қолади.

б) Пул резервларининг ҳосил бўлиши. Бунда нақд бўлмаган пулларнинг бир қисми захирага айланади. Масалан, «А» банкнинг

50 млрд доллар пули бор, у ҳосил қилиши зарур бўлган пул захи-
раси – резерви 20 %ни ташкил этади, яъни у 10 млрд долларни му-
омалага чиқармайди. Натижада, унинг пули шу суммага қисқариб,
40 млрд долларга тушиб қолади ($50 - 10 = 40$). Борди-ю пул такли-
фини кўпайтириш керак бўлса, резерв нормаси камайтирилади.
Бизнинг мисолимизда у 10 % келтирилади. Натижада «А» банк
таклиф этадиган пул миқдори 5 млрд долларга ортиб, жами пул
таклифи 45 млрд ($40 + 5 = 45$) бўлади. Демак, резерв меъёрининг
ўзгартирилиши пул таклифини ҳар хил қилади.

Фоиз-ставкасининг ўзгариши. Фоиз бу қарз нархи, у оши-
рилса, қарз қимматлашиб унга талаб қисқаради, у ошса акси юз
беради. Фоиз камайганда арзон пул ҳосил бўлиб, унга талабгор
кўпаяди, натижада пул таклифи ортади. Аксинча, фоиз ошганда
қиммат пул ҳосил бўлиб, уни олишга ошиқмайдилар. Натижада
пул таклифи камаяди. Буни англаш учун қуйидаги чизмани (18.1-
расм) таҳлил этамиз.

18.1-расм. Пулга талаб ва пул таклифининг ўзгариши

18.6. Инфляция

Чизмадаги E, K ва F ёйсимон чизиклар пулга талабни, S, M ва L тик чизиклар пул таклифини билдиради. Агар муайян вақтдаги пулга талабни K чизик билан, таклифни M чизик билан ифодаласак, улар A нуктада кесишиб мувозанат ҳосил қилади, бу аслида товар-пул мувозанати ($M \cdot V = Q \cdot P$) бўлади. Вақт ўтиши

билан пулга талаб ошганда таклиф ҳам ортиб улар С нуктада кесишган. Сўнгра талаб қисқарганда таклиф ҳам унга мослашиб, кесишув нуктаси В ҳосил бўлган. Демак кесишув нуктаси талаб ва таклиф чизикларининг силжишига қараб аввал ўнг томонга, сўнгра сўл томонга кўчган. Бу пулга талаб ва пул таклифининг ўзгаришига хос бўлади. Улар мувозанати иқтисодиёт учун ўта муҳим, чунки бу билан пул муомаласининг барқарорлиги таъминланади.

Иқтисодиётда инфляция ва дефляция деган ҳодисалар учраб туради, булар зиддий бўлади. **Инфляция** пул бирлиги қадрининг нархлар ошиб кетиши натижасида пасайишини, **дефляция** аксинча нархлар тушиб пул қадрининг ортишини билдиради. Бироқ бундай ҳодисалар бир лаҳзали ёки мавсумий эмас, балки муқим бўлиб, узок вақтда кузатилганда инфляция ёки дефляция бор, деб айтиш мумкин. Масалан, пишиқчилик мавсумида ҳўл мева нархи тушади, сўнгра эса у ошади. Шунга қараб дефляция ўрнига инфляция келди деб айтиш мумкин эмас. Бундай деб айтиш учун пишиқчилик кезлари ва ундан сўнгги даврдаги нарх-навони бир неча йил давомида кузатиш керак. Агар айтайлик июль ойида 1 кг тарвуз 560 сўм, сентябрь ойида 300 сўм, декабрь ойида 400 сўм бўлса, аввал дефляция, сўнг инфляция юз берган бўлмайти. Агар 1998 йил июль ойида 1 кг тарвуз 120 сўм, 2012 йил шу ойда у 540 сўм бўлса инфляция, агар тарвуз нархи шу даврда 120 сўмдан 100 сўмга тушса дефляция, деб айтиш мумкин. Биз масалани тушуниш учун бир товар нархини мисол қилиб келтирдик. Аслида инфляция ва дефляция, деган ҳодисалар асосий товарлар тўплами нархининг ўзгариши билан тавсифланади. Бу тўпламга турли мамлакатларда 300 дан тортиб 1000 гача товарлар киритилади. Улар нархига қараб хулоса қилинади. Инфляция ҳозирги замон иқтисодиётига хос нарса, чунки унга йўлиқмаган биронта мамлакат йўқ.

Инфляция, деганда нархларнинг муҳим равишда ўсиб бориши натижасида пул бирлигининг қадрсизланиши тушунилади.

Инфляция юз берганда ҳамма товарлар нархи ошиб, нархнинг умумий даражаси юқорига кўтарилади. Натижада, пул бирлигининг харид қурби камаяди, муайян товарни сотиб олиш учун олдингидан кўпроқ пул сарфланади. Инфляция шароитида пул керагидан ортиб кетади, яъни пул массаси товар ва хизматларга нисбатан кўп бўлади.

Инфляция товар-пул мувозанатининг бузилганлигини билдиради, чунки $M*V=Q*P$ ўрнига $M*V>Q*P$ ҳосил бўлади. Масалан, жамиятда сотиш учун чиқарилган товарлар нархи 120 млрд доллар, пул 10 марта оборот қилади, бунда 12 млрд доллар пул керак бўлади, амалда пул 14 млрд доллар бўлади. Натижада, муомалада керагидан ортиқча 2 млрд доллар пул ҳосил бўлади, пул кўплигидан талаб ортиб нархлар кимматлашади. Бизнинг мисолда илгари товар-пул мувозанати $M*V=Q*P$, $12*10=120$, яъни $120=120$ шаклида бўлган, сўнгра бу тенглик бузилиб $14*10>120$, яъни $140>120$ ҳосил бўлган.

Нега шундай ходиса юз беради, деган савол пайдо бўлади. Бунга жавоб инфляция сабабларидан келиб чиқади. Булар куйидагича:

1. Давлат ўз харажатларини қоплаш учун **пул эмиссиясига** қўл уради, яъни муомалага қўшимча пул чиқаради, бу пул давлат буюртмалари ҳақини тўлаш, бюджет ташкилотларида иш ҳақи тўлаш орқали муомаладаги пулга келиб қўшилади ва унинг миқдорини кўпайтириб юборади. Олдинги мисолимизни эсласак муомалада 10 млрд доллар пул бор эди, давлат 2 млрд долларни эмиссия қилганидан пул массаси 12 млрд долларни ташкил этди. Пулнинг кўпайишига жавобан товар ва хизматлар кўпайиб улгурмайди, бизнинг мисолимизда улар 120 млрд долларлигича қолади. Ортиқча пул товар билан таъминланмаганлигидан нарх ошади. Нархларнинг ортиши пулнинг кўпайиши ҳисобидан бўлганда инфляцияда **пул феномени** (ходисаси) юзага келади. Эмиссия туфайли инфляция юз берганда **инфляцион солиқ** ундирилади, яъни давлат ўз харажатларини қўшимча пул чиқариши ҳисобидан қоплайди. Пул кўпайиб нарх ошади, аҳоли пули кадрсизланади, давлат эса бундан ютади. Демак, аҳоли давлатга кўзга кўринмайдиган солиқ тўлайди. Агар одатдаги солиқларни кишилар ҳар хил тўлашса, инфляцион солиқни ҳамма пули борлар бир хил тўлайди. Уларни инфляциядан йўқотиш улар пулидан солиқ чегиришга ўхшаб кетади.

2. Ишлаб чиқаришнинг қисқариши. Бунда пул массаси ўзгармайди, лекин товарлар **ҳажми** қисқаради. Натижада, пулнинг товар билан таъминланиши камаяди, товар дефицити ҳосил бўлиб нарх ошади, пул эса кадрсизланади. Яна мисолимизни эсласак илгари товарлар 120 млрд долларлик бўлса, ишлаб чиқариш қисқарганда улар 110 млрд долларга тушиб қолади, пул массаси эса ўзгармайди, у 12 млрд бўлиб, 10 марта оборот

қилади. Натижада $120=120$ ўрнига $110 < 120$, яъни $120 > 110$ ҳосил бўлади. Товарлар етишмагандан нархлар ошиб пул қадрсизланади.

3. Ресурслар камёблигидан уларга талаб ошиб, уларнинг **нархи** кўтарилади, бу ўз навбатида харажатларни, бинобарин нархни оширади. Бунинг натижасида, пул массаси ўзгармаган тақдирда ҳам пулнинг қадри пасаяди. Бундай ҳол айниқса, импорт қилинадиган хом ашё, материаллар ва ёкилғи нархлари ошганда юз беради. Кейинги пайтда (2000–2014 йй.) нефть нархининг ошиб кетиши нефть импортига қарам мамлакатларда нархнинг ошишига сабаб бўлди. Ресурсларнинг қимматлашуви маҳсулотнинг бирлигига кетган улар сарфининг ошишига олиб келиб, тайёр маҳсулотларнинг қимматлашувига сабаб бўлади.

4. Валюта захираларининг қадрсизланиши. Биз биламизки, валюта захиралари ҳисобидан импортни кўпайтириб, миллий пулнинг товар билан таъминланишини ошириш мумкин. Захира ролини ўтовчи валюталар қадрсизланса, уларга четдан олинадиган товарлар миқдори қисқаради, бунда импортнинг қадрсизланиши юз беради.

Импорт қилинган товарлар миқдори камайгач, миллий пулнинг моддий таъминланиши пасаяди, нархлар ўса бошлайди. Валюта захираси харид қурби пасайишидан ҳосил бўлган инфляцияни **импорт қилинган**, яъни ташқаридан кириб келган инфляция, деб аташади, чунки захирани ташкил этган валюта ўз мамлакатида инфляция туфайли қадрсизланиб, инфляцияни бир мамлакатдан бошқа мамлакатга кўчиради.

Шундай ҳодиса ўтган асрнинг 70-йилларида юз берган. Резерв (захира) валютаси ҳисобланган АҚШ долларининг кучли инфляцияга дуч келиши валюта захираси бор ерда импортни қисқартирган. Шу сабабли бир қатор Европа мамлакатлари захираларидаги АҚШ долларини олтинга алмаштириб беришни талаб қилишган.

18.7. Инфляция турлари

Келиб чиқиш сабабларига кўра инфляция икки турга бўлинади:

1. **Талаб инфляцияси.** Бунда инфляцияни пулнинг кўплигидан талабнинг ортиши юзага келтиради, талаб ошган ерда эса нарх қимматлашади. Талаб инфляцияси пул эмиссиясини юзага келтиради.

2. **Таклиф инфляцияси.** Бунда ресурслар қимматлашиб, харажатлар ошади, фойда камайиб, товарларни кўпайтиришга интилиш сусаяди, натижада таклиф талабга нисбатан қисқариб нарх ўсади. Талаб инфляциясини **харажатлар инфляцияси**, деб ҳам юритилади.

Давлатнинг нархларга таъсир этиши жиҳатидан қаралганда эркин ва бостирилган инфляция бўлади. **Эркин** инфляция юз берганда нархлар ўз холича ўсади, давлат нарх белгилашга умуман аралашмайди. **Бостирилган инфляция** бўлганда давлат маъмурий йўл билан нархларнинг ўсишини чегаралаб туради. Эркин инфляцияда бир нарх кетидан бошқа нархлар ҳам ўсади, натижада нархлар паритети, яъни нисбати ўзгармайди. Масалан, бир товар бошқасидан 2 марта арзон ёки қиммат турса, нарх ошган шароитда ҳам шундай ҳолат сакланади. Агар 1 тонна металл 300 доллар, нефть 150 доллар бўлса нарх паритети 2,0:1 бўлади, инфляция юз бериб металл 350 долларга чиқади, нефть эса 175 доллар турса, барибир нарх паритети 2,0:1 лигича қолади. Нарх паритети ўзгармаганидан товар айирбошлашда зарар кўрилмади, фирмалар илгаридек фойда олиб ишлашда давом этади. Ҳатто улар инфляцион **мукофот** ҳисобланган фойдага ҳам эга бўладилар. Маълум давргача ресурслар илгариги нархда олиниб харажатлар ўсмай туради, товар нархи эса ошади. Натижада инфляция фойдаси кўрилади. Лекин бу фойда вақтинча бўлади, чунки ресурслар нархи ҳам ошиб улгургач, у йўқолиб кетади. Масалан, ресурслар эски нархи сакланганда харажатлар 10 млн доллар бўлган, инфляциядан олдин товарлар нархи 12 млн долларни ташкил этиб, 2 млн доллар ($12-10=2$) фойда кўрилган. Товарлар нархи ошиб улар 13 млн доллар бўлиб қолди, лекин ресурслар нархи ошиб улгурмаганидан харажатлар 10 млн долларлигича қолади. Натижада 3 млн доллар ($13-10=3$) фойда кўрилди. Шундан 1 млн доллари ($3-2=1$) инфляция фойдаси бўлади. Маълум вақтдан сўнг ресурслар нархи ошиб, харажатлар 11 млн долларга етгач 2 млн доллар ($13-11=2$) фойда кўрилади. Натижада инфляцион фойда йўқолади, чунки илгариги ва кейинги фойда тенг бўлиб қолади ($2=2$).

Давлат нархларнинг ўсишини чегаралаб қўйганда инфляция сунъий равишда бостирилади. Чунки нархларнинг эркин ўзгариб бир-бирига мослашиб олиши қийинлашади, натижада нарх паритети бузилади. Бир нархнинг юқори бўлиб, бошқасининг пастлигича қолиши, нарх паст жойда рентабелликни камайтириб,

иктисодий стимулларни сўндиради, бу эса иктисодиёт учун зарардир.

Инфляцияни унинг шиддатига, яъни нақадар тез ёки секин боришига қараб ҳам гуруҳларга ажратилади. Инфляция шиддатини унинг даражаси белгилайди.

Инфляция даражаси – бу нархларнинг умумий ўсишидир.

Буни билиш учун ҳозирги нархлар олдинги нархлар билан таққосланади. Нарх қанчага ошган бўлса, шунча инфляция бўлган бўлади. Сўнгги нархлардан (P_2) олдинги нархларни (P_1) айириб нарх ўсимини топиш ва шу ўсимни олдинги нарх даражасига таққослаб қанча инфляция (Y) бўлганини аниқлаш мумкин. Бунда $Y_d = \frac{P_2 - P_1}{P_1} \times 100\%$ ҳосил бўлади. Айтишлик, илгари умумий нархлар 180 бирликни ҳосил қилса, сўнгги нархлар 210 бирликка қадар ошган. Бунда инфляция куйидагича бўлади:

$$Y = \frac{210 - 180}{180} \times 100 = \frac{30}{180} \times 100 = \frac{300}{18} = 16,66\%$$

Инфляциянинг тез ёки суст борганини билиш учун олдинги даврдаги нархларнинг ўсиши (inf_1) кейинги даврдаги ўсиш (inf_2) билан солиштирилади. Агар олдинги уч йилда инфляция 18 % бўлса-ю, кейинги уч йилда у 12 % бўлса, инфляция суръати пасайган бўлади, чунки $12 < 18$.

Инфляциянинг умумий даражасини аниқлаш учун товарлар нархининг умумий индекси ҳисоблаб чиқилади, яъни асосий товарлар нархининг маълум даврда неча фоизга ўзгаргани аниқланади. Бундан ташқари истеъмол товарлари нархининг индекси деган кўрсаткич ҳам ишлатилади. Бунда истеъмол товарлари ва хизматларнинг нархи маълум даврда қанчага ўзгаргани аниқланади. Аммо инфляция даражасини нархларнинг умумий индекси тавсифлашини ёддан чиқариб бўлмайди.

Инфляция шиддати бу нархларнинг ўсиш суръатидир. Шу жиҳатидан 3 хил инфляция бўлади:

1. *Ўрмаловчи* (эвида бўладиган) инфляция. Бу нархларнинг меъёрида ўсишини билдиради, яъни уларнинг йилига 10 %га қадар ўсишини аниқлатади.

2. *Ўўргаловчи инфляция*. Бу нархларнинг биров тез ўсиб боришини билдиради. Нархлар одатда йилига 20–200 % ўсганда йўргаловчи инфляция бор, деб ҳисобланади.

3. *Гиперинфляция* ёки шиддат билан югурувчи инфляция. Бу нархларнинг йилига 1000 % дан зиёд, яъни 10 мартадан кўп ўсишини билдиради. Бу ўта хавфли инфляция ҳисобланади. У иктисодиётни издан чиқариб танг аҳволга солиб қўяди. Пулга

ишонч тамомила йўколади, ҳамма пулдан тезроқ кутулишга интилади, чунки у кўз очиб юмгунча кадрсизланади.

«ГИПЕРИНФЛЯЦИЯ»

– Сэр, сизни кузатиб турган эдим, ерда ётган пулни тагига караб, ўзини олмай кетяпсиз?!

– Буни тушунмайдиган жойи йўқ, пулнинг тагида арзигулик нарсa йўқмикан, деб карагандим, холос.

Пул ишлаб чиқаришдан кўра кўпроқ олиб-сотарлик ишига, қисқа муддатда битиб кетадиган операцияларга сарфланади, ҳеч ким пулни жамғармайди, чунки у ҳам кадрсизланади. Хонадонлар ва фирмаларни ваҳима босади. Гиперинфляциянинг яққол намунаси XX асрнинг 20-йилларида Германия, Польша, Австрия, Венгрия ва шунингдек, ўша асрнинг 70 ва 80-йиллар бўсағасида Никарагуада кузатилган, бу ерда нархлар йилига 330 марта ўсган. Гиперинфляция аломатлари Ўзбекистонда 1990–1992 йилларда кузатилган, чунки ўша кезларда муомалада шўролар даврининг рубль деган пули юрган. Нархлар 960–1100 % атрофида ошиб, пул кескин кадрсизланган.

18.8. Инфляция оқибатлари

Инфляция оқибатлари унинг нимага олиб келишини билдиради, буни **инфляцион кутиш**, деб ҳам юритилади. Кутишнинг ўзи икки хил бўлади. Биринчиси, олдиндан нималиги маълум бўлган нарсани кутиш. Бунда инфляция прогнозлаштирилган

бўлади, нархларнинг қанчага ортиши олдиндан тахмин этилади, бундан халқ хабар топади. Иккинчиси, нима бериши олдиндан маълум бўлмаган инфляция, унинг оқибатлари аниқ бўлмайди, булар халқ учун тасодиф бўлади. Биринчи турдаги кутиш юз берганда хонадонлар ва фирмалар бунга мослашиш чораларини белгилаб оладилар. Улар товарларни ёки турли ресурсларни олдиндан сотиб олиб, уларнинг захирасини ҳосил қиладилар. Иккинчи турдаги кутишда нархнинг ортиши номаълум бўлганидан унга хонадонлар ва фирмалар олдиндан тайёрланиб бормайдилар, захира ҳосил қилмайдилар.

Инфляция оқибати сифатида пул қадрининг пасайишидан иборат йўқотишларга дуч келади. Бироқ буни ҳар доим бирдек баҳолаб бўлмайди, чунки бу инфляциянинг қандайлигига боғлиқ. Агар гиперинфляция иқтисодий танглик ҳосил қилса, ўрмаловчи инфляция шароитида иқтисодий фаоллик юз беради. Гап шундаки, инфляция суст кечганда инфляцион фойда олиш учун фирмалар ишлаб чиқаришни кўпайтиришга интиладилар. Инфляция бир меъёردа кечганда пул таклифи ҳам меъёрида бўлади, яъни иқтисодиётга қўшимча пул инъекция (укол) қилинади. Бу талабни ошириб бозорни кенгайтиради, натижада ишлаб чиқариш ўсади, бандлик ортиб фуқароларнинг пул даромади кўпаяди. Иқтисодиёт учун энг маъқули инфляциянинг бўлмаслиги, деб айтиш мумкин, лекин амалиётда бу ҳар доим ҳам наф келтиравермайди, чунки пул инъекцияси бўлмайди. Тажриба шуни кўрсатадики, инфляция эвида бўлганда пул инъекцияси иқтисодий ўсишга кўмак беради. Шу сабабли инфляцияни фақат салбий ҳодиса, деб айтиб бўлмайди. Ундаги ижобийлик ва салбийлик инфляция суръатига боғлиқдир. Инфляция қанчалик суст бўлса, иқтисодий ўсишга шунчалик қулай шароит ҳосил бўлади. Аксинча, инфляция қанчалик шиддатли бўлса, шунчалик иқтисодий қийинчиликлар юзага келади. Демак, гап инфляциянинг ўзида эмас, балки унинг даражаси ва шиддатидадир.

Эвида бўладиган инфляцияда ютқизиш бўлмайди, деб айтиш мумкин, чунки нархлар ўсган шароитда даромадлар улардан тезроқ ўсади. Масалан, нархлар йилига 6 % ошса, пул даромадлари 10 %га ошади. Бунда реал даромад 4 % кўпайган бўлади (10-6=4). Худди шунингдек, фирмалар даромади ҳам ортади. Банкларда сақланадиган пул қадри ҳам пасаймайди, чунки бу пул учун бериладиган фоиз инфляцияни ҳисобга олиб оширилади. Масалан, ҳозир банк омонат учун йилига 4 % тўласа, инфляция йилига 4 %

бўлса, банк шуни ҳисобга олиб омонат учун 8 % тўлайди. Бу билан инфляцияцион йўқотишдан ҳам қутулиб қолинади.

Инфляцияга мослашиш **адаптация**, деб юритилади. Ёлланиб ишловчилар инфляцияни ҳисобга олиб иш ҳақини оширишга эришадилар. Хонадонлар нархи секин ўсаётган товарларга талаб билдиради, энг зарур товарларни кўпроқ харид этади. Аҳоли ўз пулига ликвидлиги юқори моддий активларни (қимматбаҳо металлларни, жавоҳирот буюмларини, кўчмас мулкни ва ҳ.к.), каттиқ валютани (доллар, фунт-стерлинг, евро) сотиб олади, пулини кафолатли даромад келтирувчи акция ва облигацияга айлантиради, катта фоиз тўловчи банкларга кўяди.

Фирмаларнинг адаптациялашуви юз берганда, улар пулни ўзини тезда оқловчи, яъни капитал обороти тез соҳаларга кўядилар. Масалан, пулни 2–3 йилда оқловчи соҳалардан олиб, 5–6 ой ичида пул қайтимини берадиган соҳаларга кўядилар. Капиталнинг кадрсизланиши уни кўпайтиришни талаб қилади. Бунинг учун фирмалар кўшимча акция чиқариб сотадилар, қарз кўтарадилар, капитални камрок сарфлаш учун машина-ускуналарни лизингга оладилар, олинган фойдани капитални кўпайтириш учун инвестиция қиладилар.

Давлат ҳам адаптация чораларини қўллайди:

1. Инфляцияни ҳисобга олиб учёт ставкасини (бу Марказий банк коммерция банкларига берадиган қарз учун тўланадиган фоиздир) оширади.

2. Даромадларнинг **индексациясини** ўтказди. Бунда даромадлар нархларнинг ўсишига қараб оширилади. Индексация 2 хил бўлади. Биринчиси **тўла** индексация, бунда истеъмол товарлари нархи қанчага ошса, аҳоли даромадлари ҳам шунчага оширилади. Тўла индексацияда аҳоли зарар кўрмайди. Иккинчиси **қисман** индексация. Бунда даромадлар нархларнинг ортишига нисбатан камрок даражада оширилади (масалан, нархлар 8 % ошса, даромадлар 6 %га ошади), бундан катъий даромад (белгиланган иш ҳақи, нафақа ва стипендия) олувчилар зарар кўради.

Инфляция суръати паст бўлган кезларда (ойига у 1 % атрофида бўлса) давлат адаптация чораларини қўллайди. Инфляция суръати юқори бўлганда (ойига 2–3 % бўлганда) ва айниқса гиперинфляция юз берганда давлат фаол **антиинфляцион** сиёсат ўтказди, бу асосан муомаладаги ортиқча пулни олишдан, пул эмиссиясини тўхтатишдан иборат бўлади. Иқтисодийда ортиқча пул ҳосил бўлганда пул массаси қисқартирилади. Нархлар пул миқдорига боғлиқ бўлар экан, унинг қисқариши талабни камайтириб, нарх-

ларнинг ўсишини секинлаштиради ва ҳатто нархларнинг пасайишига ҳам олиб келади. Аммо пул массасининг қисқартирилиши меъёрида бўлиши керак, акс ҳолда пул дефицити ҳосил бўлиб, пул оборотида узилишлар пайдо бўлади, ўзаро пул тўлашларда қийинчилик юзага келади.

Антиинфляцион сиёсатнинг бошқа бир йўналиши иқтисодиёт реал секторини рағбатлантиришдан иборат бўлади. Бу йўл қўлланилганда товар-пул мувозанати ($M*V=Q*P$) пул массасини қисқартириш ҳисобидан эмас, балки товар массасини (Q) кўпайтириш ҳисобидан бўлади, чунки бу билан пулнинг товарлар билан таъминланиш даражаси оширилади. Натижада, аввал пулнинг қадрсизланиши сўниб боради, сўнгра у тамомила тўхтайди.

Адаптив ва антиинфляцион чора-тадбирлар иқтисодиётни соғломлаштириш, унинг барқарорлигини таъминлаш воситаларидан бири ҳисобланади.

Хулосалар

1. Пул бозор тизимининг универсал ва энг ликвидли иқтисодий воситаси сифатида иқтисодий ўлчов, муомала ва жамғариш функцияларини бажаради. Миллий пул ягона тўлов воситаси ҳисобланади, унинг қадри, яъни харид қурби мавжуд. Пул бирлигининг харид қурбини керакли товарларни кўпайтириш йўли билан таъминланади.

2. Миллий пул муайян мамлакатга тегишли бўлиб, шу ерда муомалада бўлади, уни химояловчи белгилари бор, бир пул бошқасидан кўриниши билан фарқланади, ўзига хос купюра, танга ва чақа пуллардан иборат бўлади, пул бирлигининг харид қобилияти уни қандай шаклда бўлишидан қатъий назар бир хил бўлади. Миллий пул нақд ва нақд бўлмаган пул шаклига эга, бу актив ва пасив пуллардан иборат, унинг маълум массаси (миқдори) муомалада юради.

3. Иқтисодиётнинг пул билан таъминланишини унинг монетизация даражаси билдиради. Бу даражанинг қандайлигини пул муомаласи қонуни белгилаб берадики, унга биноан муайян вақтда муомалада бўладиган пул миқдори жами сотиладиган товарлар нархининг суммаси ва пул оборотининг (харакатининг) тезлигига боғлиқ бўлади. Қанча пул зарурлиги, бу пулга талаб бўлиб, буни олди-сотди кўлами, олибсотарлик ишлари миқёси, ҳар эҳтимолга қарши пулга эга бўлиш иштиёқи ва пулнинг нақадар тез қўлдан-қўлга ўтиб айланиб туриши юзага келтиради. Пулга та-

лабни ҳамма субъектлар билдирса, бироқ унинг таклифи давлат номидан ишловчи Марказий банк кўлида бўлади.

4. Пул миқдори керагидан ортиб кетганда инфляция пайдо бўладики, бу нархларнинг муқим ошиб бориши натижасида миллий пул бирлигининг кадрсизланишидир. Инфляциянинг сабаблари кўшимча пул эмиссияси, ишлаб чиқариш қисқариб кетиши, харажатларнинг ошиб кетиши, чет эл валютаси захираларининг кадрсизланиши кабилардан иборатдир.

5. Инфляция келиб чиқиши сабабларига кўра талаб ва таклиф инфляциясига, қандай бориши жихатидан эркин бозор инфляцияси ва давлат бостириб турадиган инфляцияга, шиддати жихатидан ўрмаловчи, йўрғаловчи ва тез югурувчи – гиперинфляция ажратилади.

6. Инфляция даражасини нархларнинг нақадар ўсиши белгилайди. Инфляция меъёрида бўлганда (йилига 10–12 %) бу иктисодиёт учун хавф туғдирмайди, аксинча пул инъекция орқали иктисодиётнинг ўсишига кўмак беради. Иктисодиёт иштирокчилари меъёридаги инфляцияга мослашадилар. Давлатнинг мослашув тадбирлари инфляцияни ҳисобга олиб фоизини ўзгартиришдан, даромадлар индексациясини ўтказишдан иборат бўлади. Инфляция меъёридаги чегарадан чиқиб кетганда давлат антиинфляцион тадбирларни кўллайди.

Таянч тушунчалар

Пул тизими; нақд ва нақд бўлмаган пул; актив ва пассив пул; пул функциялари; пул массаси; пулнинг ликвидлиги; пул муомаласи қонуни; пул қадр-қиймати; пул эмиссияси; миллий пул; пулга талаб; товар-пул мувозанати; пул таклифи; декретланган пул; инфляция ва дефляция; инфляция даражаси; инфляция шиддати; инфляцион кутмиш; адаптация; антиинфляцион сиёсат .

19.1. Иктисодиётнинг реал ва молия сектори

Макроиктисодиёт реал ва молия сектори яхлитлигидан иборат бўлади. Иктисодиётдаги моддий шаклдаги товарлар ва номоддий шаклдаги хизматларнинг яратилишидан бошлаб, то улар истеъмол қилинишига қадар бўлган жараён иктисодиётнинг **реал** секторида юз беради. Реал сектор хилма-хил ҳаётий неъматлар ишлаб чиқариш бўлганидан у иктисодиётнинг асосий сектори, таянч нуктаси ҳисобланади. Бу ерда яратилган барча неъматлар айирбошланади, тақсимланади ва истеъмол қилинади.

Бозор иктисодиётидаги реал оборотга пул хизмат қилади, чунки пулсиз ҳеч қандай алоқа юз бермайди. Бирок пул обороти реал оборотнинг борлиги учун мавжуддир. Пул сектори таркибан молия ва кредитни ўз ичига олади.

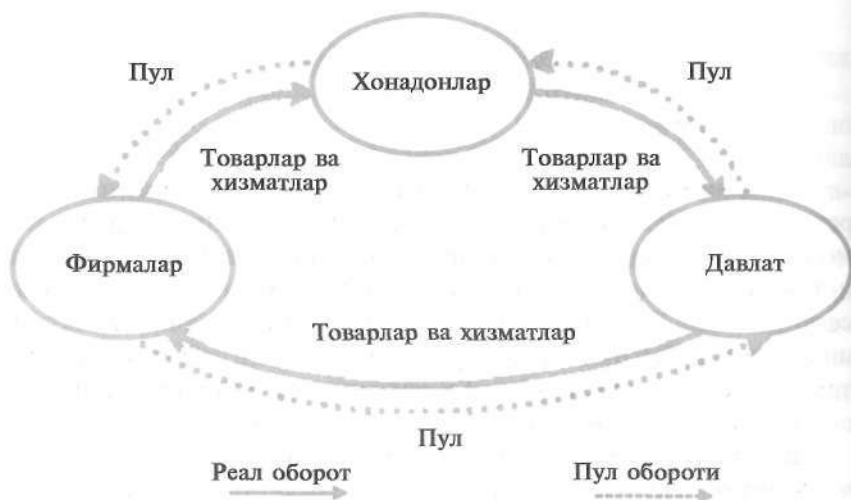
Агар реал секторда маҳсулот ва хизматларнинг айланма ҳаракати юз берса, молия секторида шунга мувофиқ равишда пулнинг айланма ҳаракати – обороти ҳосил бўлади.

Биз биламизки, пулнинг обороти унинг бир иктисодий субъектдан бошқа иктисодий субъектга ўтиб туришини билдиради, яъни пул хонадонлар, фирмалар ва давлат идоралари ўртасида айланиб юради, яъни пулнинг олди-бердиси ташкил топади. Реал ва молия секторидаги оборотнинг қандайлигини қуйидаги чизмадан кўрсак бўлади (19.1-расм).

Бунда ҳам реал, ҳам пул оборотида иктисодиёт иштирокчиларининг ҳаммаси қатнашади. Улар бир-бирига ресурслар ёки товарлар бериб, уларнинг пулини олади ва уни қайтадан оборотга қўяди.

Молия сектори реал секторга боғлиқ бўлгани ҳолда у нисбий мустақилликка эга, шу маънода у **автономдир**. Молия секторидаги пул ресурслари талабдан ортиқча бўлиб захира ҳосил қилиши ва вақтинча оборотга кирмай туриши ҳам мумкин. Пулга қўшимча талаб пайдо бўлганда у захирадан чиқиб оборотга киради ва реал секторга хизмат қилади.

Пулга талабнинг қондирилиши реал сектордаги ишлаб чиқаришни кенгайтиради, бу ердаги оборотни тезлаштиради, чунки қўшимча пул туфайли ишлаб чиқариш ўсади. Реал ва молия секторлари ўртасида номувофиқлик бўлганда инфляция, молия кризиси сингари кўнгилсиз ҳодисалар юз беради.

19.1-расм. Реал ва пул секторлари

19.2. Молия муносабатлари

Иқтисодиёт иштирокчилари пул муносабатларига киришганда молия пайдо бўлади.

Молия иқтисодиёт субъектларининг даромад ва харажат борасидаги иқтисодий муносабатларидир.

Жамиятнинг даромади – бу ЯИМнинг пулда ҳисобланган қийматидир. Бу даромадни иқтисодиёт иштирокчилари ўз ишининг самарасига қараб бўлишиб олади. Ҳар бир иқтисодий субъект ўз ресурсини қанчалик яхши ишлатса, шунчалик кўп даромад олади. Даромад иқтисодий субъектнинг ихтиёрига келган тушумдан бошқа нарса эмас. Бу тушумни ҳар бир субъект маълум мақсадни кўзлаб сарфлайди. Иқтисодиётдаги даромад-харажат алоқаларини хонадонлар ва фирмалар ўртасида бўлади (19.2-расм).

Маълумки, иқтисодиётда бир субъектнинг даромад топиши бошқа субъектнинг харажат қилишини билдиради. Биз олдинги бобларда кўрдикки, хонадонлар фирмаларга ўз ресурсини сотганда даромад оладилар, бу эса фирмалар харажат қилишини билдиради. Аксинча, фирмалар хонадонларга товар ва хизматлар сотганда даромад олади, хонадонлар эса харажат қилишади. Худди шу йўсинда давлат ҳам даромад-харажат ишида иштирок этади. Давлат ижтимоий хизматларни кўрсатгани учун фирмалар ва хо-

надонлардан солиқ шаклида пул олади ва бу фирмалардан товар ва хизматлар, хонадонлардан ресурслар сотиб олган чоғда харажат қилинади.

19.2-расм. Даромадлар ва харажатлар оқими

Даромад-харажат муносабатлари илгари яратилган ва тўпланиб, бойликка айланган мол-мулкни сотиш-олиш чоғида ҳам пайдо бўлади. Хонадон ёки фирма ўзига керак бўлмаган мол-мулкни, масалан, бинони сотиб даромад топса, уни сарфлаб бошқа нарса олади ёки пулини жамғаради. Худди шунингдек, давлат ҳам ўз мол-мулкни сотиб даромад олади ва уни сарфлайди.

Топилган даромад сарфланишидан олдин маълум мақсадни кўзловчи пул фондларига ажратилади.

Мақсадли пул фондлари молия ресурсини ташкил этади.

Молия ресурслари даромадларни тақсимлаш натижаси бўлади. Ҳар бир субъект ўз даромадини сарфлашдан аввал уни мақсадли фондларга ажратади.

Масалан, хонадон ўз даромади ҳисобидан истеъмол ва жамғариш фондини, фирма эса даромади ҳисобидан моддий сарфларни коплаш, иш хақи ва мукофотлар, ва ниҳоят жамғариш фонди ҳосил қилади. Давлат ҳам ўз даромадини махсус фондларга ажратади. Махсус пул фондларини ташкил этиш, уларни тақсимлаш ва сарфлаш (ишлатиш) юзасидан молия муносабатлари пайдо бўлади.

19.3. Молия тизими

Жамиятнинг молияси маълум тизимни ҳосил қиладики, бунга молия объекти, молия субъекти, молия муносабатлари, молия механизми, молия сиёсати ва ниҳоят молия институтлари киради. Буларнинг ҳар бирини алоҳида шарҳлаймиз.

Молия объекти – бу молия ресурси бўлиб, турли пул фондларидан иборат бўлади. Бу фондларни барча иқтисодиёт субъектлари ўз даромади – тушуми ҳисобидан шакллантиради, улар ҳисобидан харажатларини молиялаштиради.

Молия субъекти – бу молия муносабатларининг иштирокчилари бўлиб, фирмалар, хонадонлар, давлат ва нодавлат идораларидан иборат, булар юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади.

Молия муносабатлари – бу иқтисодиёт субъектларининг молия ресурслари хусусидаги ўзаро алоқалари. Бу алоқалар ЯИМ ва миллий бойликни тақсимлаб ишлатиш жараёнида юзага келади.

Молия механизми – бу турли молия воситалари бўлиб, солиқ, субсидия, субвенция, трансферт, жарима, дотация, санация, молиявий меъёрлар ва бошқалардан иборат. Булар иқтисодий фаолликни рағбатлантириш ёки иқтисодий ношудликни жазолаш учун қўлланилади. Шунингдек, улар воситасида ижтимоий ёрдам амалга оширилади.

Молия сиёсати – бу иқтисодиёт субъектининг молиявий ресурсларни топиш, уларни тақсимлаш ва сарфлашга оид йўл-йўриқлари ва саъй-ҳаракатларининг мажмуасидир. Ўз молиявий сиёсатини фақат давлат эмас, балки фирмалар ва хонадонлар ҳам юргизади ва бунда субъектлар ўз манфаатидан келиб чиқади.

Молия институтлари – булар молия алоқаларини амалга оширувчи ва молия инфратузилмасини ташкил этувчи компаниялар, фирмалар, банклар ҳамда давлат идора ва ташкилотларидан иборат.

Молия тизимининг барча бўғинлари бир-бирини такозо этган ҳолда амал қилади. Молия турли даражада бўлади:

1. **Микромолия** – бу фирмалар ва хонадонлар, нодавлат ва жамоат ташкилотларидаги молия, молия тизимининг бошланғич ва асосий бўғини ҳисобланади.

2. **Макромолия** – бу мамлакат доирасидаги ва миллий иқтисодиётга хизмат қилувчи молия бўлиб, бу давлат молиясидан иборат.

3. **Мегамолия** – бу халқаро доирадаги молия бўлиб, давлатлараро пул муносабатларини англатади.

19.4. Молиянинг функциялари

Молиянинг зарурлигини унинг иқтисодиётда бажариладиган функциялари белгилаб беради. Булар асосан бешта функциядан иборат:

1. **Таксимлаш функцияси.** Молия воситасида яратилган ЯИМ нинг ва бозорга чиқарилиб сотилган миллий бойликнинг пул шаклидаги қиймати таксимланади. Жами пул таксимланиб хонадонлар, фирмалар ва давлатнинг молия ресурсларини ҳосил қилади.

Таксимлаш молия ресурсларининг шаклланишидан бошлаб улар ишлатилгунча давом этади. Бирламчи таксимлашда фирмалар, хонадонлар ва давлат катнашади. Фирмалар ишлаб чиқариш фаолияти туфайли яратилган даромад 3 қисмга ажратилади. Биринчиси, фирма ихтиёрида қолади, иккинчиси фирмада ишловчи хонадон вакилларига тегади, учинчисини солиқ шаклида давлат олади. Иккинчи таксимлаш, давлат молияси орқали юз беради. Давлат ихтиёрига келган пул бюджет ёрдамида таксимланиб, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга хизмат қилувчи фондларга юборилади. Учинчи таксимлаш юз берганда фирмалар, хонадонлар ва давлат ўз даромадининг бир қисмини нодавлат ва жамоат ташкилотларига ажратади, булар эса турли хайрия фондларини ҳосил қиладилар. Тўртинчи таксимлашда даромаднинг бир қисми хайрия фондларидан мухтож хонадонларга ижтимоий ёрдам сифатида берилади. Бешинчи таксимлаш пировард бўлиб, бу хонадон молиясида юз беради, натижада хонадондаги истеъмол ва жамғариш фондларига пул ажратилади.

2. **Рағбатлантириш функцияси.** Бу молия механизми воситасида иқтисодий фаолликни қўллаб-қувватлашдан иборат. Фирма доирасида ишчи ва хизматчиларни яхши ишлашга рағбатлантириш учун мукофот фондлари ташкил этилиб, улардан қўшимча меҳнат ҳақи тўланади. Корхонадаги ижтимоий ёрдам фондидан бир маргалик тўловлар ажратилади, қимматбаҳо товарлар (уй, автомашина, мебель тўплами)ни олиш учун қарз берилади. Иқтисодий-ижтимоий фаолликни рағбатлантириш мақсадида давлат солиқларидан сийлов беради, мухтожларга молиявий ёрдам кўрсатади. Умумиқтисодий аҳамиятга молик ишлар бажарилганда, ўз ихтиёридан қатъий назар молиявий қийинчиликка дучор бўлган фирмаларга давлат субсидия (қайтарилмайдиган

пул – молиявий ёрдам) ажратади. Молия воситасида иктисодий жазо ҳам қўлланилади. Ўз мажбуриятини вақтида бажармаганлиги учун субъектлар жарима ва пеня (устама тўлов) тулайдилар. Бу ҳам рағбатлантиришга хизмат қилади.

3. Иктисодий информация бериш функцияси. Бозор тизимида пул муносабатлари устувор бўлганидан молиявий кўрсаткичлар бирламчи ҳисобланади, уларга қараб ҳар бир субъектнинг аҳволидан хабар топиб, у билан қандай муомалада бўлишлик аниқланади. Субъектнинг ликвидлиги каби молиявий кўрсаткичлар бошқа фирмалар, банклар, суғурта компаниялари учун муҳим мўлжал бўлади, чунки шунга қараб улар фирма билан қандай муносабатда бўлишини ҳал қилади. Хонадон ялпи даромадининг миқдори, унинг жамғармаси ва қарзининг бор ёки йўқлигини ҳам у билан алоқа қилувчилар ҳисобга оладилар. Давлатнинг молиявий аҳволи ҳақидаги ахборот ҳам зарур.

Давлат бюджетининг ҳажми, унда камомаднинг бор-йўқлиги, давлатнинг ички ва ташқи қарзи, унинг олтин-валюта захиралари ҳақидаги маълумотларга таяниб бошқалар давлат облигацияларини олиш, унга четдан туриб қарз бериш масаласини ҳал этадилар. Молиявий ахборотга қўйиладиган асосий талаб унинг ҳаққонийлигидир.

Бу ахборот икки хил йўл билан олинади. Биринчиси, иктисодиёт субъектининг ўзи эълон қилган ахборот. Иккинчиси, ташқи аудиторлар (тафтишчилар) ва рейтинг агентлари ўз таҳлили асосида берадиган ҳолисона ахборот.

4. Ижтимоий функция. Бу молия ресурсларининг ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга сарфланишидир. Мазкур функция икки асосий йўналишда амалга оширилади:

1) давлат, фирмалар ва аҳоли солиқ сифатида ажратган пул ҳисобидан ижтимоий соҳалар, чунончи таълим, соғлиқни сақлаш, спорт, маданият, ижтимоий таъминот, экологияни авайлаш ишлари молиялаштирилади;

2) давлат, фирмалар, айрим кишилар ва хайрия ташкилотлари томонидан аҳолининг муҳтож қатламларига ёрдам пули ажратилади.

5. Назорат функцияси. Молия ресурсларини ажратган субъектлар уларнинг мақсадли ишлатилишини назорат остига оладилар. Бу ишни давлат идоралари, фирмалар, хайрия ташкилотлари ва пулдор кишилар амалга оширади. Булар молиявий маблағ нима учун ажратилган бўлса, шу йўналишда уларнинг самарали ишлатилишини таъминлайдилар. Агар давлат мактаб

куриш учун пул ажратган бўлса, пул шу йўлда ишлатилишини назорат қилади, уни бошқа йўлда, масалан, савдо маркази куриш учун сарфланишига йўл бермайди. Худди шу йўлдан фирмалар ҳам боради. Хайрия ажратган пулдор кишилар ҳам ўз пулини ўзи мўлжаллаган ишларга сарфланишини таъминлайди. Агар у пулни меҳрибонлик уйи учун ажратган бўлса, шу пул ҳисобидан магазин очишга рози бўлмайди. Назорат ишининг асосий вазифаси молия ресурсининг самарали ишлатилишини таъминлаш ҳисобланади.

19.5. Молиянинг турлари

Молиянинг турланиши реал сектордаги фаолиятнинг пул шаклидаги натижасини билдиради. Иктисодиёт микро, макро ва мега даражада бўлишига мувофиқ ҳолда молия ҳам турланади. Булар:

Микромолия. Бу иктисодиётнинг қуйи даражасидаги молия бўлиб, фирмалар, хонадонлар, нодавлат ва жамоат ташкилотлари молиясидан иборатдир. Микромолияни ҳосил қилувчи корхона ва ташкилотлар 2 хил бўлади:

1. Коммерция асосида ишловчилар, яъни ўз фаолиятидан пул топадиган, ўз харажатини ўзи қоплайдиганлар. Буларнинг молия ресурслари ўз даромади ва ўзи кўтарган қарз ҳисобидан юзага келади.

2. Нокоммерция фаолиятини юргизадиганлар. Булар бепул ёки имтиёзли хизмат кўрсатишади, ўз харажатини ўзи қопламайди ёки фақат қисман қоплайди. Уларнинг молия ресурслари асосан ўзгалар берган пул ҳисобидан шаклланади.

Коммерцияга таянган корхона ва ташкилотлар молиявий жихатдан мустақил, улар ишлаб топганини ўзи олади, ташқаридан келган пулга қарам бўлмайди. Корхона ёки фирма молияси **корпоратив молия** деб юритилади. Корпоратив молия ресурслари яратилган товар ва хизматларни, ўз мол-мулкани ва акциясини сотишдан, олдин сотиб олинган облигацияларни қайтадан сотишдан келган пул, шу облигацияларга тегадиган фоиз пули, давлат берган субсидия, қарзга олинган пул, суғурта компаниялари кўрилган талофотни қоплаш учун ажратган пул ва бошқа маблағлар ҳисобидан шаклланади. Булар фирма учун тушум-даромад ҳисобланади, буларни у ўз манфаати йўлида мустақил ишлатади. Фирма молия ресурслари ҳисобидан давлатга солиқ тўлайди, банкка қарзини қайтаради, қарз учун фоиз тўлайди, иш ҳақи ва мукофотлар беради, амортизация фондига

пул ажратади, бу пул эса капитал таъмирлаш ишларига, эскирган машина-ускуналарни янгиси билан алмаштиришга сарфланади. Фирма пулини инвестиция қилади, ҳомийлик ишларини амалга оширади. Фирма зарурат бўлса давлат облигацияларини ва ўзга фирмалар акцияларини сотиб олади, пулини чет эл банкига қўяди.

Нокоммерция ташкилотлари молия ресурслари ташки ва ички манбалар ҳисобидан шаклланади. Ташки манбадан келган маблағларга давлат берган пул, аҳолининг кўнгилли пул ажратмалари ва ҳомий фирма ва ташкилотлар берган пул киради. Ички манбадан олинган маблағлар пулли хизмат кўрсатишдан (масалан, турли ўқишларни, тўғарақларни, лотаряларини уюштиришдан) келган пул ҳисобланади. Бу ташкилотларнинг ўзи топган пули харажатларини қоплашга етмайди, шу боис улар фаолияти асосан ташқаридан молиялаштирилади.

Жамоат ташкилотлари (касаба ташкилотлари, сиёсий партиялар, турли жамиятлар, уюшмалар ва ҳ.к.) молия ресурсларининг ташки манбалари уларни қўллаб-қувватловчи турли фирмалар, айрим фуқаролар берган пул, хорижий ташкилотлар ажратган грантлар (махсус лойиҳаларни бажариш учун ажратилган пул)дан иборат бўлади. Уларнинг ички молия ресурслари улар чиқарган газета ва журналлардан тушган пул, қисман бўлса-да турли хизматлар кўрсатишдан келган пул, ташкилот аъзоларининг берган бадал пулидан иборат бўлади. Айтилган ресурслар жамоат ташкилотларининг низомида кўрсатилган фаолиятни юргизиш учун сарфланади.

Микромолия тизимида **суғурта** алоҳида ўрин тутади. Суғурта компанияларидаги молия ресурслари коммерция асосида ташкил топади. Бу компаниялар ресурси икки манбали бўлади. Биринчиси, буларнинг ўзининг пули. Иккинчиси, суғурталанувчи фирмалар, ташкилотлар ва фуқаролар берган пул. Бу пул сарфланганда суғурта ишларини уюштириш харажатлари қопланади ва суғурталанувчилар кўрган зарарни қоплаш учун суғурта тўлови ажратилади.

Хонадон молиясида жуда катта ресурслар жамланади, кўпчилик мамлакатларда жами даромадларнинг 60–65 фоизи хонадон молиясидан ўтади. Биз илгари кўрганимиздек, хонадоннинг молия ресурсини ҳосил қилувчи даромадлар иш ҳақи, тадбиркорлик даромади, индивидуал меҳнат фаолияти берган даромад, мулкдан келган даромад, қарз кўтарилган пул, томорқадан келган даромад, трансфертлардан келадиган пенсия, стипендия ва турли нафақалардан иборат бўлади. Мазкур ре-

сурслар мажбурий ва кўнгилли тўловлар фонди, товар ва хизматларни харид этиш фонди ва жамғариш фондларини ҳосил қилган ҳолда сарфланади. Хонадон молиясининг асосий вазифаси унинг истеъмолига хизмат қилишдир.

Макромолия. Микромолиядан фарқлироқ макромолия умумжамият молияси ҳисобланади ва давлат молиясида ифода этилади, чунки фақат давлат умуммиллий, яъни умумхалқ манфаатларини ўзида гавдалантирувчи сиёсий институт ҳисобланади. Давлат молияси давлат бюджети ва бюджетдан ташқари пул фондларидан иборат бўлади.

Давлат бюджети давлатнинг пул даромадлари ва харajatларининг мажмуасидан иборатдир.

Давлат бюджетининг зарурлиги ижтимоий неъматларнинг мавжудлигидан ва уларни давлат яратишидан келиб чиқади. Биз илгари кўриб чиққанамиздек, ижтимоий неъматлар фақат турли хизматлар шаклига эга, уларни ҳамма ҳеч бир мустасносиз истеъмол қилади, яъни уларни истеъмол қилмасликнинг иложи йўқ, бу неъматларни ҳамма баҳам кўради. Масалан, хавфсизлик, ҳуқуқ-тартибот, мудофаа хизмати, таълим ва соғлиқни сақлашдан иборат умумий хизматларни ҳамма истеъмол қилади. Улар истеъмоли умумий бўлар экан, уларни молиялаштиришда ҳамма қатнашади, лекин ҳар бир фуқаро ёки фирманинг бу ишга қўшган ҳиссаси унинг давлат бюджетига тўлаган солиқлари шаклида бўлади. Бироқ солиқ тўловчининг бюджетга берган пули билан унинг бюджет молиялаштирган ижтимоий хизматлардан фойдаланиши миқдоран тенг бўлмайди. Агар бир хонадон йилига бюджетга 200 минг сўм тўлагани ҳолда, 180 минг сўмлик неъматлардан фойдаланса, бошқа хонадон 180 минг сўм тўлагани ҳолда 240 минг сўмлик неъматлардан баҳраманд бўлади, яна бир хонадон 220 минг сўм тўлайди, 180 минг сўмлик неъматдан наф кўради. Биз кўрган эркин мисолда жами солиқ тўловлари ва неъматлар суммаси тенг ($600=600$), бироқ бу тенглик айрим хонадонга татбиқан бўлмаган ($200>180$, $180<240$, $220>180$). Неъматлардан фойдаланиш муҳтожликни ҳам ҳисобга олади, чунки бу ерда инсонпарварлик тамойили ҳам амал қилади.

Ижтимоий неъматларни давлат ўз даромадлари ҳисобидан яратади. Давлатнинг даромади унинг ихтиёрига келган пул тушумларидир. Бу даромад асосан 3 манбали бўлади:

1. Солиқлар.
2. Давлат мулкани сотишдан тушган пул.
3. Давлат кўтарган қарз пули.

Булар бюджетда жамланиб давлат пул фондини ҳосил қилади.

Солиқлар – бу давлат бошқа иктисодиёт субъектларидан ўз фойдасига ундириб оладиган мажбурий пул тўловларидир.

Солиқлар давлат даромадининг асосий қисмини ташкил этади. Давлат иктисодиёт субъекти бўлар экан, унинг мол-мулки бор. Давлат ўз мол-мулкни фирмаларга ва фуқароларга сотиб ёки ижарага бериб бундан ҳам даромад кўради. Бу даромад давлат мулкнинг миқдорига ва унинг нархига боғлиқ бўлади. Мулкнинг сотилишига қараб унинг давлат даромадидаги ҳиссаси ўзгариб туради.

Давлат ўз харажатларини қоплаш учун пул топиш мақсадида қарз олади. Қарз икки хил бўлади:

1. **Ички қарз.** Бу давлатнинг фуқаролардан ва фирмалардан олган қарзи. Бу қарз давлат облигацияларини чиқариб сотиш шаклида бўлади. Облигациялар сотилган чоғда давлат қарз олади, улар қайтадан сотиб олинганда қарз қайтарилади.

2. **Ташқи қарз.** Бу давлатнинг халқаро молия ташкилотларидан, хориждаги йирик банклардан ва чет давлатлар ҳукуматидан олинган қарз бўлади. Бу қарз маълум муҳлатга олиниб даромадга қўшилади, тўлаш вақти келганда у давлатга харажат келтиради.

Давлат даромадлари фақат бюджет даромадлари эмас, балки бюджетдан ташқари фондларга келган пул тушумлари шаклида ҳам бўлади. Бу фондлар аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда шакллантирилади.

Давлат молияси унинг харажатларини ҳам билдиради, булар бюджет харажатларидан иборат. Давлат харажатлари унинг даромадига қараб шаклланади ва қуйидаги йўналишда боради:

1. **Ижтимоий соҳа харажатлари.** Булар таълим-тарбия, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, маданият, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ижтимоий ёрдам кўрсатиш сарфлари.

2. **Инвестиция харажатлари.** Бу давлат ҳисобидан ижтимоий-маданий объектларни, ишлаб чиқариш инфратузилмаси ва коммуникация тизимини яратиш учун пул сарфлаш.

3. **Миллий хавфсизликни ва ички тартибни сақлаш харажатлари.** Булар жумласига мудофаа, милиция (полиция), хавфсизлик органлари, суд ва прокуратура харажатлари киради.

4. **Бошқариш харажатлари.** Булар жумласига марказий ва маҳаллий ҳокимият органлари ишини таъминлаш сарфлари киради.

5. **Ташқи қарзни ўзиш харажатлари.** Бу тўлаш вақти келган қарзнинг ўзини қайтариш, қарз юзасидан бериладиган фоизларни тўлаш харажатлари. Бу харажат қарзнинг миқдорига, қайси пайтда қайтарилишига ва фоизнинг миқдорига қараб ўзгариб туради ва бюджетда кўрсатилади.

Давлат харажатларининг таркибий тузилиши турли мамлакатларда улар ривожланишининг ички ва ташқи шароитига қараб фарқланади. Иқтисоди ривожланган мамлакатларда давлат ижтимоий ва инвестиция сарфларининг ҳиссаси катта бўлмайди, чунки уларнинг халқи тўқ бўлганидан бир қатор хизматларни ўзи сотиб олади ва давлатни бу хизматларга қиладиган сарфидан холи этади. Бу ерда бакуват фирмалар ҳам кўп бўлганидан улар инвестиция сарфининг катта қисмини ўз зиммасига олади. Иқтисодиёти яхши ривожланмаган мамлакатларда, аксинча, давлат харажатлари таркибида ижтимоий сарфлар ва инвестиция салмоқли ўрин тутлади.

Давлат даромадлари ва харажатлари икки даражада боради:

1. **Юқори даража** – бу марказий бюджет даражаси.

2. **Қуйи даража** – бу ҳудудий ва муниципал (махаллий) бюджетлар даражаси.

Даромадлар ва харажатларнинг марказий ва ҳудудий муниципал бюджетлар ўртасида тақсимланиши **бюджет федерализмини** билдиради ва қуйи бюджетларнинг ролини ошириб боришини тақозо этади. Давлат бюджетининг бош тамойили, бу унинг даромадлари ва харажатларининг **баланслашган**, яъни ўзаро мувофиқлашган ҳолда бўлишидир. Бирок улар ўртасидаги мослик бузилиб ҳам туради. Харажатлар даромадлардан ортиб кетганда **бюджет дефицити** (каммади) ҳосил бўлади. Борди-ю даромадлар харажатлардан ортиб кетса **бюджет профицити** (ортиқчилиги) юзага келади. Бюджет дефицити кўпчилик мамлакатларга хос бўлганидан, унинг табиий даражаси белгиланади. Бу шуни билдирадики, бюджет дефицити ҳажми ЯИМ нинг 3,5 фоизидан ошмаслиги керак.

Халқаро молия бу молия ресурсларининг халқаро миқёсда ҳосил бўлиши, мамлакатлараро тақсимланиши ва ишлатилишини билдиради. Мазкур ресурсларни йирик халқаро компаниялар, энг аввал трансмиллий корпорациялар, мамлакатлараро молия ташкилотлари, йирик банклар, бой мамлакатларнинг ҳукуматлари ташкил этади. Бу пул хориж инвестициялари ва молиявий ёрдам шаклида турли мамлакатларга юборилади.

Молия тизимида молиялаштиришнинг турли усуллари амал қилади.

Молиялаштириш – иқтисодий субъекти фаолиятининг пул билан таъминланишидир.

Ҳозирги даврда молиялаштиришнинг 3 та асосий усули қўлланилади:

1. **Ўзини-ўзи молиялаштириш.** Бу ҳар бир субъект ўз харажатини ўзи ишлаб топган ва қарзга кўтарган пули ҳисобидан қоплашини билдиради. Бу усул бозор иқтисодиёти учун асосий ҳисобланади.

2. **Бюджетдан молиялаштириш.** Бу усул табиатан бозор усули эмас, у давлат идоралари ва ташкилотларини бюджетдан пул билан таъминланишини билдиради, ижтимоий неъматларнинг зарурлигидан келиб чиқади. Бу усул қўлланиладиган ташкилотлар **бюджет ташкилотлари** деб юритилади.

3. **Ҳомийлар молиялаштириши.** Бу усул нодавлат ва турли жамоат ташкилотларига нисбатан қўлланилади. Бунда ҳукумат, фирмалар ёки пулдор кишилар турли фирмалар ва ташкилотларга улар харажатини қоплаш учун пул ажратади. Молиялаштириш усуллари биргаликда ҳам қўлланилади.

19.6. Молия бозори

Иқтисодий субъектларининг маблағлари уларнинг молиявий активини ташкил этади, яъни бу даромад келтирувчи маблағлар ҳисобланади. Активлар таркибига энг аввал қимматли қоғозлар қиради, булар молия бозорида сотилади.

Молия бозори – бу молиявий активларнинг олди-сотди қилиниши борасидаги уларни сотувчилар билан сотиб олувчилар ўртасидаги иқтисодий муносабатдир.

Молия бозорининг объекти сотиладиган акциялар, облигациялар, сертификатлар ва пулнинг ўзи ҳисобланади. Унинг субъекти эса фирмалар, банклар, давлат, молия институтлари ва аҳолидан иборатдир. Бозорнинг бир томонида сотувчилар бўлса, бошқа томонида харидорлар туради. Улар ўртасида молия институтлари бўлиб, уларни воситачилар бир-бири билан боғлаб туради. Воситачи вазифасини банклар, брокерлар фирмаси, яқка брокерлар ташкил этади. Воситачи институтлар молия бозорининг **инфратузилмасини** ҳосил қилади. Улар бу ердаги олди-сотди ишларига хизмат қилади. Бозорда мустақил иш юритувчи **чайқовчилар** ҳам бўладики, булар қимматли қоғозлар

билан олиб-сотарлик қилади. Молия бозори икки қисмдан иборат:

1. **Фонд бозори.** Бу ерда қимматли қоғозлар олди-сотди қилинади. Бу бозор фонд биржалари ва биржадан ташқари савдодан иборат.

2. **Пул бозори.** Бу ерда вақтинча бўш турган пул вақтинча фойдаланиш учун олди-сотди қилинади, миллий валюталар айирбошланади. Бу бозорда банклар, кредит уюшмалари ва пул топиб берувчи фирмалар бўлади.

Қимматли қоғозларни ўз номидан чиқариб сотувга қўйганлар **эмитент**, деб юритилади. Эмитент сифатида турли фирмалар, банклар ва давлат номидан молия вазирликлари бозорга чиқади. Эмитентлар акция, облигация ва сертификатларни сотувга қўядилар. Буларни дастлабки сотилиши бирламчи бозорда юз беради. Бу ерда уларга обуна бўлиш йўли билан сотилади. Уларни қайтадан сотиш иккиламчи бозорда бўлади ва буни фонд биржалари ташкил этади.

Акция – бу ўз эгасига дивиденд шаклида даромад келтирувчи қимматли қоғозларнинг энг кўп тарқалган шаклидир.

Акцияни сотиб олганлар **инвесторлар** деб юритилади, улар акция чиқарган фирмага қўйилган капиталнинг шерикчилик қилаётган мулкдори ҳисобланади ва шу боис фирма фойдасининг бир қисмини ўз акцияси миқдорига қараб дивиденд шаклида олади. Агар акция қўйилган капиталдаги улушни билдирса, яъни улушбайчилик қоғози бўлса, облигация қарз мажбуриятини билдиради. Облигацияни чиқариб сотган эмитент уни сотиб олганлардан қарз кўтарган ҳисобланади. Облигацияни эмитент қайтадан сотиб олганда ўз қарзини узган бўлади. Облигация эгаси фоиз сифатидаги қатъий белгиланган даромадни эмитентдан олади.

Бозорда икки хил облигациялар сотилади. Булар **давлат облигациялари** ва **корпоратив** (фирма) облигацияларидир.

Акция ва облигация даромад келтирганидан аввал сотиб олинади, кейин қайтадан сотилади. Қимматли қоғозларнинг дастлабки сотилиши **бирламчи** фонд бозорида юз беради. Уларнинг ўз эгалари томонидан қайтадан сотилиши **иккиламчи** фонд бозорида бўлади. Қимматли қоғозлар маълум нархда олди-сотди қилинади. Қоғозларнинг ўзида кўрсатилган сумма унинг **номинали** дейилади. Агар облигация ёки акция 100 долларлик бўлса, шу унинг номинали ҳисобланади. Қимматли қоғозларнинг бо-

зордаги амалий нархи номиналидан юқори ёки паст бўлади. Бу муайян қоғозга бўлган талаб ва таклифга боғлиқ.

Акциянинг сотилиш нархи унинг бозор курси, дейилади, унинг белгиланиши эса биржа котировкаси деб юритилади.

Акциянинг бозор нархи унинг даромадлигига боғлиқ. Акция қанчалик кафолатланган ва кўп миқдорда даромад келтирса, унинг нархи шунчалик юқори бўлади. Акциянинг даромадлилиги 2 хил. Бири уни сақлаш чоғида олинган даромад (D_1). Бу дивиденд суммасини (d) акциянинг сотиб олинган нархига (P) нисбатан аниқланади. Бу кўрсаткич фойда нормаси сингари бўлиб, акция сарфланган қанча пул қанча даромад келтирганлиги билан аниқланади. Бунда: агар битта акция 1600 сўмга олинган бўлиб, йилига 80 сўмлик дивиденд келтирса унинг даромадлилиги қуйидагича бўлади: $D_i = \frac{d}{P} \times 100$. $D_i = \frac{80}{1600} \times 100 = 5\%$.

Акцияни сақлаш берган даромад унинг сотилиш чоғидаги даромадлилигини белгилайди. Агар акция қанчалик кафолатланган ва кўп миқдорда дивиденд келтирса ёки эмитент обрўли бўлса, унинг бозор курси шунчалик ошиб боради. Акцияни олиш ва сотиш чоғидаги курсининг фарқи даромад ёки зарар ҳосил қилади. Сотиш курси олиш курсидан юқори бўлса даромад олинади, борди-ю паст бўлса зарар кўрилади. Акциянинг сотилиш чоғидаги даромадлилиги (D_2) аниқланганда унинг сўнгги курси (P_2) билан олдинги курси (P_1) ўртасидаги фарқ унинг олдинги курси билан таққосланади. Бунда $D_i = \frac{P_2 - P_1}{P_1} \times 100$ ҳосил бўлади.

Айтайлик, акция эгаси уни ҳар бирини 1000 сўмга сотиб олган, қайта сотганда уни 1100 сўмга пуллади, бунда унинг даромадлилиги $D_i = \frac{1100 - 1000}{1000} \times 100 = \frac{100}{1000} \times 100 = 10\%$ бўлади.

Молия бозори муҳим функцияни бажарганидан иктисодиётга катта ҳисса қўшади. Бу функциянинг 4 хили мавжуд:

1. **Капитал ҳосил қилиш.** Акцияларнинг сотилиши орқали кичик миқдордаги пул жамланиб, эмитент қўлида катта пулга айланадики, уни капитал сифатида ишлатиб бўлади.

2. **Капитални демократиялаштириш.** Акцияларни сотиш орқали кичик пул эгаси ҳам қўйилган капиталнинг шеригига айланади. Капитал кўпчилик ўртасида тарқалади. Масалан, АҚШда аҳолининг 40 фоизи акциядор, бинобарин у ҳиссадорлик капиталининг эгаси ҳисобланади.

3. Пулдан пул чиқариш орқали умумий **фаровонликни ошириш.** Акция сотиб олган дивидендга эга бўлади, унинг бекор

ётган ўлик пули жонли пулга айланиб даромад келтиради ва унинг фаровонлигига ҳисса қўшади.

4. Молия бозори орқали **пул керакли соҳаларга юборилади**. Иш яхши юришмаган соҳаларда акциялар арзонлашади, пул бу ердан чиқади. Иш яхши кетган соҳаларда акция кўп сотилади, унинг нархи ошади, пул шу соҳага оқиб ўтади. Бу ердаги ишлаб чиқариш капиталнинг кўпайиши ҳисобидан ўсади. Молия бозори муҳим функцияларни бажарганидан, унинг ривожланиши иқтисодиётнинг ривожланишини билдиради.

Молия бозорига фонд бозоридан ташқари пул бозори ҳам киради. Бу ерда пулнинг олди-сотдиси юз беради. Пул бозори **кредит бозори** ва валюта бозоридан иборат. Кредит бозорида пул уни ишлатиб туриш учун сотилади. Валюта бозорида турли миллий валюталарнинг айирбошланиши, яъни олди-сотдиси юз беради. Биз буни кейинроқ кўриб чиқамиз.

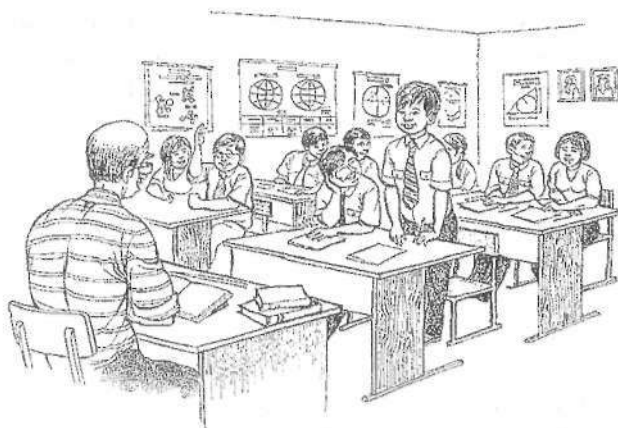
Кредит молия секторининг бир қисми сифатида пул муносабатларини англатади. Кредит молиядан фарқлироқ ҳар қандай пулнинг эмас, балки вақтинчалик бўш турган пулнинг қарзга олиб ишлатилишини англатади. Шу сабабли, кредитлаш деган тushунча бор. Бу пулни эгаси уни қарзга беришни ва қарз олувчилар уни ишлатилишини билдиради. Кредит – бу пулнинг эгаси билан уни ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиб ишлатувчи ва улар ўртасида турган воситачиларнинг иқтисодий муносабатларидир.

Кредит муносабатининг объекти ва субъекти бўлади. **Кредит объекти** – бу қарзга берилиши мумкин бўлган пул, яъни **кредит ресурсидир**. Бу ҳам молиявий ресурс ҳисобланади.

Кредит субъекти – бу кредит алоқаларининг иштирокчилари бўлиб, пулнинг эгаларидан, қарз олувчилардан ва воситачилик қилувчилардан иборат бўлади. Пулни қарзга берувчи **кредитор** дейилади. Қарз олувчи эса **суда олувчи** ёки **қарз қўтарувчи** дейилади. Кредитнинг олди-бердисида иштирок этувчи воситачилар кредит институтларида бирлашадилар. Айтилган уч субъект кредит муносабатида қатнашади. Кредит бевосита бўлганда қарз берувчи билан қарз олувчи тўғридан-тўғри алоқа ўрнатади. Бу камдан-кам учрайди. Кредит **билвосита** бўлганда қарз берувчи билан қарз олувчини воситачилар бир-бири билан боғлайди. Бу кўп ҳолларда учрайди. Пули борлар ва пулга мухтожлар ғоят кўп бўлганидан улар бир-бирини мустақил топишга қийналади. Уларнинг ҳолатини воситачилар чиқаради.

Воситачилик вазифасини банклар, майда кредит ташкилотлари, пул топиб берувчи турли фирмалар бажаради.

«ЗАМОНАВИЙ ШУМ БОЛА»

Ўқитувчи:

– Қани айтингларчи, сизнингча, дўстлар ва таниш-билишлар билан тез-тез учрашиб, дийдор кўришиб туриш учун нима қилмоқ керак?

Талаба:

– Менимча, улардан пул қарз олиб, бермай юриш керак.

Кредит пул муносабати бўлганидан бозор иқтисодиёти учун зарурат ҳисобланади. Пулсиз ҳеч бир иш битмайди, шу сабабли **пул бизнеси** мавжуд, бу иш билан кредит воситачилари шуғулланади. Пул бўш туриши мумкин эмас, у иқтисодиётга хизмат қилиши керак. Хуллас, пул бор ерда кредит ҳам бўлади. Молия секторидаги пул оқида кредит ҳам иштирок этади. Биз юкорида кўрдикки, пул оқими даромад ва харажатларнинг карама-қарши ҳаракатидан иборат. Иқтисодиёт иштирокчилари тарқок ҳолда ва ўз билганича иш туггани учун уларнинг даромади ва харажатлари миқдоран ҳар доим ҳам тенг келавермайди. Даромадларнинг қилиши ва харажатларнинг юз бериши бир вақтда кечмаганидан бир ерда ҳозир сарфланмайдиган бўш пул таклифи ҳосил бўлса, бошқа ерда харажатлар учун у етишмайди, яъни қўшимча пулга талаб ҳосил бўлади. Шундай шароитда пулни олди-берди қилишга зарурат пайдо бўлади, бунини кредит амалга оширади. Иқтисодиёт субъектлари қўлидаги бўш пуллар кредит

ресурсини ҳосил қилади, улар муҳтожларга қарз қилиб берилади. Бироқ бўш пуллар ўз-ўзидан эмас, балки пул бозорига чиққач ўша ерда кредит ресурсига айланади. **Пул бозорининг таркибий қисми кредит бозоридир**, бироқ бу бозорга ҳар қандай пул эмас, балки қарзга бериладиган пул чиқади. У талабгорларга маълум нархда сотилади. Пулни қарзга сотиб олувчи уни ишлатиб даромад топади. Бинобарин кредит пул эгаси учун ҳам, қарз олувчи учун ҳам манфаатли бўлади. Шунингдек, кредитдан воситачилар ҳам манфаат топади, чунки ўз ишидан даромад кўришади.

Кредит механизми. Кредитнинг бир қатор воситалари борки, улар биргаликда кредит механизмини ташкил этади. Булар кредит тамойилларида ўз ифодасини топади:

1. Кредит маълум мақсадга берилиши керак, бу мақсад атрофлича асосланиши талаб қилинади. Чунки қарз берувчи ўз пулини оқилона ишлатилиши ва ўз вақтида ортиғи билан қайтиб келишига ишонч ҳосил қилиши керак.

2. Кредит аниқ бир муддатга берилади. Шу жиҳатдан узок, ўрта ва қисқа муддатли, ҳатто бир кунлик кредитлар бўлади. Кредит муддати қарз берилган пул қанча вақтда қайтарилиши мумкинлигини ҳисобга олади.

3. Кредит учун ҳақ тўланади, бу **фоиз**, деб аталади. Чунки бозор тизимида ҳеч нарса текинга берилмайди, яъни халқ ибораси билан айтганда «текинга мушук ҳам офтобга чиқмайди». Кредитнинг пулли бўлиши қарз олувчининг масъулиятини ошириб, қарз пулини оқилона сарфлашга ундайди.

4. Кредит пули албатта **қайтарилиб берилиши** шарт, чунки биров ҳақиқа хиёнат қилиб бўлмайди. Шу сабабли кредит берилганда қарз олувчининг нақадар қарзни тўлашга қобиллиги ҳисобга олинади.

5. Кредитнинг ўз вақтида қайтарилиши иктисодий жиҳатдан **кафолатланиши** керак. Қарзни кафолатлаш учун уни олувчи ўз мулкни кафолат сифатида қўяди ёки бошқа биров қарз кафолатини ўз зиммасига олади. Бу билан қарз тўланмаган тақдирда кафолат сифатида қўйилган мулкни босиб қолиш мумкин бўлади.

Кредит механизми ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланади, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасида кредит битими тузилиб, бунда ҳар икки томоннинг мажбуриятлари қонунлаштирилади.

Кредит механизмидаги воситалар орасида фоиз асосий ўрин эгаллайди.

Фоиз кредитнинг бозор нархи бўлиб, қарз пулидан вақтинча фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақ сифатида номён бўлади.

Фоиз кредитга берилган пулнинг қиймати эмас, албатта, балки ундан фойдаланиш қиймати бўлиб, бунинг канча туришини билдиради. Фоиз ҳар доим кредит суммасидан кичик бўлади. Агар 100 млн сўм кредитга берилса, ундан 10 млн сўм фоиз сифатида ундирилади. Бунда фоиз 10 %га тенг бўлади ($\frac{10}{100} \times 100 = 10$) яъни, қарз пулининг 1/10 қисмини ташкил этади. Фоиз бошқа товарлар нархидан фаркланади. Бошқа товарлар нархи уларнинг бозор қиймати бўлади, яъни товарнинг ўзи қанча туришини билдиради. Фоиз эса товар – пулнинг ўзини эмас, ундан фойдаланиш қанча туришини билдиради. Юқоридаги мисолни эсласак 100 млн сўм қарз пулидан фойдаланиш 10 млн сўм туради. Кредит нархининг ўзига хослиги кредит бозорининг хусусиятидан келиб чиқади. Кредит бозорига чиққан қарз пули сотилганда унинг эгаси ўзгармайди, ундан фойдаланиш пул эгасидан қарз олганга ўтади, холос. Қарз пулининг соҳиби сақланганидан у маълум вақт ўтгач, ўз эгасига қайтарилади. Бошқа товарлар, масалан, уй-жой, озиқ-овқат ёки кийим-кечак сотилганда буларнинг эгаси ўзгаради, булар сотувчи мулкидан харидор мулкига ўтади. Кредит бозорида эса пул қарз берувчи мулкидан чиқиб қарз олувчи мулкига айланмайди. Шунинг учун, фоиз қарз пулининг қийматидан кам бўлиши керак. Кредитни ижарага ўхшатса бўлади, чунки бу ерда ҳам мулк соҳиби сақланади, ижара ҳақи мулк қийматидан кам бўлади. Қарздор бизнесчи фоизни ҳеч қачон ўз ёнидан тўламайди. У қарз пулини ишлатиб даромад кўради ва унинг бир қисмини фоиз сифатида тўлайди. Агар фоиз даромаддан кўп бўлса ҳеч қачон кредит олинмайди, чунки бу зарар келтиради. Қарз пулини бизнесда ишлатишдан олинган фойданинг бир қисми қарз олганнинг **тадбиркорлик даромадига** айланса, иккинчи қисми **пул эгасига фоиз** бўлиб тегади.

Кредитнинг арзон ёки қимматлигини фоиз даражаси белгилайди. Бу фоиз тўлови қарз пулининг қандай қисмига тенглигини, яъни ундаги хиссасини билдиради, уни **фоиз ставкаси**, деб ҳам юритилади. Фоиз ставкасига қараб пул эгасига қандай миқдорда қарз ҳақи тўлаш зарурлиги аниқланади. Бу қуйидагича ҳисобланади:

$$G = \frac{K_r \cdot G_s}{100}$$

Бунда G – фоиз миқдори, K_f – кредит суммаси, G_s – фоиз ставкаси. Агар банкнинг кредит ставкаси 12 фоизли, берилган кредит суммаси 20 млн сўм бўлса, тўланадиган фоиз миқдори қуйидагича бўлади:

Фоизни тўлаш учун қарз пулини ишлатишдан топилган фойда нормаси (F_n) фоиз ставкасидан юқори бўлиши керак. Шу сабабли кредитни самарали ишлатиб кўп фойда олиш талаб қилинади. Юқоридаги мисолга қайтсак 20 млн сўм кредит ишлатилганда фойда нормаси 20 % бўлиши керак, яъни 4 млн сўмлик фойда кўриш зарур. Демак, қарз олган субъект топган фойда 4 млн сўм бўлганидан у 2,4 млн сўмдан иборат фоизни тўлай олган. Қолган 1,6 млн сўм эса унинг ўзига теккан.

Фоиз даражаси нарх сингари ўзгарувчан бўлади. Буни унга таъсир этувчи омиллар юзага келтирадики, булар қуйидагилардан иборат:

1. **Кредит бозорида талаб ва таклиф нисбати.** Талаб ошиб кетса фоиз кўтарилади, таклиф ортиб кетса у пасаяди.

2. **Кредитнинг нафлилиги.** Агар қарз пулини ишлатишдан фойда кўп топилса кредитни юқори ставка билан ҳам олишади. Акси юз берса фоиз ставкаси пасаяди.

3. **Қарзни тўлаш муддати ва шарти.** Агар қарз узоқ муддатга берилса ва уни секин-аста майдалаб қайтарилса фоиз кўп бўлади. Борди-ю қарзни қисқа вақтда ва бир йўла қайтариш талаб қилинса фоиз паст бўлади.

4. **Қарзнинг қандай пул билан берилиши.** Агар кредит қадри барқарор ва қаттиқ валютада берилса фоиз юқори бўлади. Борди-ю у қадри барқарор бўлмаган ва бошқа валютага эркин алмашмайдиган пулда берилса фоиз кам белгиланади.

5. **Қарзга бериладиган пулни муқобил ишлатиш имконияти.** Пулни қарзга бергандан кўра бошқача ишлатиш қулай бўлса пул эгаси фоиз ставкасини кўп талаб қилади ва аксинча.

6. **Кредит rischi.** Кредит rischi (қарзни қайтариб олиш хатари) қанчалик юқори бўлса, шунчалик фоиз баланд бўлади ва аксинча.

7. **Инфляция даражаси.** Агар инфляция юқори бўлса шу ҳисобидан фоиз ҳам ортади. Борди-ю реал фоиз 12 % бўлса ва қутиладиган инфляция 6 % бўлса, шунга қараб фоиз 18 % қилиб белгиланади.

19.8. Кредитнинг турланиши

Кредит нима билан, қандай мақсадларда, ким томонидан берилишига қараб фарқланади. Кредитнинг асосий шакли унинг пул билан берилиши. Бироқ товар кредити ҳам қўлланилади. Бу ўз навбатида коммерция кредити ва лизингдан иборат бўлади.

Коммерция кредити юз берганда товарлар нақдга эмас, балки насияга сотилади, яъни қарзга берилади. Товарни қарзга олувчи қарздорлик гувоҳномаси – векселни товар сотувчига беради. Вақти келганда қарз тўланади ва вексел ўз эгасига қайтарилади.

Лизинг юз берганда товарлар кейинчалик сотиб олиш шarti билан бериб турилади. Бунда уларни ижарага олиб ишлатиш пайдо бўлади. Лизингга қимматбаҳо товарлар, чунончи ускуналар комплекси, самолётлар, пароходлар, турли комбайнлар, бинолар берилади. Лизинг берувчи ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг ўзи ёки махсус лизинг компаниялари бўлади.

Ким томонидан берилишига қараб **молиявий институтлар** кредити ва **номолиявий компаниялар** кредитига фарқланади. Молиявий институтлар бу банклар ва паробанк (банкдан бошқа) ташкилотларидан иборат. Кредитнинг асосий тури бу **банк кредити** ҳисобланади. Унинг ҳиссасига кредитнинг асосий қисми тўғри келади. Паробанк ташкилотларга турли кредит кооперативлари, иттифоқлари ва уюшмалари киради. Улар одатда ўз аъзоларига кредит бериш билан чегараланади. Бозор тизимида **давлат кредити** ҳам қўлланилади. Бунда давлат ўз пули ҳисобидан турли компанияларга ва банкларга қарз беради. Бироқ давлат улардан заёмлар шаклида қарз ҳам олади.

Номолиявий компаниялар ҳам қисман бўлса-да кредит бериш билан шуғулланади. Булар ишлаб чиқариш, қурилиш ёки савдо-сотик билан шуғулланади, буларни катта миқдорда пули бўлганидан, ўз ишчи-хизматчиларига қимматбаҳо товар олиш учун, ўз партнёрларига эса бизнес учун арзон кредит беради. Аҳоли ўртасида бир-бирига нақд пул билан бепул кредит бериш ҳам бор, лекин бу кредит кўп эмас.

Кредит **индивидуал** тарзда ва **биргаликда** берилади. Биринчи усул қўлланилганда кредитни айрим банк ёки паробанк ташкилоти беради. Бунда кредит рискинни фақат битта кредит берувчи кўтаради. **Кредит риски** – бу кредитнинг ва унинг фоизининг умуман қайтмаслиги ёки белгиланган вақтда тўланмаслигидир. Кредит рискинни камайтириш учун у бир неча кредит берувчилар ўртасида тақсимланади, натижада рискни

битта эмас бир неча қарз берувчи ўз зиммасига олади. Бу **синдицирланган кредит** дейилади. Мазкур кредит қимматбаҳо лойиҳаларни амалга ошириш учун бир неча банк томонидан берилади. Масалан, темир йўл қурилиши учун 1 млрд долларлик кредит зарур бўлса, буни 5 та банк 200 млн доллардан беради. Натижада, 1 млрд долларлик кредит рисқи 5 та банк ўртасида тақсимланади.

Ўз мақсадига қараб **тадбиркорлик ва истеъмолчилик** кредити ҳам фарқланади. Тадбиркорлик кредити бизнес учун ажратилади. Уни қарз олувчи капитал сифатида ишлатиб фойда кўради. Кичик бизнесда микрокредит қўлланилади. Истеъмолчи кредити фойда топишни эмас, балки хусусий эҳтиёжни қондиришни кўзлайди. Бунда кредит қимматбаҳо товарларни, чунончи ҳовли-жой, квартира, автомашина ва яхта сотиб олиш учун ёки қимматбаҳо даволаш хизматлари ва ўқиш учун пул тўлаш мақсадида олинади.

Кредит инвестицияларни пул билан таъминлаш орқали иқтисодий ўсишга хисса қўшади. Шу сабабли кредитнинг кенгайиб бориши ҳозирги бозор иқтисодиётининг белгиси ҳисобланади. Ҳозир ривожланган мамлакатларда ҳар йили берилган кредит суммаси ЯИМ нинг 30-40 фоизига тенг бўлади.

11.1. Кредит институтлари

Кредит муносабатлари кўпинча билвосита юз бергани учун кредит институтлари лайдо бўлади. Уларнинг хизмати пул эгалари билан қарз олувчилар ўртасида воситачилик қилишдир. Кредит институтлари 3 хил бўлади: банклар, паробанк ташкилотлари ва кредит топишга хизмат қилувчи компаниялар. Кредит тизими инфратузилмасининг бош бўғини банклар ҳисобланади.

Банк – бу пул бозорида фаолият юргизувчи молиявий институтдир.

Банклар 2 гуруҳга бўлинади:

1. **Марказий банклар**, улар турли мамлакатларда ҳар хил номланади. Масалан, АҚШ да у резерв системаси, Буюк Британияда Англия банки, Германияда Бундесбанк, Ўзбекистонда Марказий банк, деб юритилади. Марказий банклар – **банкларнинг банки** ҳисобланади. Улар қуйидаги вазифаларни бажаради:

- 1) пулни эмиссия қилади, яъни уни муомалага чиқаради;
- 2) давлат олтин-валюта резервларини сақлайди, яъни давлатнинг хазинабони ҳисобланади;

- 3) кредит захираларини банклар ўртасида тақсимлайди;
- 4) давлат пул-кредит сиёсатини амалга оширади;
- 5) кредитга, умуман пул муомаласига оид тартиб-қоидаларни ишлаб чиқиб, уларга риоя қилишни назоратга олади. Марказий банк ягона бўлади.

«ПИХИНИ ЁРГАН ОДАМ»

- Дўстим, Мерседесинг қани, пиёда юрибсан?
- Уни банка гаровга қўйиб, 50 доллар фоиз тўлаш шарти билан 6 ойга 500 доллар кредит олдим. Энди узок сафарга кетяпман.
- Ийе, атиги 500 долларни нима қиласан?!
- Гап ундамас, ахир ҳеч ким 50 долларга машинамни 6 ой кўриклаб бермайди-ку!

2. Аксарият банклар **коммерция (тижорат) банклари** ҳисобланади, улар кўпчиликни ташкил этади. Бу банклар капитали ўзининг пули ва мижозлар қўйган пулдан иборат бўлади. Коммерция банклари пул омонатлари ва қимматбаҳо буюмларни сақлайди, пул операцияларини ўтказиши, кредит беради, валюталар олди-сотдиси билан шуғулланади, консалтинг (маслаҳат бериш) билан шуғулланади. Ер юзидаги банклар ўз мижозларига 600 хил хизмат кўрсатади. Банклар ҳам бошқа фирмалар сингари фойда топишни кўзлайди.

Банк ўз фаолиятида қуйидаги асосий тамойилларга амал қилади:

1. Мижозлар манфаатига устуворлик бериш, улар учун курашиш.
2. Рентабел – фойда олиб ишлаш.

3. Рақобатда иштирок этиш.

4. Рискка бориш.

5. Ликвидли бўлиш, яъни ўз маблағларини нақд пулга айлантира билиш.

Банклар иқтисодиётнинг локомотиви ҳисобланади, чунки улар иқтисодиётнинг илдам боришини таъминлайди. Бунга иқтисодиётни мунтазам равишда пул, жумладан хориж валютаси билан таъминлаш, уни керакли соҳаларга юбориш орқали эришилади.

Банк фаолиятида пул бозор иқтисодиётининг тани-жони эканлиги намоён бўлади.

Паробанк кредит институтларига кичик кредит ташкилотлари киради. Булар олдин айтганимиздек кредит кооперативлари, кредит иттифоклари ва уюшмаларидан иборат бўлади. Булар ўзини-ўзи кредитлаш билан шуғулланади, яъни ўз кредит ресурсларини ўз аъзоларига қарз қилиб беради. Буларнинг кредити имтиёзли, лекин ҳаммабоп эмас. Майда кредит ташкилотлари кўпчилик бўлсада, уларнинг кредит беришдаги ҳиссаси катта бўлмайди. Худди шундай ҳолат кредитни топиб уни жойлаштириш билан шуғулланувчи турли компанияларга ҳам хос бўлади.

Иқтисодиёт ривожланиши билан кредит демократиялашади. Кредит ресурсларини яратишда аҳоли пул жамғармалари кўпроқ иштирок этади, кредит берувчи ташкилотлар кўпаяди. Айни пайтда кичик бизнеснинг ривожланиши ва аҳолининг кўплаб товарларни кредитга олиши туфайли қарз олувчилар ҳам кўпаяди, натижада кредит муносабатларига аҳолининг кенг қатлами тортилади.

Хулосалар

1. Иқтисодиётнинг молия сектори ундаги турли пул оқими бўлиб реал секторга хизмат қилади. Пул оқими иқтисодиётнинг барча иштирокчилари қатнашади. Пул оқими даромад-харажат шаклига киради ва молияни юзага келтиради. Молия сектори тизим бўлиб молия объекти, субъекти, молия муносабатлари, молия механизми, молия институтлари ва ниҳоят молия сиёсатини қамраб олади. Реал иқтисодиётнинг даражаларига мувофиқ равишда молиянинг микро, макро ва мегамолия турлари мавжуд.

2. Молия – тақсимлаш, рағбатлантириш, ахборот бериш, ижтимоий ва назорат функцияларини бажаради. Микромолия

XX боб. МОЛИЯВИЙ КРИЗИСЛАР

20.1. Кризиснинг моҳияти ва турлари

Пул иқтисодийётнинг барча жабҳалари учун озука бўлиб, иқтисодий барқарорлик бўлиши учун у бир маромда ва тўхтовсиз бориши талаб қилинади.

Пул ҳаракатини ташкил этувчи молия институтлари уни мунотазам бўлишига хизмат қилишади. Бироқ молия тизимида ҳам лаёқатсизлик ҳолатлари бўлиб туради, чунки у қанчалик мукамаллашмасин, барибир вақт ўтиб шароит ўзгариши билан у бунга мослашиб улгурмайди. Молиявий механизмлар яхши иш бермай қўяди, натижада пул оқимида узилишлар бўлади, молиявий кризис юзага келади.

Молиявий кризис, бу молия тизимида вужудга келадиган инқироз ҳолати бўлиб, молиявий алоқаларни издан чиқиши, молия ўз функцияларини тўла бажара олмай қолишини билдиради.

Молиявий кризислар қуйидаги йўналишларда юз беради:

- 1) банк тизими кризиси;
- 2) фонд бозори кризиси;
- 3) давлат молияси кризиси;
- 4) валюта кризиси.

Кризис юз берганда молия тизимининг ҳамма бўғинлари танглик ҳолатига тушади, барча молия институтларининг пул операциялари қисқариб кетади. Молия кризиси энг аввал асосий молия институтлари ҳисобланган банкларнинг инқирозга юз тутишидир.

Банк тизими кризиси-бу банклар капиталининг қатта қисмини йўқотиши натижасида улар ўз функциясини бажаришга ожизлик қилиши, ҳатто банкрот ҳолига тушиб қолишидир.

Кризис юз берганда банклар ўз мижозларига берган кредитларини ўз вақтида ва тўлалигича қайтариб ололмайдилар. Натижада капиталнинг қатта қисмидан маҳрум бўлиб, олган кредитни ҳам қайтара олмайди. Банкларнинг обрўйи тушиб, уларнинг рейтинги, бинобарин уларга ишонч пасайиб кетади. Банка омонат пул қўйганлар уни қайтариб ола бошлайдилар. Банклар ихтиёридаги пул қисқариб, улар иқтисодийётга пул етказиш вазифасини бажаришга қучи етмайди. Бошқа молия институтлари, чунончи фонд биржалари, инвестиция ва суғурта компаниялари ҳам қисман бўлса-да пулидан айрилиб, танглик ҳолатига дуч келадилар.

Улар ўз операцияларини қисқартирадилар ёки бутунлай тўхтатадилар.

Молия кризиси – бу фонд бозорининг ҳам инқирозга юз тутишидир.

Фонд бозорининг кризиси у ердаги молиявий активлар нархининг кескин пасайиб кетиши ва бозор оборотининг жиддий қисқариб кетиши натижасида инвесторларнинг катта қисми уни тарк этишидир.

Бу фонд бозоридаги асосий индексларни пасайишида ифодалангани. Қимматли қоғозларни сотувчилар курс даромади олиш ўрнига зарар кўриб, ўз пулининг катта қисмидан айрилиб, банклардан олинган кредитни қайтаришга қобил бўлмайдилар.

Кризис валюта муносабатларини ҳам қамраб олади.

Валюта кризиси–бу миллий валюталар қадрсизланиб улар курсининг пасайиши натижасида девалвацияга учрашидир.

Бир валюта девалвация бўлса, бошқасининг курси ошиб ревалвация бўлади. Натижада валюталар курсига кескин теб-равма ҳаракат хос бўлиб,бу валюталар бозоридаги беқарорликни келтириб чиқаради, валюталар олди-сотдисида носозлик экспорт ва импортга тўскинлик қилади, чунки булар учун зарур бўлган пул миқдори тез-тез ўзгариб туради. Кризисга энг аввал хорижий валюта резервлари кичик мамлакатлар дуч келади, чунки улар ўз миллий валютаси қадрини хориж пули билан таъминлай олмайдилар.

Иқтисодиёт учун энг оғири – бу сурункали валюта кризисидир. Бунда валюта бозоридаги айирбошлаш номутаносиблиги узоқ сақланади. Бир девалвация кетидан бошқаси зарур бўлиб қолади. Валюталар курсидаги беқарорлик узоқ давом этади, экспортчилар эса бундан зарар кўришади. Кризис давлат молиясида ҳам бўлади ва бу фискал кризис шаклига киради.

Фискал кризис–бу бюджетга келадиган солиқ тушумлари харажатларни қопламаган ҳолда бюджет дефицитини ортиб бориши ва давлат қарзи ошиб, у ўз мажбуриятларини тўлашга қодир бўлмаслиғидир.

Бюджетнинг харажатлари даромадларига нисбатдан жадал ўсади, камомадни қоплаш учун кўплаб қарз олади, натижада у қарзга ботиб қолади. Давлатнинг молия секторини қўллаш учун унга пул ёрдами кўрсатиши харажатларни ошириб, дефицитни кучайтиришга олиб келади.

Даромадларнинг етишмаслиги қарзни узиш имкониятини бермай, қарзни тўлаш орқага сурилади, чунки қарз устига қарз келиб қўшилади, ҳатто давлат дефолт ҳолатига тушиб қолади, яъни молиявий банкрот бўлади.

Молиявий муносабатлар кенг қамровли бўлганидан кризис молиянинг турли соҳаларида юз беради.

20.2. Кризисларнинг сабаблари ва юзага келиш механизмлари

Молия кризислари янгилик эмас, чунки улар бозор тизимида азалдан кузатилиб келинади. Уларнинг дастлабки аломати XVII асрдаёқ намоён бўлган.

Буни Голландияда юз берган “Лола жазаваси” тасдиқлайди. Ўша кезларда лола пиёзани кўпайтириб сотиш катта бойлик келтиради деган овозага берилиб, пули борлар унга лола пиёзани олабошлаганлар. Нарх жуда ҳам қимматлашиб битта лола пиёзани битта сигир пулига олишган.

Сўнгра нарх кескин тушиб кетиб лолафурушлар банкротлашиб бор пулидан айрилиб қолишган. Шунга ўхшаш ҳодисалар кейин ҳам такрорланган. Кейинги пайтда (1970-2007 йиллар) ер юзида 394 марта молиявий кризис ҳолати бўлиб, бу турли мамлакатларда турли даражада бўлган, шулардан 17 таси ривожланган мамлакатларда кузатилган.

Энг катта Осиё молия кризиси 1998 йил ва жаҳон молия кризиси 2008-2009 йилларда юз берган. Кризисларнинг такрорланиб туриши уларни муқаррарлигидан дарак беради. Хўш шундай экан бунинг сабаби нимада? Бунинг сабаби бозор тизимида у қанча ўзгармасин, барибир лаёқатсиз ҳолатнинг бўлиб туришидир. Биз олдинги боблардан биламизки, бозор иктисодиётида унинг турли томонлари ўртасидаги мутаносибликлар бузилиб, номутаносиблик ҳолатлари келиб чиқади ва бу иктисодий беқарорликка олиб келади. Молия иктисодиётнинг узвий қисми бўлганидан айтилган сабаблар уни ҳам беқарор қилиб кризисга дучор этади.

Молия кризисларини қандай аниқ омиллар юзага келтиришидан қатъий назар уларнинг фундаментал, яъни асл сабаби бозор тизимининг либерал бўлиши, иктисодиёт субъектлари хатти ҳаракатларидаги номувофиқликнинг мавжудлиги, тартибсизлик, лаёқатсизлик ва рискларни ҳосил қилади ва бу молия кризисларига олиб келади. Буни қуйидаги расмдан кўриш мумкин (20.1-расм).

20.1-расм. Кризиснинг фундаментал сабаблари

Расмга кўра, номукамлик лаёқатсизликни, бу эса номутаносиблик ва кризисни яратади. Бироқ лаёқатсизлик ҳолати доимий эмас, балки вақти-вақти билан бўлганидан кризислар ҳам шундай бўлади. Молия бозоридаги лаёқатсизлик – бу пул ва молиявий активлар бозорига амал қилувчи механизмлар, бу бозорнинг тартиблай олиш қобилиятини йўқотишидир.

Юзаки қараганда кризис сабаблари жузъий нуқсонлардек туюлади. Аслида эса бу бошқача бўлиб, барча молия институтлари ўз фаолиятини олдиндан бир-бирига мослаштирмайди, уни бозор мувофиқлаштириб туради, бозор алоқаларида эса носозлик бўлиб турганидан, молиявий алоқаларда ҳам бузилишлар пайдо бўлади. Бу турли пул оқимлари ўртасидаги номутаносибликдан иборат.

Кризиснинг сабаблари фундаментал бўлсада, унинг четдан кириб келиши ҳам бўлади. Иқтисодиётда домино самараси, деган гап бор. Бу бир ердаги иқтисодий ҳодисани бошқа ердигига туташиб кетиб, унга глобал тус берилишини англатади. Шунга биноан, молиявий кризислар бир ердан бошқасига ўтиб туради, яъни уларнинг экспорти ва импорти бўлиб туради.

Молия тизимининг нуқсонлари лаёқатсизлик ҳосил қилганидан молияни давлат тартиблаб туради. Бироқ вақт ўтиб, шароит ўзгариши билан давлатнинг тартиблаш чораларининг самараси пасайиб, кризисларга йўл очилади.

Кризисларнинг фундаментал сабаблари уни юзага келтирувчи механизмларда гавдаланади, булар қуйидагилардан иборат:

- а) кредит эмиссиясининг кредит экспансиясига айланиши;
- б) молия бозорида тартибсиз ва чекланмаган спекулятив операцияларга йўл берилиши;
- в) молия бозоридан келадиган асимметрик информациянинг бўлиши;
- г) молиявий алоқалардаги носозликларнинг глобал характерда бўлиши, уларни бир ердан бошқа ерга ўтиб туриши.

а) *Кредит экспансияси.*

Бозор иқтисодиётидаги молия секторининг ўзагини ташкил этувчи банклар кредит пуллари яратишдек функцияни бажа-

ради. Бу кредит эмиссияси, деб юритилади. Мижозларни банкка пул қўйиши ва унинг олинishi турли вақтда юз беради. Шу вақт оралиғида қўйилган пул олинганидан кўп бўлади. Шунини инобатга олиб кредит пули кўпайтирилади ва у арзонига берилади. Кредитнинг арзонлиги, уни кафолатлашнинг енгиллиги, уни тўлаб боришнинг қулайлиги кредитга талабни оширади. Натижада банклар кредит эмиссиясини кучайтиради, бу тўхтовсиз бориб кредит экспансиясини яратади, яъни ортиқча кредит пуллари иктисодиётга сукулиб киради.

Тўхтовсиз ва шиддатли кредит эмиссияси натижасида муомалага керагидан ортиқча чиқарилган ва иктисодиёт ўзлаштириб улгуролмайдиган пулларнинг ҳосил қилиниши кредит экспансияси, дейилади.

Буни сабаби олдинги кредит қайтарилмай туриб янгисини олдингисидан кўпроқ берилишидир. Кредит экспансияси туфайли уни нафақат фирмалар, балки уй хўжаликлари ва давлат ҳам катта миқдорда олади, чунки бу гоаят арзон бўлади.

Банклар эса кредитни кўпайтиришдан манфаатдор бўладилар, чунки миқдоран кўп кредит фоиз камайса-да кўп фойда келтиради, яъни фойдасининг массаси ошади. Демак, фойдани максимумлаштиришга интилиш кредит экспансиясини рағбатлантиради. Пул кўпайиб кетиб, иктисодиётни монетизациялаш даражасини керагидан ошириб юборади. Бу ерда товар-пул мувозанати бузилиб, $M \times V > P \times Q$ ҳосил бўлади. Масалан, 1994-2007 йиллар аҳоли ва ишлаб чиқарувчи (номилиявий) компанияларга берилган кредит АКШда ЯИМнинг 118 %дан 173 %га, Буюк Британияда 120 %дан 180 % га, Еврозона мамлакатларида (17 мамлакат) 72 % дан 92 % га етди. 2008 йилга келиб дунё бўйича берилган кредит ЯИМнинг 37 %га етди. Катта кредит пулини реал иктисодиёт ҳазм қилиб улгурмайди, шу боис у молия бозорига юз тутаяди.

Арзон пуллар аҳолини қарзга яшашга ундайди, қимматбаҳо товарларни харид этиш учун аҳоли катта миқдорда истеъмол кредитини олади, бу бозордаги талабни ўсишини рағбатлантиради. Аммо бунинг учун ишлаб чиқариш қувватининг захиралари бўлиши зарур. Пул кўпайиб талаб ошгач бунга жавобан таклифни кўпайтириш учун захира қувватлар ишга солинади. Бундан сўнг кредитнинг таъсири кучсизланиб боради, чунки кредит инвестицияга айланиб ишлаб чиқариш ўсиши учун маълум вақт талаб қилинади. Шу вақт оралиғида кредит пуллари спекуляцияга ружу қўяди.

Қарзлар меъеридан ортиб кетиб, уни қайтариш қийин ишга айланади. Натижада банклар ўз пулини вақтида қайтариб ололмасдан инкирозга юз тутаяди. Истеъмом кредити учун қўйилган гаровларнинг (уй-жой, автомашина, акциялар) ҳам нархи пасайиб, уларни сотган тақдирда ҳам банклар ўз пулларини ҳаммасини чиқариб ололмайдилар.

Кредит - бу ҳозирги харажатни келажакдаги даромад эвазига қоплаш усулидир, бироқ қарз олувчининг келажакда даромад топиши рискли бўлади, яъни топилган даромад қарзни тўлашга етмай қолиши ҳам учраб туради. Қарзга яшаш туфайли қўшимча пул ҳисобидан бозор талабининг ортиши нархларни кўтарилишига олиб келади, бу яна кредит эмиссиясини келтириб чиқаради. Бир эмиссия кетидан бошқаси бошланиб, улар туташиб кетади, натижада эмиссия спирали ҳосил бўлади. Эмиссия спирали уни поёнига етказаяди, бунда арзон пуллар ҳосил бўлади.

Арзон пуллар арзон нархда қарзга берилаядиган, яъни фоиз ставкаси паст бўлган кредит пулидир.

Арзон кредит кўчмас мулк бозоридаги талабни ошириб, унинг нархини ортишига сабаб бўлади. Сотиб олиниш чоғида кредитнинг гарови сифатида қўйилган кўчмас мулкнинг қиймати юкори бўлади. Аммо бозор тўйинганидан сўнг унинг қиймати пасайишга мойил бўлади, чунки тўйинган бозорда талаб, бинобарин нарх пасая боради. Қарздор ипотека кредитини қайтаришга қодир бўлмаганда, уни гаровдаги кўчмас мулки сотилади, лекин унинг амалдаги сотилиш нархи, гаровдаги нархдан анча паст бўлади. Натижада ипотека кредитини катта миқдорда берган банклар, кредит уюшмалари ва махсус фирмалар ўз пулидан айрилиб қолади ва ҳатто банкротликка йўликади. Шундай ҳодиса АҚШда 2008 йил юз берган.

б) Молия бозоридаги спекуляция.

Кредит экспансияси натижасида фудизионар пуллар яратилади, булар ҳеч нарса билан таъминланмаган бўлиб, реал секторни четлаган ҳолда биржалардаги спекулятив операцияларга хизмат қилади.

Масалан, 100 млрд доллар кредит берилган бўлса, шундан 20 млрд реал секторга келиб ишлаб чиқаришнинг ўсишига хизмат қилади. Бу пул янгидан яратилган товар ва хизматлар билан таъминланади. Ортикча берилган 80 млрд долларлик кредит спекуляцияга юборилади.

Фонд бозоридаги спекуляция – бу қимматли қоғозларни арзониға олиб, қимматиға сотиш йўли билан фойда топишға қаратилган фаолиятдир.

Либерал иктисодий тизимда бозор операцияларига эркинлик берилиши туфайли арзон пуллар бозор спекуляциясига (олиб сотарликка) кулай шароит яратади, чунки паст фоизлар тўланган ҳолда қисқа муддатли кредитлар олиш мумкин бўлади ва бу пулни айлантириб фойда олгандан сўнг уни қайтариш имконини беради. Спекуляция энг аввал фонд бозорида авж олади. Бу фақат акция ва облигациялар ҳисобидан эмас, балки ҳосила қоғозлар-деривативларнинг кўпайиши ҳисобидан ҳам бўлади. Булар қоғозларни олди-сотдисига оид битим-шартномалар бўлиб, улар ҳам сотилади.

Спекуляция иккиламчи фонд бозорида, яъни биржаларда ва биржалардан ташқаридаги активлар савдосида юз беради. Спекуляцияни молия бозорининг ўзи ҳам рағбатлантиради. Молия бозорида товарлар бозоридан фарқлироқ, нархнинг ортиши талабни қисқартирмайди, аксинча молия активлари қимматлашса-да, уларга талаб ортиб, сотилиши кўпаяди, чунки харидорлар қиммат активни ишончли, яъни сердаромадли ва юқори ликвидли, деб қабул қилишади. Ҳатто улар активлар ликвидлигини пул ликвидлиги сингари юқори баҳолайдилар.

Молия бозоридаги харидорларда эйфория ҳолати (кутиладиган яхши натижага кучли ишониб, бозорда фаоллик қилиш) пайдо бўлади. Фонд бозорида ҳам рационал кутиш, яъни бозордан яхшилиқни кутиш қондаси амал қилади, яъни унинг иштирокчилари активлардан келажакда яхши даромад олишни кутадилар, аммо бозор бунга йўл бермаслиги ҳам мумкин. Пул топиш мақсадида банклар, турли молия компаниялари, суғурта ва хедж компаниялари ва аҳоли активларни фаол сотиб олишади. Улар пул топиш илинжида шубҳали, бинобарин катта рискли активларни ҳам харид қилиб, қўлга тушадилар.

Эйфория шароитида ўрناق самараси ишга тушади. Бир бозор иштирокчиси – агенти бошқасидан ўрناق олиб, унинг кетидан эргашади у сингари активларни сотиб олабошлайди. Ўрناق ажиатаж талабни ҳосил қилади, яъни талаб агент пули тамом бўлгунча ошиб боради. Лекин пул тезда тугамайди, чунки арзон кредит мавжуд бўлади. Активларга талабнинг тез ўсишини фонд бозорининг хусусияти таъминлайди. Агар товарлар бозорида талаб эҳтиёж билан чекланиб турса, фонд бозорида талаб чекланмайди, чунки пул топиб бойлик орттириш иштиёқи чексиз

бўлади. Қизиғи шундаки, инвесторлар кичик акцияларни ҳам сотиб оладилар, чунки улар акциянинг курс даромадига (нархнинг ошиши берадиган) умид боғлайдилар. АКШда масалан, 1990-2000-йилларда дивиденд фақат 2 % бўлгани ҳолда акциялар тўхтовсиз сотилган. Курс даромадига ишонч боғлаш натижасида акциялар сотилиши дивидендни ўсишига нисбатан анча илгарилаб кетади, натижада бу ерда бум ҳосил бўлиб, чўққисига чиқади. Бумни юзага келтиришда биржадан ташқаридаги деривативлар бозори катта роль ўйнайди, чунки улар кўплаб сотилади.

Қимматли қоғозлар даромадининг турлича бўлиши харидорга кўл келиб, уларда қизиқиш уйғотади. Бу ҳам спекуляция имкониятларини кенгайтиради, чунки улар фонд биржаларидан ташқарида ҳам олди-сотди қилинади.

Турли битимлар акциялар сингари қайта ва қайта сотилиб спекулятив даромад келтиради. Масалан, 1 млн долларлик акция ёки товар юзасидан тузилган битим 1,1 млн долларга сотиладики, бунинг 0,1 млн доллари ($1,1 - 1,0 = 0,1$) спекулятив фойда бўлади. Фудационар пуллар спекулятив операцияларни озиқлантириб сунъий равишда молия бозорини кенгайтириб, молиявий активлар нархини жиддий оширади. Натижада, реал қиймати 1 трян доллар бўлган активлар 2-3 трлн долларга сотилади.

Спекуляцияда юрган пуллар кўпик иқтисодийётни ҳосил қиладики, бунга молия тизимида қуйидагилар хос бўлади:

1) эмиссия яратган кредит пули ишлаб чиқаришдан кўра кўпроқ молия бозоридаги спекулятив операцияларга юборилади, чунки бундан қисқа вақтда спекулятив фойда олиш мумкин;

2) биржадаги чайковчилик ҳақиқий дивиденддан кўра кўпроқ курс даромадини мўлжаллайди;

3) арзон пуллар ҳар сафар молия бозорига кириб борганида у ердаги талабни ошириб, молиявий бум ҳосил қилади, лекин бу иқтисодийёт реал секторининг ўсишига мос келмай қолади. Масалан, реал сектор яратган ЯИМ 3 % ўсгани ҳолда молия бозоридаги операциялар ҳажми 10 % ўсади, ортиқча 7 % (10-3) молиявий кўпик ҳосил қилади;

4) спекулятив операциялар кучайган сари қоғозларнинг амалдаги бозор нархи унинг баъзавий, яъни ҳақиқий нархидан тинимсиз ошиб боради, бироқ спекуляция яратган нарх қоғозларнинг сохта нархи бўлади.

Сохта нархлар – бу фонд бозорига кириб келган арзон пуллар юзага келтирган ва реал нархлардан жуда ҳам ошиб кетган, сунъий спекулятив нархлардир.

Қимматли қоғозларнинг амалдаги нархи унинг дастлабки нархидан бир неча бор ортиб кетади. Агар қоғозларнинг дастлабки қиймати улар учун асос бўлган реал капитал қийматига мос бўлса, спекуляция уни реал қийматдан анча ошириб юборади. Аслида қоғозлар сотилишидан келган қўшимча пул ишлаб чиқаришга кириб келиши ва реал капиталга қўшилиши зарур. Лекин бу пулнинг кичик қисми ишлаб чиқаришга келса, катта қисми эса чайқовчиликка хизмат қилади, реал капиталдан ажралган пул сохта капитал, яъни молиявий кўпик ҳосил қилади.

Молиявий кўпиклар – бу молия активларининг бозордаги сохта нархи шакллантирган сунъий қийматидир.

Бу совун кўпиги сингари бир пайдо бўлса, бир учиб йўқ бўлиб туради. Молия бозоридаги операциялар реал ЯИМнинг ҳажми ва ўсишига нисбатан анча катта бўлиб молия ва реал секторлар ўртасидаги номутаносибликни ҳосил қилади. Масалан, 2007-йил дунё ЯИМ қиймати 52,6 трлн доллар бўлгани ҳолда, жаҳон бозоридаги қоғозлар қиймати 600 трлн долларга тенг бўлган, яъни бу ЯИМ ҳажмига нисбатан 11,4 марта ортиқ эди.

Молиявий кўпиклар секин-аста ва узоқ вақтда тўпланиб боради, лекин бу бирдан ёрилиб учиб кетади. Шундай бўлганда спекуляцияга қўйилган пул ҳам йўқ бўлиб кетади, чунки молиявий активлар нархи кескин пасайиб кетади, уларни сотилишидан катта зарар кўрилади. Спекуляциянинг энг фаол иштирокчилари бор-будидан айрилиб молиявий банкротга айланадилар.

Иқтисодиётда дивергенция ҳолати, яъни молия секторининг автономлиги ҳаддан ташқари кучайиб кетиб, унинг реал сектордан йироқлашуви юз беради. Дивергенция шароитида пул капитали ҳажми билан реал моддий капитал қиймати бир-бирига мос келмай қолади.

в) Ассиметрик информация.

Биз биламизки иқтисодий рискни ассиметрик информация чақиради. Молия бозоридаги информация акциялар нархи ва уларни сотилиш ҳажмига алоқадор бўлади. Акциялар нархи ҳақидаги ахборот атайлаб сохталаштирилмаган бўлсада, спекулятив нарх, реал баъзавий нархлардан ажралган бўлади. Лекин уларни инвесторлар ҳақиқий нарх, деб қабул қилади. Шу икки нарх орасидаги фарқ улкан бўлади, бу инвесторлардан қўшимча пул

талаб қилади. Бу ортикча капитал бўлиб, реал секторда фойдани яратмайди, балки уни дивиденд шаклида тақсимланишида иштирок этади, холос. Оз реал капитал яратган фойда кўп сохта капиталга қараб ҳам тақсимланади, шунга биноан капитал бирлиги берадиган дивиденд суммаси қисқариб боради. Пировард натижада кичик дивиденд берадиган акциялар аслида рискли активга айланади. Чунки, дивиденд банк фоизидан ҳам камайиб кетади, акцияларга қизиқиш сўнади. Улар ёппасига сотила бошлайди. Уларнинг нархи кескин пасайиб курс даромади олиш ўрнига зарар кўрилади.

Шундай ҳолат туфайли акция ва облигация эгалари 2008–2009-йилларнинг ўзида 16 трлн доллар пулни йўқотишди. Россияда бу 1 трлн долларни ташкил этди.

Молия бозоридаги операциялар ғоят кўп ва хилма хил бўлганидан у ерга келадиган информация ҳам ғоят кўп. Улардан қайси бири аслида симметрик ёки ассиметрик эканлигини фақат фонд бозоридаги тажрибали ва пихини ёрган инвесторлар фарқлай олади. Кўпчилик оддий инвесторлар уларнинг фарқига бормай ассиметрик информацияни симметрик, деб қабул қилишади ва шунга биноан инвестицион қарорга келишади.

Ассиметрик информацияни яратишда рейтинг агентликлари ва аудиторлик фирмалари ҳам иштирок этадилар. Улар айрим компаниялар молиявий аҳволини бўрттириб кўрсатган ҳолда уларга юқори рейтинг беради, инвесторлар бунини хақиқий баҳолаш деб қабул қилишади, улар акцияларини юқори ликвидли хисоблаб, уларни кўплаб сотиб оладилар ва қармоққа илинадилар. Молия бозори қанчалик эркин бўлиб, кам назорат қилинса, бу ерга молия қаллоблари шунчалик кўплаб кириб келади. Офшорларда (назорат бўш ёки йўқ ерларда) рўйхатдан ўтган компаниялар ёки айрим чайқовчилар молия бозорига кириб, у ерда шубхали операцияларни ўтказишади (айниқса, дебиторларга оид). Турли молиявий пирамидалар пайдо бўлади. Улар аслида даромад келтирмайдиган активларни сердаромад кўрсатиб, харидорларни алдаб уларни яхшигина пуллайдилар. Улар олдинги инвесторларга даромад сифатида сўнгги инвесторлар пулини, уларга эса улардан кейинги инвесторлар пулини бериб турадилар. Хуллас улар бировлар пулини бировларга бериб, алдамчилик билан машғул бўладилар.

Бозорга кириб келган инновация, яъни янгиликлар шундай мураккаб ва чалкаш механизмни яратадики, бу қаллобликни олдини олиш ва фош қилишни қийин қилиб, бозордаги танглик-

нинг ҳосил бўлишига ҳисса қўшади. Бу механизм назорат қилиш қийин бўлган ва яширин молиявий контрактларни юзага келтиради, булар ҳам кризисга йўл очади.

Кўчмас мулк бозори молия бозори бўлмасада, у ердаги спекуляция ҳам кризиснинг пайдо бўлишига замин яратади. Кўчмас мулк ерда жойлашган, ер эса бетакрор энг ноёб ресурс бўлганидан унинг нархи доимо ўсади. Нарх қанчалик ўсмасин ер таклифи ўзгармайди, яъни у мутлақо ноэластик бўлади. Шунга кўра ерга боғланган кўчмас мулк нархи ҳам ўсишга мойил бўлади. Бу уни ликвидли, бинобарин жозибали моддий активга айлантиради. Айни пайтда арзон ипотека кредити унга қизиқишни янада кучайтиради, натижада унга пул кўплаб юборилади.

Ипотека кредити – кўчмас мулкни сотиб олиш учун унинг харидорлари қарз кўтарган пулдир.

Ипотека кредити уни ишончли гарови бўлмасада, яъни рискли бўлса-да кўплаб берилади. Натижада, уй-жойга талаб ва шунга кўра унинг нархи ошади, унинг ўзини гаровга қўйишганда, у юқори баҳоланади. Дастлаб нархлар ошса, сўнг талаб қисқариб, улар кескин пасаяди. Масалан, 2008-йил илгари нисбатан арзонга олинган уйлар нархи бирданига 20 % қисқариб кетган. Натижада, кредитга уй олганлар бундан АҚШда 5 трлн доллар йўқотишган.

Ўз пулини акцияларига ва кўчмас мулкка инвестициялаган банклар, молия компаниялари, фирмалар ва айрим жисмоний шахслар пулининг катта қисмидан айрилиб қолишди.

Кризисни давлат қарзининг ҳаддан ташқари ортиб кетиши ҳам ҳосил қилади. Давлат бюджетида сурункали дефицит ҳосил бўлиб, харажатларни қоплашга даромад етишмай қолган тақдирда давлат қарзга қўл уради. У облигация ёки бошқа қарз қоғозларини катта миқдорда чиқариб сотади. Қарз олиш чегарасини уни тўлаш қобилияти, буни эса давлат даромадлари миқдори белгилайди. Одатда давлатнинг қарзи катта бўлмаслиги зарур. Аммо амалда қарз ЯИМнинг 80-100 % ва ҳатто ундан ортиб ҳам кетиши мумкин. Қарзни тўлаш учун давлат пул топа олмай қолади, унинг даромади ва харажати ўртасида номуносивлик пайдо бўлади. Бюджет дефицити кўпайиб боради. Масалан, 2007-йил Европа Иттифоқи мамлакатларида бюджет дефицити ЯИМнинг 0,8 фоизига тенг бўлса, 2009 йил бу 6,0 % га чиқди. Грецияда 2010 йил бу ҳатто 10,6 % га етган ва бу илгарилари кузатилмаган.

Демак, молия кризиси фискал-бюджет кризиси шаклига ҳам киради.

20.3. Кризис оқибатлари

Кризис оқибатларини шартли равишда иккига ажратиш мумкин:

- 1) салбий оқибатлар;
- 2) ижобий оқибатлар.

Кризислар иқтисодиёт учун номаълум ҳодиса бўлганидан аввал унинг салбий томонларини кўриб чиқамиз. Кризис молиявий талофотга, яъни катта миқдордаги пулнинг йўқотилишига олиб келадики, бу молия секторини фалаж қилади, молия операциялари қисқаради, активларнинг даромадлиги тушиб кетади, улар ўта рискли бўлиб қолади. Молия институтларининг бир қисми бор-будидан айрилиб банкрот ҳолига тушади. Банклар, молия ва инвестиция, суғурта компанияларининг бир қисми ёпилиб кетади, кризисга чидамаган якка инвесторлар молия бозорини тарк этади.

Кризис молия секторидан чиқиб реал секторга ҳам ўтади. Катта пул йўқотишлар тўлов кризисини келтириб чиқарадики, натижада иқтисодиёт субъектлари тўлов мажбуриятларини ўз вақтида бажаролмаслиги ёки бунга умуман қобил бўлмаслиги пайдо бўлади. Ҳамма субъектлар харид қобилияти пасайиб, жами талаб қисқаради. Энг аввал, уй хўжаликларининг бозор талаби қисқаради.

Кишилар эйфория ўрнига ваҳимага тушадилар. Ваҳима кишиларни истеъмол кредитини олишда қўрқишига олиб келади. Айни пайтда банклар истеъмол кредитини беришдан ҳадиксирайдилар. Кризис кишиларни қўрқитиб, келажак учун пул йиғишга ундайди, уй хўжаликлари харажатлари тежалиб, бу энг зарур харажатлар билан чекланиб, узок муддатда ишлатиладиган қимматбаҳо товарлар хариди қисқаради. Кризис қисқарган талабни янада қисқартиради, чунки оммавий ишсизлик бошланиб кетади, ишсизлар даромад тополмай ўз талабини қисқартиришга мажбур бўладилар. Ишлаб чиқарувчиларнинг ҳам даромади қисқаради. Бунинг натижасида, масалан, АҚШда 2008 йил аҳолининг бир ойлик даромади 20 %га камайиб, бу талабни қисқартирди, албатта. Биз биламизки, вақти келганда талаб пул жамғармаси ҳисобидан ортиши мумкин, аммо ишончсизлик пули борларни ҳам жамғармани сарфлаш ўрнига уни кўпайтиришга ундайди. Кўрқув аҳолини банклардаги жамғармаларини олишга, уни бозорда сарфлаш ўрнига пул қолдиғи сифатида сақланишига, бинобарин иқтисодий оборотдан чиқишига олиб келади.

Олдинги боблардан маълумки ресурслар бозоридаги талаб истеъмолчилар бозоридаги талабга бевосита боғлиқдир. Шунга кўра аҳоли талабининг қисқариши ресурсларга талабни қисқартиради. Чунки бозор торайган шароитда кўшимча ресурсларга ҳожат қолмайди. Шу боис, аҳоли талабидан сўнг фирмаларнинг талаби ҳам қисқаради. Давлат молиясининг кризиси давлат харажатларини, бинобарин харидини қисқартиради. Жами талабнинг қисқариши ишлаб чиқаришда рецессия ҳолатини юзага келтиради. Рecessия сабаби таклиф томонига ҳам бўлади. Қисқарган талабга таклиф мослашганда ишлаб чиқариш ўсмасда, у пасаймасдан турғун ҳолатда бўлиши мумкин. Аммо талаб қисқарган ҳолда у янги товар ва хизматларга кўчади, улар эса етишмайди, уларни кўпайтириш учун кўшимча пул зарур бўлади, аммо кризис молия секторидан реал секторга келадиган пул оқимини қисқартиради, ундаги узилишларни пайдо қилади. Реал секторга инвестициялар етишмай қолади, чунки пул йўқотишлар натижасида жамғариш қисқариб кетади. Агар ривожланган мамлакатларда жамғариш 2007 йил ЯИМнинг 20,8 %ни ташкил этса, 2009 йил 16,5 %гача тушиб кетди.

Реал секторда жамғариш қисқариб, унга ўз маблағи етишмаганидан у кредитга муҳтож бўлади, бироқ банклар кредит беришга ошиқмайди, чунки пули бор банклар ҳам кредит беришдан ҳадиксираб қоладилар. Банкларга ишончсизлик туфайли уларга пул кўйишга ошиқмайдилар, бу ташқаридан банкларга жалб этилган маблағларни ҳам қисқартириб юборади. Кредитга талаб ошиб, фоиз кўтарилади, илгариги арзон пуллар қиммат пулга айланади, натижада кредит олиш қулай бўлмай, инвестициялар қисқаради, бу ишлаб чиқаришни ўнгланишига тўсқинлик қилади.

Фонд бозорида активларнинг сотилиши қисқаради, чунки инвесторларда ишончсизлик бошланади, улар рискдан ғоят чўчийдилар. Кризис шароитида оз бўлса-да реал секторга инвестициялар оқиб келади, бироқ уларни ўзлаштириб, ишлаб чиқаришни ўнглаш учун кўшимча вақт талаб қилинади. Шу даврда рецессия давом этаверади. Рecessия даврида иқтисодиётда жонланиш аломатлари пайдо бўлади, бироқ иқтисодий сустқашлик бўлиб, ланжлик яққол кузатилади. Масалан, 2012 йил Европа мамлакатлари рецессиядан чиқолмагани учун иқтисодий ўсиш атиги 0,25 % бўлди. Рecessия фискал тизимда ҳам қийинчилик туғдиради. Бюджет даромадларининг қисқариши ундаги дефицитни кучайтиради.

Дефицит давлат қарзини ошириб юборади, чунки давлат янгидан қарз кўтаради. Давлат қарзи 2010 йилда ЯИМга нисбатан қуйдагича бўлди: Францияда 75 %, Германияда 83 %, Италияда 118 %, Грецияда 153 %. АҚШнинг давлат қарзи унинг тарихида бўлмаган даражага чиқиб, бу 2013 йил октябрь ойида 17,0 трлн долларга етди.

Бюджет дефицитининг қисқариши учун даромад кўпайиши ёки харажат қисқариши керак. Даромадни ошириш йўли тутилганда рецессия ҳолатида солиқларни оширишдан бошқа иложи қолмайди. Бу эса даромадлардан чегирма ҳосил қилиб иқтисодий фаолликни суллаштириб, рецессияни чўзиб юборади.

Рецессияда ҳам домино самараси бўлади, яъни бир ердаги рецессия бошқаси билан бирга боради. Бир ердаги рецессия ҳолати бошқа ердаги талабни қисқартириб, уни тангликка йўлиқтиради. Товари импорт қилувчи мамлакатлардаги рецессия ташқи бозор талабини қисқартириш орқали экспорт қилувчи мамлакатларда рецессия ҳосил қилади. Масалан, ривожланган мамлакатлардаги 2008-2010 йилги рецессия уларга хом ашё ва ёқилғи етказиб берувчи мамлакатлар экспортини қисқартирди. Натижада экспорт нархини пасайиши экспортчи мамлакатлар ЯИМни қисқартирди, улар ҳам рецессияга дуч келди.

Тизимли кризислар – бу турли кризисларни бир-бирига туташиб кетиши натижасида жамиятда юз берадиган умумий инқироз ҳолатидир.

Кризислар оммавийлашиб, тангликлар тизимига айланади, кризислар трансформацияси юз бериб, уларнинг тизим ҳосил қилишини қуйдаги расмда тасвирлаш мумкин (20.2-расм).

20.2-расм. Кризислар трансформацияси

Кризис натижасида ҳамма ерда бандлик жиддий қисқариб оммавий ишсизлик бошланади. Шу сабабли, 2013 йил январь ойида ер юзидаги ишсизлар сони 197 млн нафарга етди. Ишсизлар тирикчилиги учун даромад етишмайди. Ишловчиларнинг ҳам пул даромади қисқариб кетади, аҳолининг турмуш даражаси тушиб кетади. Аҳоли табақаланиши кучайиб, унинг таркибида камбағаллар кўпайиб кетади. 2007-2009 йилларда дунёдаги камбағаллар сони 64 млн кишига ортди. Аҳоли орасида муҳтожликнинг ортиши унинг норозилигини вужудга келтиради, аҳоли турли тоифаларининг ҳамжихатлиги издан чиқади, натижада социал

(ижтимоий) бекарорлик пайдо бўлади. Норозиларнинг иш ташлаши, турли намоишлари бўлади, ҳатто уларнинг ҳукумат кучлари билан тўқнашувлари ҳам бўлиб туради.

Кризис маънавий тус олади. Кишиларни ваҳима босиб, улар келажакка ишонмай қўядилар, эртанги кун нима бўлар экан, деб ташвишга тушадилар. Кризис чуқур ва узоқ кечган ерларда сиёсий танглик ҳам келиб чиқади. Ишлаб турган ҳукуматни истеъфога кетиши ва янгиси билан алмаштирилиши, сайловларда янги сиёсий кучларнинг ғолиб келиши ва ҳокимиятнинг улар қўлига ўтиши сиёсатда жиддий ўзгаришлар юз беришига сабаб бўлади.

Кризис оқибатларидаги ижобийлик шундаки, бу молиявий тизимни соғломлаштиради. Молия институтлари ва яқка инвесторлар орасида табиий танлов юз бериб, улардан яшовчанлари омон қолиб, молия ресурслари ишончли қўлга ўтади, молия қаллоблардан қутилади. Кризисдаги ижобийлик яна шундаки, бу молия тизимининг қаерида қандай иллат ва нуқсон борлигини, бу тизимни такомиллаштириш учун қандай ислоҳотлар зарурлигини кўрсатиб беради. Кризиснинг бу сабоқларини жамият ҳисобга олади.

20.4. Кризислардан чиқиш. Давлатнинг антикризис дастурлари

Кризис ҳолати молия тизими учун абадул-абад эмас, у бир кун бўлмаса бошқа кун, эртами ёки кеч тугалланади.

Кризисдан чиқишни бозор механизмининг ўзи таъминлаши мумкин, чунки молия тизимида қайта тикланиш хусусияти мавжуд. Бироқ бозор механизмини ўзига қўйиб берилганда кризисдан чиқиш чўзилиб кетиши ва иқтисодиёт катта талофот кўриши, аҳоли кучли азият чекиши мумкин. Шу сабабли кризисдан чиқишда давлат фаол бўлиши зарур.

Кризис бозордаги иқтисодий танлов қондасига янги куч бағишлайди. Бозор бақувват институтларни танлаб олади, заифлар банкрот бўладилар. Молия институтлари кризисга ҳар хил даражада дош берадилар, бу уларнинг тайёргарлигига боғлиқ. Кризисга тайёрлар ундан тез чиқа олади, унга тайёрлана бошлаганлар ундан секин чиқади. Мутлақо тайёр бўлмаганлар кризис зарбасидан ҳалокатга юз тутади. Бир қатор молия институтлари ва ишлаб чиқарувчи фирмалар ёпилади, қолганлари ўзаро бирлашиб, капиталини қўпайтиради. Кризис таҳликаси ҳаммани зийрак қилади. Банклар рискли кредитларни қисқартиришади, фойда-

сини капиталга айлантириб, ўз маблағини кўпайтиради, ўзининг кредит салоҳиятини кучайтиради.

Кризисга чидамли бўлиш учун банклар захира капиталини (буни буфер капитали, деб аташади) ҳосил қиладилар. Фонд бозори агентлари ҳам ўз капиталини чеклаб олишади. Улар бозордаги рискли операцияларга бормасликка интиладилар. Улар кризис ҳолатида шаклланган активлар нарҳини мўлжалга олиб иш юритадилар.

Ишлаб чиқарувчи фирмалар янги инвестицияларга қўл урадилар. Бозор механизми кризисга йўлиққанларни ундан чиқиш учун харажатларни қисқартиришга, пасайган бозор нарҳларини қабул қилишга, оз бўлса-да фойда олиб рентабелл ишлашга ундайди. Фирмалар кризисга мослашиб олиш йўлида ишлаб чиқаришини модернизациялайди, товар ва хизматларни диверсификациялаб, уларни сотилишини кўпайтириб, молиявий аҳволини мустаҳкамлайдилар, ўз тўлов қобилиятини секин-аста бўлса-да тиклайдилар.

Молиявий инкироздан тезда чиқаришда давлатнинг антикризис сиёсати катта роль ўйнайди. Бу сиёсат биринчидан, кризиснинг чуқурлашувига йўл қўймадлиги, иккинчидан, кризисдан тез чиқишни, учинчидан, кризиснинг иктисодиётга салбий таъсирини юмшатиши зарур. Бу сиёсат антикризис дастурларида гавдаланади, уларга кўра молия институтлари ва ишлаб чиқарувчи фирмаларга давлат бюджетдан молиявий ёрдам кўрсатади, уларга солиқлардан сийлов беради. 2008-2012-йилда АҚШда 1 трлн доллар солиқ имтиёзлари берилди.

Давлат солиқ юқини қайта тақсимлаб иктисодий заифлашган субъектларга енгиллик бергани ҳолда бақувватларга солиқни кўпайтиради. Банкротлашган банклар хатарли активларини сотиб олиб, уларни ҳалокатдан қутқаради. Банклар берадиган кредитни қафолатлашни давлат ўз зиммасига олади, банклардан олган қарзини қайтаради.

Фонд бозорини барқарорлаштириш учун давлат у ердаги спекулятив операцияларни чеклаш чораларини қўллайди, фирма ва аҳолининг акция сотиб олишга юборган пулини ва дивидендни солиққа тортмайди.

Давлатнинг антикризис дастурларида иктисодиёт реал секторини қўллаб-қувватлашга ва энг аввал кичик, ўрта бизнесни рағбатлантиришга қаратилади. Масалан, 2009 йили Жанубий Корея ҳукумати банклар орқали кичик, ўрта безнисни кредитлаш учун 800 млн доллар ажратди.

Аҳоли харидини кўпайтириб ички бозорни тиклаш ва кенгайтириш учун давлат харид юзасидан субсидиялар беради. Масалан, Германияда 2010 йил битта автомашина сотиб олган харидорга давлат 5000 доллар миқдорда субсидия берди, бу билан машина нархини арзонлаштиради.

Аҳолининг банклардаги омонатлари сакланишини давлат кафолатлайди, кризис туфайли камбағаллашганларга ёрдам беради, ишсизларни ўз ҳисобидан қайтадан ўқитиб ва малакасини ошириб иш топиб олишига кўмак беради, аҳоли коммунал хизматлар ҳаққини тўлаши учун дотация беради, ўта мухтожларга ётиб-туриши учун ётоқхоналар ташкил этади, уларни бепул овқатлантиришга пул ажратади.

Давлатнинг асосий эътибори иш ўринларини кўпайтиришга, бинобарин даромадларни оширишга қаратилади, бу эса аҳоли харидини кўпайтириб, ички бозорни кенгайтиради.

Кризисни ўзи молиянинг қайси бўғини мўрт бўлиб, инкирозга мойил бўлишини кўрсатади. Давлат шу сабоқларни ҳисобга олиб молияни тартиблаш чораларини кўради. Молия институтлари, энг аввал банклар капиталининг етарли бўлиши таъминланади, бу билан капиталининг камлиги туфайли кризисга чалинишнинг олди олинади. Кредит олиш, дивиденд ва бонуслар (бошқарувчиларнинг мукофот пули) тўлашга чегара белгиланади, бу билан даромадларни капиталга айлантириш рағбатлантирилади. Молия бозорининг катъий белгиланган тартиб-қоидалари киритилади, булардан чиқиш жазоланади, қалтис операцияларга йўл берилмайди.

Спекуляцияни чеклаш учун молия бозорига шубҳали агентлар киритилмайди, ҳамма агентлар, ҳатто офшорлардан чиққан агентлар ҳам давлат рўйхатига олинади, деривативлар юзасидан тузилган шартномалар ҳам рўйхатдан ўтказилади, чунки бу билан спекуляция чеклаб қўйилади. Фойда кетидан қувиб хатарли ишларга борилмаслиги учун рискни катта молия операцияларига солиқ киритилади, бу операцияларни ўтказиш ҳуқуқи молиявий бақувват институтларга берилади. Молия бозори агентларини чалғитадиган асимметрик информацияни чеклаш учун кредит бюрolari, аудиторлик фирмалари ва рейтинг агентликлари фаолияти давлат назоратига олинади, уларнинг ўз информациясининг ҳаққоний бўлишига жавобгарлиги оширилади. Кризисларни олдини олиш учун прогнозлаш ишлари амалга оширилади, уларнинг эҳтимоллигига қараб антикризис чоралари ишлаб чиқилади.

...ндисархъ қашқол вем 0028 иҳрү

Кризисдан чиқиш йўлида юмшоқ монетар сиёсат қўлланилади, яъни кредит арзонлаштирилиб, у ҳисобидан молия институтлари капитали кўпайтирилади. Айна пайтда қаттиқ фискал сиёсатга борилади. Бунда давлат бюджетини қатъий тартиблаш сиёсати олиб борилади. Бюджет харажатлари ихчамлаштирилиб, улардан энг зарурлари қолдирилади, улар даромадга жуда ҳам яқин қилиб белгиланади. Бюджет дефицитини оширишга йўл берилмайди, давлат қарзи ҳам қатъий чегараланади. Хуллас қаттиқ бюджет интизоми ўрнатилади.

Антикризис чоралари сирасига иқтисодий ўсишни прогнозлаш ҳам қиради. ЯИМни нақадар ўсиши мумкинлигига қараб, молия бозоридаги операциялар ҳажми назорат қилинади. Бу билан иқтисодиётнинг молия ва реал секторининг дивергенциясига йўл берилмайди. Антикризис тадбирлари кризисни тўла-тўқис йўқота олмаса-да, унинг тез-тез бўлмаслигини, чўзилиб кетмаслигини ва юмшоқ кечишини таъминлайди.

20.5. Кризисдан чиқишда глобал ҳамкорлик

Кризиснинг глобал характерда бўлиши ундан чиқишда турли мамлакатларнинг ҳамкорлик қилишини тақозо этади. Шу мақсадда давлатлараро келишувлар ва битимлар қўлланилади. Мамлакатлар ўз молиявий сиёсатини мувофиқлаштирадilar. Ривожланган мамлакатларнинг Марказий банклари ўзаро келишиб, улардан ҳар бирининг ликвидлигини АҚШ доллари билан таъминлаш учун активларни бир-бирига сотиш юзасидан аукционлар ўтказишди. Европа мамлакатлари антикризис тадбирларини ўтказиш учун ЯИМнинг 1 %ига тенг миқдорда пул ажратиш махсус фонд тузишди. Давлатлараро келишувга биноан молия бозорининг умумий тартиб-қоидалари биргаликда ишлаб чиқилади. Буларга биноан молия бозоридаги операциялар очиқ-ойдин, ҳалоллик билан амалга оширилади, улар ҳақида ҳақиқий ахборот берилади, токи бу молия бозорини давлат томонидан назорат қилишга имкон бериши лозим. Давлатлараро келишувга биноан банклардаги омонат сирини сақлаш чекланди, чунки зарур бўлганда бир мамлакат фуқаросининг бошқа мамлакат банкидаги пулини қаердан ва нима учун ўтказилганлигини назоратга олиш тартиби киритилди. Бу билан молиявий қаллоблик йўли билан топилган пул оқимини чеклаш имкони туғилади. Жаҳоннинг етакчи давлатлари молия кризисидан чиқиш учун халқаро молия институтлари салоҳиятини ошириш чораларини кўришади. Улар 2009 йил Халқаро валюта фон-

дига бериладиган бадалларни ошириб, унинг млрд долларга етказилди.

Шу ҳисобдан халқаро валюта фонди БҲ умумий суммаси 750 млрд доллар, Венгрия, Сербия, Италия, Латвия ва Беларусь, Украина, Исландия, Етакчи мамлакатлар Марказий банклар Арманистонга кредит учёт ставкасини, яъни қайта молиялаштириш келишган ҳолда тириб, уни 2011 йил охирига келиб Европадаги ставкасини пасайтириб, Японияда 0-0,1 % даражасида белгиланган 0,75 %, АҚШда 0,25 кредит билан реал секторни қўллаб-қувватлашди. Бундан мақсад латлар жаҳон савдо-сотиғини ривожлантиришда ишлатилди. Етакчи давлатларда пул ажратишди. Кризисдан қутқариш учун 1 трлн доллар хавфи кучли мамлакатларга бошқалар кредит олиши учун дефолт 2011-йил Европа Иттифоқи мамлакатлари беришади. Масалан, давлат қарзини қисқартириш учун 110 млрд Греция ҳукуматига хукуматига 100 млрд евро қарз беришди. 1 млрд евро, Испания

Молия кризиси глобал бўлгани ҳолда англо-америка миллий бўлиб, уларни айрим мамлакатлар кўриб ўтказган кризис дастурлари сабабли биринчидан, миллий дастурлар ўзгаришига эришилди. Шу тариқа, иккинчидан ҳамма ерда амал қилувчи мувофиқлаштириш ишлаб чиқилади. Жаҳон молия бозорини барқарор қилиш учун етакчи мамлакатлар давлатлараро Могиликда тартиблаш кенгашини тузиб, унга молия институтлари қўллаб-қувватлаш вазиyasi топширилди.

Кризис глобал бўлганидан унинг салбий таъсири кўпайиб боради. Ҳатто иктисодиёти барқарор ўсишига эришган мамлакатлар ҳам унинг таъсирига дуч келади, уни қисқартириш зарурияти туғилади. Шу сабабли бу ерда ҳам антикризис чора кўрилади ва уларга амал қилинади.

Кризисдан чиқиш бир вақтда юз бермайдиган муаммолардан ундан чиқишдаги талофотларнинг кўпайиши ва унинг камровига, бозор механизмидаги кучларнинг кризисдан чиқариш қобилияти ва давлат антикризис сиёсатининг фаоллигига ҳамда самарали бўлишига боғлиқ.

Шуларга боғлиқ ҳолда молиявий кризиснинг кўпайиши ва ишлаб чиқаришдаги рецессиядан турли муҳлатдаги танглик ва ишлаб АҚШ, Канада, Германия 2008 йил бошлаб чиқилади. Масалан, чиқиб кетган бўлса, кўпчилик Европа мамлакатларидаги инкироздан тез 2013 йилнинг 2 ярмида чиқа бошладилар.

1. Молиявий кризислар молия тизимидаги инкироз ҳолати ҳисобланиб, иқтисодиёт субъектлари ўртасидаги пул оқимида жиддий узилишлар бўлиб, уни издан чиқаришини билдиради, банк, фонд бозори, фискал ва валюта кризислари шаклига киради. Уларнинг фундаментал – туб сабаби бу молия тизимида лаёқатсизликнинг бўлиб туриши ва молия механизмида носозликнинг пайдо бўлиши давлатнинг молияни тартиблаш чора-тадбирларини вақт ўтиб шароит ўзгариши билан яхши самара бермай қолишидир.

2. Кризисларнинг асл сабаблари уларни юзага келтирувчи омилларда ифодаланади, булар кредит экспансияси, молия бозоридаги спекуляциянинг авж олиши, молия бозоридан келадиган асимметрик ахборот, шубҳали молия операцияларига йўл берилишидир. Булар кризис ҳосил қилувчи механизмлар ролини ўтайди.

3. Банклар ҳосил қилган кредит экспансияси кредитни арзонлаштириб, унга талаб ошади, рискли кредитлар кўпаяди, хатарли молия операцияларига борилади, охир-оқибатда пул йўқотишлари юз беради, банклар банкротлашади.

4. Арзон пулларнинг бир қисми фундиционар, яъни пуч пуллар бўлиб, биржа спекуляциясига хизмат қилади. Спекуляция яратган эйфория молия бозорида бум ҳосил қилиб, акция ва облигацияларнинг спекулятив, яъни сохта нархини ҳосил қилади.

Шу нарх яратган бозор қиймати молиявий кўпик ҳосил қилади. Эйфория сўниб нархлар кескин пасайиб кетганда кўпик учиб кетади, сохта нархда қоғозлар олган инвесторлар катта пулга тушиб қолади. Бунга асимметрик ахборот ҳам хисса кўшади, чунки бу сохта нархларни реал нарх сифатида тавсифлаб инвесторларни чалғитади.

5. Молиявий кризисларга рецессия, ижтимоий, маънавий ва сиёсий танглик туташиб тизимли кризис ҳолати юзага келади. Бу молиявий банкротлик, иқтисодиётнинг тушиб кетиши, оммавий ишсизлик, даромадларнинг камайиши, камбағалларнинг кўпайиши, норозиликларнинг кучайиши билан тавсифланади.

6. Кризислардан бозор механизми воситасида ва давлат иштирокида чиқилади. Бу тез ва кам талофотли бўлиши учун давлат изчил антикризис чораларини қўллайди.

Бу танг ҳолатга тушган молия институтлари, турли фирмалар ва аҳолига молиявий ёрдам кўрсатиш, солиқлардан имтиёз бериш, рискли активларни сотиб олиш, бандликни ошириш, экспортни

рағбатлантириш, бюджетни тежамли қилиш кабиларни ўз ичига олади.

7. Кризисларнинг глобаллашуви халқаро ҳамкорликни талаб қилади ва бу антикризис чораларини мувофиқлаштириш, махсус антикризис фондларини биргаликда ташкил этиш, фонд бозорида операциялар юритишнинг умумий тартиб-қоидаларини жорий этиш, давлатлараро кредитни кўпайтириш, халқаро молия институтларини қўллаб-қувватлашдан иборат бўлади.

Таянч тушунчалар

Молиявий кризис; банк кризиси; фонд бозори кризиси; фискал кризис; валюта кризиси; кредит эмиссияси; кредит экспансияси; домино самараси; арзон пуллар; функционар пуллар; биржа спекуляцияси; эйфория, реал нархлар; сохта нархлар; молиявий кўпиклар; дивергенция; молиявий асимметрик ахборот; молиявий йўқотишлар; кризислар оқибати; тизимли кризислар; антикризис дастури; глобал ҳамкорлик.

XXI боб. ИҚТИСОДИЁТНИНГ ОЧИҚЛИГИ

21.1. Очiq иқтисодиёт тушунчаси

Умуман олганда иқтисодиёт икки хил бўлади. Булар ёпиқ ва очiq иқтисодиёт. Ёпиқ иқтисодиёт табиатан анъанавий иқтисодиёт, бу бозор тизимининг ўтмишдошидир. Ёпиқ иқтисодиёт шундай иқтисодиётки, у ўз қобиғига ўралган бўлиб, ўзидан ташқи дунё билан алоқага киришмайди, ўзини-ўзи таъминлаш қондасига асосланади. Бундай иқтисодиёт консерватив, эскиликни узоқ сақлаб қолади, модернизация (янгилашиш)га мойил бўлмайди. Шу сабабли у истикболсиз ҳисобланади. Ёпиқ иқтисодиёт тарихий ўтмиш, лекин ҳозирги цивилизациядан ажралиб ўрмон, чакалакзорларда қолиб кетган қабилаларда учрайди. Ёпиқ иқтисодиётнинг акси очiq иқтисодиётдир.

Очiq иқтисодиёт – бу ташқи иқтисодий алоқаларга киришган, уларнинг афзаллигига таяниб ривожланиб борувчи иқтисодиётдир.

Очiq иқтисодиёт тушунчаси миллий иқтисодиётга нисбатан қўлланилади. Унинг очiqлик даражаси турли мамлакатларда ҳар хил, албатта. Буни турли мезонларга қараб аниқланади:

1. Иқтисодиётнинг экспорт салоҳияти. Агар экспорт ЯИМга нисбатан қанчалик кўп бўлса, очiqлик даражаси шунчалик юқори бўлади. Масалан, Голландияда экспорт ЯИМнинг 3/4 қисмига тенг бўлганидан бу ерда очiqлик даражаси юқори, деб айтиш мумкин. Ўзбекистон иқтисодиётининг ҳам очiqлик даражаси юқори, чунки экспортнинг ЯИМдаги ҳиссаси катта ҳисобланади.

2. Истеъмолда импортнинг ҳиссаси. Агар бу ҳисса қанчалик юқори бўлса, иқтисодиёт шунчалик очiq ҳисобланади. Аммо бунинг учун импорт кафолатланиши керак. Импортга қараб очiqлик даражасига баҳо берилганда унинг кафолатининг бўлиши назарда тутилади, чунки шундагина аҳоли таъминотида узилишлар бўлмайди.

3. Иқтисодиётга юбориладиган инвестицияларда хориж инвестицияларининг ҳиссаси ва четга чиқарилган капиталнинг жами капиталдаги ҳиссаси. Агар ички инвестицияларда хориждан келган маблағлар улуши қанчалик катта бўлса, капитал ташқарига қанчалик кўп чиқса иқтисодиёт шунчалик очiq ҳисобланади.

4. Меҳнат ресурслари таркибида хориждан кириб келган ва хорижга чикиб кетган иш кучи ҳиссаси. Бу кўрсаткич қанчалик катта бўлса, мамлакат иқтисодиёти шунчалик очиқ ҳисобланади.

Хуллас, миллий иқтисодиётнинг очиклиги товарлар, капитал ва иш кучининг нақадар мамлакатга кириб ва ундан чикиб туришига қараб белгиланади. Бирок булар очикликни таъминлашда ҳар хил ўрин тутаяди. Иқтисодиёти кучли мамлакатларда улар иқтисодиётининг очиклигини кўп ҳолларда капиталнинг четга чиқиши, технологиялар экспорти кўп бўлгани ҳолда истеъмол товарлари импортининг катталиги белгилайди.

Аксинча, иқтисодиёти ривожланиб улгурмаган мамлакатларда унинг очиклигини белгилашда ҳам ашё ва энергоресурс ҳамда истеъмол товарлари экспорти, капитал ва технология импортининг устуворлиги асосий ҳисобланади. Иқтисодиётнинг очиклиги ички зиддиятга эга. Агар очиклик иқтисоди бақувват мамлакатларга устуворлик берса, иқтисоди заиф мамлакатларда чет элга қарамлик ҳосил қилади.

Очиқ иқтисодиётларнинг ривожланиши жаҳон хўжалигини юзага келтирган (XIX–XX асрлар бўсағасида).

Жаҳон хўжалиги – бу бир-бирини тақозо этувчи, ўзаро боғланган турли мамлакатлар миллий хўжалигининг мажмуаси бўлиб, иқтисодий яхлитликни ҳосил қилади.

XXI аср бошидаги жаҳон хўжалигига 210 мамлакат иқтисодиёти бирлашган бўлиб, булар яратган товар ва хизматлар суммаси 46,4 триллион долларга (2002 й.) тенг бўлган. Жаҳон хўжалиги уч гуруҳ мамлакатлар, яъни иқтисодиёти юксак ривожланган, иқтисодиёти ўртача ва иқтисодиёти паст мамлакатлардан иборат (21.1-жадвал).

21.1-жадвал

**Дунёнинг турли гуруҳ мамлакатларида жон бошига
ҳисобланган ЯИМ**

(АҚШ долларида)

Мамлакатлар	1998 йил	2001 йил	2010 йил
1. Иқтисодиёти юксак	25710	27680	37180
2. Иқтисодиёти ўртача	2950	5710	6780
3. Иқтисодиёти паст	520	2040	1246

21.2. Такқосий афзаллик қондаси

Очиқ иқтисодиёт шароитида мамлакатлараро савдо-сотиқ унда қатнашганлар учун наф келтиради, чунки бир мамлакатда маълум товарни ишлаб чиқариш арзонга тушса, бошқа ерда бошқа гуруҳ товарларни ишлаб чиқариш арзонга тушади. Шу сабабли арзонга тушган товарларни сотиб, бунинг пулига ўзида қимматга тушадиган товарларни четдан келтириш маъқул бўлади. Масалан, «А» мамлакатда 1 тонна буғдой 140 долларга тушади, пахта эса 700 долларга тушади. Демак, уларнинг харажати нисбати 1:5 ни ҳосил қилади. Бошқа «Б» мамлакатда 1 тонна буғдой 150 долларга тушади, пахта эса 600 долларга тушади. Бу ердаги харажатлар нисбати 1:4. Шундай шароитда «А» мамлакат пахтани ўзида етиштириш ўрнига уни «Б» мамлакатдан сотиб олгани қулай бўлади. Айни пайтда «Б» мамлакат буғдойни ўзида етиштиргандан кўра, уни «А» мамлакатдан олгани маъқул. Харажатлар ҳар хил бўлганидан «А» мамлакат ўзида 1 тонна пахта олиш учун 5 тонна буғдой олишдан воз кечиши керак ($700/140=5$). «Б» мамлакат эса 1 тонна пахта етиштириш учун 4 тонна буғдойдан воз кечиши керак. «А» мамлакатда буғдой харажати паст ($140 < 150$), «Б» мамлакатда аксинча, пахта етиштириш харажати паст ($600 < 700$). Бас шундай экан, муқобил харажатлар нуқтаи назардан айтилган мамлакатлардан бири буғдойни, иккинчиси эса пахтани етиштириб, бу товарларни айирбошлашлари керак.

Иқтисодиётда такқосий афзаллик қондаси борки, бунга кўра қаерда муайян товар ёки товарлар гуруҳини сифатли ва арзон ишлаб чиқариш мумкин бўлса, шулар кўпроқ яратилиши ҳамда бошқа ерда яратилган товарларга айирбошланиши керак.

Такқосий афзалликни халқаро меҳнат таксимоти юзага келтиради. Бунинг натижасида меҳнатнинг, бинобарин ишлаб чиқаришнинг мамлакатлараро ихтисослашуви келиб чиқади. Ҳар бир мамлакат ўз шароитидан келиб чиққан ҳолда маълум товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашади. Ихтисослашув эса меҳнат унумдорлигини ошириб, харажатларни пасайтиради, муайян товарларни яратишда такқосий афзаллик беради. Ўз навбатида бу афзаллик нимаики арзонга тушса уни кўпроқ ишлаб чиқариб, ташқарига сотишни, нимаики қимматга тушса, уни ишлаб чиқариш ўрнига ташқаридан келтиришни маъқул ишга айлантиради. Такқосий афзалликни турли гуруҳ омиллари юзага келтиради:

1. Табиий ресурсларнинг мавжудлиги. Бу ресурслар кўп ва арзон мамлакатларда шу ресурслардан фойдаланишга асосланган ишлаб чиқариш устувор ривожланади ва шу соҳада афзаллик пайдо бўлади. Масалан, Саудия Арабистонида дунёдаги энг сифатли ва арзон нефть захиралари бор, шу сабабли бу ерда нефтни қазиб олиш ва қайта ишлаш ривожланган. Бразилияда кофе, Ҳиндистонда чой, АҚШ ва Канадада бугдой, Ўзбекистонда пахта етиштириш учун қулай шароит бор. Россия ва Финляндияда ўрмон кўп бўлганидан ёғочсозлик ривожланган.

2. Географик ҳолат. Бу мамлакатларни ер қуррасининг каерида жойлашувини билдирадигани, бу ҳам афзаллик беради. Сув бўйида жойлашган мамлакатларда кемасозлик учун қулай шароит бўлса, тоғли мамлакатларда (масалан, Қирғизистонда) гидроэнергетика учун шароит яхши бўлади. Илик денгизлар қирғоғида ва океан оролларида жойлашган ҳамда минерал сувларга бой мамлакатларда курортлар ривожланади. Чунки бу ердаги табиий шароит шифобахш бўлади.

3. Ишлаб чиқариш омиллари нархларининг нисбати. Қайси бир омил арзон турса, шундан фойдаланишга асосланган ишлаб чиқариш афзалликка эга бўлади. Капитал арзон жойда серкапитал ишлаб чиқариш устуворликка эга бўлса, меҳнат арзон жойда сермеҳнат ишлаб чиқариш тез ривожланади. Масалан, АҚШ, Франция, Англия ва Германияда машинасозлик серкапитал соҳа бўлиб устуворлик келтиради. Сингапур, Хитой, Вьетнам, Таиланд, Ҳиндистон, Малайзия, Филиппин ва Ўрта Осиё мамлакатларида иш кучи арзон бўлганидан сермеҳнат маҳсулотлар, чунончи заргарлик, енгил саноат, озиқ-овқат саноати маҳсулотлари, йиғма ишлаб чиқариш маҳсулотларини яратиш афзаллик беради.

4. Тўплаган илмий-техник салоҳият. Бу салоҳият қанчалик юқори бўлса, серилм (янги фан-техника ютуқларига асосланган ва илмий ишлар учун катта харажат талаб қиладиган) товар ва хизматларни яратиш шунчалик афзаллик келтиради. Булар жумласига авиа-космик, электроника, микробиология, мудофаа, медицина ускуналари, фармацевтика саноати, информация хизмати кабиларни киритиш мумкин. Шундай афзалликка эга мамлакатларга мисол қилиб АҚШ, Япония, Германия, Франция, Англия ва Корея Республикасини келтириш мумкин.

Таққосий афзаллик абадул-абад айрим мамлакатларга бериштиб қўйилмайди. Замон ўзгариши билан у ҳам ўзгаради. Масалан, XIX асрда текстил саноатидаги афзаллик Англияда бўлса,

хозир бу Хитойга ўтган. XXI асрга келиб туризм индустриясидаги афзаллик фақат Ғарбда бўлмай, Шарқ мамлакатларида ҳам юзага келди. Корея Республикасида илгарилари сермеҳнат ишлаб чиқариш устунликка эга бўлган бўлса, эндиликда серилм ишлаб чиқариш устуворлик келтирмоқда. XX асрнинг 2-ярмида Финляндияда ёғочсозлик ва мебель саноати устунлик қилган бўлса, эндиликда серилм электроника, хусусан қўл телефонларини ишлаб чиқариш афзаллик бермоқда.

21.3. Халқаро савдо-сотиқ

Меҳнат тақсимоти чуқурлашган сари ишлаб чиқаришнинг ихтисослашув доираси кенгайиб боради. Агар илгари ихтисослашув чекланган товар ва хизматларнинг афзаллигини таъминласа, сўнгра бу бир гуруҳ товарлар юзасидан ва ниҳоят бутловчи қисмларни тайёрлашдаги устунликни беради. Меҳнат тақсимоти тор доирада юз берганда афзаллик чекланади, шунга кўра мамлакатлараро товар айирбошлаш ҳам маълум товарлар билан чекланади. Меҳнат тақсимоти чуқурлашгач устунлик тобора кўпроқ товарларга хос бўлиб улар айирбошланади, халқаро савдо кенгайди. Ҳозирги даврда меҳнат тақсимоти доираси ғоят кенг бўлиб, у фақат товарларни ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви билан чекланмайди, балки майда-чуйда бутловчи қисмларни ишлаб чиқаришга ҳам оид бўлади. Ҳозир техникавий мураккаб маҳсулотлар кўплаб чиқариладики, уларни яратиш учун зарур бутловчи қисмларни бир неча мамлакатларда жойлашган юзлаб, ҳатто минглаб корхоналар етказиб беради. Масалан, ҳозир замонавий самолёт-лайнёр битта корхонада йиғилиб тайёр маҳсулотга айлансада, бунинг учун зарур бутловчи қисмларни юзлаб, ҳатто минглаб корхоналар етказиб беради. Демак, тайёр маҳсулотни яратишда минглаб корхоналар иштирок этадики, улардан ҳар бири меҳнат тақсимотида иштирок этиб, ихтисослашган ишларни бажаради.

Меҳнат тақсимотининг чуқурлашувига қараб тайёр маҳсулотдан ташқари бутловчи қисмлар ва турли хизматларнинг халқаро савдо-сотиғи юз беради.

Халқаро савдо-сотиқ турли мамлакатлар ўртасидаги товар айирбошлашдирки, бу таққосий афзаллик қондасига асосланади.

Халқаро савдо-сотиқнинг микёси унда иштирок этувчи мамлакатлар иқтисодиётининг очиклик даражасига **тўғри мутано-**

сибликда бўлади, яъни бу даража қанчалик юқори бўлса, мамлакатлараро товар айирбошлаш шунчалик кенг бўлади.

Очик иқтисодиёт шароитида халқаро савдо-сотик халқаро ишлаб чиқаришга нисбатан илдамрок ўсиб боради. Айтайлик дунёда маҳсулот ва хизматларни яратиш 6 %га ўсса, халқаро товар айирбошлаш 8 %га кўпаяди, чунки экспортга мўлжалланган маҳсулот ва хизматлар кўплаб яратилади. Халқаро савдо-сотик экспорт ва импорт шаклида бўлади. **Экспорт** – бу товарларни мамлакат ташқарисига чиқариб сотиш. **Импорт** – бу товарларни ташқаридан сотиб олиб, мамлакат ичига киритиш. Экспорт ва импортнинг нисбати **ташқи савдо баланси** ҳисобланади, у актив ва пассив ҳолда бўлади.

Экспорт импортдан кўп бўлганда ташқи савдо баланси актив, импорт экспортдан кўп бўлганда у пассив бўлади.

Актив баланс ташқарига товарлар кўп сотилишини, пассив баланс эса улар ташқаридан кўпроқ харид этилишини англатади. Экспорт ва импорт ўртасидаги фарқ соф экспорт бўлади.

$$\boxed{\text{Экспорт}} - \boxed{\text{Импорт}} = \boxed{\text{Соф экспорт}}$$

Савдо балансининг ҳолатига қараб соф экспорт мусбат (+) ёки манфий (-) бўлади. Экспорт импорт билан баробар бўлганда соф экспорт 0 га тенг бўлади, бундай ҳолда нетто-баланс ҳосил бўлади.

Иқтисодиётнинг экспорт салоҳияти 2 нарсага боғлиқ бўлади:

а) ишлаб чиқаришнинг ривожланганлик даражаси;

б) ишлаб чиқаришнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги иштироки ва ихтисослашув даражаси.

Агар ишлаб чиқариш қанчалик кучли бўлса ва унинг афзаллик даражаси қанчалик юқори бўлса, экспорт салоҳияти, яъни экспортнинг ишлаб чиқаришдаги салмоғи шунчалик юқори бўлади. Ривожланган ишлаб чиқаришда таққосий афзаллиги юқори товарлар ва хизматлар кўплаб яратилади, улар экспорт қилинади, улар ўрнига мамлакатда ишлаб чиқарилиши афзаллик бермайдиган товарлар импорт қилинади. Аммо ихтисослашув берадиган афзаллик ҳар хил бўлади. Илғор мамлакатларнинг ихтисослашуви тайёр саноат маҳсулотлари ва биринчи навбатда, технология экспортга устунлик берса, қоқ мамлакатларда хом ашё ва энергоресурсларни ишлаб чиқариш афзаллик берганидан улар кўпроқ экспорт қилинади. Демак, таққосий афзалликнинг ҳар хил йўналишда бўлиши илғор мамлакатларга халқаро сав-

до-сотикда устунлик берса, қолоқ мамлакатларга қарамлик келтиради. Қолоқ мамлакатларда улар экспортнинг нархи пасайишига, импортнинг нархи эса ошишга мойил бўлади. Шу боис, улар ривожланган мамлакатлардан товарларни импорт қилиш учун экспорт товарларини тобора кўпроқ сотишга тўғри келади. Бу эса халқаро савдода тенгсизлик борлигини билдиради.

Экспорт ва импорт нархининг нисбатига бир қатор омиллар таъсир этади:

1. Муайян товарларга ташқи бозордаги талаб ва шу товарларнинг таклиф этилиши.

2. Мамлакат ичқарисидagi ва ташқарисидagi нархларнинг қандайлиги.

3. Товарларни ташқи бозорларга етказишдаги йўлқира харажатлари.

4. Миллий валюта курсидаги ўзгаришлар.

5. Давлатнинг ташқи савдога оид сиёсатининг қандайлиги.

Айтилган омиллар таъсирида экспорт ва импортнинг ҳажми ва шунга биноан ташқаридан келадиган валюта тушуми ўзгариб туради. Мамлакат экспорти ва импорти унинг ташқи савдо оборотини билдиради. Мамлакатлар халқаро савдо-сотикда нақадар фаол бўлишини экспорт квотаси билдирадики, бу экспортнинг ЯИМ даги ҳиссасидан иборатдир. Бу кўрсаткичга экспортнинг моддий миқдоригина эмас, балки унинг нархи ҳам таъсир этади. Масалан, ташқарига нефть сотувчи мамлакатлар экспорт квотаси нефтнинг сотилиши ўзгармаган ва ҳатто қисқарган тақдирда ҳам унинг нархини ортиши ҳисобидан кўтарилиб туради. 2005 йилнинг сентябрь ойида 1 баррель (159 литр) нефть нархи жаҳон бозорида 60 доллар, 2013 йил июль ойида эса 108 доллар бўлди. Бу нефть сотувчи мамлакатлар экспорти квотасини ошириб юборди, албатта.

Очиқ иқтисодиёт ривожланиши билан халқаро савдо-сотикдаги товарлар таркиби ўзгариб туради. Агар XIX асрнинг 2-ярмидаги халқаро савдо-сотикда хом ашё, озиқ-овқат ва енгил саноат маҳсулотлари айирбошланган бўлса, XXI аср бошига келиб бу ерда булардан ташқари илмий-техникавий янгиликлар (лицензия ва ноу-хаулар), технологик мураккаб ва серилм маҳсулотлар, шунингдек, ахборот технологиялари ва ахборотнинг ўзи сотила бошлади. Халқаро савдо-сотик унинг ҳамма иштирокчилари учун нафли бўлганда унинг аҳамияти ошиб боради. Соҳибқирон Амир Темур ҳам мамлакатлараро савдо-сотикни ривожлантиришга ўз вақтида катта эътибор

берганлар. У киши: «Жахон тижорат ахли билан ободдир», деб карвон йўллари химоя қилишда фаоллик қилиб, савдогарларга молиявий ёрдам кўрсатганлар.

21.4. Капиталнинг халқаро ҳаракати

Иктисодиётнинг очиклиги капитални мамлакатлараро кўчиб туришини ҳам билдиради. Бир ерда капитал кўп бўлиб, у ташқарига чиқарилса, бошқа ерда у етишмаганидан ташқаридан киритилади. Капиталнинг ташқарига чиқарилиши ундан мамлакат ичкарисидоғига нисбатан ташқарида кўпроқ фойда олиш учун юз беради. Капитални киритишдан мақсад унинг иштирокида миллий иктисодиётни ўстиришдир.

Капитални чиқариш ва киритиш турли йўллар ва воситалар билан амалга оширилади. Ташқарига давлат капитали чиқарилганда бир ҳукумат бошқасига қарз беради. Хусусий капитални фирмалар, турли молиявий корпорациялар ва банклар чиқаради. Хусусий капитални четга чиқариб уни мамлакатлар бўйича тақсимлашда **трансмиллий корпорациялар** етакчилик қилади. Улар иштирокида хусусий капиталнинг 3/4 қисми чиқарилади.

Четга капитал чиқаришнинг 2 та асосий усули мавжуд:

1. Капитални чет элга бевосита, яъни тўғридан-тўғри инвестициялаш. Бу усул хорижда корхоналар қуриш, мамлакатдаги фирмаларнинг бўлинмалари ва шохобчаларини очиш, чет элдаги корхоналарни сотиб олиш, у ерда ўз банклари бўлинмаларини очиш ёки янгидан банк ташкил этиш орқали амалга оширилади. Масалан, Германиядаги «Folkswagen» автомобил корпорацияси Лотин Америкаси мамлакатларида ўз заводларини очган. Япониядаги «Toyota» автомобил компаниясининг АКШда, АКШдаги «Ford» компаниясининг эса Ғарбий Европада, «Jeneral Motors»нинг Ўзбекистонда заводлари мавжуд.

Капитал чиқариш турли мамлакатлар фирмаларининг қўшилиб кетиши, миллий ва хориж капитали иштирокидаги қўшма, яъни шерикчилик корхоналарини очиш шаклида ҳам бўлади.

2. Портфель инвестицияларини жойлаштириш. Бу усул чет эл компанияларининг акция ва облигацияларини қисман сотиб олиш тарзида юз беради. Бунда чет эл молия активлари бир қўлдан бошқа қўлга ўтади. Буларни олганлар чет элдаги фирмаларнинг шерикларига айланади. Шундай йўл билан банклар, молия компанияларининг қимматли қоғозлари ҳам қўлга олинади.

Айтилган 2 усул воситасида тадбиркорлик капитали четга чиқади. Четга қарз (ссуда) капиталини чиқариш ҳам 2 усул билан

амалга оширилади. **Биринчиси**, чет элга тўғридан-тўғри қарз бериш. Бундай қарзни ҳукуматлар ва йирик банклар беради. Қарз берувчиларни **донорлар**, яъни қон берувчилар деб юритишади. Қарзни қабул қилганларни **қарздорлар** деб аташади. **Иккинчиси**, чет элдаги фирмалар ва ҳукуматлар чиқарган облигацияларни сотиб олиш орқали уларга қарз бериш. Чет элга тадбиркорлик капитали чиқарилганда унинг ишлатилишини эгалари назорат қилади. Четга қарз капитали чиқарилганда унинг қандай ишлатилишини қарздорнинг ўзи ҳал қилади.

Капиталнинг чиқарилиши иқтисодий ўсишга хизмат қилади, чунки бу билан инвестиция учун пул топиш муаммоси ечилади, капитал кетидан илғор технология ва бошқарув тажрибаси кириб келади, капитал қабул қилган мамлакатда ишлаб чиқаришнинг реструктуризацияси (таркибининг янгиланиши) юз беради, у жаҳон бозори билан боғланади, бандлик ошади, маҳаллий аҳолининг даромади кўпаяди. Бироқ топилган фойда **репатриация** (чет элга олиб кетиш) қилинади. Четдан кириб келган капитал уни қабул қилувчи мамлакатнинг миллий манфаатларига зид иш қилмаслиги талаб қилинади. Бунинг учун хориж капиталини давлат назорати остида ва маълум шартларга риоя этган ҳолда ишлашига эришилади.

Вақт ўтиб, шароит ўзгариши билан капиталнинг мамлакатлараро ҳаракати ўзгаради. XX асрнинг 70-йилларига қадар капитал иқтисоди ривожланган мамлакатлардан чиқиб, қолоқ ва ҳатто мустамлака мамлакатларга равона бўлган. Кейинги пайтда капиталнинг ривожланган мамлакатлар ўртасида тақсимланиши юз беради, чунки капитални юксак технологияли, серилм маҳсулот ва хизматларни яратишга қўйиш катта фойда бера бошлади. Бундай шароит ривожланган мамлакатларда бўлганидан улар бир-бирига капитал чиқара бошлади. Ҳатто ресурслар (масалан, нефть) сотишдан бойиб кетган мамлакатлар ўз пулини (буларни **нефтедоллар**, деб аташади) ривожланган мамлакатларга капитал қилиб кўя бошлайдилар.

Капитал оқимидаги ўзгаришлар XXI асрда ҳам давом этади. Бу иқтисоди заиф мамлакатлардан ички инвестиция имкониятларини қидириб топишни, хориж капиталини киритиш учун кучли рақобат қилишларини талаб қилади.

Мамлакатлараро савдо-сотик ва капиталнинг ҳаракати тўлов балансида акс этадики, бу мамлакат ташқаридан оладиган ва ташқарига тўлайдиган пулнинг нисбатидир. Ташқаридан пулнинг келиши ёки унинг чиқиб кетиши қуйидагиларга боғлиқ:

1. Экспорт ва импорт миқдорига. Экспорт ҳажми ортиб, экспорт товарларининг нархи ошса, мамлакатга четдан келадиган пул кўпаяди. Бунинг акси бўлса, яъни импорт кўпайса, пулнинг кетиши кўпаяди.

2. Чет элга қарз бериш ёки у ердан қарз олиш. Қарз берилганда пул чиқиб кетади, қарз олинганда эса пул кириб келади.

3. Чет элга капитал чиқариш ёки у ердан капитал киритиш. Капиталнинг чиқарилиши пулнинг кетиши бўлса, капитални киритиш унинг келиши бўлади.

4. Четдан молиявий ёрдам олинса, пул кириб келади, агар чет элга ёрдам берилса, пул чиқиб кетади.

5. Мамлакатдан ишчилар чиқиб кетса, улар хорижда топган пулнинг бир қисми юртига қайтиб келади. Агар мамлакатга ишчилар кириб келса, уларга берилган пул ташқарига чиқиб кетади.

Айтилган омиллар таъсирида тўлов баланси актив ёки пассив бўлади. Ташқаридан келадиган пул ташқарига бериладиган пулдан кўп бўлса тўлов баланси **актив**, борди-ю ташқарига тўланадиган пул у ердан олинадиган пулдан кўп бўлса тўлов баланси **пассив** ҳисобланади. Актив баланс мусбат бўлса, пассив баланс манфий бўлади. Айтайлик «А» мамлакатда ташқарига тўланган пул 120 млрд доллар, ташқаридан олинган пул 115 млрд доллар. Демак, тўлов баланси актив, яъни унинг натижаси +5 млрд доллар, яъни мусбат. «Б» мамлакатга келган пул 60 млрд доллар, чиқиб кетган пул эса 65 млрд доллар. Бунда тўлов баланси пассив, унинг натижаси манфий, яъни -5 млрд доллар.

Тўлов балансининг актив бўлиши миллий икдисодиёт учун муҳим, чунки бу чет элга қарамликни вужудга келтирмайди.

21.5. Мамлакатлараро меҳнат миграцияси

Очик икдисодиёт шароитида ресурслар кам ҳаракатчан бўлади. Ресурслар 2 хил бўлади. Бири ерга беркитиб қўйилган ёки **кўчмас** ресурслар. Булар ер, ерости бойликлари, ўрмонлар ва сув ресурсларидан иборат бўлиб, маълум мамлакатда ишлатилади, уларни жойидан силжитиб бўлмайди. Иккинчиси **кўчиб юрувчи ёки ҳаракатчан** ресурслар. Булар жумласига капитал ва меҳнат ресурслари ёки инсон ресурслари киради. Капиталнинг бир ердан бошқасига кўчиб ўтиши ёки ўша ерда кўп бўлиши иш ўринларини ҳосил қилиб, меҳнатга талаб чақиради. Бу талаб меҳнат миграцияси (ишлаш учун бошқа ерга бориш) орқали қондирилади.

Иш кучининг дунё миқёсида бир ердан бошда ерга кўчиб ўтиши халқаро меҳнат миграцияси дейилади.

Миграция халқаро меҳнат бозори орқали юз беради. XXI асрга келиб дунёда 4 та халқаро меҳнат бозори шаклланган бўлиб, булар Шимолий Америка, Европа, Лотин Америкаси ва Яқин Шарқ бозорларидир. Меҳнат бозорининг товарлар бозоридан асосий фарқи шундаки, бу ерда меҳнатнинг ягона жаҳон нархи шаклланмайди, бу нарх мамлакатлар бўйича фаркланади, бу бозорда халқаро биржалар амал қилмайди. Бу ерда турли ошқора ва яширин ишлайдиган фирмалар бўлиб, булар ишлайман деганларга иш, меҳнатга талабгор фирмаларга иш кучи топиб берадилар. Халқаро меҳнат миграцияси 2 хил бўлади:

1. Очиқ-ошқора миграция. Бу миграциянинг мавжуд қонунларига биноан ва белгиланган тартибда иш кучининг бир мамлакатдан бошқасига кўчиб ўтиши. Масалан, Европа Иттифоқига кирган мамлакатларнинг биридан иккинчисига иш кучининг эркин ўтишига йўл берилади.

2. Яширин миграция. Бунда ишлашга кодир ва бунга эҳтиёжи бор кишилар миграцияси қонунларга ҳилоф равишда, яширин фирмалар кўмагида юз беради.

Миграция оқими иш кучини етказиб берувчи мамлакатлардан унга талабгор мамлакатлар томон боради. Биринчи гуруҳ мамлакатлар одатда иқтисодий заиф мамлакатлар бўлиб, бу ерда иш кучи таклифи ортикча бўлади. Иккинчи гуруҳ мамлакатлар иқтисодий жиҳатдан ривожланган бўлиб, бу ерда аҳоли иқтисодга нисбатан ғоят секин ўсади ёки умуман кўпаймайди. Буларда меҳнатга ортикча талаб ҳосил бўлади ва бу меҳнат миграцияси туфайли қондирилади. Меҳнат миграцияси ривожланган мамлакатлар ўртасида ҳам бўлади. Бунинг сабаби ишсизликнинг мавжудлиги ва турли мамлакатларда ишлаб пул топишнинг ҳар хил бўлишидир. Масалан, Германияда иш ҳақи юқори бўлганидан Голландиядаги ишчи ёки хизматчи ўша ерга бориб ишлайди. Келгинди ишчи-хизматчилар мигрантлар ҳисобланади, улар гостарбайтер, деб юритилади. Улар таркибидаги яширин мигрантлар ижтимоий жиҳатдан ҳуқуқсиз бўлади, улар оғир ва кам ҳақ тўланадиган ишларда банд бўладилар. Иш кучи миграциясида ақлий меҳнат аҳли (олимлар, муҳандислар, санъат арбоблари, дастур тузувчилар ва конструкторлар) алоҳида ўрин тутаяди. Уларнинг бошқа мамлакатга ишлаш учун бориши **ақл-идрокнинг оқиб кетиши**, деб аталади. Иш ҳақи оз ва ижод учун қулай шароит бўлмаган

мамлакатлардаги ақлий меҳнат вакиллари шароит яхши мамлакатларга кўчиб ўтадилар. Натижада ақлий салоҳиятнинг тақсимланиши юз беради. Бу ҳақда Нобель мукофоти совриндорлари орасида ўтмишда келгинди бўлган олимлар сонининг ортиб бориши дарак беради. Масалан, 2002 йили араб мамлакатидан келиб қолган, лекин АҚШ фуқаролигини олган олим химия соҳасидаги Нобель мукофотини олган. 2010 йил эса Россиядан келган, лекин Англия фуқаролигини олган икки олим физика бўйича мукофот олган.

Меҳнат миграцияси кенгайиб, бунга янги ва янги мамлакатлар қўшилади. 2003 йили дунё бўйича туғилган жойида эмас, бошқа мамлакатларда ишлайдиганлар (яширин мигрантларни ҳисобга олмаганда) 100 млн кишидан ортиб кетган. Меҳнат миграцияси бозор муносабатларига ўтаётган ёки яқинда ўтиб бўлган мамлакатлар, хусусан МДХ мамлакатларида ҳам юз берди. 2013 йилда Россияда қўшни мамлакатлардан 9 млн киши келиб ишлаган. Миграция МДХ мамлакатлари ўртасида, улар билан узоқ хориж мамлакатлари ўртасида юз беради. Ҳозир миграция ғоят кучайган, у ҳатто ташвишли воқеага айланган. 2013 йилда 236 млн мигрантлар бўлиб, улардан 49 млн киши АҚШда, 11 млн киши Россияда ва 10 млн киши Германияда ишлаган.

Миграция меҳнат ресурсларини бозор талабига асосан тақсимлаб, улардан самарали фойдаланишга, дунё миқёсидаги бандликни, бинобарин фаровонликни оширишга кўмак беради. Мигрантлар ўз фаровонлигини ошириш йўли билан чекланмай, ўз юртининг валюта резервларини оширишга ҳисса қўшадилар. 2013 йили Россиядаги меҳнат мигрантлари ўз юртига 18 млрд доллар пул ўтказганлар. Миграция жараёни илгор мамлакатларни арзон иш кучи билан таъминлаган ҳолда у чиқиб кетган мамлакатларда малакали ишчилар ва ўқимишли мутахассисларнинг етишмаслигини юзага келтиради. Демак, меҳнат ресурсларининг халқаро миграцияси зиддий бўлади.

21.6. Валюта айирбошлаш

Очиқ иқтисодиёт валюталарнинг айирбошланишини юзага келтиради, чунки буни товарлар ва ресурсларнинг халқаро ҳаракати талаб қилади. Ҳар бир мамлакатнинг миллий валютаси у учун ягона тўлов воситаси бўлади, яъни товарлар фақат шу валютага сотилади. Шу сабабли савдо-сотик, капитал чиқариш ёки

киритиш, иш кучи миграциясини уюштириш учун ўзга мамлакатлар валютасини маълум нархда сотиб олиш керак.

Бир мамлакат ёки мамлакатлар гуруҳи пул бирлигини бошқа мамлакатлар пул бирлигида ифодаланадиган нархи валюта курси бўлади.

Валюталар шу курсга биноан айирбошланганда валюта паритети (нисбати) ҳосил бўлади. АҚШ доллари Англия фунтига алмашганда икки мамлакат валютаси тенглаштирилади. АҚШ доллари еврога алмашганда эса бир мамлакат валютаси Европадаги бир гуруҳ мамлакатларнинг умумий валютасига тенглаштирилади. Валюта курси икки нарсага боғлиқ бўлади:

1. Алмашинадиган валюталарнинг харид қобилияти. Бу валюта курси учун асос бўлади. Шу сабабли валюталар маълум нисбатда айирбошланади. Масалан, 2013 йили октябрь ойида бир Англия фунт стерлинги 1,6 АҚШ долларига айирбошланган. Демак, нисбат 1:1,6 бўлган. Бунинг асоси бир доллар ва бир фунтга бозорда нима беришидир. Шу сабабли бир фунт 500 доллар ёки 0,2 доллар бўлмаган.

2. Алмашадиган валюталарга талаб ва таклиф нисбати. Талаб ошса валюта курси кўтарилади, борди-ю таклиф ошиб талаб қисқарса курс пасаяди. Юқоридаги мисолга қайтсак фунтга талаб ошса, у 1,6 эмас 1,7 доллар туради, таклифи кўпайса, у 1,5 долларга тушади. Бироқ валюталар харид қобилияти сақланган ҳолатда талаб ва таклиф нисбатида ўзгариш курсни кескин ўзгартирмайди, масалан, фунт 4 доллар ёки 0,5 долларга тенг бўлмайди, чунки унинг остида харид қобилияти ётади.

Валютага талаб ва унинг таклифининг ўзгариши хориж валютасининг кириб келиши ва чиқиб кетишига боғлиқ бўлади. Агар хориж валютасининг мамлакатга кириб келиши кўпайса, унинг захиралари ошиб, унга талаб қисқаради, агар унинг чиқиб кетиши кўпайса, захираси қисқариб талаб ошади.

Валютанинг курси билан экспорт ва импорт ўртасида узвий боғланиш мавжуд.

Миллий валюта курси ошганда импорт, у пасайганда экспорт қулай бўлади.

Буни тушуниш учун мисол келтираемиз. Айтайлик Ўзбекистонда эркаклар костюми 160 минг сўм туради. Бир доллар эса 2000 сўмга тенг. Демак, костюмнинг нархи 80 доллар.

«ВАЛЮТА ПАРИТЕТИ»

Сўмнинг курси ошиб 1 доллар 1900 сўм бўлиб қолди. Энди 80 долларлик костюм 160 минг ўрнига 152 минг сўм туради. Демак, ҳар бир костюм импортдан 8 минг сўм ютилади. Борди-ю сўмнинг курси тушиб 1 доллар 2080 сўм бўлиб қолди. Бунда илгариги 80 долларлик костюмимиз нархи 166400 сўм бўлади. Борди-ю костюмни экспорт қилсак, бундан 14000 сўм ютамыз ($166400 - 152000 = 14400$). Илгари костюмни импорт қилиб ютган бўлсак, энди уни экспорт қилиб ютукка эга бўламыз.

Валюта курсининг ўзгариши **валюта рискин**и ҳосил қилиб, ташқи савдога ҳалақит беради. Валюта курсининг ошиши бир томон учун қулай бўлса, иккинчиси учун қулай бўлмайди, чунки валюта йўқотишларига дуч келинади.

Масалан, Бельгия Канададан буғдой олади. Бир Канада доллари 0,6 еврога тенг. Буғдой нархи бир центнер учун 200 Канада доллари ёки 120 евро. Курс ўзгариб 1 доллар 0,7 еврога тенглашди. Демак, Бельгия ҳар центнер буғдой импортдан 20 доллар йўқотади, чунки илгари буғдой 120 еврога тушса, энди у 140 евро туради ($200 \cdot 0,7 - 200 \cdot 0,6 = 20$).

Валюта рискин минимал даражага келтириш учун **сузиб юрувчи** валюта курси ўрнатилади. Бунда валюта курсининг ўзгариши кичик чегара билан чекланади, яъни унинг ортиши ёки пасайиши унча катта бўлмаганидан валюта йўқотишлари сезиларли бўлмай, савдо-сотик равон ривожланади.

Валюта курсининг кучсиз тебраниши ташқи қарздорлик рискинни ҳам қамайтиради, чунки қайтариладиган ташқи қарз миқдори ва унинг фоизлари валюта курси ҳисобида жиддий ўзгармайди. Валюталар эркин айирбошланиши учун уларда алмаша билиш қобилияти бўлиши керак. Бундай қобилияти йўқ валютани ҳеч ким сотиб олмайди.

Ҳар бир миллий валютанинг бошқа валютага алмаша олиш хусусияти валюта конвертацияси дейилади.

Шу хусусият жиҳатидан валюталар 2 гуруҳга бўлинади:

Биринчиси, **тўла конвертирланувчи** валюталар. Булар мамлакат ичида ва ташқарисида чекланмаган ҳолда айирбошланган, яъни олди-сотди қилинадиган валюталардир. Бу валюталар ҳар қандай иш учун ва чекланмаган миқдорда ўзаро айирбошланади. Булар орасида эркин конвертирланувчи **қаттиқ валюталар** бўлиб, булар иқтисодиёти кучли мамлакатларнинг пули ҳисобланади. Улар дунёнинг ҳамма чеккасида айирбошлашга қабул қилинади. Айтилган валюталар жумласига АҚШ доллари, Англия фунти, Япония иенаси ва Европа Иттифоқининг евроси кабилар киради. Булар дунёнинг обрўли пули ҳисобланади.

Иккинчиси, **қисман конвертирланган** валюталар. Булар маълум мақсадлар йўлида ва чекланган тарзда алмаштириладиган валюталар.

Мазкур валюталар ички конвертирланганда улар фақат шу валютани чиқарган мамлакатда бошқа валюталарга алмаштирилади. Улар ташқарида умуман алмаштирилмайди ёки чекланган мамлакатлар доирасида алмаштирилади. Валюталарнинг конвертирланиш даражаси мамлакат иқтисодиётининг очиқлиги, унинг ривожланганлиги ва экспорт салоҳиятига боғлиқ бўлади.

21.7. Интеграция ва глобализация

Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви турли мамлакатлар иқтисодиётини бир-бирига боғлиқ қилиб қўяди. Иқтисодий фаолият байналмилал тус олади, муайян маҳсулотни ишлаб чиқаришда бир неча мамлакатлар фирмалари иштирок этади.

Бир мамлакатда етишмай қолган ресурсларнинг ўрнини бошқа ердан келган ресурслар билан тўлдирилади, йирик илмий техникавий лойиҳалар биргаликда амалга оширилади.

Турли мамлакатлар миллий иқтисодиёти бир-бирини тақозо этадиган бўлиб қолади. Мамлакатлараро мунтазам иқтисодий алоқалар интеграцион жараёнларни юзага келтиради.

Турли мамлакатлар миллий иқтисодиётининг ўзаро қўшилиб ягона мамлакатлараро хўжалик тизимини ҳосил қилиши иқтисодий интеграция деб юритилади.

Интеграция иқтисодий яқинлашувдан бошланиб иқтисодий бирлашув билан яқунланади. Бунинг натижасида турли иқтисодий иттифоқлар пайдо бўлади. Интеграция турли мамлакатлар

иқтисодий чегараларининг бир-бири учун очилиб, **ягона иқтисодий макон** ҳосил бўлишини билдиради. Интеграция бир қатор белгиларга эга:

1. Ягона умумий бозорнинг мавжудлиги. Бир мамлакат миллий бозори бошқа мамлакат товар ва хизматлари учун очик бўлади, божхона пошлиналари бекор қилинади ёки минимал даражага келтирилади, экспорт ва импорт чекланишлари олиб ташланади. Интеграцион иттифоққа кирмаган учинчи мамлакатлар товарлари импортига нисбатан ягона келишилган божхона пошлиналари киритилади.

2. Ягона иқтисодий макон доирасида иқтисодий ресурсларнинг ҳеч бир чекловларсиз эркин ҳаракатининг юз бериши. Бунда ягона миграция қоидалари киритилиб, меҳнат ресурсларининг эркин кўчиб юриши ва мамлакатлараро тақсимланиши таъминланади. Меҳнат миграцияси учун чегаралар очик бўлади, умуман кишиларни бир мамлакатдан бошқасига бориш қоидалари ғоят соддалаштирилади. Мамлакатлараро капитал чиқариш ва капитал киритишда ҳам енгилликлар бўлади, ўзаро капитални тақсимланишига афзалликлар берилади. Бир мамлакатдаги капитал соҳиби бошқа ерда бизнес қилиши учун ҳеч бир тўсиқлар бўлмайди.

3. Турли давлатлар ички ва ташқи иқтисодий сиёсатининг мувофиқлашуви. Турли мамлакатларда бир хил солиқлар қўлланилади. Ташқарига чиқарилган товарларга 2 марта (мамлакат ичида ва ташқарисида) солиқ қўйишга йўл берилмайди. Бюджет дефицити даражаси ҳам турли мамлакатларда бир-бирига яқин туради, дефицитни қоплаш усуллари ҳам ўхшаш бўлади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархларини тартиблашда бир хил қоида қўлланилади, бошқалар товарлари киритилганда ягона божхона пошлиналари олинади.

4. Турли миллий пуллар ўрнига ягона пулнинг киритилиши, бу пул интеграциялашган мамлакатлар учун умумий тўлов воситаси ҳисобланади, у ҳамма мамлакатларда барча тўловларга қабул қилинади. Ягона пул бўлганидан турли мамлакатлар ўртасида валюта алмаштиришга эҳтиёж қолмайди. Илгарилари Европа Иттифоқига кирган мамлакатларда ўз валюталарини айирбошлаш (масалан, Франция франкини Германия маркасига айирбошлаш) мавжуд бўлган. 2002 йилдан эътиборан ягона пул – евро киритилгач, валюталар айирбошлашга ҳожат қолмади. Ягона пулнинг амал қилиши тўлов операциялари учун қулайлик туғдириб, савдо-сотиқнинг ривожланишига йўл очади.

Интеграциянинг кўрсатилган белгилари турли даражада амал қилади. Масалан, умумий пул фақат Европа Иттифокида бўлиб, бошқа иқтисодий уюшмаларда у амал қилмайди.

Иқтисодий интеграция қуйи шаклдан олий шакл томон ривожланади. Шу сабабли у қуйидаги босқичлардан ўтади:

1. Эркин савдо зоналаридаги интеграция. Бу интеграциянинг илк шакли бўлиб, бу ерда бирлашган мамлакатлар ўртасидаги савдо-сотик тўсиқлари бекор қилинади. Божхона тўловлари йўқотилади, экспорт ва импортга квота белгилаш, яъни уни миқдоран чегаралашга йўл берилмайди. Ўзаро савдо-сотик учун қулайлик бўлганидан у тез ривожланади, товар айирбошлашда мамлакатлар бир-бирига боғланиб қолади.

2. Эркин иқтисодий зоналардаги интеграция. Бу ердаги мунтазам алоқалар савдо-сотик доирасидан чиқиб sanoat, банк, суғурта ва технологиянинг ишларига ҳам тааллуқли бўлади. Бундай зоналарда қатнашувчи мамлакатлар ишлаб чиқаришда ҳам бир-бирига яқинлашади. Бу зоналар **очиқ иқтисодий ҳудудлар**, деб юритилади. Уларнинг иштирокчиларига имтиёзлар берилади, шу сабабли улар фаоллик қиладилар.

3. Умумий бозордаги интеграция. Бу турли мамлакатлар бозорининг бирлашиб, умумий бозор ҳосил қилиши, бир мамлакат ички бозорининг бошқаси учун очиқ бўлишидир. Умумий бозор мамлакатлари доирасида товарлар ва ресурслар ҳаракати эркин бўлади. Ҳар бир мамлакатдаги ишлаб чиқариш фақат ўз бозори учун эмас, умумий бозор учун хизмат қилади. Умумий бозор турли мамлакатларнинг иқтисодий бирлашувидаги юқори шакл ҳисобланади. Умумий бозор намунаси Европа Иттифокидир. Бу уюшма 1957 йил «Умумий бозор» номи билан ташкил этилган, дастлаб бунга 6 давлат, сўнгра 9 давлат ва ниҳоят 15 давлат бирлашган. Келажакда бу иттифокда 25 мамлакат бирлашади.

4. «Иқтисодиёт ва валюта» иттифокидаги интеграция. Бу ҳозирчалик интеграциянинг энг олий шакли, босқичи бўлиб, бу мамлакатларни фақат савдо-сотик ва ишлаб чиқариш соҳасида эмас, балки молиявий соҳада ҳам бирлашишларини билдиради. Бу ерда ягона бюджет, солиқ ва кредит тизими ўрнатилади. Ягона, ҳамма иштирокчиларнинг умумий пул бирлиги киритилади, бу миллий пуллар ўрнини босувчи байналмилал пул ҳисобланади. Умумий бозорнинг янгича иттифокқа айланиши Европада юз берди. Илгариги «Умумий бозор» «Иқтисодиёт ва валюта иттифоқи»га айланган. Бу ерда интеграцион алоқалар кенгайиб,

уларга ягона пул бирлиги **евро** хизмат килади. Бу иттифоқ келажакда ягона умумевропа хўжалиги ташкил топишидан дарак беради. Бу ердаги интеграциянинг самарадорлиги шундаки, унда иштирок этувчи мамлакатлар иқтисодиёти барқарор ўсади. Корхоналар ҳажми ғоят катта умумий бозорга ишлаганлари учун улар товарларига талаб ошади. Шунга қараб ресурслар оқилона тақсимланади, яъни керакли жойга керакли миқдорда ресурслар юборилади. Бу билан меҳнат унумдорлиги ошади, товарлар таркиби янгиланади, даромадлар ҳам ошади, турмуш даражаси юксалади.

Европа Иттифоқи мамлакатлари ўз мустақиллигини сақлаган бўлсаларда, улар ўз ҳуқуқининг бир қисмини Умумевропа ташкилотлари бўлмиш Европа парламенти, Европа министрлар совети ва Европа марказий банкига берганлар. Демак, интеграция жарёни мустақилликдан қисман воз кечишни талаб килади. Интеграция дунёда юз берадиган глобализациянинг юксак босқичи ҳисобланади.

Глобализация ҳар бир мамлакат миллий иқтисодиётини жаҳон иқтисодиётининг бир қисмига айланиб, ундаги ўзгаришларнинг бевосита таъсирига берилишидир.

Глобализация иқтисодиётни байналмилал тавсифда бўлишини, мамлакатлар иқтисодиётини жаҳон бозориди ўзгаришларга боғлиқ бўлишини билдиради. Интеграция глобализация маҳсули бўлсада, унда иштирок этмайдиган мамлакатлар ҳам глобализация домига тортилади. Ер юзиди 210 мамлакат бўлса, уларнинг бир қисми интеграцион иттифоқларга киради, бошқаси буларда иштирок этмайди, бироқ глобализация таъсирида бўлади. Глобализация моҳиятан иқтисодиётнинг **умумбашарий** тус олиши, миллий иқтисодиётлар ривожланишининг ташқи иқтисодий алоқаларга боғлиқ бўлиб қолиши демақдир. Глобализация шароитида нафақат товарлар ва хизматлар, балки ресурслар ҳам дунёдаги талаб-эҳтиёжга қараб мамлакатлар ўртасида тақсимланади.

Иш кучи, капитал, хом ашё ва энергия омиллари, янги технология ва янги ғоялар дунё узра тез тарқалади. Новациялар умумбашарий доирада юз беради. Ресурсларни қаерда ишлатиш юқори самара берса, улар шу ерга юборилади. Натижада дунёдаги иқтисодий ўсиш жадаллашади. Бироқ жадал иқтисодий ўсиш потекис боради. Бир гуруҳ мамлакатлар илгарилаб кетса, бошқалари улардан орқада қолади.

Турли мамлакатларнинг иқтисодий даражаси ўртасидаги катта тафовут сақланади. Масалан, 2010 йили ривожланган мамлакатларда жон бошига ЯИМ 37183 доллар, колоқ мамлакатларда эса 1246 доллар, яъни деярли 30 марта кам бўлган. Глобализация шароитида иқтисоди заиф мамлакатларда ўсиш тезлашган, бироқ қоқоқликдан чиқиш учун етарли бўлмаган.

Глобализация оқибатлари зиддий ҳисобланади. Унинг ижобийлиги тараққиётни тезлатиши бўлса, салбийлиги бунинг ғоят нотекис боришидир. Дунё миқёсидаги турмуш даражаси ўсган ҳолда қоқоқ мамлакатларда аҳолининг катта қисми камбағалликда яшайди. Иқтисоди заиф мамлакатларда ишсизлик кучли бўлиб, кишилар иш кидириб ўз юртини ва оиласини ташлаб кетишга мажбур бўлади. Келгинди ишчилар кўпаяди, улар амалда ҳуқуқсиз бўлиб, аянчли ҳаёт кечиради.

Бироқ глобализация муқаррар бўлганидан унинг талаблари билан ҳисоблашиб, уларга мослашиб яшаш талаб қилинади.

Хулосалар

1. Оқиклик бу миллий иқтисодиётнинг ташки алоқаларга таянишидир. У мамлакатлар ўртасида товар айирбошлашни, капитал, иш кучи, илмий-техникавий янгиликларнинг тақсимланишини билдиради.

2. Оқик иқтисодиётга таққосий афзаллик конуни хос бўлиб, бунга кўра нимани ишлаб чиқариш қоқулай бўлса, шу экспорт қилиниши ва аксинча, нимани ишлаб чиқариш қоқулай бўлмаса у импорт қилиниши керак. Таққосий афзалликни халқаро меҳнат тақсимоти юзага келтиради. Унинг омиллари табиий ресурсларнинг мавжудлиги, мамлакатларнинг географик ҳолати, ишлаб чиқариш омилларининг нархи, илмий-техникавий салоҳият ҳисобланади. Таққосий афзаллик халқаро савдо-сотикни юзага келтирадики, бу экспорт ва импорт шаклига эга бўлади. Экспорт салоҳияти ишлаб чиқариш даражасига ва унинг ихтисослашувига боғлиқ бўлади. Бу салоҳиятни экспортнинг ЯИМдаги ҳиссаси белгилайди.

3. Капиталнинг халқаро ҳаракати уни четга чиқариш ва четдан киритиш шаклида бўлади. Капитали кўп мамлакатлар уни чиқаришади, капиталга муҳтож мамлакатлар уни киритишади. Тадбиркорлик капитали чет элга бевосита инвестициялар ва портфель инвестициялари шаклида чиқарилади. Четга қарз капитали чиқарилганда турли мамлакат фирмалари, банклари ва ҳуқуматлари бир-бирига қарз беради. Капитал чиқарганлар

бундан фойда кўради, капитал киритганлар ўз миллий иқтисодиётини ўстиришига эришади. Савдо-сотик, капитал ва иш кучи ҳаракати мамлакатлараро пул оқимини ҳосил қилади. Мамлакатдан чиққан ва унга кириб келган пул нисбати тўлов балансини ҳосил қиладики, бу баланс актив ёки пассив бўлади.

4. Иш кучининг халқаро ҳаракати меҳнат миграцияси шаклига эга. Иш кучи у кўп мамлакатлардан чиқиб кетади ва у етишмаган жойга кириб боради. Миграция иш кучини меҳнат бозори талабига биноан халқаро миқёсда тақсимлайди. Иш кучи чиқиб кетган ерда ишсизлар сони қисқаради, бу ерга чет элда ишлаб топилган пулнинг бир қисми оқиб келади. Иш кучини киритган мамлакатлар арзон меҳнат ресурсларидан фойданишади.

5. Халқаро савдо-сотик валюта айирбошлашни талаб қилади ва бу шаклланган валюта курсига биноан бўлади. Валюта курси (нарни) ўзаро алмашиладиган миллий валюталарнинг харид қобилиятига ва валюта бозоридаги талаб ва тақлиф нисбатига боғлиқ бўлади. Валюта курсининг ўзгариб туриши валюта рискени, яъни ундан йўқотишларни юзага келтиради. Валюталарнинг алмашиниши уларнинг конвертацияси бўлади. Шу жиҳатидан тўла конвертирлашувчи ва қисман конвертирланувчи валюталар мавжуд. Халқаро олди-берди ишларида тўла конвертирланувчи ва қадри барқарор валюталар, яъни қаттиқ валюталар кўлланилади.

6. Очиқ иқтисодиёт меҳнат тақсимоти чуқурлашуви билан байналминал тус олади, бу унинг глобаллашувини, яъни миллий иқтисодиётнинг жаҳон иқтисодиётининг бир қисмига айланиб қолишини билдиради. Глобаллашувнинг олий шакли халқаро иқтисодий интеграциядир. Бу турли мамлакатлар миллий иқтисодиётининг ўзаро бирлашиб ягона хўжалик ҳосил қилишини билдиради. Интеграциянинг илк шакли эркин савдо зоналаридаги ўзаро бирлашув бўлса, унинг олий шакли иқтисодий ва валюта соҳасидаги бирлашув ҳисобланади, бунинг ёркин намунаси «Европа Иттифоқи»дир. Глобаллашув муқаррар ва умумбашарий ҳодисадир. Бироқ У туфайли дунёдаги иқтисодий ўсишнинг жадаллашуви мамлакатлар бўйича нотекис боради. Дунёда иқтисоди кучли, халқи бой мамлакатлар билан бир қаторда иқтисоди қолоқ ва халқи қамбағал мамлакатлар сақланиб қолади.

Таянч тушунчалар

Ёпиқ иқтисодиёт; очик иқтисодиёт; жаҳон хўжалиги; таққосий афзаллик; таққосий афзаллик омиллари; халқаро савдо-сотиқ; экспорт; импорт; соф экспорт; ташиқи савдо баланси; капитал чиқариши ва капитал киритиши; тўлов баланси; меҳнат миграцияси; валюта курси; валюта конвертацияси; интеграция; глобализация.

XXII боб. ИҚТИСОДИЁТНИНГ ИЖТИМОЙЛИГИ

22.1. Бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналиши

Кишилар ҳар доим чекланган ресурслар шароитида ўз эҳтиёжларини тўлароқ кондириниш учун маҳсулот ва хизматларни яратиб, уларни истеъмол қилишга интилиб келишган. Ишлаб чиқаришнинг истеъмолга хизмат қилиши умумиқтисодий, умуминсоний характерга эга. Бу барча иқтисодий тизимларда сакланиб қолади, бироқ ҳар хил усулда ва даражада амалга ошади. Бозор тизими истеъмолни таъминлашнинг энг самарали усулларини яратади. Ҳозирги замон бозор иқтисодиётининг муҳим белгиси, бу унинг аниқ ижтимоий йўналишга эга бўлиши.

Ижтимоийлик иқтисодий фаол, кўпчилиқни ташкил этувчи аҳоли фаровонлигини таъминлаш зарурлигини ва у яратган даромад ҳисобидан муҳтожларга ёрдам берилишини билдиради.

Ижтимоийликнинг илдизи давлатнинг мавжудлигида эмас, балки бозор иқтисодиётининг ички механизмларида жойлашган, уни бозорнинг қонунилари юзага чиқаради. Давлатнинг ролига келсак у иқтисодиёт ижтимоийлигини кучайтиради холос, лекин уни яратмайди. Бозор тизимининг ўз ўтмишдошларидан афзаллиги ҳам шундаки, у ишлаб чиқариш имкониятларини кўпайтириб, унинг истеъмол билан боғланишига мунтазам тус беради, чунки буни таъминловчи иқтисодий механизмлар ишлаб туради.

Тадбиркорлик бозор иқтисодиётининг таянч нуктаси, унинг мақсади фойдани максимумлаштириш ҳисобланади, бироқ иқтисодий вазият шундай бўладики, кишиларга керак товарларни ишлаб чиқармай туриб фойдага эришиб бўлмайди. Мана шундай боғланишни талаб ва таклиф қонуни юзага келтиради ва бу бозор мувозанатида ўз ифодасини топади, чунки мувозанат чоғида истеъмолчи керакли товарларни бозордан ўзига маъқул нархда харид қилиб ўз эҳтиёжини кондирди олади. Талаб ва таклиф қонунининг амал қилиши туфайли товарларни қиммат нархда ва оз миқдорда сотгандан кўра, уларни арзон нарх билан ва кўп сотиш афзал бўлади, чунки бу фойда миқдорини максимумлаштиришга хизмат қилади.

Маржинал нафлилик қонуни ҳам ишлаб чиқаришни истеъмолга бўйсундиради. Бозор тўйинган сари қўшимча сотиладиган

товарнинг харидор учун нафлилигининг пасайишига мойил бўлиши бозор суюдиган товарларни янгидан ишлаб чиқаришга ундайди. Нафлилиги юқори товарларга талаб ошса, нафлилиги паст товарларга талаб камаяди. Бинобарин, ишлаб чиқаришда нафлилиги юқори товарларни яратиш фойдани кўп олишга, нафлилиги паст товарларни таклиф этиш фойданинг камайишига ва ҳатто зарар кўришга олиб келади.

Мана шундай шароитда бозор механизми нафлилиги пасайган товарлардан воз кечиб, нафлилиги юқори товарларни ишлаб чиқаришга ундайди. XXI асрга келиб ер юзида бозорга деярли 30 млн ҳар хил товарлар таклиф этилдики, бу кишилар учун товарларни танлаб истеъмол қилиш имконини ғоят кенгайтиради. Бозор механизми нафлилик ва товар нархининг бир-бирига мослигини таъминлаган ҳолда харидорнинг истеъмолини максимумлаштиради. Бунга товарларни муқобил танлаш орқали эришилади. Шу сабабли бозорда харидор изми устуворлик қилади. Ишлаб чиқарувчилар истеъмолчилар пулини кўпроқ олиш учун унинг танловига қарайдилар. Танлов эса афзал кўриш қондасига асосланадики, бунга кўра истеъмолчилар маълум гуруҳ товарларга ўз истеъмолида устуворлик берадилар.

Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналишини рақобат қонуни ҳам таъминлайди. Рақобатнинг мавжудлиги ишлаб чиқарувчиларга тинчлик бермайди, рақобатда енгилмаслик ва бозорда жон сақлаш учун улар бозорга товарларни кўплаб ва истеъмолчига маъқул нархда таклиф этадилар. Бу билан ҳам иқтисодиётнинг ижтимоийлигига эришилади.

Бозор механизми ресурсларни талабгир товар ва хизматларни чиқарувчи соҳаларга жойлаштириб ишлаб чиқариш таркибини такомиллаштиради. Товарларни ишлаб чиқариш кенгайди, товарлар таклифи хилма-хиллаштирилади. Айни пайтда меҳнат ресурсларининг бандлиги ошади ва даромадларнинг ортиши талабни кенгайтиради.

Бозор механизмнинг ўзи иқтисодиётнинг ижтимоийлигини иқтисодий фаол аҳолига, яъни ишлаб пул топадиганларга нисбатан таъминлайди. Бозор қондасига кўра, ҳар бир ҳаракат қилган киши ишлаб топганини ўзи олади, шу боис боқимандалик инкор этилади.

Ҳар бир меҳнатга лаёқатли киши ўзи ва ўз оиласи фаровонлигини ишлаб топгани даражасида таъминлашига талаб қўйилади.

Бозор тизимида ҳамма қўлидан иш келадиганлар ўзини-ўзи боқиши керак. Бундан фақат меҳнатга лаёқатсиз кишиларгина мустасно. Бозор механизми кишиларни ўз фаровонлигини таъминлаш учун яхши ишлашга мажбурлайди. Бу унинг ижобий маънодаги шафқатсизлигини билдиради.

Бозор иқтисодиётининг ижтимоийлиги, унинг даражасига қараб ҳар хил амалга ошади. Бунинг сабаби, истеъмолнинг ишлаб чиқаришга бевосита боғлиқ бўлишидир. Бас шундай экан, жамият ривожланиши учун унинг истеъмоли ишлаб чиқарилган неъматлар миқдорига монанд бўлиши зарур.

Дунёнинг кўпчилик мамлакатларида истеъмол даражаси иқтисодиёт даражасига, бу эса ўз навбатида, меҳнат унумдорлиги даражасига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Масалан, 2000 йили дунёда битта ишловчи йилига 4700 долларлик маҳсулот ва хизматлар яратгани учун жон бошига истеъмол 2714 доллар бўлган. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда эса бир ишловчи 51318 долларлик товар ва хизматлар яратганидан бир кишининг истеъмоли 14800 долларни ташкил этган.

Бозор тизимининг ижтимоийлиги бу ўта идеал, гоят мукам- мал, мутлақо нуқсонсиз тизим, деган гап эмас. Бу тизимнинг ўз нуқсонлари ва зиддияtlари бор. Бозор кучлари аҳолининг меҳнатга қобилиятсиз, яъни бозор қондаларига биноан даромад топиб ўзини-ўзи боқа олмайдиган тоифалари фаровонлигини таъминламайди. Шу боис, бу ишни давлат ва ижтимоий ташкилотлар бажаради. Барибир бу ҳам мавжуд истеъмол ресурсларига таянади. Бироқ давлат уларни яратмайди, чунки буни бозор кучлари бажаради. Давлат истеъмол ресурсларини қайта тақсимлаб уларнинг бир қисмини аҳолининг ночор қатламлари тирикчилигини таъминлашга юборади, холос.

Иқтисодиётнинг ижтимоийлиги унинг фаровонликка қарати- лишидир.

Фаровонлик – бу кишилар истеъмол қиладиган ҳаётий неъматларнинг миқдори ва сифатини, ҳаёт кечирिशнинг умумий шарт-шароитининг қандайлигини билдиради.

Фаровонлик нақадар юқори бўлса бу иқтисодиётнинг ижти- мойлиги шунчалик кучли бўлишини англатади. Агар у етарли бўлмаса, фаровонлик паст бўлади, албатта. Фаровонлик икки қисмдан иборат. **Биринчиси**, иқтисодий фаровонлик – бу ҳаётий неъматларнинг жон бошига истеъмоли билан тавсифланади. **Иккинчиси**, ижтимоий фаровонлик бўлиб, бу ҳаёт кечирिशнинг умумий шарт-шароити қандайлиги билан тавсифланади.

22.2. Иқтисодий фаровонлик

Иқтисодий фаровонлик – бу жон бошига истеъмол қилинадиган товар ва хизматларнинг миқдори ва сифати бўлиб, уларнинг бозор қиймати билан ўлчанади.

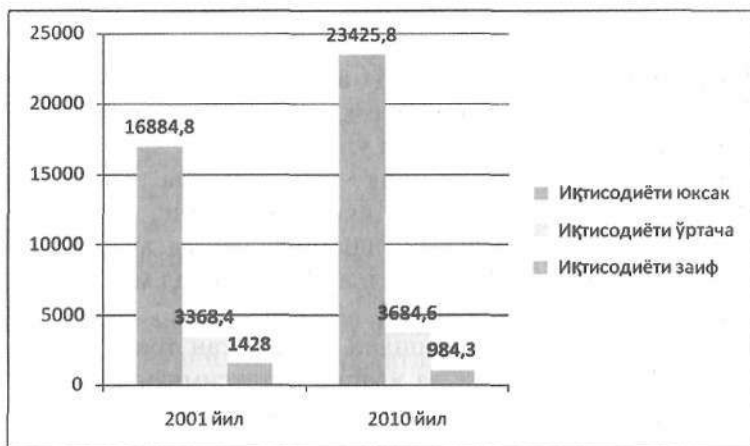
Шунга биноан фаровонлик баҳоланганда жон бошига истеъмол шунча доллар, евро ёки сўмга тенг, деб айтамыз. Масалан, 2002 йили дунёдаги даромади юқори мамлакатларда жон бошига истеъмол 17657,6 долларни, камбағал мамлакатларда эса 1428 долларни ташкил этди.

Иқтисодий фаровонлик ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг (ЯИМ) миқдорига ва уларнинг тақсимланишига боғлиқ бўлади. Жамият ишлаб чиқарганига қараб истеъмол қилади, лекин ишлаб чиқарганининг ҳаммасини эмас, фақат бир қисмини истеъмол қилиши зарур, чунки бошқа қисми жамғарилиб, иқтисодий ўсишни ва келажакни таъминлаши керак. Шу сабабли дунёда яратилган товар ва хизматлар қийматининг 18 % жамғарма ҳосил қилиб, келажакни таъминлайди.

Иқтисодий фаровонлик ишлаб чиқариш ҳосиласи, у қанчалик ривожланган бўлса, фаровонлик ҳам шунчалик юқори бўлади. 2002 йили иқтисодий ривожланган мамлакатлардаги жон бошига истеъмол иқтисодий заиф мамлакатлардагидан 12,4 марта юқори бўлди, буни биринчи гуруҳ мамлакатларда меҳнат унумдорлигининг юқори бўлиши билан изохлаш мумкин, чунки кўп ишлаб топилган жойда кўп истеъмол қилинади. Буни кўп йиллик маълумотлар ҳам тасдиқлайди (22.1-расм).

Иқтисодий фаровонлик қандайлиги аниқланганда қисқа вақтдаги эмас, балки нисбатан узоқ даврдаги, ҳеч бўлмаганда бир йилдаги истеъмол кўрсаткичларига асосланиш талаб қилинади. Гап шундаки, конъюнктура кризиси юз берганда истеъмол пасайса, иқтисодиёт тангликдан чиққач, у жадал ошиб боради. Демак, иқтисодиёт ҳолатидаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда фаровонлик таҳлил этилиши керак бўлади.

Фаровонлик кўрсаткичини фақат **жузъий истеъмол** ҳажми билан чеклаб бўлмайди, чунки бунда **жамғаришни** ҳам ҳисобга олиш керак. Жамғариш эса келажакдаги фаровонликни белгилайди, шу сабабли буни билвосита кўрсаткич сифатида қараш мумкин. Жамғарманинг қўдлиги топилган пулнинг жорий истеъмолдан ортиб қолганини билдирганидан уни ҳам фаровонликка хизмат қилади, деб айтиш мумкин.

Дунё мамлакатларида аҳолининг иқтисодий фаровонлиги кўрсаткичлари (жон бошига истеъмол, АҚШ долларларида).

22.1-расм.

Жорий истеъмол сарфлари ва жамғариш асида қўлга теккан даромаднинг сарфланиши ҳисобланади. Албатта, фаровонликни қўлга теккан даромаднинг фақат ўзигина эмас, балки унинг харид қобилияти, яъни унга бозорда нима бериши ҳам белгилайди.

22.3. Бозор ва побозор даромадлари

Иқтисодиётнинг ижтимоийлиги ишлаб чиқариш даражасига боғлиқ бўлганидан бу даромадларда ифода этилади, чунки даромад ишлаб топилади. Жамиятнинг ишлаб топган даромоди – бу яратилган ЯИМ бўлиб, иқтисодиёт субъектлари ўртасида тақсимланиб, уларнинг даромадига айланади. Шу сабабли даромадни иқтисодиёт субъектларининг ЯИМ дан оладиган ҳиссаси, деб айтиш мумкин. Бу ҳиссанинг қанча бўлишини тақсимот қонуни белгилаб беради.

Бозор иқтисодиётидаги тақсимот қонунига кўра иқтисодиёт субъектларининг даромади уларга тегишли ресурсларнинг миқдори ва самарали ишлатилишига боғлиқ бўлади.

Бу қонунга биноан олинган даромадлар табиатан ишлаб чиқариш омиллари даромади, яъни бозор даромади ҳисобланади. Ҳар бир омил ўз эгасига махсус даромад келтиради. Иш кучи эгаси, яъни ёлланиб ишловчи иш хаки, капитал эгаси фойда,

кўчмас мулк эгаси рента, пул эгаси фоиз, акция эгаси дивиденд шаклида даромад олади. Ҳар бир омил мулк бўлганидан ва ўзи даромад яратганидан бир киши яратган даромадни бошқа киши ололмайди.

Таксимот қонунига кўра даромадлар эквивалентлик, яъни тенгма-тенглик тамойилига биноан олинади, яъни ҳар бир субъект ўз қўлидаги ишлаб чиқариш омили товар ва хизматлар яратишга қандай ҳисса қўшган бўлса, шунга қараб даромад олади. Шу тамойилга асосланган даромад **бозор даромади**, деб юритилади. Бу асосий даромад тури бўлса-да ягона эмас, чунки нобозор даромадлари ҳам бўлади. Даромаднинг бу тури бозор тамойилларига биноан эмас, балки **инсонпарварлик қондаларига** биноан ҳосил бўлади.

Бозор даромадлари турли шаклларда намоён этилади. Булардан бири меҳнатдан келган даромаддир. Бунга иш ҳақи, фойдадан бериладиган мукофотлар ва нормал фойда киради. Иш ҳақи иш кучининг бозор нархи бўлиб, у сотилгандан сўнг ўз эгасига меҳнат даромади бўлиб тегади. Иш ҳақи даромаднинг асосий тури. Бозор тизими ривожланган мамлакатларда иш ҳақи жами даромадларнинг 2/3 қисмини ташкил этади. Иш ҳақи миқдорининг кўп ёки оз бўлиши уч нарсага боғлиқ бўлади:

1. Меҳнат бозорида иш кучига талаб ва иш кучи таклифининг нисбати. Талаб кўп бўлса иш ҳақи ошади, аксинча, таклиф кўп бўлса иш ҳақи пасаяди. Талаб ва таклиф тенглашганда мувозанатли иш ҳақи юзага келади ва иш ҳақи маълум меъёрда сақланиб туради.

2. Меҳнатнинг унумдорлиги. Иш ҳақи бунга тўғри мутаносибликда бўлади. Юксак унумдорлик юқори даромад келтирар экан, у ошган шароитда иш ҳақи ҳам ошади, чунки унуми юқори меҳнатга талаб ошади. Унумдорлик пасайганда бунинг акси юз беради.

3. Бозор талабига мос равишда ишлай олиш. Меҳнат бозорбоп товарлар яратишга қодир бўлса, бу товарларга талаб ошиб даромад кўпаяди, бинобарин иш ҳақи ҳам ортади. Борди-ю меҳнат бозор суядиган товарлар ўрнига бозори касод товарлар чиқаришга сарфланса, табиий равишда иш ҳақи кам бўлади. Иш ҳақи турли соҳалар, корхоналар ва ташкилотлар бўйича фарқланишини ҳам айtilган омиллар юзага келтиради.

Меҳнат даромади таркибида **нормал фойданинг** бўлиши тадбиркорлик қобилиятининг ишлаб чиқариш омили бўлиши

билан боғлиқ. Бу омил яратган даромад унинг эгасига нормал фойда шаклида тегади. Бизнесни бошқариш корхона эгасидан менежерга ўтган тақдирда нормал фойда шаклидаги даромадни менежер олади, корхона эгасига эса иқтисодий фойда тегади.

Иқтисодий фойда капитал келтирган даромад сифатида унинг эгасига тегади. Иқтисодий фойда ҳар қандай бозор даромади сингари кафолатланмаган даромад ҳисобланади. Унинг оз ёки кўп бўлиши тадбиркорлик ишининг самарасига боғлиқ бўлади. Иқтисодий фойда тақсимланганда дивиденд ҳосил бўлади.

Дивиденд – ҳам табиатан фойда, лекин бу шерикчилик асо-сида қурилган капиталга хос ва улушбай тавсифга эга бўлган фойдадир. Акция ўз эгасига келтирадиган даромад дивиденд билан чекланмайди, чунки акциялар қайтадан сотилиш чоғида улар харид этилган ва қайтадан сотиладиган нархлар фарқланиб даромад ҳосил қилади. Аммо бу акциянинг сотилиш нархи унинг харид нархидан юқори бўлган кезларда пайдо бўлади. Дивиденднинг даромадлар таркибидаги ўрни аҳолининг қандай қисми акция соҳиблари бўлишига ва акционер корхоналарнинг рента-беллигига боғлиқ бўлади.

Фоиз – пул эгасининг ўз пулини қарзга берганлиги учун оладиган ҳақи, яъни даромадидир. Фоизнинг миқдори фоизнинг даражасига ва қарзга берилган пул *миқдорига* боғлиқ. Қанчалик кредит ривож топган бўлса, фоизнинг даромад сифатидаги аҳамияти шунчалик ошади. Фоизни банкирлар пул кўйганларга, яъни фирмаларга, давлатга ва аҳолига тўлайди. Фоизнинг даромад сифатидаги роли ортиб бориши учун иқтисодиёт субъектларининг даромади улар харажатидан ортиб қолиши, жамғарма ҳосил қилиб, банкларда тўпланиши керак. **Рента** кўчмас мулк эгаларининг ўз мулкини муқобил ишлатишдан топган даромади ҳисобланади, у ижара ҳақида намоён бўлади. Ер, бинолар, иншоотлар ва уй-жой ўз эгалари томонидан ўзгаларга ижарага берилганда рента олинади.

Фоиз, дивиденд ва рента умумлашган ҳолда **мулкий даромадлар** деб юритилади. Мулкий даромаднинг миқдори унинг эгаси томонидан нақадар самарали ишлатилишига боғлиқ бўлади.

Бозор даромади таркибида **пенсия** алоҳида мақомга эга. Хусусий пенсия фондларидан олинадиган пенсия ҳам бозор қонунларига биноан ишлаб топилган, лекин эгасига берилиши

кечиктирилган даромаддир. Ишлаган кезларида ишлаб топилган пулнинг бир қисми пенсия фондларига ўтказилиб, у ерда кўпайиб боради, чунки бу пул бекор ётмасдан даромад топиш учун турли соҳаларга жойлаштирилади. Ўз-ўзидан кўпайиб ётган пул эгасига, у пенсияга чиққандан сўнг тегади. Давлат берадиган қарилик пенсияси ҳам бозор даромади, лекин ногиронлик ёки боқувчисиз қолганлар оладиган пенсиялар табиатан нобозор даромадини ҳосил қилади. Нобозор даромадларини айтилган пенсиялардан ташқари турли нафақалар, бир йўла ёрдам пуллари, стипендиялар ва ниҳоят натурал трансфертлар ташкил этади. Бу трансфертларни давлат, фирмалар ва айрим ҳомийлар ташкил этадилар ва шу ҳисобидан муҳтожларга бепул овқат, кийим-кечак ва дори-дармон берилади, бепул хизматлар кўрсатилади. Булар бепул ва натурал шаклда бўлгани учун нобозор даромади бўлади.

Барча даромад турлари ва шакллари биргаликда даромадлар структурасини ташкил этадики, бунда ҳар бир даромад ўз ўрнига эга бўлади ва бошқа даромад билан маълум нисбатда туради. Иқтисодийнинг ижтимоийлиги баҳоланганда барча даромад турлари инобатга олиниб, улар жон бошига ҳисобланади.

22.4. Даромадларнинг шаклланиш механизми

Бозор иқтисодийнинг белгиси – товарларни бозордан сотиб олиб истеъмол қилинишидир. Бунинг учун пул керак бўлади. Кишилар даромад топиб пулга эга бўлиш учун меҳнат ресурслари, моддий ва молиявий ресурслар ўз эгалари томонидан бозор қондаларига биноан ишлатилиши талаб қилинади. Бироқ жамиятда бундай ресурслари бўлмаган ёки уларни ишлата олмаганлар ҳам бўладики, уларни пул топарлар боқади. Булар жумласига умуман иш қобилияти йўқ ногиронлар, кўп болали бўлганидан ўзини тўла таъминлай олмайдиган хонадонлар, касаллик туфайли вақтинча иш қобилиятини йўқотганлар, ўз ихтиёри билан тарқи дунё қилганлар, иш қобилияти бўла туриб ишсиз қолганлар, турли бева-бечоралар қиради. Улар тирикчилик ўтказиш учун даромадга эга бўлишлари керак ва бунга муҳтожликка қараб ЯИМнинг бир қисмини тақсимлаш орқали эришилади, яъни жамият уларга **ижтимоий ёрдам** кўрсатади.

Бозор даромадлари ишлаб чиқариш соҳасида шаклланса, нобозор даромадлари бундан сўнгги тақсимлаш, яъни қайта тақсимлаш орқали шаклланади (22.2-расм).

22.2-расм. Тақсимлаш жараёнида даромадларнинг шаклланиши

Бозор даромади бирламчи асосий даромад бўлса, нобозор даромади ҳосила даромад ҳисобланади.

Қайта тақсимлаш юз берганда асосий даромадлар уларнинг соҳиблари билан жамиятнинг бошқа аъзолари ўртасида тақсимланади, натижада ҳосила даромадлар юзага келади, булар жумласига нафақалар, хайрия пули шаклидаги даромадлар, пенсиялар ва бюджет ташкилотлари ўз ходимларига берган иш ҳақи ва мукофотлар, бюджетдан корхоналарга бериладиган субсидиялар ва ниҳоят нодавлат ташкилотлари, турли фондлар ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ўз ходимларига берадиган иш ҳақи кабилар кирди.

Қайта тақсимлашда асосий ролни давлат, фирма, хонадон, нодавлат ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар молияси ўйнайди.

Улар турли молиявий ажратмалар ҳосил қиладилар. Давлат бюджетидан давлат пенсияси, субсидиялар, нафақа ва ёрдам пули ажратилиб улар хонадонлар, фирмалар ва нодавлат ташкилотларга берилади ва ўша ердан туриб қайта тақсимланади.

Бюджет даромадини қайта тақсимлашда, ижтимоий ёрдам фонди ҳосил бўлиб, у мухтожлар ўртасида тақсимланади. Қайта тақсимот нодавлат ташкилотлари ва фондлар орқали юз берганда уларга бюджет, ҳомийлик қилган фирмалар, бой-бадавлат шахслар пул ажратмалари беришади. Бу уларнинг даромадини ҳосил қилади, улар бундан ўз ходимларига иш ҳақи тўлайди, ўз моддий сарфларини қоплайди ва хайр-эҳсон йўли билан мухтожларга ёрдам беради. Тақсимот жараён сифатида кўп босқичлардан ўтиб пировард даромадларни ҳосил қилади. Бу даромадларнинг 2/3 қисмини хонадонлар (аҳоли) даромади ташкил этади.

22.5. Турмуш даражаси

Иқтисодиётнинг ижтимоий самарадорлиги халқ фаровонлигида ифода этилади. Фаровонликнинг юқорида кўрганимиздек, иқтисодий томонини турмуш даражаси ифодалайди.

Кишилар ҳаётий эҳтиёжларини иқтисодиёт ривожининг муайян ҳолатида нақадар қондирилиши турмуш даражасини билдиради.

Турмуш даражаси аҳоли истеъмолнинг миқдори ва сифати билан ўлчаниши керак. Бироқ истеъмол қилинадиган товар ва хизматлар ғоят кўп бўлиб, сифат жиҳатидан фарқланганидан ва кишиларнинг диди турлича бўлиб, улар ҳар хил товарларни танлаб олганидан аҳоли истеъмолини моддий шаклда (масалан, килограмм, метр, кубометр, киловатт/соат ва х.к.) ўлчаб бўлмайди. Бундай ўлчам товарлар сифатини ҳисобга ололмайди. Масалан, жон бошига бир йилда 40 кг ширинлик истеъмол қилинади, деб фараз қилайлик. Бу оддий шакардан, ҳолвадан, асалдан, анвойи шоколад ва конфетдан иборат бўладики, буларни инсон учун нафлилиги турлича ва уларни бир ўлчамга келтириш тўғри бўлмайди. Шу сабабли истеъмолнинг пул-қиймат шаклидаги ўлчами қўлланилади, чунки бу истеъмолнинг ҳам ҳажмини, ҳам сифатини ифодалайди. Маълумки, товар ва хизматлар кўп олинса ва улар сифатли бўлса, буларга пул кўп тўланади. Бинобарин, сарфланган пул миқдори истеъмолни

белгилайди ва бу жон бошига ҳисобланади. Бироқ турмуш фаровон бўлса, пул даромади истеъмолдан ортиб қолади ва жамғармага айланади. Истеъмол ва жамғармани назарда тутиб турмуш даражасини реал даромад миқдори билан ўлчаш зарур бўлади. Маълумки, бозор тизимида пул даромадлари хос. Бироқ пул даромадлари номинал даромад ҳисобланади, улар нарх-навони ҳисобга олмайди, шу сабабли уларнинг миқдори ўз-ўзидан турмуш даражасини тавсифлай олмайди. Ҳақиқий турмушнинг қандайлигини реал даромад кўрсатади.

Реал даромад – бу истеъмол қилинадиган товар ва хизматлар нархининг ўзгаришини ҳисобга олган даромад бўлиб, муайян нарх-наво шароитида пул даромадларига бозорда нима берилишини билдиради.

Реал даромад икки нарсага боғлиқ бўлади:

1. **Қўлга теккан пул даромадининг миқдори.** Бу берилиши зарур бўлган пул даромадидан мажбурий ва қўнғилли пул тўловлари чегириб олинганидан сўнг қолган даромаддир. У харид фондини ташкил этади.

2. **Пул бирлигининг харид қобилияти,** бу эса нархга нисбатан тесқари мутаносибликда бўлади, яъни нарх қимматлашса, у пасаяди, нарх арзонлашса, у ортади. Буни бир мисолда кўрамиз. Айтайлик, бир ойлик қўлга теккан даромад 1000 минг сўм. Шу пулга 400 минг сўмлик костюм, 300 минг сўмлик куртка, 250 минг сўмлик туфли ва 50 минг сўмлик кўйлак олиш мумкин. Нарх пасайса 350 минг сўмга костюм, 250 минг сўмга куртка, 200 минг сўмга туфли ва 40 минг сўмга кўйлак олинса, 160 минг сўм ортиб қолади ($1000 - 840 = 160$). Шу пулга қўшимча равишда яна 1 жуфт арзонроқ туфли олиш мумкин. Бу билан истеъмол ортди. Борди-ю нархлар ортиб кетса, истеъмол қисқаради.

Пул бирлигининг қурбига қараб қўлга теккан даромадга ҳар хил миқдордаги ва сифати турлича истеъмол товарлари харид этилади. Шу сабабли реал даромад аниқланганда нархларнинг ўзгариши эътиборга олинishi керак. Бунинг учун истеъмол товарлари нархининг индексидан фойдаланилади. Бу товарлар таркибига кўпчилик истеъмол қиладиган товарлар қирадики, булар тўплам ҳосил қилади.

Бу тўплам **истеъмолчи савати** деб юритилади. Унинг таркиби кенгайиб боради, унга янги товарлар ва хизматлар қиради. Бир вақтлар шахсий автомобилларда юриш, компьютерлардан, уяли телефон алоқасидан фойдаланиш харажатлари истеъмолчи СА-

ватига кирмаган. Ҳозир эса булар одатдаги истеъмол товарларига айланган. Шу сабабли улар ривожланган мамлакатларда истеъмолчи саватига киради.

Истеъмолчи саватини ташкил этувчи товар ва хизматлар тўпламининг жами бозор нархи, яъни уларни харид этишга кетадиган пул миқдори тирикчилик киймати, деб юритилди.

Истеъмолчи саватига кирган жами товарлар ва хизматлар нархи ўзгаришига қараб истеъмол товарлари нархининг индекси аниқланади. Масалан, истеъмолчи саватидаги товарлар ва хизматларнинг жами нархи 2000 йили 1,50 млн, 2002 йили 1,65 млн ва ниҳоят 2003 йили 1,45 млн сўмни ташкил этган. Агар 2000 йили нархни 100 деб олсак, 2002 йилги нарх 110,0, 2003 йилги нарх эса 96,6 бўлади.

Реал даромаддаги (D_r) ўзгаришларни аниқлаш учун қўлга теккан пул даромадлар нархлар билан такқосланади. Бунинг учун пул даромадлар индекси (D_i) ва нархлар индекси (P_i)га бўлинади.

Бунда $D_r = \frac{D_i}{P_i}$ ҳосил бўлади. Юқоридаги мисолга қиёсласак, 2000 йили хонадоннинг қўлга теккан пул даромади 1,6 млн (100), 2002 йили 1,8 млн (112,5) ва ниҳоят 2003 йили 2,0 млн (125,0) сўм бўлган. Энди буни нархлар индексига бўламиз: 2000 йил $\frac{100,0}{100,0} = 1,00$; 2002 йил $\frac{112,5}{110,0} = 1,02$; 2003 йил $\frac{125,0}{96,66} = 1,29$.

Демак, бунда реал даромаднинг ўсиши кузатилади ($1,29 > 1,0$).

22.6. Турмуш даражасининг фарқланиши

Бозор иқтисодиётида шундай қоида бор: **ҳар ким қўлидан келган ишни қилади ва ишлаб топганини ўзи олади.** Қўлидан иш келиш турлича бўлганидан ишлаб топиш ҳам турличадир. Бир одам кўп топса, бошқаси кам топади. Пулни кўп ёки оз топиш энг аввал инсоннинг ишлаш қобилиятига боғлиқ, бу қобилият табиий, чунки буни яратганнинг ўзи беради. Халқ оғзида «Оллоҳ беш қўлни баравар яратмаган» деган ибора ишлатилиши бежиз эмас. Ишлаб топиш табиий қобилиятдан ташқари ижтимоий-иқтисодий муҳитга ҳам боғлиқ. Бу муҳит ҳар бир кишининг иш қобилиятини тўлароқ юзага чиқарса ишлаб топиш кўпаяди, агар акси бўлса, бу камаяди. Бозор иқтисодиёти тенг имкониятлар беради, лекин бу имкониятлардан фойдаланиш ҳар хил бўлганидан объектив тарзда турмуш даражаси фарқланади ва бу даромаднинг ҳар

хиллигида кўринади. Кишилар турмушини фарклантирувчи яна бир омил ижтимоий-демографик бўлиб, оила таркибининг ҳар хиллиги билан тавсифланади. Оила таркибида пултопарлар кўп бўлиб боқимандалар оз бўлса, табиийки унинг жон бошига ҳисобланган даромади кўп бўлади. Шу сабабли кўп болали оилаларда топилган даромад ҳажми оз бўлмасда, у жон бошига кам чиқади. Буни тушуниш учун 2 оилани оламыз. Биринчи оилада 5 киши бор, икки киши пултопар бўлиб ҳар бирининг даромади ойига 700 минг сўм, 3 киши эса боқиманда. Демак, жами даромад 1400 минг сўм бўлиб, жон бошига 280 минг сўмдан тегади. Иккинчи оилада 4 киши бор, улардан 2 нафари ишлаб ойига 1400 минг сўм топади. Бу ерда боқимандалар 2 киши бўлганидан жон бошига даромад 350 минг сўмдан тегади. Бу ерда даромадларнинг фаркланиши (350>280) пул топишга эмас, балки боқимандалар сонига боғлиқ.

Даромадларнинг фаркланиши унинг **дифференциацияси** деб юритилади ва тенгсизликдан иборат бўлади. Даромадлардаги тенгсизлик таҳлил этилганда хонадонлар 5 та квинтелга (гурухга) ажратилади. Бунда хонадонлар қуйидан юқорига, яъни паст даромаддан юқори даромад томон жойлаштирилади (1-квинтель – ўта камбағал, 2-квинтель – камбағал, 3-квинтель – ўртаҳол, 4-квинтель – бой, 5-квинтель – ўта бойлардан иборат бўлади).

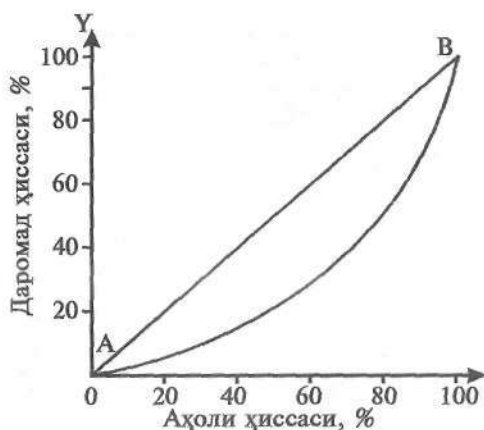
Турли квинтелдаги хонадонларнинг умумий хонадонлар сонигаги ҳиссаси (% ҳисобида) уларнинг жами даромаддаги ҳиссаси билан таққосланади. Бу билан хонадонларнинг қандай қисми даромадларнинг қандай қисмини олганлиги аниқланади. Одатда қуйи квинтеллардаги хонадонларнинг даромаддаги ҳиссаси кичик бўлади, яъни масалан, 10 % хонадон 6 % даромадни олади. Аксинча, юқори квинтелларда хонадонлар сони кам бўла туриб, улар даромаднинг катта қисмини оладилар. Масалан, 1994 йилда АҚШда 5 % энг бой хонадонлар даромаднинг 20,1 фоизини олишган. Даромадлардаги тенгсизлик Лоренц¹⁴ эгри чизиги воситасида ҳам тасвирланади (22.3-расм).

Х ён чизикда аҳоли ҳиссаси, Y тик чизикда даромад ҳиссаси кўрсатилган. Агар даромадлар бир текисда тақсимланганда эди, аҳоли сонигаги ҳисса билан даромаддаги ҳисса тенг бўлар эди.

Бунда 20 % аҳоли 20 % даромадни, 60 % аҳоли 60 % даромадни олар эди. Даромадларнинг тақсимланиши АВ биссектриса

¹⁴ М. Лоренц – АҚШ иқтисодчиси

чизиғи шаклида бўлар эди. Бирок даромадлар нотекис тақсимланганидан аҳолининг катта қисми даромадларнинг кичик қисмини олади, аксинча, аҳолининг оз қисми даромаднинг катта қисмини олади. Натижада, даромадларнинг тақсимланиши АВ ёйсимон чизикни ҳосил қилади. Ёйсимон чизик биссектрисадан қанчалик йироқлашса, даромадларда тенгсизлик шунчалик кучли бўлади.

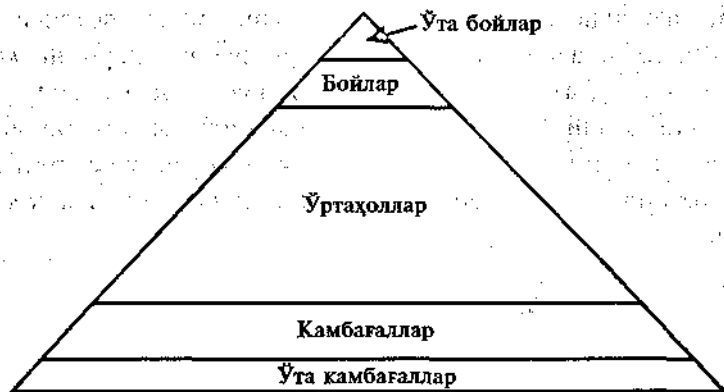
22.3-расм. Лоренц эгри чизиғи

Тенгсизликнинг хаддан ошиб кетишига йўл бермаслик учун унинг меъёри киритилган. Бунга кўра бойлар қўлида жами даромадларнинг 25–35 фоизи тўпланиши мумкин. Бошқа бир меъёрга кўра, 10 % бойлар ва 10 % камбағаллар даромади ўртасидаги фарк 13–15 мартадан ошмаслиги талаб қилинади.

22.7. Аҳолининг даромадга қараб гурухланиши

Даромадлардаги тенгсизлик аҳолининг камбағал, ўртаҳол ва бой қатламларга ажралишига олиб келади. Буни даромадлар пирамидасида кўриш мумкин (22.4-расм).

Кишиларнинг бу қатламларга мансублиги турли мезонларга қараб аниқланади. Камбағаллик чегарасини **тирикчилик минимуми** белгилайди. Бу минимум муайян мамлакатда энг кам, деганда қанча товарлар ва хизматлар истеъмол қилиниши мумкинлигини билдиради ва буларнинг бозор нархи унинг қиймати бўлади.

22.4-расм. Даромадларга биноан аҳоли пирамидаси

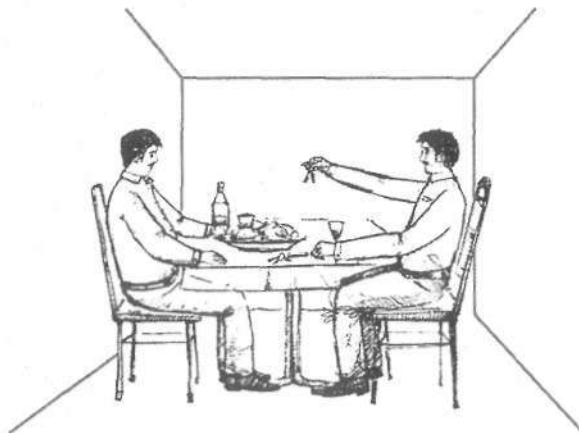
Кимнинг даромади шу минимумдан паст бўлса, шу камбағал ҳисобланади. Масалан, мамлакатда бир ойлик тирикчилик минимумига кирувчи озиқ-овқат нархи 120 доллар, кийим-кечак нархи 80 доллар ва ниҳоят хизматлар нархи 50 доллар бўлса, унинг умумий қиймати 250 доллар бўлади. Мана шу 250 доллар камбағаллик чегараси бўлади, яъни даромади бундан камлар камбағал ҳисобланади. Агар даромад озиқ-овқат минимумини таъминлашга етмаса, шундай даромадга эга қатлам ўта камбағал ёки қашшоқ ҳисобланади. Бизнинг юқоридаги мисолимизда даромади 120 доллардан кам бўлганлар ўта камбағаллар гуруҳига кириди.

Ўртақолларга даромади тирикчилик умумий минимуми қийматидан юқори бўлган, лекин ўртача даромадлардан ошиб кетмаганлар кириди. Олдинги мисолни олсак тирикчилик минимуми 250 доллар бўлгани ҳолда ўртача даромад 1400 долларни ташкил этган бўлса, даромади шу икки кўрсаткич оралиғида бўлганлар ўртақолларни ташкил этади. Даромади ўртачадан юқори бўлганлар (бизнинг мисолимизда 1400 доллардан кўп топганлар) бойларни ташкил этади.

Бойларнинг ўзи оддий бойлар ва ўта бойлардан иборат бўлади. Бозор тизимида бойликнинг юқори чегараси бўлмайди. Шу сабабли кишиларни ўта бой ҳисоблаш учун даромаднинг энг юқори даражаси олинади. Масалан, 2003 йили олигархлар ўта бойлар қаторига жами бойлиги 1 млрд доллардан юқори бўлганлар киритилган. Булар миллиардерларни ташкил этади. Ана шу 2003 йили ер юзиде 476 та миллиардер бўлиб, уларнинг

жами бойлиги 1 трл 933 млрд долларга тенг бўлган. Планетамизнинг энг бой кишиси Билл Гейтс (АҚШ) бўлиб, унинг умумий бойлиги 57 млрд долларни ташкил этади (2012 йил). Дунёдаги энг бой аёл Элис Уолтон (АҚШ) бўлиб, унинг умумий бойлиги 16,5 млрд долларга тенг бўлган.

ТАНТИ БОЙВАЧЧА

- Дўстим Анвар сен 2 та супер ЖИП олибсан. Сенга 1 таси етмасмиди?
- Азизим Баходир иккинчи ЖИПни сенга олдим.
- Анвар нега мен учун ЖИП олдинг.
- Ўтган сафар сен менга «Cola» олиб берган эдинг-ку. Ахир хисобли дўст ажралмас дейдилар.

Аҳолининг даромадлари бўйича табақаланиши муайян мамлакатнинг иқтисодий даражасига ва давлатнинг ижтимоий сиёсатига боғлиқ. Бу даража паст мамлакатларда табақаланиш кучли бўлса, бу юқори мамлакатларда у нисбатан кучсиз бўлади. Иқтисодиёти заиф мамлакатларда даромаднинг ўзи оз бўлганидан, уни камбағаллар манфаатини кўзлаб қайта тақсимлаш қийин бўлади. Бойлар даромадининг бир қисмини олиб камбағалларга бериш бойларнинг фаоллигини сўндиради. Иқтисодиёти бақувват ерда бойлар даромадининг бир қисмини камбағалларга бериш иқтисодий фаолликка путур етказмайди, чунки даромаднинг ўзи катта бўлганидан уни бойлардан чегириб олиш сезиларли бўлмайди.

Мамлакатнинг иқтисодий аҳволига қараб аҳоли тоифаларининг нисбати турлича бўлади. Одатда иқтисоди ривожланган мамлакатларда ўртаҳол қатлам кўпчилик бўлиб, бойлар ва камбағаллар оралиғида туради.

22.8. Камбағаллик муаммоси

Камбағаллик умумбашарий ҳодиса бўлиб, бу ҳамма ерда мавжуд. Бироқ камбағаллик қўлами ва ҳолати ҳар хил бўлади. Камбағаллик нисбий мазмунга эга. Аҳолининг маълум қисми бошқасига нисбатан камбағал ҳисобланади. Юқорида кўрганимиздек, камбағаллик чегарасини тирикчилик миңимуми ташкил этади. Бу миңимум мамлакатларнинг иқтисодий даражасига қараб ҳар хил бўлади. Бу бир ерда йилига бир одамга ҳисобланганда 150 доллар бўлса, бошқа ерда 200 доллар, яна бошқа бир ерда 400 доллар бўлиши мумкин. Бир ерда камбағал ҳисобланган киши бошқа ерда ўртаҳол ва ҳатто бой ҳисобланиши мумкин. Масалан, АҚШда бир ойлик даромади 400 доллардан оз киши камбағал бўлса, шунча даромади бор одам Эфиопия учун бой ҳисобланади, чунки АҚШ да жон бошига бир йилда (2010 йил) 47000 доллар даромад яратилса, Эфиопияда бу 1000 доллар бўлиши мумкин.

Камбағаллик даражасини камбағалларнинг аҳоли таркибидаги салмоғи белгилайди. Камбағаллик даражасини билиш учун камбағаллар аҳолининг неча фоизини ташкил этиши ҳисоблаб чиқилади. Масалан, муайян мамлакатда аҳоли 120 млн бўла туриб камбағаллар 18 млн кишидан иборат. Бунда камбағаллик даражаси 15 % бўлади.

Камбағаллик даражаси иқтисодиётнинг умумий даражасига тесқари мутаносибликда бўлади.

Шу сабабли иқтисоди кучли мамлакатларда камбағаллик даражаси паст бўлса, иқтисоди заиф мамлакатларда у юқори бўлади. Камбағаллик кўрсаткичи иқтисодий ўсишга қараб ўзгаради. Иқтисодиёт юқсалишда бўлганда камбағаллик қисқаради, кризис ҳолати келиб чиққанда у кенгайди. Масалан, 2001 ва 2002 йилларда Япониядаги кризис камбағалларни кўпайтириб юборди. Аксинча, АҚШ иқтисодиётининг юқсалиши камбағаллик кўрсаткичини қамайтирди. Камбағаллик даражаси циклга боғлиқ бўлганидан уни баҳолашда қисқа вақтдаги эмас, балки узок вақтдаги камбағаллик ҳолати ҳисобга олинади. Камбағаллик динамиқасининг узок муддатли қаралиши ундаги жузъийликни эътибордан қочиради, чунки вақтинча камбағаллик

ўткинчи бўлади, кишилар вақтинча камбағаллар қаторига қўшилиб, сўнгра иши юришиб улар сафидан чикиб кетади. Шуни ҳисобга олиб **доний** ва **вақтинча** камбағалларни фарқлантириш талаб қилинади. Камбағаллик жиддий муаммо бўлсада, уни таг-томири билан йўқотиб бўлмайди, чунки даромадларнинг табақалашуви ва бундаги тенгсизлик бозор тизими учун объектив нарса. Бироқ камбағалликни қисқартириш мумкин. Камбағаллик даражаси иқтисодиёт даражасига тесқари мутаносибликда бўлгани учун иқтисодиётнинг ўсиши ўз-ўзидан камбағалликни камайтиради. Бироқ бунинг ўзи кифоя қилмайди. Шу сабабли, камбағалликка қарши кураш дастурлари жамоатчилик иштирокида давлат томонидан ишлаб чиқилади. Бунда камбағаллик сабабларининг турлича бўлишини ҳисобга олиб, уни камайтириш чора-тадбирлари амалга оширилади. Булар жумласига одатда куйидагилар киради:

1. Янги иш жойлари яратиб бандликни ошириш. Бандликнинг ошиши ишлаб пул топиш имконини беради.

2. Қоңун йўли билан минимал иш ҳақининг жорий этилиши. Иш ҳақининг шундай қуйи чегараси белгилаб қўйиладики, иш ҳақини ундан паст тўлаш мумкин эмас.

3. Ижтимоий суғуртани киритиш. Бунга кўра ишсизлик, касаллик, туғма ногиронлик туфайли камбағаллашиб қолганларга, кўп болали оилаларга, боласи бор яқка аёлларга молиявий ёрдам кўрсатилади.

4. Турли хайр-эҳсон фондларини давлат, фирмалар, жамоа ташкилотлари ва ўзига бой айрим кишилар ҳисобидан ташкил этиб, уларда йиғилган маблағни камбағалларга ёрдам сифатида бериш, уларга бепул кийим-кечак тарқатиш, улар учун текинга овқатланишни уюштириш.

5. Ишсиз камбағалларнинг чет элга бориб ишлаб пул топишини уюштириш.

6. Қаровсиз ва камбағал қарияларни турли меҳрибонлик уйларида боқиш ва парваришlash.

Иқтисодий ўсишга таянган ҳолда айтилган дастурларни амалга ошириш камбағалликни тугата олмасда, унинг жиддий пасайишига олиб келади. Кейинги 20 йилда (1981–2000 йй.) ривожланаётган мамлакатларда жон бошига ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 30 % ўсди, натижада камбағаллар 1981 йилда ер шари аҳолисининг 40 фоизини ташкил этган бўлса, 2001 йилга келиб бу кўрсаткич 21 % бўлган.

Айтилган дастурларни амалга ошириш камбағаллик муаммосини тўла ҳал этмасادا, уни бир оз юмшатади.

2.4.9. Иجتимой фаровонлик

Бу иктисодиёт ижтимоийлигининг муҳим жиҳати, ҳаёт кечиришнинг умумий шарт-шароити ва турмуш тарзини билдиради. Фаровонлик истеъмол билан чекланмай, ҳаёт кечиришнинг нақадар қулайлигини ҳам талаб қилади. Биринчи навбатда ҳаёт кечиришнинг хавфсизлиги таъминланиши керак. Ҳамма нарса етарли бўла туриб турмуш таҳликали бўлса, фаровонлик таъминланмаган бўлади. Хавфсизлик дегани ҳаёт кечиришнинг инсон учун кўрқинчли бўлмаслиги, ишлаб даромад топиш имконининг сақланиши, келажакка ишончнинг пайдо бўлиши, ишсиз қолиш ва қашшоқлашув хавфининг бўлмаслиги ёки озлиги, ижтимоий ва экологик шароитнинг қониқарли бўлишини англатади. Кишилар ўртасида тотувлик ҳукм суриши, низоларнинг кам бўлиши, бўлган тақдирда ҳам уларнинг тезда бартараф этилиши ҳам фаровонликка ҳисса қўшади. Таҳликали ижтимоий ҳодисалар жумласига уюшган жиноятчилик, терроризм ва экстремизм кирадики, улар қанчалик кам бўлса, ҳаёт шунчалик осойишта ва фаровон кечади. Аҳолининг сихат-саломатлиги ҳам ижтимоий фаровонликни тавсифлайди. Бу касалга чалиниш, унинг оғир ёки енгил кечиши, унинг давомийлиги, ўлим билан тугалланиш-тугалланмаслиги, эпидемиялар, уларнинг оқибатлари, XXI аср вабоси СПИД нинг тарқалиши кабилардан иборат. Сихат-саломатлик умумлашган ҳолда узоқ умр кўриш билан яқунланади. Саломатлик кўрсаткичлари таркибига 1 ёшга қадар болаларнинг эмланиши, болалар орасида ўлим, бола туғиш чоғидаги оналар ўлими, сил касалидан даво топиш, ҳар 1000 кишига ҳисобланган шифокорлар сони, касалхоналарда ётиш ўринлари, бола туғилишида малакали тиббий хизмат кўрсатишлар ҳам киради. Саломатликка эътибор сифатида жон бошига соғлиқни сақлаш харажатлари миқдори, буларнинг ЯИМ даги ҳиссаси ҳам қаралади.

Ижтимоий фаровонликнинг муҳим томони аҳолининг саводхонлик даражасидир. Бу ўқиш ёшидагиларнинг қанча қисми амалда ўқишини, ҳар бир кишининг ўртача неча йил таълим олишини, ишлайдиганларнинг қанчаси саводхон бўлишини билдиради. Фаровонлик кўрсаткичи сифатида аҳоли жон бошига таълим-тарбия харажатлари ва уларнинг ЯИМ даги ҳиссаси ҳам олинади. Мамлакатларнинг молиявий имкониятларига қараб бу кўрсаткич жиддий фарқланади.

Ижтимоий фаровонлик коммунал хизматлар кўрсаткичлари билан ҳам тавсифланади. Булар жумласига тоза ичимлик суви, газ, электроэнергия ва канализациядан фойдаланиш ҳам киради.

Фаровонликнинг ҳам иктисодий, ҳам ижтимоий томонларини биргаликда олинганда **инсон камолоти индексида ифода этилади**. Бунда жон бошига ЯИМ миқдори, ўртача неча йил умр кўриш, савдхонлик даражаси умумий кўрсаткич – индексе холига келтирилади ва шунга қараб улардаги фаровонликка баҳо берилади. Масалан, 1998 йили дунё мамлакатлари орасида Канада камолот индекси бўйича биринчи ўринни эгаллаган. 2007 йил эса бу Норвегияга насиб этди. Камолот-инсон салоҳияти, деб ҳам юритилади. Салоҳият даражаси бўйича дунё мамлакатлари 4 гуруҳга бўлинади:

- 1) Инсон салоҳияти энг юқори.
- 2) Инсон салоҳияти юқори.
- 3) Инсон салоҳияти ўртача.
- 4) Инсон салоҳияти паст мамлакатлар.

Фаровонликнинг юқори бўлиши кишилар ўртасидаги тенгсизлик сақланган ҳолда ҳамманинг тўқ, тинч ва хотиржам яшашини билдиради.

Фаровонлик юқори жойда у паст бўлган ерга нисбатан ижтимоий аҳиллик қарор топади, ижтимоий низолар минимал даражага келтирилади, ижтимоий тўқнашувларга ўрин қолмайди. Бундай вазиятда иктисодий ўсиш учун қулай ижтимоий шароит ҳосил бўлади.

Хулосалар

1. Бозор иктисодиётининг ижтимоийлиги унинг халқ фаровонлигини таъминлашга қаратилиши бўлиб, бунини бозор қонунлари такозо этади. Бой бўлиш тақиқланмаганлигидан фаровон яшашга интилиш пайдо бўлади. Бозор тизимида фойда топиб бой бўлишнинг асосий шарти эса товарларни кўплаб ва сифатли чиқариб истеъмолга етказиб бериш ҳисобланади. Шу сабабли бозор механизми фаровонликни таъминлайди. Бирок фаровонлик иктисодиётнинг нақадар ривожланган бўлишига боғлиқдир. Иктисодий фаровонликни аҳоли жон бошига ҳисобланган ЯИМ ва истеъмол ҳажми белгилайди.

2. Аҳолининг фаровонлиги унинг даромадига боғлиқ бўлади. Бозор қонун-қоидаларига биноан ишлаб топилган даромад бозор даромадидир. Бу даромад меҳнат даромади (иш ҳақи), фойда, дивиденд, фоиз кабилардан иборат. Нобозор даромадлари бу ишлаб топилган эмас, балки тақсимлаш воситасида ижтимоий

ёрдам шаклида бериладиган даромаддир. Бу давлатнинг ногиронлар ва боқувчиси бўлмаганлар учун пенсиялари, турли нафақалар, стипендиялар, бир йўла берилган ёрдам, натурал трансфертлар шаклидаги даромаддир. Бозор даромадлари тақсимот қонунига биноан шаклланади, яъни бунга кўра иқтисодиёт иштирокчилари ўз ресурсларини нақадар яхши ишлата билишларига қараб уларнинг даромади юзага келади. Бу даромадларнинг бир қисми қайта тақсимлаш натижасида нобозор даромадларига айланади.

3. Иқтисодий фаровонликни реал даромад кўрсатади, бу ўз навбатида қўлга теккан пул даромади ва пул бирлигининг харид қобилиятига боғлиқ бўлади. Реал даромад аҳолининг турмуш даражасини, яъни унинг ҳаётий эҳтиёжлари нақадар қондирилганлигини билдиради. Турмуш даражаси бир хил эмас, балки дифференциациялашган (фарқланган) бўлади. Буни кишиларнинг ишлаб пул топиш қобилияти ҳар хил бўлиши, хонадонда ишловчиларга тўғри келадиган боқимандалар сони, кишилар қўлидаги мулкнинг миқдори белгилайди. Аҳоли жон бошига ҳисобланган реал даромадининг миқдорига қараб 5 квинтел (гурух)га ажратилади, булар: ўта бойлар, бойлар, ўртаҳошлар, камбағаллар ва ўта камбағаллардан иборат.

4. Бозор тизимида даромади тирикчилик минимумига етмаган аҳоли камбағал ҳисобланади. Иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда камбағаллар камдан-кам учрайди. Бу ерда аҳолининг асосий қисми ўртаҳошлардан иборат. Иқтисодиёти заиф мамлакатларда камбағаллар кўп бўлади. Доимий камбағаллик узок сақланиб қолса, жузъий камбағаллик бир пайдо бўлиб, бир йўқолиб туради. Доимий камбағаллик сақланиб қолганидан уни қисқартириш чоралари кўрилади, яъни бандлик оширилади, минимал иш ҳақи белгилаб қўйилади, ижтимоий ёрдам ташкил этилади, хайр-эҳсон ишлари уюштирилади, меҳрибонлик уйлари очилади, чет элга бориб ишлашга кўмак берилади.

5. Иқтисодиётнинг ижтимоийлигини ижтимоий фаровонлик ҳам билдирадики, бу ҳаёт кечиришнинг умумий шарт-шароитидир. Бунга яшашнинг хавфсизлиги, камбағаллашув хатарининг озлиги, жиноятчилик, терроризм ва экстремизм хавфининг бўлмаслиги, ижтимоий тинч-тотувлик, соғ-саломат яшаш имконияти, умрнинг узунлиги, коммунал хизматлар билан таъминланиш кабилар киради. Иқтисодий ва ижтимоий фаровонлик биргаликда инсон камолоти индексида ифодаланади. Бу индекс иқтисо-

диётнинг тараккиёт даражасига қараб юқори бўлади. Бирок бу индекс кўрсаткичи иқтисодий даражага мос тушмаслиги ҳам мумкин, чунки бу иқтисодий салоҳиятдан ташқари ижтимоий шарт-шароитнинг қандайлигига ҳам боғлиқ бўлади.

Таянч тушунчалар

Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналиши; иқтисодий фаровонлик; бозор даромадлари; нобозор даромадлар; меҳнатдан келган даромад; фойда; дивиденд; фоиз; тақсимот қонуни; турмуш даражаси; реал даромад; тирикчилик қиймати; даромадлар дифференциацияси; аҳолининг квинтель гуруҳлари; Лоренц чизиги; камбағаллик; камбағалларга ёрдам.

23.1. Микроиқтисодий сиёсат

Иқтисодиётнинг қонун-қоидаларига амал қилиш иқтисодий сиёсат орқали юз беради, чунки буларни англаган ҳолда иқтисодиёт ривожига оид чора-тадбирлар ишлаб чиқарилади ва булар иқтисодиётга таъсир этмай қолмайди. Иқтисодий сиёсат ўзи нима?

Иқтисодий сиёсат – бу иқтисодиёт субъектларининг ўз фаолиятига оид йўл-йўриқлари ва саъй-ҳаракатлари мажмуасидир.

Ҳар бир иқтисодиёт иштирокчисининг бу хонадонми фирма ёки давлатлигидан қатъий назар ўз манфаатлари бор. Бу манфаатлар амалиётда аниқ мақсад шаклига киради, иқтисодий сиёсат эса уни амалга оширишга қаратилади. **Хонадоннинг мақсади** ўз истеъмолини максимумлаштириш ва келажакни таъминлаш учун жамғарма ҳосил қилишдир. **Фирманинг мақсади** эса фойдани максимумлаштириш ва иқтисодий жиҳатдан барқарорлигини таъминлашдир. **Давлатнинг мақсади** эса, миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсишини ва шу асосда халқ фаровонлигини таъминлашдан иборат. Мақсадлар каби уларни амалга ошириш воситалари ҳам фарқланади ва бу иқтисодий сиёсатда ҳисобга олинади. Ҳатто бир тоифадаги субъектларнинг ҳам мақсади бир хил эмас, чунки уларнинг иқтисодий мақоми фарқланади. Масалан, бой, ўртаҳол ва камбағал хонадонлар, кичик, ўрта ва йирик фирмаларнинг муайян даврдаги аниқ мақсадлари бир хил эмас, улар индивидуаллашган, чунки уларнинг ўзи мустақил ва ғоят кўпчиликини ташкил этади.

Иқтисодий сиёсат 3 даражада бўлади, булар микро, макро ва мега (халқаро) сиёсатдир.

Микросиёсат хонадон ва фирмалар сиёсати ҳисобланади. Бу ғоят индивидуаллашган бўлади, бунга яхлитлик ҳос эмас. Хонадон сиёсати унинг асосий фаолияти истеъмолга ва жамғаришга оид бўлади. Бу сиёсат танлов тамойилига асосланади. Хонадон ўзининг индивидуал йўлини тутати, лекин унинг сиёсати объектив шароитга мослашиши зарур, чунки айрим хонадон объектив иқтисодий муҳитни ўзгартиришга қодир эмас, уни ҳисобга олишдан бошқа иложи йўқ. Айни пайтда унинг сиёсатида субъектив жиҳат ҳам бор, чунки ҳар бир хонадон ўзи билган йўлдан қолмайди. Хонадон сиёсатининг мақсади яхши яшаш

бўлганидан у бунга эришишнинг энг маъкул йўлини белгилаб олади. Бу йўлдаги биринчи иш – бу кўп пул топиш бўлса, иккинчиси пулни оқилона сарфлаш бўлади. Оддий меҳнаткаш хонадонининг асосий ресурси иш кучи бўлганидан уни яхшироқ пулга сотиш, яъни яхши иш хаки берадиган жойга ўрнашиб олиш унинг сиёсатининг асосий йўналиши ҳисобланади, чунки пул топишнинг бирламчи шарти бандликдир. Хонадон сиёсатининг бошқа бир йўналиши ўз даромадини тўғри сарфлаш сиёсати, яъни харажатлар сиёсатидир. Бу сиёсат энг аввал даромаднинг қандай қисми жорий истеъмолга юборилишини белгилайди, сўнгра эса харид учун ажратилган пулга товарларнинг энг маъкул тўпламини танлаб олишни мўлжаллайди, танлов эса товарларнинг нархи ва нафлилигидан келиб чиққан ҳолда уларни шундай комбинацияда (нисбатда) олишга қаратиладики, бу унинг харид қобилияти доирасида эҳтиёжларини максимал қондириши керак бўлади.

Хонадоннинг жамғариш сиёсати унинг даромад топиш имконияти, даромаднинг бир қисмини жамлаб пулдан пул чиқариш имкониятидан келиб чиқади, жамғаришнинг муқобил усулларини танлашни кўзлайди. Жамғариладиган пул молиявий ёки моддий активларга айлантирилади. Хонадон сиёсатида пулга акция, облигация сотиб олиш, уни банкка кўйиш, қарзга бериш ёки тўғридан-тўғри бизнесга жойлаштиришни олдиндан белгилаб олинади. У пулини инвестициялаганда биринчидан, пулни инфляциядан асраб, жамғарма кадр-кийматини сақлаб қолишни, иккинчидан, унинг кўпайиб кўшимча даромад келтиришини кўзлайди.

Оддий хонадондан фарқлироқ бой-бадавлат хонадон сиёсати ёлланиб ишлашдан эмас, балки бизнестан пул топишни кўзлайди, чунки унинг иш кучидан бошқа индивидуал капитали ҳам бор. Бунга бизнес турини эркин танлаш орқали эришилади.

Фирмалар сиёсати ўз мақсадини аниқ белгилаш ва унга эришиш йўллари ва воситаларини танлашдан иборат. Бу сиёсат мақсади фойдани максимумлаштиришни, бунга эришиб бўлмаганда фирма барқарорлигини таъминлаб, уни сақлаб қолиш ва бир маромда ривожлантиришни мўлжаллайди.

Фирма сиёсати фаолиятнинг турли соҳаларига тааллуқли бўлади.

Фирманинг ишлаб чиқариш сиёсати нимани, қанча ва қандай даврда ишлаб чиқаришни белгилайди. Фирманинг ўз мақсадига етиши ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ, чунки хар

қандай кўламда ишлаб чиқариш фойдали бўлавермайди. Шу сабабли фирма ишлаб чиқаришнинг шундай ҳажмини танлаб оладики, бунда фойда максимумлашиши керак бўлади. Бунинг учун фирма ишлаб чиқаришни модернизациялаб, бозорга янги товарлар ва хизматларни таклиф этиш йўлидан боради.

Фирманинг тижорат сиёсати товарларнинг қандай миқдорда ва қайси бозорларда сотилишини, уларнинг кредитга берилишини, экспорт миқдори ва таркибини белгилайди, савдо-сотикда рақобатчилар ва партнёрлар билан қандай муносабатда бўлиш йўлини аниқдайди.

Фирманинг нарх сиёсати бозорга қандай нарх билан чиқишни, нархнинг бозор шароитига қараб қандай ўзгартирилишини, нархлардан сийлов бериш тартиби кабиларни мўлжаллайди.

Фирманинг молия сиёсати солиқларни тўлаш тартибини, солиқлардан имтиёз ва давлатдан субсидия олиш йўлларини, кредит олиш, уни қайтариш, фоиз тўлашга оид ишларни, фойдани таксимлаб, уни самарали ишлатиш чораларини, акция чиқариб сотиш, ўзга фирмалар акциясини, давлат облигацияларини сотиб олишга оид йўл-йўриқлардан иборат бўлади.

Фирманинг рақобат сиёсати рақобатда иштирок этиш ёки этмаслик рақобат юз берганда унинг усулларидан қайси бирини қўллаш, қандай воситаларни ишга солишга қаратилади.

Вазиятга қараб сиёсатнинг у ёки бу йўналишига устуворлик берилади. Фирма сиёсати киска ва узок даврга мўлжалланади, чунки шу даврларда турли мақсадлар олға сурилиб, уларга эришишнинг муқобил воситалари танлаб олинади. Фирма сиёсати, биринчидан, **бозордаги вазиятга**, иккинчидан, **давлатнинг сиёсатига** мослашиб боришни билдиради. Фирма сиёсати ҳам индивидуаллашган, бироқ сиёсатнинг умумий тамойиллари борки, уларга фирмалар ўз мақсадидан келиб чиққан ҳолда ва билганича риоя этишади.

Фирма ўз сиёсатини белгилашда объектив ахборотга таянадики, бу ички ва ташқи ахборотлардан иборатдир. Ички ахборот фирманинг ўзидаги ҳолатни, ташқи ахборот эса ташқи муҳитдаги ҳолатни тавсифлайди.

Фирмалар сиёсатини агар улар корпорациялар (акционер жамиятлар) бўлса олий бошқарув органлари (директорлар кенгаши, акционерлар мажлиси) ишлаб чиқади, уни амалга ошириш ишини менежерлар бажаради. Фирма оддий корхона бўлса, унинг сиёсатини эгасининг ўзи ёки унинг номидан менежерлар амалга оширади. Фирманинг сиёсатига қараб унинг

иши режалаштирилади. Шу мақсадда фирма стратегияси ишлаб чиқилиб, унда фирма сиёсати аниқ чора-тадбирлар шаклига эга бўлади. Фирма сиёсатининг нақадар ўринли эканлигини унинг мониторинги (баҳо бериш) орқали аниқланади.

23.2. Давлатнинг иқтисодийдаги роли

Ҳар бир мамлакатнинг миллий манфаати бўлиб, буни давлат ифодалайди. Давлат эса фуқаролик жамиятининг умуммиллий сиёсий институти бўлиб, унинг асосий функцияси шу жамиятни бошқаришдир. Жамиятдаги турли манфаатларни уйғунлаштириб, уларни ягона миллий манфаатга бирлаштирувчи куч ҳам давлат ҳисобланади, чунки бошқа сиёсий институтлар, чунончи партиялар, жамоат ташкилотлари ва уюшмалари фақат уларда бирлашган кишилар манфаатини ифода этадики, бу эса гуруҳий, яъни корпоратив манфаатлардир.

Давлатнинг иқтисодийга аралашуви икки йўналишда кечади.

Биринчидан, иқтисодийнинг давлат секторини ҳосил қилувчи корхона ва ташкилотлар миллий иқтисодийнинг бир бўғини сифатида товар ва хизматлар яратиб бозор муносабатларида иштирок этади. **Иккинчидан**, давлат умумий манфаатларни ифодаловчи куч сифатида миллий иқтисодийни тартиблашда иштирок этади.

Давлатнинг турли идора ва ташкилотлари истеъмолчи сифатида бозордан ресурслар ва истеъмол товарларини сотиб олганда харидор сифатида бозор алоқаларида иштирок этади. Давлат фирмалари бозорга ўз товар ва хизматларини таклиф этади ва бозордаги ресурсларга талаб билдиради.

Ҳар икки ҳолатда давлат иқтисодийнинг эл катори субъекти вазифасини ўтайди. Бироқ давлат бозорга нисбатан **ташқи куч** сифатида ҳам майдонга чиқиб бутун иқтисодийни тартиблашда иштирок этади. Бунда давлат жамият номидан иш кўради. Давлат фирмалар ва хонадонлар ўртасида туриб уларнинг алоқаларини тартибга солади (23.1-расм).

Давлатнинг истеъмоли унинг буюртмалари орқали талабни ошириб, фирмалар учун бозор яратиб беради.

Давлатнинг хонадонларга берадиган пул трансфертлари уларнинг харид қобилиятини оширади, бу эса ўз навбатида талабни ошириб фирмалар бозорини кенгайтиради. Давлат секторининг корхоналари ўз товар ва хизматларини бозорга чиқариб у ердаги таклифни оширадilar.

23.1- расм. Давлатнинг бозор алокаларига таъсири

Давлат сектори ҳамма учун зарур, лекин рентабеллиги пастлигидан фирмалар кўл урмайдиган товар ва хизматларни яратади. Аксарият ҳолларда давлат сектори ишлаб чиқариш инфратузилмаси, чунончи, ёкилғи-энергетика, транспорт, йўл хўжалиги, сув хўжалиги, алоқа каби соҳаларни қамраб олади. Уларнинг товар ва хизматлари эса миллий иқтисодиётнинг ривожини учун сувдек зарур бўлади, шу сабабли мазкур соҳалар харажатида давлат ўз зиммасига олиб иқтисодий ўсишга хисса қўшади.

Давлат кўрсатадиган ижтимоий хизматлар бепул бўлганидан улардан ҳамма баҳраманд бўлади. Уларни истеъмол қилиш фирмалар ва хонадонларни бир қатор ижтимоий сарфлардан озод қилади, бу билан инсон омилининг ривожини таъминлаб, иқтисодий ўсишга шароит ҳозирлайди.

Давлат ҳам иқтисодиёт субъекти, лекин бу оддий субъект эмас, балки бутун иқтисодиётни тартиблаб турувчи субъектдир. Миллий иқтисодиётни тартиблаб туришда фақат бозор кучлари эмас, балки давлат ҳам қатнашади. Бошқа субъектлар, масалан, фирмалар фақат ўз фаолиятини тор доирада, яъни корхона доирасида тартиблай оладилар. Макроиктисодий даражада турли субъектлар фаолиятини бозор механизми бир-бирига мувофиқлаштириб турсада, у вақти-вақти билан лаёқатсиз бўлиб туради (биз бунини олдин кўриб чиккан эдик). Шу сабабли иқтисодиётни тартиблашда давлат фаол иштирок этади, лекин бу бозор қонун-қоидалари доирасида юз беради.

Ҳозирги бозор иқтисодиётини давлат тартиблаб туришини фақат бозорнинг лаёқатсиз бўлиб қолиши билангина изоҳлаш мумкин эмас, чунки иқтисодий алоқалар ғоят кенг миқёсли ва мураккаб бўлиб, бозор кучлари ҳатто мукаммал ишлаган тақдирда ҳам уларни тўла-тўқис тартибга сола олмайди. Агар 2002 йили ер юзида яратилган жами товар ва хизматлар 46,9 триллион долларлик (нарх паритетига кўра) бўлса, буларни яратишда барча континентлардаги миллионлаб фирмалар иштирок этган, деярли 3 млрд киши меҳнат қилган. Ҳозирги ишлаб чиқариш чуқур ихтисослашган бўлиб товар ва хизматлар кўпчилик меҳнатининг маҳсулига айланади, уларнинг турлари кўпаяди. Истеъмолга тайёр товарларни яратишда кенг қамровли иқтисодий алоқалар талаб қилинади, корхоналар бир-бирига ресурслар, бутловчи қисмлар ва ҳатто деталлар етказиб беради. Ишлаб чиқаришда техникавий мураккаб товарлар ҳиссасининг ортиб бориши айtilган алоқаларнинг мунтазам бўлишини талаб қиладики, бу иқтисодиётнинг глобаллашуви жараёнида янада кучаяди. Корхоналарнинг ташқи иқтисодий алоқалари аҳамияти ғоят ошади ва буларни ўрнатишда давлатнинг иштироки талаб қилинади.

Иқтисодий алоқаларнинг глобализация даражасига чиқиши давлатнинг иқтисодий ролини оширса, корхоналарда бозорга қараб ўз фаолиятини ўзи тартиблашга интилиши бу ролни чеклайди.

Фан-техника тараққиётда корхоналарни микродаражада бошқаришнинг энг мукаммал воситаларини яратди. Бунга мисол қилиб бошқаришнинг компьютерлашувини, корхоналарнинг глобал ахборотлар тармоғига чиқишини олиш мумкин. Бунинг натижасида корхоналар бозор ҳақида атрофлича ахборотга эга бўладилар, бундан фойдаланиб бозорни прогноз қиладилар, ўз фаолиятини ўзи тартиблаш имкони кенгайиб боради.

Хуллас, давлатнинг ролини зиддий омиллар белгилайди. Иқтисодий алоқаларнинг глобал тус олиши давлатнинг ролини кучайтирса, ўзини-ўзи тартиблаш имкони бу ролни чеклаб туради. Шу сабабли, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви меъёрида бўлиши талаб қилинади.

Давлатнинг иқтисодиётга аралашув меъёри шундан иборатки, давлатнинг фаолияти бозор механизмининг ишлашига ҳалақит бермаслиги, аксинча, бунга шароит яратиб бериши керак, зарур бўлганда бу механизм ишини тўлдириб

туриши ҳам талаб қилинади. Давлат бозорнинг ўзи яратадиган тартибсизликни олдини олиши, уни чеклаши ҳам керак.

Ҳозирги бозор иқтисодиётида тартиблашнинг бозор механизми билан давлат механизми биргаликда амал қилади. Бирок уларнинг нисбати шароитга қараб турлича бўлади. Масалан, Италия, Австрия, Франция, Швецияда давлатнинг роли кучли бўлса, АҚШ, Япония ва Германияда бу нисбатан кучсиз.

Давлатнинг тартибловчи ролини иқтисодиётнинг умумий ҳолати ҳам белгилайди. Иқтисодиёт ўсаётган пайтларда бозор кучлари ишлаб турганидан давлат иқтисодиётга камроқ аралашади. Аксинча, иқтисодиётда флуктуация кечганда давлат иқтисодиётни ўнглаш учун унга фаол аралашади.

23.3. Давлат иқтисодий сиёсатининг мақсади ва воситалари

Давлат иқтисодиётга ўз сиёсати билан таъсир этади.

Давлатнинг сиёсати – бу макроиқтисодий сиёсат бўлиб, унинг муайян мамлакатнинг миллий иқтисодига тааллуқли йўл-йўриқлари ва улардан келиб чиқадиган саъй-ҳаракатларидан иборатдир.

Давлатнинг сиёсати ҳар доим миллий бўлади, мамлакат ривожининг ички ва ташқи шароитини ҳисобга олади. Сиёсатда энг аввал мамлакат иқтисодиётининг ҳолати, халқаро иқтисодий конъюнктуранинг миллий иқтисодиётга нечоғлиқ таъсир этиши, унда кутилаётган ўзгаришлар мамлакат зиммасига олган халқаро мажбуриятнинг қандайлиги мамлакат иқтисодиётининг ресурслар билан таъминланиш даражасидан келиб чиқади, илгари амалга оширилган чора-тадбирлар берган натижа ҳам ҳисобга олинади. Давлат сиёсати давлат раҳбарларининг эрк-иродаси ва катъиятлигига ва етилган иқтисодий муаммоларни нақадар идрок этишларига ҳам боғлиқ бўлади.

Давлатнинг сиёсати маълум мақсадларни кўзлайди. Булардан асосийлари қуйидагилар:

1. Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш. Бу ялпи ички маҳсулотнинг бир маромда ва етарли суръатлар билан ўсишига шароит ҳозирлашни билдиради, чунки ЯИМ қанчалик тез ўсса, мамлакат иқтисодий кудрати шунчалик ошади.

2. Миллий иқтисодиётнинг мустақиллигини таъминлаш, уни чет элга қарам бўлишига йўл қўймаслик. Иқтисодиёт қанчалик мустақил бўлса, миллий манфаатларга шунчалик кўпроқ хизмат қилади.

3. **Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш.** Бу иқтисодий оборотнинг узлуксизлигини, яъни такрор ишлаб чиқаришнинг тўхтовсиз давом этишини, иқтисодий фалажликка йўл қўйилмаслигини билдиради.

4. **Миллий пул кадр-қийматининг барқарорлигини таъминлаш,** мамлакатдаги пул муомаласининг меъёрида боришига эришиш, пулни иқтисодий алоқаларнинг мунтазам ишлаб турувчи воситасига айлантириш.

5. **Аҳоли турмуш фаровонлигини муттасил ошириб,** иқтисодиётнинг ижтимоийлигини тўлароқ юзага чиқаришга қўмаклашиш.

6. **Миллий иқтисодиётни халқаро интеграцион жараёнлар ва глобализацияда фаол иштирок этиб,** халқаро иқтисодиётда ўз ўрнини топиши, байналмилал иқтисодий муносабатларнинг тенг ҳуқуқли иштирокчисига айланишига эришиш.

7. **Миллий иқтисодиётнинг истиқболни таъминлаш,** яъни уни узоқ келажакда ўсиб боришига шароит ҳозирлаш.

Булар иқтисодий сиёсатнинг стратегик, яъни узоқ даврга мўлжалланган мақсади ҳисобланади. Бироқ унинг қисқа вақтдаги тактик, яъни жузъий мақсадлари ҳам бор. Булар жумласига иқтисодий танглиқдан чиқиб кетиш, нархларнинг барқарорлигини таъминлаш, инвестицион фаолликни рағбатлантириш, экспорт салоҳиятини ошириш, новацияларни таъминлаш, янги ташқи бозорларга кириб бориш кабилар қиради. Жузъий мақсадлар стратегик мақсадлардан келиб чиқади ва уларга хизмат қилади.

Давлат сиёсати белгилаган мақсадларга қуйидаги воситалар билан эришилади. Биринчиси, **иқтисодий воситалар** бўлиб, булар жумласига солиқлар, субсидиялар, лицензиялар, экспорт квоталари, учёт ставкалари, давлат буюртмалари, давлат инвестициялари, трансфертлар, турли иқтисодий санкциялар (жазолаш воситалари) кабилар қиради.

Иккинчиси, **юримдик воситалар.** Бу иқтисодий фаолият тартиби ва қоидаларини, унинг давлат томонидан рағбатлантирилишини белгилаб берувчи қонунларни, уларга мос равишдаги қонун ости ҳужжатларни ишлаб чиқиш, уларни қабул қилиш ва жорий этишдан иборат.

Қонунчилик иқтисодиётнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб беради, булар эса бозор иқтисодиётининг объектив иқтисодий қонунлари талабидан келиб чиқиши зарур. Иқтисодиётга оид юримдик қонунларни парламент қабул қилади. Ҳуқумат эса

уларнинг амалга оширилишини таъминлайдиган қарорлар ва фармойишларни ишлаб чиқади. Тегишли давлат идоралари қонунларнинг амалга оширилишини назоратга олади.

Учинчиси, **сиёсий-маъмурий** воситалар. Давлат ҳокимият соҳиби бўлганидан ўз сиёсатига риоя этилишини ўз органлари кучи билан таъминлайди. Давлат олий сиёсий институт ҳисобланар экан, унинг қарорлари ва буйруқларига ҳамма итоат этиши керак бўлади. Маъмурий усул ёрдамчи усул ҳисобланади, у бозор тизимида яхши натижа бермаганидан чекланган ҳолда қўлланилади.

23.4. Давлат иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари

Иқтисодиёт яхлит бўлар экан иқтисодий сиёсат ҳам яғонадир. Лекин давлат сиёсатининг аниқ йўналишлари мавжуд.

Монетар сиёсат – бу давлатнинг пул-кредит сиёсати бўлиб, пул муомаласини тартиблаш, товар ва пул массаси ўртасидаги мувозанатни таъминлаш, иқтисодиётдаги пул оқимларини бошқариб туриш сиёсати ҳисобланади. Унинг мақсади нархларни ва шунга кўра миллий пул бирлиги харид қурбини, унинг валюта курсини барқарорлаштириш, охир-оқибатда пулга талаб билан унинг таклифини мувозанатлаштиришдан иборат бўлади.

Монетар сиёсатнинг 3 та асосий жиҳати бор:

1. Қайта молиялаштириш ёки учёт сиёсати. Бунда давлат номидан марказий банклар учёт ставкасини ўзгартиради. Ставка ошганда пул қимматлашиб, унга талаб қисқаради. У пасайтирилганда пул арзонлашиб, унга талаб ошади.

Бу айни пайтда кредитнинг арзон ёки қиммат бўлишини билдиради. Бу эса иқтисодиётга кредит ҳисобидан юбориладиган инвестицияларни ўзгартириб, унинг ўсишига таъсир этади.

Масалан, Европа мамлакатларида қайта молиялаштириш ставкаси 2001 йил охирида 1,7 % бўлса, 2013 йил охирида бу 0,7 %га тушди. Бу билан кредит арзонлаштирилди, чунки коммерция банклари шунга қараб кредит учун ундириладиган фоиз ставкаларини белгиладилар.

2. Очиқ бозорда операциялар ўтказиш сиёсати. Бу давлат облигацияларини чиқариб фирмалар, банклар ва аҳолига, чет элга сотиш ва вақти келганда уларни қайтадан сотиб олишни билдиради. Бу облигацияларни олиш қулай бўлади, чунки уларга катъий белгиланган фоизни давлат тўлайди, бу билан уларнинг даромадлилиги кафолатланади. Давлат облигациялари сотилганда пул уларга

боғланиб қолади, натижада унинг муомаладаги миқдори қисқариши. Аксинча, улар қайтадан сотиб олинганда пул улардан бўшаб муомалага келади, у ердаги пул миқдори кўпаяди. Демак, бу усул билан ҳам пул миқдори тартибланади.

3. Мажбурий резерв сиёсати. Бу сиёсатга биноан марказий банклар бошқа банклар учун кредит ресурсининг мажбурий резервини киритади. Бу тартибга кўра банклар кредитга бериладиган пулнинг бир қисмини марказий банклар ихтиёрига беради. Бу резерв ошса, кредит пули қисқаради, агар у камайса, бу пул кўпаяди. Масалан, мамлакатда жами кредит ресурслари 80 млрд доллар. Шундан 10 % резервга ўтказилса, кредит учун 72 млрд доллар пул қолади. Борди-ю бу резерв 15 фоизга чиқарилса, кредитга 68 млрд доллар қолади. Бу билан кредитга мўлжалланган пулнинг таклифи ошади ёки қисқаради. Шунга қараб кредит олиш гоҳ ошиб, гоҳ қисқариб туради. Монетар сиёсатнинг айтилган йўналишлари шуни кўрсатадики, унда турли иқтисодий воситалар қўлланилади.

Монетар сиёсат 2 хил бўлади:

1. Қаттиқ сиёсат. Бунда пул массаси қисқартирилади, унинг эмиссия (пул чиқариш) ҳисобидан ўсиши қатъий чегараланади. Натижада пул массаси қисқариб, товар массасига тенглашади. Пулнинг қисқариши талабни камайтиради, нархлар эса ўсмайди, пул бирлигининг харид қурби барқарорлашади. Пул топишга интилиш иқтисодиётнинг жонланишига олиб келади. Бундай сиёсат биз илгари кўрганимиздек, одатда иқтисодиётни тангликдан чиқариш ёки инфляцияни жадал бостириш учун қўлланилади.

2. Юмшоқ сиёсат. Бунда давлат пул массасининг ортишига тўсқинлик қилмайди, пул эмиссияси ҳадеб чекланавермайди, натижада пул кўпайиб, унинг арзонлашуви юз беради. Юмшоқ сиёсат иқтисодиёт ўсиш палласида бўлганда кўпроқ қўлланилади, чунки пул массасининг ўсишига қараб товарлар массаси ҳам ўсади. Бунда товар-пул мувозанати пулни қисқартириш ҳисобидан эмас, балки товарларнинг кўпайиши туфайли таъминланиб турилади.

Фискал сиёсат. Бу давлатнинг солиқ-бюджет сиёсатидир, унга биноан солиқлар белгиланади, бюджет маблағлари аниқ мақсадлар йўлида ишлатилади. **Солиқ сиёсати** солиқлар воситасида бюджетга пул тўплашга қаратилади. Унга биноан солиқ турлари аниқланади, солиқ ставкалари, солиқ солинадиган объектлар, солиқ имтиёзлари, солиқ ундириш тартиби белгиланади.

Солиқлар давлатнинг иқтисодийётга таъсир этишида қўлланиладиган **асосий воситадир**. «Солиқ тизими нафақат солиқларни ундириш, балки биринчи галда, рағбатлантириш хусусиятига эга бўлиши лозим»¹⁵.

Иқтисодийётни рағбатлантириш зарур бўлганда солиқлардан имтиёзлар берилади. Бунда солиқ камайтиради, солиқни ундириш муҳлати чўзилади ёки умуман солиқ ундирилмайди. Натижада фирмаларга тегадиган фойда кўпаяди, улар фойдани реинвестиция қилади, яъни қайтадан ишлаб чиқаришни ўстиришга юборади. Ишлаб чиқариш қизиқ кетганда унинг ўсишини секинлаштириш зарур бўлса солиқлар оширилади. Бу усул капиталнинг эски тармоқлардан чиқиб янги истикболли тармоқларга кўчиб ўтишига ҳам ёрдам беради, чунки эски жойдаги юқори солиқ харажатни ошириб, фойдани камайтириб юборади, янги жойдаги солиқнинг камлиги фойдани оширади.

Фискал сиёсатда иқтисодийётни барқарорлаштириш ва ўстириш учун икки хил йўлдан борилади:

1. Илгари киритилган ва ҳозир амалда бўлган **иқтисодий стабилизаторларни** – воситаларни қўллашни давом эттириш. Давлат қонун йўли билан шундай тартибни ўрнатадики, унга биноан молия нормативлари (меъёрлари) жорий этилади. Булар шароит ўзгаришига қараб автоматик равишда амал қилаверади. Булар жумласига солиқ ставкаларини, ишсизлик нафақаси миқдори, даромадларнинг инфляцияга қараб индексация қилиниши, ижтимоий ёрдам кўрсатиш нормативларини киритиш мумкин. Масалан, даромад солиғи даромад миқдорига нисбатан 15 % қилиб белгиланса, даромад кўпайиши билан унинг миқдори ҳам автоматик равишда ошади. Даромадларни 20 % индексациялаш тартиби ўрнатилган бўлса, нарх ошган тақдирда шу 20 % даражада даромад ҳам кўпайтиради.

2. Шароитга қараб янги нормативларни киритиш йўлидан бориш, бу **дискрецион фискал сиёсат** деб юритилади. Бу сиёсат доирасида янги солиқ ставкалари жорий этилади, янги солиқлар киритилади, бюджет маблағларини сарфлаш нормативлари ўзгартирилади. Дискрецион сиёсат ўзгарган шароитга мослашиш сиёсатидир. Иқтисодийёт бир маромда ўсиб бораётганда биринчи йўл, у тангликка йўлиқиб, ундан чиқиш керак бўлганда иккинчи, яъни дискрецион йўл устувор бўлади.

¹⁵ И.А.Қаримов. Бизнинг бош мақсадиниз – жамиятни демократиялаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005, 89-бет.

Фискал сиёсат бюджет орқали ҳам иктисодиётга таъсир этади. Бюджет ҳисобидан давлат ишлаб чиқариш инфратузилмасига катта инвестицияларни юборади, миллий иктисодиёт учун аҳамиятли иш (масалан, янги технологияни яратиш) билан шуғулланувчи корхоналарга субсидия берилади. Субсидия молиявий ёрдам сифатида қайтариб олинмайди, унинг ҳисобидан харажатлар қопланиб фойда кўпаяди, бу билан корхоналар рағбатлантирилади.

Бюджет сиёсати ижтимоий неъматларнинг яратилишини канда қилмай ва керакли миқдорда пул билан таъминлаб туришга қаратилади. Давлат бюджети баланслашган бўлиши, яъни даромадларга караб харажатлар қилиниши зарур бўлади. Бюджет сиёсати шундан келиб чиққан ҳолда, бюджет дефицитига йўл бермасликни, дефицит юз берган тақдирда ҳам бу меъёрида бўлишига қаратилади. Бюджет сиёсати давлатнинг ички ва ташқи қарзининг ҳам меъёрида бўлишини таъминлаши зарур.

Фискал сиёсат 2 хил бўлади:

1. Фаол фискал сиёсат. Бу қўлланилганда дискрецион воситалар ишга солинади, масалан, солиқлар камайтирилади, улардан сайланган тарзда бўлса-да сийловлар берилади, бюджетдан трансфертлар бериш кўпайтирилади, фирмалар субсидиялар олади. Буларнинг ҳаммаси иктисодий фаолликка олиб келади. Фирмалар харажати қисқариб фойдаси ортади, аҳолининг трансфертлар ҳисобидан харид қобилияти ошади. Хуллас, бу сиёсат фирмалар ва хонадонлар талабини оширади. Мана шундай йўл кўп ҳолларда иктисодиёт қийинчиликдан чиқиб, ўзини ўнглаб олиши учун қўлланилади.

2. Нофаол фискал сиёсат. Бу сиёсат молиявий стабилизаторларни ўзгартирмай, уларни эркин ишлашига йўл беришга қаратилади, чунки бозор механизми яхши ишлаб турган бўлади. Иктисодиётнинг узилишларсиз юксалиб бориши туфайли молия воситаларини ўзгартиришга ҳожат қолмайди. Демак, бу сиёсат иктисодий ўсиш тўхтовсиз бораётган кезларда иш беради.

Инвестиция сиёсати. Бу инвестиция ресурсларини шакллантириш ва уларни керакли соҳаларга юборилишини таъминлашга қаратилган сиёсатдир. Бу сиёсат инвестицион фаолликни оширишга ёки камайтиришга қаратилади. Бу давлатнинг структура (ишлаб чиқариш таркибини ўзгартириш) сиёсати билан боғлиқ, бу эса ишлаб чиқаришнинг эски соҳаларини чеклаб, янги, масалан, экспортга мўлжалланган соҳаларини ўстиришни билдиради.

Инвестиция сиёсатига кўра янги истикболли соҳаларга инвестиция қилинган фойдадан умуман солиқ олинмайди ёки қисқартирилган миқдорда олинади. Янги соҳалардаги мол-мулкдан солиқ олинмаган ҳолда эски соҳалардаги мол-мулкдан солиқ кўпроқ олинади. Бу билан янги соҳаларнинг жадал ўсиши рағбатлантирилади, эски соҳалар эса рағбатлантирилмайди.

Инвестиция сиёсати техника тараққиётини ҳам жадаллаштиради. Янги технологияларга пулни инвестициялаётган фирмаларга субсидиялар ажратилади, солиқдан енгилликлар берилади. Бу сиёсат фирмаларга тушадиган инвестиция юқини камайтиришни ҳам кўзлайди. Шу мақсадда бир қатор серкапитал, бинобарин катта инвестицияларни талаб қилувчи ва инвестициялар ўзини тезда оқламайдиган соҳаларни молиялаштиришни давлат ўз зиммасига олади. Бу билан фирмалар инвестициясини серфойда ишларга юборилишига кўмак берилади.

Бозор қоидаларига биноан инвестицияларни серфойда соҳаларга юборилиши давом этади. Бироқ давлат хусусий инвестицияларни умумиктисодий аҳамиятга молик соҳаларга юборилишини ўз қўлидаги молия-кредит воситалари билан рағбатлантиради.

Аграр сиёсат. Бу давлатнинг қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга қаратилган сиёсатидир. Мазкур сиёсат қишлоқ хўжалигининг барқарор ўсишини, озиқ-овқат мустақиллиги ва хавфсизлигини таъминлашни кўзлайди. Унинг доирасида давлат қишлоқдаги ишлаб чиқариш инфратузилмасининг (сув хўжалиги, йўл қурилиши, газ ва электрэнергия таъминотининг) харажатларини қисман ўз зиммасига олади, давлат ерни ижарага олиб ишлатилишини, ерни гаровга қўйиб кредит олишни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлайди. Аграр сиёсатда (ер давлатники бўлган жойда) давлатнинг харид нархлари, давлат субсидиялари каби воситалар қўлланилади. Дехқонларни қўллаб туриш учун ер солиғи енгил қилиб белгиланади.

Қишлоқ хўжалигида рентабеллик паст бўлганидан капитални у ердан чиқиб кетишига йўл қўймаслик учун давлат фермерларга субсидия бериб туради, унинг ҳисобидан харажатлар қисман қоплаиб фермерлар меъёрдаги даромадга эга бўлишади ва қишлоқ хўжалигини тарқ этмайдилар. Фермерларни рағбатлантириш учун давлат қишлоқ хўжалиги маҳсулотини уларга маъқул нархларда сотиб олади. Давлат нархлари бозор нархларига яқин туради, уларга биноан маҳсулотни давлатга сотиш фермерлар учун қулай бўлади, чунки давлат хариди маҳсулотларнинг сотилишини ва қанда қилмай даромад олиншини кафолатлайди.

Ташиқи иқтисодий сиёсат. Бу давлатнинг ўзаро фойдали ташқи алоқаларни ривожлантириш, мамлакат иқтисодиётини жаҳон хўжалиги билан интеграциялашувини таъминлашга қаратилган сиёсатидир. Бу сиёсатнинг асосий мақсади миллий иқтисодиётнинг жаҳон хўжалигидаги мавқеини мустаҳкамлашдир. Унга биноан экспорт ва импорт, четга капитал чиқариш ва четдан капитал киритиш, иш кучи миграциясига доир тадбирлар амалга оширилади. Бу сиёсатда божхона тўловлари, экспорт-импорт лицензиялари ва квоталари каби воситалар қўлланилади. Экспортни кўпайтириш зарур бўлса унга лицензиялар (рухсатнома) берилади, экспорт квотаси оширилади. Борди-ю импортни қисқартириш маъкул бўлса, унинг квотаси камайтирилади, импорт учун бож тўлови оширилади, импортга лицензия бериш чегараланади.

Давлат сиёсати, капитал чиқариш ва капитал киритиш тартибини ҳам белгилайди. Капитал киритиш зарур бўлса бу иш рағбатлантирилади. Капитал чиқиши маъкул бўлса давлат бунга шароит яратиб беради. Чет элга иш кучини чиқариш учун ҳам ёрдам берилади. Борди-ю мамлакатга арзон иш кучи керак бўлса, унинг четдан оқиб келиши учун миграция қоидалари (чегарадан ўтиш, яшаш ва ишлаш учун рухсат олиш ва ҳ.к.) энгиллаштирилади. Давлат сиёсати халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлик қилишни ҳам мўлжаллайди.

Давлат иқтисодий сиёсатининг самарадорлиги унинг мониторинги орқали аниқланади. Бунда иқтисодий ўсиш суръатлари, инфляция даражаси, экспорт ва импорт ҳолати, ташқи қарз миқдори, бюджет дефицити каби кўрсаткичларга қараб иқтисодий сиёсат натижаси баҳоланади.

Иқтисодий сиёсат доирасида давлатнинг турли дастурлари ишлаб чиқилади ва амалга оширилади. Дастурларда кўзланган мақсад, амалга ошириладиган чора-тадбирлар, улардан кутиладиган натижалар, уларни молиялаштириш манбалари аниқланади. Дастурлар миллий иқтисодиёт учун устувор бўлган муаммоларни ҳал этишга қаратилади. Булар жумласига танглиқдан чиқиш, озиқ-овқат, энергия таъминоти, технологияларни янгилаш, инфратузилмаларни ривожлантириш, экспорт салоҳиятини ошириш, қолок худудларни ривожлантириш каби дастурлар киради. Дастурларда белгиланган муаммоларнинг ҳал этилиши иқтисодий-ижтимоий ривожланишга туртки беради.

23.5. Глобал иқтисодий сиёсат

Бу халқаро сиёсат бўлиб, иқтисодий ресурслар, яратилган товар ва хизматларни дунё мамлакатлари ўртасида тақсимлаб, улардан самарали фойдаланишни мақсад қилиб қўяди. Бу сиёсатда четга капитални инвестиция сифатида чиқариб, уни керакли серфойда соҳаларга жойлаштириш учун ўзаро келишилган солиқлар, банк фоизлари, бож тўловлари, квоталар каби воситалар ишлатилади. Товарларнинг қимматлашиб кетишига йўл бермаслик учун уларга экспорт қилинган чоғидаги солиқлар қўйиш билан чекланиб, улар импортига солиқ белгиланмайди ёки ғоят оз белгиланади. Бу **иккиёклама солиққа тортишни** бартараф этиш деб юритилади. Масалан, қўшилган қиймат солиғи ёки акциз солиқлари товарлар чиқарилган жойда ундирилиб, товарлар импорт қилинган ерда олинмайди. Ўзаро келишувлар асосида импорт қилинган технология ҳам солиқдан озод қилинади. Халқаро савдо-сотиқда енгиллаштирилган божхона тўловлари қўлланилади, бу тўловлар ўзаро келишилган бўлади. Масалан, Халқаро савдо ташкилоти аъзолари ўзаро савдо қилганда бож тўловлари товар қийматининг 10 фоиздан ошмаслиги керак. Бу ташкилотга аъзо бўлмаган мамлакатлар билан савдо-сотиқ қилинганда оширилган бож тўловлари қўлланилади. Халқаро кредит бериш тартиби ҳам биргаликда белгиланади. Бунга кўра кредит квоталари, кредит муддати ва кредит учун фоиз ўрнатилади. Халқаро кредитда келишилган фоиз ставкаси **либор**, деб юритилади. Либорни йирик Лондон банклари ўрнатади, бошқа халқаро банклар шунга қараб ўз фоизларини белгилайдилар. Масалан, 2003 йил учун либор 1,4 % қилиб белгиланди. Бошқа банклар бундан бир оз юқори бўлган фоизлар билан кредит ажратишди. Халқаро кредит сиёсатини йирик кредитор – қарз берувчи мамлакатлар банклари ҳукумат иштирокида амалга оширадilar. Булар Париж ва Лондон қарз берувчилар клубини ташкил этади. Бу кредит сиёсати кимга ва қанчадан қарз беришни, қайси қарзларни кечиб юборишни, қайси қарзларни тўлаш муддатини чўзишни белгилаб беради.

Йирик халқаро корпорациялар давлат иштирокида экспорт ва импорт квоталари ўрнатадилар. Буларга биноан қаерга қанча товарни экспорт қилиш, қаердан қанча товарни импорт қилиш, экспорт-импорт тартиби аниқлаб берилади. Интеграцион иттифокларга кирган мамлакатларда, масалан, Европа Иттифоқида, давлатлараро экспорт ва импорт учун қулай шароит яратиб берилади, бунда айрим мамлакатлар товарларини дискриминация қилиш, яъни камситишга йўл берилмайди.

Глобал иқтисодий сиёсатни трансмилий, яъни **миллатлараро корпорациялар, халқаро ташкилотлар, етакчи давлатлар ҳукумати, давлатлараро ҳукумат ва парламент** белгилайди. Бунга мисол қилиб Европарламент, Европа министрлар кенгаши қўллайдиган сиёсатни олиш мумкин. Бу сиёсатда ўзаро ва бошқалар билан бўладиган иқтисодий алоқаларни қайси йўналишда ва қандай тартибда бўлиши кўрсатилади. Глобал сиёсат умуман ёки айрим соҳаларга татбиқан қўлланилади. Трансмилий корпорациялар фақат ўз фаолияти доирасидаги халқаро сиёсатни белгилайди. Масалан, ОПЕК ташкилоти нефтни қазиб олиш ва қайта ишлаш квоталарини, унинг нархини ўз сиёсатига биноан белгилайди. Бу ерда қабул қилинган нефть нархининг коридори ўрнатилади. Халқаро савдо биржалари жаҳон нархларини ўрнатишга доир сиёсатни қўллайдилар.

Халқаро Валюта фонди, Жаҳон банки, Европа Тикланиш ва Тараққиёт банки, Осие Ривожланиш банки каби халқаро институтлар валюта режимини мустаҳкамлаш, кредитни ривожлантиришга қаратилган сиёсатни қўллайдилар. Улар миллий валюта курсини барқарорлаштириш ва валюта рискини камайтириш учун миллий иқтисодиётни ривожлантириб экспорт салоҳиятини оширишга қаратилган кредит сиёсатини қўллайдилар.

Глобал иқтисодий сиёсат давлатлараро меҳнат миграциясига ҳам тааллуқли бўлади. Меҳнат миграциясини тартиблаш учун унга оид халқаро қоидалар ишлаб чиқилади. Турли мамлакат ҳукумати ва парламентлари белгилаган миграция қоидалари бир-бирига яқин туради. Миграция оқимини назорат қилиш усуллари ҳам келишилади, миграцияга оид информациялар ўзаро алмаштирилиб турилади.

Глобал сиёсат табиий равишда глобализациянинг афзалликларидан фойдаланиш, унинг салбий жиҳатларини камайтиришга қаратилади.

23.6. Иқтисодий ва ижтимоий сиёсатнинг ўзаро боғлиқлиги

Бозор иқтисодиётининг ижтимоийлиги иқтисодий сиёсатни ижтимоий сиёсат билан узвий алоқада бўлишини талаб қилади. Иқтисодиёт ижтимоий тараққиёт учун зарур бўлган товар ва хизматларни яратиб берса, ўз навбатида ижтимоий муаммоларнинг ҳал этилиши инсон капиталининг ривожини орқали иқтисодий ўсишга хизмат қилади. Мана шундай боғланишнинг реал ҳаётда бўлиши иқтисодий ва ижтимоий сиёсатнинг уйғунлашувини талаб қилади.

Давлатнинг ижтимоий сиёсати – бу инсоннинг ҳаётий манфаатларини юзага чиқариш, инсонни ҳимоя қилиш ва камол топишига қаратилган сиёсатдир.

Унинг мақсади оммавий фаровонликни оширишга кўмак беришдир. Бу сиёсатда иш билан бандлик даражасини белгилаш, минимал иш ҳақини ўрнатиш, камбағаллик чегараларини аниқлаш, тирикчилик минимумини белгилаш, ижтимоий ёрдам меъёрларини аниқлаш каби усуллар қўлланилади. Унинг асосий йўналишлари бандлик, даромад ва ижтимоий ёрдам сиёсатидир.

Бандлик сиёсати. Бу меҳнатга лаёқатли ва ишлайман деган кишиларни иш билан таъминлаш, шу орқали уларга ўзини-ўзи боқиши учун имконият яратишни кўзлаган сиёсатдир. Шу сиёсатга амал қилган ҳолда давлат мамлакатда янги иш ўринларини яратиш, мавжуд иш ўринларидан тўлароқ фойдаланиб, шу ерда банд бўлганларни кўпайтириш йўлини тутди. Янги иш ўринларини яратган фирмаларга солиқдан сийловлар ёки субсидиялар берилади. Бир иш ўрнида икки смена ишлашни уюштириб, 2 кишини банд қилганлар ҳам давлатдан молиявий ёрдам олади. Шунингдек, янги иш ўрнини яратиб, уни замонавий технологиялар билан жиҳозлаб шу ердаги иш унумини ва шунга кўра топиладиган даромадни оширишга эришган фирмалар ҳам рағбатлантирилади. Бандлик муаммосининг кескинлигига қараб уни ҳал этишнинг у ёки бу усулига устуворлик берилади. Кам ривожланган мамлакатларда ишсизлар ғоят кўп бўлганидан бандлик сиёсати ҳар қандай иш ўрнини, ҳатто унуми паст иш ўринларининг яратилишини кўзлайди, чунки бу ўринлар арзон туради. Аксинча, иқтисоди ривожланган мамлакатларда малакали меҳнатни банд қилувчи унуми юқори иш ўринларини, гарчи улар қиммат турса-да, яратишга эътибор катта бўлади. Ўзбекистондаги бандлик сиёсатида ҳам арзон иш ўринларини яратишга устуворлик берилади, деҳқон ва фермер хўжалигида, кичик бизнесда иш ўринларини яратишни давлат рағбатлантиради. Ўзбекистон давлат бюджети ҳисобидан иш ўринлари яратилади, ишсизларга нафақа берилади ва ишсизлар янги касбларга ўргатилади.

Ишсизликни камаййтириш учун ҳукуматлар иш кучини четга чиқариш чораларини ҳам кўради. Меҳнат миграцияси хусусида давлатлараро келишувлар тузилади, давлат мана шу миграцияга хизмат қилувчи фирмаларни ташкил этиб, уларни молиялаштиради.

Бандлик сиёсати ҳамма иш қобилияти борларни иш билан таъминлаб, 100 % бандликка эришишни кўзламайди, чунки бу мумкин эмас. Мазкур сиёсат ривожланган мамлакатларда тўла банд-

ликни кўзлайди, бу эса меҳнат аҳлининг 94 фоизи банд бўлишини билдиради. Иқтисоди ривожланмаган мамлакатларда тўла бандликка эришиб бўлмаганидан ишсизлик муаммосини иложи борича юмшатиш кўзланади.

Даромадлар сиёсати давлат ижтимоий сиёсатининг муҳим бўғини бўлиб, мазмунан даромадларнинг тақсимланишини тартиб-лашга қаратилган сиёсатдир. Бу сиёсатда ижтимоий солиқлар, ижтимоий дотациялар ва бюджет трансфертлари каби воситалар қўлланилади. Бандликни, пенсия билан таъминлашни ва меҳнатнинг ижтимоий сугурталанишини таъминлаш учун фирмалардан улар ажратган меҳнат ҳақи суммасидан ижтимоий солиқлар ундирилади. Буларнинг бир қисми давлат томонидан ишсизлик нафақаси иш қобилиятини вақтинча йўқотганларга даромад қилиб берилади.

Даромад сиёсати солиқларни прогрессив, яъни даромад миқдорига қараб ошиб бориши тарзида белгилайди. Кўп даромад олган катта солиқ тўлайди. Шу йўсинда йиғилган пул давлат бюджетидеда тўпланиб муҳтожларга ёрдам сифатида тақсимланади.

Даромад сиёсати қарияларни пенсия билан таъминлашни ҳам кўзлайди. Шу ўринда 2 хил пенсия тизими уюштирилади. Биринчиси, **ҳамжихатлик тизими** бўлиб, бунга кўра ишлаётганлар даромадининг бир қисми олиниб, ишламаётганларга давлат пенсияси сифатида берилади. Иккинчиси, **жамғарилган пенсия тизими** бўлиб, бунга кўра ҳар бир ходим ишлаган пайтидаги даромадининг бир қисмини пенсия жамғармасига ўтказиш орқали пенсия пулини ўзи тўплаб боради ва қариган пайтида олади. Бу жамғармага ажратиладиган пулнинг бир қисмини ишловчилар берса, иккинчисини эса фирмалар тўлайди. Олинадиган пенсия жамғарилган пулдан кўп бўлади, чунки тўпланган пул ишга солиниб йил сайин туғиб боради.

Ижтимоий ҳимоя сиёсати. Бу аҳолининг ночор қатламларига ёрдам бериш, уларни қўллаб-қувватлаб туриш сиёсатидир. Унга кўра ўзи ишлаб пул топишга қодир бўлмаган кишиларга бюджет ҳисобидан пул билан ва моддий шаклда ёрдам кўрсатилади. Даромади кам кишилар солиқлардан озод қилинади, уларга турли нафақалар бериб турилади, бир йўла ёрдам ҳам кўрсатилади. Муҳтож кишиларга бепул озиқ-овқат ва кийим-кечак тарқатилади, бепул ётоқхоналар ажратилади. Ижтимоий ёрдам миқёси муҳтожлар сонига ва давлатнинг молиявий имкониятларига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон давлатининг ижтимоий сиёсатида ҳам муҳтожларга ёрдам бериш катта ўрин тутди. Мамлакат бюджетидан ижтимоий ёрдам учун махсус пул фонди ажратилади. Фарб мамлакатларида уй-жой сотиб олиш учун банкдан олинган кредит фоизларнинг бир

қисмини давлат тўлайди. Шунингдек, давлат даволаниш учун олинган кредит фоизини ҳам ўзи тўлаб беради.

Давлат турли ижтимоий дастурларни ишлаб чиқиб, уларни молиялаштиради. Булар орасида камбағалларга ёрдам бериш дастурлари алоҳида ўрин тутади. Бу дастурларда камбағалларга нафақа бериш, уларни уй-жой ва иш билан таъминлаш, уларга бепул тиббиёт хизматларини кўрсатиш, уларни янги касбларга тайёрлашга урғу бериледи. Ижтимоий сиёсат жамиятдаги тенгсизликни ҳаддан ташқари ошиб кетишига йўл қўймаслиги керак. Даромадларни бойлар билан камбағаллар ўртасида қайта тақсимлаш орқали тенгсизлик қисқартирилади. Даромадларнинг бойлар кўлида тўпланиши маълум меъёрда бўлиши таъминланади. Даромадларнинг фарқланиш чегараси ҳам белгиланади. Бунга кўра бойлар ва камбағаллар даромади ўртасидаги фарқ илгари айтганимиздек 13–15 мартадан ошмаслиги керак. Айтилган тенгсизлик меъёри маъқул ҳисобланади, ижтимоий сиёсат шунини мўлжалга олади. Ижтимоий сиёсат даромадларни тартиблаш ва ижтимоий ёрдам уюштириш орқали жамиятдаги ижтимоий гармонияни, яъни турли гуруҳларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайди. Бу билан ижтимоий низоларнинг олди олинади, ижтимоий тинчлик-хотиржамлик таъминланади.

Хулосалар

1. Иқтисодий сиёсат иқтисодиёт иштирокчиларининг тутган йўл-йўриқлари ва қўллаган чора-тадбирлари сифатида микро, макро ва мега (халқаро) даражада бўлади. Микросиёсат – бу фирмалар ва хонадонларнинг сиёсати. Макросиёсат – бу давлатнинг миллий иқтисодиётга оид сиёсати. Мегасиёсат турли давлатлар, халқаро компаниялар ва халқаро ташкилотларнинг жаҳон иқтисодиётига тааллуқли сиёсатидир. Хонадон сиёсати ўз истеъмолини максимумлаштириш, келажак учун жамғарма ҳосил қилиш ва ниҳоят жамғарма кадр-қийматини сақлаб қолишга қаратилади. Фирма сиёсати фойдани максимумлаштириш ва ўз мавқеини мустаҳкамлашни кўзлайди. Бу сиёсат таркибан ишлаб чиқариш, тижорат, нарх-молия ва рақобат сиёсатидан иборат бўлади.

2. Давлатнинг сиёсати унинг иқтисодиётдаги ўрнидан келиб чиқади. Давлат иқтисодиётнинг оддий иштирокчиси эмас, балки уни тартиблаб турувчи куч бўлиб, иқтисодиётга бозор конун-қоидаларига тўсқинлик қилмайдиган, балки буларга шароит яратиб берадиган даражада аралашади. Бунга у ўз сиёсати орқали эришади. Бу сиёсатнинг мақсади умумиллий бўлиб, бар-

қарор иқтисодий ўсишни, иқтисодий мустақилликни, иқтисодий хавфсизликни, миллий пул кадр-қийматининг барқарорлигини, халқ фаровонлигини, миллий иқтисодиётнинг интеграциялашувини ва ниҳоят, миллий иқтисодиётнинг келажагини таъминлашдан иборатдир. Давлат ўз сиёсатини иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий-маъмурий воситалар ёрдамида амалга оширади.

3. Давлатнинг монетар сиёсати – бу пул-кредит сиёсати бўлиб, пул муомаласини тартиблашни кўзлайди. Бу таркибан қайта молиялаштириш ёки учёт сиёсати, очик бозор операцияларини ўтказиш сиёсати, мажбурий резерв сиёсатидан иборат бўлади. Бу билан иқтисодиётнинг етарли даражада монетаризациялашувига эришилади. Монетар сиёсат қаттиқ ва юмшоқ бўлади. Қаттиқ сиёсат қўлланилганда пул эмиссиясига йўл берилмайди, пул массаси қисқартирилади. Юмшоқ сиёсат бўлганда пул массасининг ўсишига тўсқинлик қилинмайди, иқтисодиётнинг пул билан таъминланиши оширилади.

4. Давлатнинг фискал сиёсати – бу солиқ-бюджет сиёсатидир. Унинг мақсади солиқлар воситасида бюджетга пул ундириш ва бу пулни ижтимоий неъматлар яратиш учун сарфлашдан иборат. Солиқ давлатнинг молиявий воситаси бўлиб, у фискал (пул ундириш) ва рағбатлантириш функциясини бажаради. Фискал сиёсатда доимий молиявий стабилизаторлар ва шароитга мослашган дискрецион воситалар қўлланилади. Фискал сиёсат фаол бўлганда дискрецион воситалар ишга солинади. У нофаол бўлганда ишлаб турган стабилизаторлардан фойдаланилади. Давлатнинг монетар ва фискал сиёсати асосий бўлса-да, булардан ташқари инвестиция, аграр ва ташки иқтисодий сиёсатлар ҳам қўлланилади.

5. Мегасиёсат халқаро сиёсат бўлиб, умумбашарий, яъни глобал тавсифга эга. Бу сиёсат моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларини, шунингдек, яратилган товар ва хизматларни дунё узра самарали тақсимлашга қаратилади. Бу сиёсатда квоталар, бож тўловлари, экспорт-импорт солиқлари, халқаро фоиз ставкалари каби воситалар қўлланилади. Глобал сиёсатни дунёдаги етакчи мамлакатлар ҳуқуматлари, халқаро ташкилотлар, банклар, молия корпорациялари, трансмиллий корпорациялар амалга оширади. Бундан мақсад глобализация афзалликларидан фойдаланишдир.

6. Давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий сиёсати ўзаро боғланган. Ижтимоий сиёсат иқтисодий имкониятлардан келиб чиқади ва ўз навбатида инсон капиталини ўстириш орқали

иқтисодий тараққиётга фаол таъсир этади. Бу сиёсат инсонга лойиқ турмуш даражасини бериш, уни камол топтиришга қаратилади, таркибан бандлик даромад ва ижтимоий ҳимоя сиёсатларидан иборат бўлади. Бандлик сиёсати кўшимча иш ўринларини яратиб, ишсизликни камайтириш, кишиларга ишлаб пул топиш имкони-ятларининг яратилишини кўзлайди. Даромад сиёсати даромадларнинг тақсимланишини тартиблайди. Унга биноан даромадларнинг бюджетга олинган қисмидан мухтожларга ёрдам ажратилади, даромадларга прогрессив солиқ белгиланади, минимал иш ҳақи, минимал пенсия миқдори белгилаб қўйилади. Ишсизлик нафақаси ўрнатилади, ижтимоий ёрдам сиёсатига биноан ёрдамга мухтож аҳолига пул нафақалари, натурал трансфертлар ажратилади. Ижтимоий сиёсат аҳоли дифференциациясининг ғоят чуқурлашиб, уни карама-карши қутбларга ажралиб кетишига йўл бермасликни кўзлаган ҳолда унинг меъёрида бўлишига қаратилади. Бу билан низоларга йўл берилмайди, аксинча, ижтимоий ҳамжиҳатлик ва тотувлик таъминланади.

Таянч тушунчалар

Иқтисодий сиёсат; микросиёсат; макросиёсат; мегасиёсат; хонадон сиёсати; фирма сиёсати; давлатнинг иқтисодий роли; давлатнинг иқтисодий сиёсати; монетар сиёсат; қаттиқ ва юмшоқ монетар сиёсат; фискал сиёсат; фаол ва нофаол фискал сиёсат; инвестиция сиёсати; аграр сиёсат; ташқи иқтисодий сиёсат; глобал иқтисодий сиёсат; ижтимоий сиёсат; бандлик сиёсати; даромадлар сиёсати; ижтимоий ҳимоя сиёсати.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
-------------	---

I БЎЛИМ ИҚТИСОДИЁТНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

I боб. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИНING ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

1.1. Иқтисодиёт назарияси предмети	5
1.2. Методология.....	9
1.3. Таҳлил услублари	10
1.4. Иқтисодий категориялар ва конунлар	14
1.5. Функциялар	16

II боб. ИҚТИСОДИЁТ ВА УНИНГ УМУМИЙ ШАРТ-ШАРОИТИ

2.1. Иқтисодий фаолият – эҳтиёжларни кондириш воситаси	19
2.2. Иқтисодий фаолият ва унинг турлари	21
2.3. Иқтисодий ресурслар	26
2.4. Иқтисодий танлов	29

III боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ – ИҚТИСОДИЁТНИНГ БОШ БЎГИНИ

3.1. Ишлаб чиқариш омиллари	34
3.2. Ишлаб чиқариш ва унинг таркибий тузилиши	38
3.3. Ишлаб чиқариш самарадорлиги	41
3.4. Мехнат унумдорлигининг турлари ва омиллари	43
3.5. Мехнат унумдорлигининг ахамияти	45
3.6. Ишлаб чиқариш чегараси	46
3.7. Ишлаб чиқариш натижасининг камайишга мойиллиги	48
3.8. Кўлам самараси.....	51
3.9. Ишлаб чиқаришнинг такрорланиб туриши	52
3.10. Миллий бойлик ва иқтисодий салоҳият	54

IV боб. ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР

4.1. Ижтимоий-иқтисодий тизим белгилари	59
4.2. Ижтимоий-иқтисодий тизим турлари	63
4.3. Ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг ривожланиши ва ўрин алмашуви	69
4.4. Бозор иқтисодиётига ўтиш.....	72
4.5. Бозор тизимининг трансформацияси	75

II БЎЛИМ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ҚОНУН-ҚОИДАЛАРИ

V боб. БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

5.1. Бозорнинг зарурлиги	81
5.2. Бозор инфрагузилмаси	84
5.3. Бозорнинг функциялари	85
5.4. Бозорнинг таркибий тузилиши	86
5.5. Бозор кўлами	91

VI боб. ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ

6.1. Талаб	96
6.2. Талабга таъсир этувчи омиллар	98
6.3. Талаб қонуни. Талабнинг нархга боғлиқ эластиклиги	101
6.4. Талабнинг даромадга боғлиқ эластиклиги	105
6.5. Товар нафлилигининг талабга таъсири	107
6.6. Таклиф қонуни	110

VII боб. БОЗОР ТИЗИМИДА ТАДБИРКОРЛИК

7.1. Тадбиркорликнинг моҳияти	119
7.2. Тадбиркорлик турлари	122
7.3. Тадбиркорлар тоифаси	125
7.4. Тадбиркорликнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари	127
7.5. Тадбиркорлар уюшмалари	131

VIII боб. ТАДБИРКОРЛИК ХАРАЖАТИ

8.1. Капитал ва унинг турлари	134
8.2. Фирманинг харажатлари	138
8.3. Харажат турлари	139
8.4. Харажатларнинг ўзгариши	143

IX боб. ТАДБИРКОРЛИКДА ФОЙДА ВА ЗАРАР

9.1. Даромад ва фойда	148
9.2. Рентабеллик	153
9.3. Фойдани максимумлаштириш	156
9.4. Зарар кўриш ва банкротлик	158
9.5. Тадбиркорлик риски	160
9.6. Тадбиркорлик рискени бошқариш	162

X боб. УЙ ХЎЖАЛИКЛАРИ

10.1. Уй хўжалиги ва унинг турлари	167
10.2. Уй хўжалиқларининг иқтисодийнинг бошқа субъектлари билан муносабатлари	168
10.3. Уй хўжалигининг истеъмолчилик фаолияти	172

10.4. Уй хўжаликларининг ишлаб чиқариш фаолияти	175
10.5. Уй хўжаликларида жамғариш жараёни	177
10.6. Уй хўжаликларининг инсон капиталлини яратишдаги иштироки	179

XI боб. БОЗОР НАРХЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

11.1. Нархнинг моҳияти ва функциялари	182
11.2. Эркин бозор нархларининг юзага келиши	185
11.3. Монопол бозор нархларининг шаклланиши	190
11.4. Бозор нархларининг турланиши	194
11.5. Нарх стратегияси	197

XII боб. РАҚОБАТ

12.1. Рақобатнинг моҳияти	202
12.2. Рақобатлашув усуллари	205
12.3. Мукамал рақобат	208
12.4. Номукамал рақобат	212
12.5. Рақобат стратегияси	218
12.6. Рақобатчилик муҳити	221

XIII боб. МЕҲНАТ

13.1. Меҳнат ресурслари	226
13.2. Меҳнат бозори	227
13.3. Меҳнатга талаб ва меҳнат таклифи	229
13.4. Бандлик	236
13.5. Ишсизлик ва унинг шакллари	238

XIV боб. БОЗОР МЕХАНИЗМИ

14.1. Бозор механизми тушунчаси	244
14.2. Бозор мувозанати ва манфаатларини уйғунлаштириш	246
14.3. Талаб-таклиф механизмининг ишлаши	250
14.4. Рақобат ва рағбат	255
14.5. Бозор механизмининг самарадорлиги	258

XV боб. ИҚТИСОДИЙ ҶСИШ

15.1. Миллий иқтисодиёт	264
15.2. Номинал ва реал ялли ички маҳсулот	268
15.3. Иқтисодий ўсиш	269
15.4. Иқтисодий ўсиш омиллари	271
15.5. Иқтисодий ўсиш турлари	276
15.6. Иқтисодий ўсиш самарадорлиги	280
15.7. Самарадорликнинг ижтимоий аҳамияти	281
15.8. Ялли ички маҳсулотнинг ишлатилиши	282

XVI боб. ИҚТИСОДИЙ БЕҚАРОРЛИК

16.1. Умумиқтисодий мувозанатлар	286
16.2. Иқтисодиётнинг циклли ўсиши.....	290
16.3. Цикл турлари.....	296
16.4. Иқтисодий беқарорликдан чиқиш.....	297

XVII боб. ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК

17.1. Иқтисодий хавф - хатарлар.....	303
17.2. Иқтисодий хавфсизлик ва унинг турлари.....	305
17.3. Хавфсизликнинг меъёрий чегаралари	310
17.4. Иқтисодий хавфсизликнинг таъминланиши	312

XVIII боб. ПУЛ ТИЗИМИ

18.1. Пулнинг моҳияти ва иқтисодиёт учун аҳамияти	319
18.2. Пулнинг кадр-қиймати	322
18.3. Пул турлари.....	324
18.4. Пул муомаласи	327
18.5. Пулга талаб ва пул таклифи.....	328
18.6. Инфляция.....	330
18.7. Инфляция турлари	333
18.8. Инфляция оқибатлари	336

XIX боб. МОЛИЯ

19.1. Иқтисодиётнинг реал ва молия сектори	341
19.2. Молия муносабатлари	342
19.3. Молия тизими	344
19.4. Молиянинг функциялари	345
19.5. Молиянинг турлари	347
19.6. Молия бозори	352
19.7. Кредитнинг моҳияти.....	355
19.8. Кредитнинг турланиши	360
19.9. Кредит институтлари.....	361

XX боб. МОЛИЯВИЙ КРИЗИСЛАР

20.1. Кризиснинг моҳияти ва турлари	366
20.2. Кризисларнинг сабаблари ва юзага келиш механизмлари.....	368
20.3. Кризис оқибатлари	377
20.4. Кризислардан чиқиш. Давлатнинг антикризис дастурлари	380
20.5. Кризисдан чиқишда глобал ҳамкорлик	383

XXI боб. ИҚТИСОДИЁТНИНГ ОЧИҚЛИГИ

21.1. Очик иқтисодиёт тушунчаси	387
21.2. Таккосий афзаллик қоидаси.....	389
21.3. Халқаро савдо-сотиқ.....	391
21.4. Капиталнинг халқаро ҳаракати.....	394
21.5. Мамлакатлараро меҳнат миграцияси	396

21.6. Валюта айирбошлаш	398
21.7. Интеграция ва глобализация.....	401

XXII боб. ИҚТИСОДИЁТНИНГ ИЖТИМОЙЛИГИ

22.1. Бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналиши	408
22.2. Иқтисодий фаровонлик	411
22.3. Бозор ва нобозор даромадлари	412
22.4. Даромадларнинг шаклланиш механизми	415
22.5. Турмуш даражаси	417
22.6. Турмуш даражасининг фарқланиши.....	419
22.7. Аҳолининг даромадга қараб гуруҳланиши.....	421
22.8. Камбағаллик муаммоси.....	424
22.9. Ижтимоий фаровонлик.....	426

XXIII боб. ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ

23.1. Микроиқтисодий сиёсат.....	430
23.2. Давлатнинг иқтисодиётдаги роли	433
23.3. Давлат иқтисодий сиёсатининг мақсади ва воситалари.....	436
23.4. Давлат иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари.....	438
23.5. Глобал иқтисодий сиёсат	444
23.6. Иқтисодий ва ижтимоий сиёсатнинг ўзаро боғлиқлиги.....	445

АҲМАДЖОН ЎЛМАСОВ
АЛИШЕР ВАҲОБОВ

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

(тўлдирилган ва қайта ишланган нашри)

Муҳаррир: Н. Рустамова

Бадий муҳаррир: М. Одилов

Расмлар муҳаррири: А. Тиллаҳўжаев

Компьютерда саҳифаловчи: У. Раҳматов

Нашр. лиц. АИ № 174. Босишга рухсат 16.09.2014 й.да берилди.

Бичими 60x90 ¹/₁₆. Офсет қоғози №2. «Times» гарнитураси.

Шартли б.т. 28,5. Нашр ҳисоб т. 28,5. Адади 500 дона.

202-14 -буюртма.

«IQTISOD-MOLIYA» нашриётида тайёрланди.
100084. Тошкент, Кичик халқа йўли, 7-уй.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'qituvchi» нашриёт-матбаа ижодий уйи босмахонасида чоп этилди.
100194, Тошкент, Юнусобод даҳаси, Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.